

ISSN 2661-6130

अभियोजन जर्नल

वर्ष ४ | अंक १

अभियोजन जर्नल

सश्वत् स्वर्गादपि गरीयसी

वर्ष ४ | अंक १

2661-6130

महान्यायाधिकारी कार्यालय
नेपाल

ISSN 2661-6130

अभियोजन जर्नल

वर्ष ४ | अंक १

अभियोजन जर्नल

श्व स्वर्गादपि गरीयसी

वर्ष ४ | अंक १

2661-6130

महान्यायाधिकारी कार्यालय
नेपाल

अभियोजन जर्नल

वर्ष ४ | अंक १

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
नेपाल
२०७९

अभियोजन जर्नल

वर्ष ४ | अङ्क १

संरक्षक

माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री खम्म बहादुर खाती

सल्लाहकारहरू

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवी घिमिरे
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पद्मप्रसाद पाण्डेय
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री विश्वराज कोइराला
नायब महान्यायाधिवक्ता डा. श्री टेकबहादुर घिमिरे

प्रधान सम्पादक

श्री खेमराज ज्ञवाली

सम्पादक

श्री सविता शर्मा
श्री शिव वाग्ले

सम्पादन सहायक

श्री नारायण स्वर्णकार

महान्यायाधिवक्तगाको कार्यालय
रामशाहपथ, काठमाडौं

२०७९

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल
रामशाहपथ, काठमाडौं
फोन: ०१-४२००८२६/१६
फ्याक्स: ०१-४२००८२७
Email: info@ag.gov.np
Web: www.ag.gov.np

मुद्रण

गणपति अफसेट प्रेस
प्रति: १०००

ISSN: 2661-6130

© महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल, २०७९

सर्वाधिकार

यस प्रकाशनमा प्रकाशित लेख रचनाका तथ्य एवम् अभिव्यक्त विचार लेखकका निजी धारणा हुन् । यसले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्ने छैन ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

नेपाल

(..... शाखा)

रामशाहपथ, काठमाडौं

पत्र संख्या :-

चलानी नं. :-

मिति :-

मन्त्रव्य

मुलुकको कानून प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने थिएले अग्रजहरुको प्रयासबाट जारी भएका संस्थाबद्द कानूनहरुको कार्यान्वयनको प्रारम्भिक वर्षहरुमा हामी रहेका छौं । यी कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको क्रममा ती कानूनले राखेका अपेक्षाहरु पूरा गर्ने फौजदारी न्याय प्रशासनका सरोकारवालाहरुले खेलेको महत्वपूर्ण भूमिकालाई स्मरण गर्दै हालसम्मको कार्यान्वयनको अवस्थालाई हेर्दा फौजदारी न्याय प्रणालीमा रूपान्तरणको थिएप अनुभूति दिन सकिएको हो कि भन्ने लागेको छ ।

अपराध नियन्त्रणको विषय कुनै निकाय वा पदाधिकारीको एकल दायित्वको विषय होइन । यो सम्बद्ध सरोकारवालाको साभा प्रयासबाट मात्र प्रभावकारी हुने विषय हो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रयास पनि सोही दिशामा केन्द्रित रहेको छ । सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनलाई सुधार गरी थप प्रभावकारिता ल्याउनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अभियोजन सुधारका विविध कार्यक्रमहरु अगाडि बढाएको छ । अभियोजनको सुधारका क्रममा सरकारी वकीलहरुका तीनवटा भूमिका रहेको हुन्छ । अपराध अनुसन्धानलाई सही रूपमा मार्गदर्शन गर्नु सरकारी वकीलको प्राथमिक जिम्मेवारी हो यस्तै अनुसन्धानमा प्राप्त प्रमाणको बस्तुगत रूपमा मूल्यांकन गरी अभियोजनको निर्णय गर्नु र औचित्यताका आधारमा अदालतबाट भएका फैसला आदेश उपर पुनरावेदन निवेदन गर्नु अर्को महत्वपूर्ण जिम्मेवारी हो । तेहो जिम्मेवारीका रूपमा प्रभावकारी रूपमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नु हो । यी कार्य सम्पादन गर्नका लागि सरकारी वकीलमा व्यावसायिक क्षमताको आवश्यकता पर्दछ । कार्य सम्पादनमा सक्षमता मै व्यावसायिकता देखिने प्रमुख आधार हो । व्यावसायिक दक्षता विकास गरी संविधान र कानूनले निर्धारण गरेको परिधिभित्र रही सरकारी वकीलको जिम्मेवारी निर्धार्ह गर्नका लागि व्यावसायिकताको प्रबद्धनका लागि निरन्तर प्रयास गरिएको छ ।

सोही प्रयास अनुरूप महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकीलका कामसँग सम्बन्धित कानूनका विविध विषयमा विभिन्न विद्वानका अनुसन्धानमूलक लेख, रचनाहरूलाई संग्रह गरी प्रकाशन गर्दै आएको छ । सोही क्रममा नेपाली भाषाको अभियोजन जनल वर्ष ४ अंक १ तयार गरी प्रकाशन गर्न लागेकोमा अन्यन्तै खुशी लागेको छ । प्रस्तुत जनलमा लेख, रचना उपलब्ध गराउनु हुने सबै लेखकहरूलाई आभार प्रकट चाहन्छ । यस जनललाई सम्पादन गर्नु हुने प्रधान सम्पादक सहन्यायाधिवक्ता श्री खेमराज ज्ञातारी, सम्पादकद्वय उपन्यायाधिवक्ता श्री सविता शर्मा र सहायक न्यायाधिवक्ता श्री शिव वार्से तथा सम्पादन सहयोगी नारायण स्वर्णकारप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ । यस प्रकाशनले अपराध अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय सम्पादनको कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न सहयोग पुर्ने अपेक्षा गरेको छु । साथै न्याय, कानून क्षेत्र र सरोकार राख्ने सबैलाई उपयोगी सामग्री हुने आशा लिएको छु ।

असार, २०७९

(खम्म बहादुर खाती)

महान्यायाधिवक्ता

फ़ोन: ४२००८००, ४२००८०१, ४२००८१६, ४२००८१४, ४२००८१८

फ़ैक्स: - ४२००८२७, एक्सचेन्ज: - ४२००८२४, ४२००८२५

ईमेल: info@ag.gov.np, वेबसाइट: www.ag.gov.np

सम्पादकीय

फौजदारी न्याय प्रशासनको एउटा मियोको रूपमा कार्य गर्ने सरकारी वकीलले नेपाल सरकारको तर्फ बाट अभियोजनकर्ताको रूपमा कार्य गर्दै आएका छन् । नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार रहेका मुद्दा तथा रिट निवेदनमा अदालतमा बहस पैरवी, प्रतिरक्षा गर्दै आएका छन् । यसै गरी नेपाल सरकार र सरकारी निकायलाई कानूनी राय प्रदान गर्ने कार्य समेत सम्पादन गर्दै आएका छन् । यी कार्य आफैमा व्यावसायिक कार्य हुन । जसका लागि सरकारी वकील पनि सक्षम, र व्यावसायिक हुनु जरुरी छ ।

अभियोजनमा सुधार र व्यावसायिकता विकासमा केन्द्रित भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आ.व. २०७८/०७९०/८२/०८३) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । योजनाबद्ध विकास प्रक्रियालाई निरन्तरता दिन, योजनाबद्ध रूपमा कार्य सम्पादन गर्ने अभ्यासका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरिएको हो । सरकारी वकीलहरूले गर्ने कार्य अन्य सरकारी कर्मचारीको जस्तो नभै बिशिष्ट प्रकृतिको व्यावसायिक काम भएको हुनाले सरकारी वकीलहरूलाई पूर्णरूपमा व्यावसायिक बनाउनका लागि यस योजनाले विभिन्न क्रियाकलापहरू प्रक्षेपण गरेको छ । योजनाले प्रक्षेपण गरे अनुरूप नै प्रचलित कानूनहरूमा गरिएका नयाँ प्रबन्धको जानकारी र कार्यान्वयनको क्रममा देखा परेका समस्या समाधानका बारेमा सरकारी वकीललाई परिचित तुल्याउनका लागि निरन्तर सिकाइ एवम क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

सोही अनुरूप कानून र न्यायका क्षेत्रमा निरन्तर क्रियाशील विद्वान लेखकहरूसँग बौद्धिक र अनुसन्धानमूलक लेख रचना माग गरी अभियोजन जर्नल वर्ष ४ अंक १ प्रकाशन गरिएको हो । कानून र न्यायको क्षेत्रमा विकसित नवीनतम अवधारणाका साथै व्यावसायिकता विकासको लागि आवश्यक ज्ञान, सीप र दक्षता अभिवृद्धिमा अभियोजन जर्नल सहायकसिद्ध हुने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अनुरोधलाई स्वीकार गरी अभियोजन जर्नलको यो अंकमा आफ्नो लेख रचना उपलब्ध गराउनु हुने विद्वान लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । साथै यसको निरन्तर सुधारको लागि सुभाव दिनुहुने र अध्ययन गरी हात्रो हौसला पढाउनु हुने पाठकहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यो जर्नल अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, न्यायकर्ता, विद्वान व्यवसायी, कानूनका प्राध्यापक, विद्यार्थी, कारागार प्रशासन लगायत न्याय क्षेत्रसँग सरोकार राख्ने सम्बद्ध पक्षलाई पनि उपयोगी हुनुका साथै केही हदसम्म मार्गदर्शन गर्ने अपेक्षा राखिएको छ । सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकासमा यसले पक्कै पनि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँने नै छ ।

यो जर्नल यो स्पमा तयार पार्न निरन्तर हौसला र मार्गदर्शन गरी मन्त्रव्य समेत प्रदान गर्नु हुने माननीय महान्यायाधिकाज्यू, श्रीमान नायब महान्यायाधिवक्ताज्यूहस्मति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । यस जर्नलमा समावेश लेख रचनालाई सम्पादन गरी सकेसम्म शुद्ध र त्रुटिरहित बनाउने प्रयास गरिएको छ । जर्नललाई आगामी दिनमा थप परिमार्जन गर्न विद्वान पाठक, लेख रचनाकार, बौद्धिक व्यक्तित्वबाट प्राप्त हुने रचनात्मक सुभाव सधै ग्रहणयोग्य र स्वागतयोग्य रहेका छन् । आगामी अंकलाई थप परिस्कृत, परिमार्जित, स्तरीय बनाउन यहाँहरूको अमूल्य सुभावको अपेक्षा गर्दछौं ।

२०७९, असार

सम्पादन समूह

विषय-सूची

सेवा सम्बन्धी कानून र न्यायिक दृष्टिकोणः एक समीक्षा
कृष्णजीवी धिमिरे

१-२१

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको राष्ट्रियकरणको बहसः
न्यायिक व्याख्याको संक्षिप्त सर्वेक्षण
श्यामकुमार भट्टराई

२२-३१

सजाय निर्धारणसम्बन्धी बहसमा सरकारी
वकीलले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू
महेश शर्मा पौडेल

४०-५१

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा देखिएका चुनौती र
सुधारको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू
प्राङ्ग. लक्ष्मी प्रसाद मैनाली
बिष्णु प्रसाद सोती

५२-६७

प्रमाण कानुनको विकास र प्रमाण ऐन,
२०३१ को दोझो संसोधन(२०७०)
प्राङ्ग. रजितभक्त प्रधानाङ्क
रेवतीराज त्रिपाठी

६८-८२

पीडितन्याय शास्त्रको अवधारणा र पीडितको न्यायमा
सुनिश्चितताका लागि अभियोजनकर्ताको भूमिका
गोपालप्रसाद रिजाल

८३-९५

नेपालमा बाल विवाह नियन्त्रण,
कानूनी व्यवस्था र विद्यमान अवस्था
संजीवराज रेग्मी

९६-१०३

फौजदारी कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नताको विधिशास्त्रीय पक्ष र यस सम्बन्धी नेपाल कानून लोकराज पराजुली	१०४-१०९
सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा महिलाको संलग्नता: एक विवेचना रमा देवी पराजुली	११०-१२०
समन्वय समिति सम्बन्धी व्यवस्था र अपराधको अनुसन्धान, अभियोजनको प्रभावकारीतामा भूमिका हरिप्रसाद जोशी	१२१-१३१
फौजदारी न्याय प्रशासनमा संहिता सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू हरिप्रसाद रेग्मी	१४०-१७३
सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको गुज्जायस शम्भु कार्की	१७४-२०६
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको रणनीतिक योजना कार्यान्वयन र यसको प्रभाव सोमकान्ता भण्डारी	२०७-२२०
अपराध पीडितको संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका: एक विश्लेषण डा. दिवाकर भट्ट	२०७-२४०
अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (CAP) कार्यान्वयनको अवस्था र उपलब्धि भिम प्रसाद ढकाल	२४१-२६६

सेवा सम्बन्धी कानून र न्यायिक दृष्टिकोणः एक समीक्षा

कृष्णजीवी घिमिरे^१

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक प्रशासनको विकासको विश्वव्यापी शृङ्खला हेर्ने हो भने सन् १९५० को दशकदेखि अवधारणाको शुरु भएको पाइन्छ, भने सन् १९६० को दशकदेखि सार्वजनिक क्षेत्रलाई नयाँ दृष्टिकोणले हेर्ने पद्धतिको शुरुवात भएको मानिन्छ। खासगरी सन् १९६८ को मिन्नोब्रुकमा भएको सम्मेलन र यसले पारित गरेका ठोस सुझाव नै सार्वजनिक प्रशासन र कर्मचारीको सेवा लक्षित भई कोशेदुङ्गा हुन पुग्यो भने त्यसपछि हालसम्म आइपुरदाका आधाशतक उपलब्धिका रूपमा लिन सकिन्छ। यस बीचमा विश्वमा सार्वजनिक क्षेत्र र यस क्षेत्रमा बनेका सार्वजनिक कर्मचारीको सेवा सम्बन्धी कानूनहरु सिद्धान्तिक रूपमा र व्यावहारिक रूपमा कर्मचारीतन्त्रलाई भरपर्दो, व्यवस्थित, सुशासनमा आबद्ध, सेवा सुरक्षा, सेवामुखी, परिणाममुखी, अनुमानयोग्य, पारदर्शी, जवाफदेहीपूर्ण बनाउदै जानमा सफल भएका छन्।

कुनै पनि सरकार त्यहाँको कर्मचारीतन्त्र भन्दा राम्रो हुन सक्दैन (NO Government is better than its bureaucracy) भन्ने असल मापनका रूपमा देखिए आएको छ। निजामती प्रशासनले Citizens are the king, Government has to fit the rhythm of life of People भन्ने मान्यतालाई आन्तरिकीकरण गर्दछ। सार्वजनिक सेवाको संस्कृतिलाई स्थापित गर्नका लागि सार्वजनिक सेवाको मूल्य बुझन सक्ने, यसका अवयवहरु नेतृत्व, सिद्धान्त र विधि, मूल्य र मान्यता, कार्यसंस्कृति तथा सार्वजनिक सेवाको दीर्घकालीन लक्ष्य तथा उद्देश्यलाई आत्मसात् गर्दछ।^२ यस परिप्रेक्ष्यमा नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको विकासक्रम पनि अधि बढेको पाइन्छ। नेपालमा सार्वजनिक कर्मचारीको सेवा सम्बन्धी कानून जारी भएको ६५ वर्ष पुगिसकेको छ। यस बीचमा कानूनमा कैयन संशोधन हुँदै आएको छ, भने सर्वोच्च अदालतले विवाद निरूपणका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण व्याख्या मार्फत विभिन्न सिद्धान्त प्रतिपादन समेत गरेको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दाको निरूपण गर्ने सन्दर्भमा गरेको व्याख्याबाट सेवा विधिशास्त्रको विकास भएको छ। जथाभावी कानून बनाउन र लागू गर्न पनि रोक लगाएको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा सार्वजनिक प्रशासनको इतिहास, उद्देश्य, क्षेत्र, संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था, प्रयोग अवस्था, न्यायिक दृष्टिकोण, यसको समीक्षा सहित उपयुक्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिनेछ।

२. उद्देश्य र ऐतिहासिक विकास

सार्वजनिक सेवा जनताप्रति सरकारले गरेको प्रतिज्ञा पूरा गर्ने संयन्त्र हो। जनताद्वारा चुनिएका प्रतिनिधिहरुलाई शासित हुने जनताको इच्छा बमोजिमका कार्य गर्न सरकार र जनता बीचको

^१ नायब महान्यायाधिवक्ता

^२ केदार कोइराला, लोकतन्त्रमा जनताका अपेक्षा र निजामती प्रशासनको बास्तुकला, निजामती सेवा पत्रिका, २०७५ पुस पृष्ठ ६३

सेतुबन्ध नै सार्वजनिक सेवा हो । सरकारले गरेको प्रतिज्ञालाई नीति, योजना, कार्यक्रम, बजेट र कार्यान्वयन मार्फत जनतालाई सेवा पुऱ्याउने माध्यम नै सार्वजनिक सेवा हो । सरकारले गरेका प्रतिज्ञाहरु पूरा गर्न नीति तथा कानूनी प्रवन्ध के कस्तो छ ? बाधा छ छैन ? कस्ता योजना तथा कार्यक्रम मार्फत ती घोषणा पूरा हुन सक्छन् ? बजेटको पक्ष के छ ? बजेट खर्च कसरी गर्ने ? कार्यान्वयन कसरी गर्ने ? समयमै ती कार्य पूरा गरी जनतालाई कसरी सन्तुष्ट पार्ने ? जस्ता कार्यान्वयनको इच्छाशक्ति, वैधता र औचित्यतालाई पुष्टि गर्ने कार्य सार्वजनिक प्रशासनले गर्दछ । सार्वजनिक सेवालाई भरपर्दो, विश्वसनीय, स्वच्छ, पारदर्शी र नतिजामुखी बनाउन सार्वजनिक सेवा सञ्चालन गर्न कर्मचारीहरुको सेवा सञ्चालन पनि उपयुक्त हुनुपर्दछ । त्यसैले सार्वजनिक सेवा सञ्चालन छुट्टै कानूनद्वारा हुने गर्दछ । मुलुकको कर्मचारीतन्त्र वा निजामती सेवा नै सार्वजनिक सेवाको परिचायक भएकाले शासन प्रणालीको महत्वपूर्ण सहयोगी अङ्गका रूपमा यसको विकास हुँदै आएको छ । सार्वजनिक सेवाले निर्वाह गर्नुपर्ने जिम्मेवारीका हिसाबले र संलग्न कर्मचारीको नियुक्ति देखि अवकाशसम्मका सबै कुरा व्यवस्थित पारदर्शी, न्यायपूर्ण, समान र सेवा सुरक्षा समेत गर्ने उद्देश्य सार्वजनिक सेवा सञ्चालन गर्ने कानूनको रहेको हुन्छ ।

निजामती सेवाको इतिहासलाई हेर्दा इष्ट इण्डया कम्पनीले सैनिक र गैरसैनिक पदहरूलाई वर्गीकृत गर्न सबैभन्दा पहिला निजामती सेवाको शब्दावली प्रयोगमा ल्याएको थियो । बेलायतले सन् १८५४ मा निजामती सेवा शब्दावली खुल्ला प्रतिपर्द्धाको लागि सैनिक र न्यायाधीश बाहेकका सेवामा प्रयोगमा ल्याएपछि यो पदावली संसारभर भन् प्रख्यात भयो (International Encyclopedia of Social Science, 1972, 495) ।^३ नेपालको सार्वजनिक कर्मचारीको सेवा सम्बन्धी कानूनको इतिहास केलाउँदा एकीकरणपूर्वको अवस्थामा कुनै कानूनी प्रभाव नदेखिए पनि नेपाल एकीकरण अर्थात् वि.सं. १८२५ पश्चात् एकीकरण अभियानमा सहयोग गरेको छ थर घरको समूललाई निजामती सेवाको प्रारम्भक स्वरूप मान्न सकिन्छ । यस समयमा यी छ थरका मानिस माथिल्लो तहमा पुरोका र अन्य थरका व्यक्तिहरु तल्लो तहमा सीमित भएको पाइन्छ ।^४ त्यस समयमा सैनिक र निजामती सेवा विभाजित थिएन । काम, कर्तव्य, नियुक्ति, सरुवा, वढुवा, अवकाश, तलव (खानी) राजाज्ञाद्वारा तोकिने व्यवस्था थियो । राणा शासनकालमा प्रशासनिक कार्यहरु सनद, सवालबाट सञ्चालित हुन थालेका हुन् । प्रशासनिक संगठनको रूपमा खड्ग निशाना, मुलुकी खाना (अर्थ मन्त्रालय), मुन्सीखाना (विदेश विभाग) लागायतका निकाय स्थापना भएका थिए । दरखास्त परिषद् पनि स्थापना भएको थियो ।

राणा शासनको अन्त्यपछि भारतीय प्रशासनविद् गोविन्द नारायणको सुभाव प्रतिवेदन, २००८, वुच कमिसनको प्रतिवेदन, २००९ र टंकप्रसाद आचार्यको प्रशासनिक पुनर्गठन योजना, २०१३ जस्ता प्रयासस्वाट सर्वप्रथम २०१३ सालमा निजामती सेवा ऐन, २०१३ जारी भई लागू भयो । त्यसको ८ वर्षपछि २०२१ सालमा निजामती सेवा नियमावली जारी भएपछि नेपालको सार्वजनिक प्रशासन पूर्णतया: कानूनको अधीनमा भएको पाइन्छ । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि राज्य संरचनामा परिवर्तनको क्रममा निजामती सेवा ऐन, २०१३ खारेज भई निजामती सेवा ऐन, २०४९ जारी गरियो । त्यसको एक वर्ष पश्चात् निजामती सेवा नियमावली, २०२१ लाई खारेज गरी निजामती सेवा नियमावली, २०५० जारी गरिएको थियो जुन २९ वर्षमा ३३ पटक संसोधन भएको थियो । तत्पश्चात् मुलुकमा २०६२/६३ को जनआन्दोलन भई यसले स्थापित गरेका समावेशीता,

^३ डा. नरेन्द्रराज पौडेल, दक्षिण एसियामा निजामती सेवा व्यवस्थापनको विश्लेषण: जनताको भ्रम अथवा अक्षमताको आरोप, निजामती सेवा परिक्रा, प्रकाशक लोक सेवा आयोग, २०७५, पुस पृष्ठ ८५

^४ गोपीनाथ मैनाली, राज्य सञ्चालनका आधारहरु, २०६०, सोपान मासिक, पृ. ६११

सहभागिता र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई समेत संबोधन गर्दै समसामयिक संशोधन मार्फत मुलुकको सार्वजनिक सेवा अगाडि बढेको छ । नेपालमा निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली मार्फत स्वतः सार्वजनिक सेवा व्यवस्थित हुदै आएको छ ।

३. सार्वजनिक सेवाको क्षेत्रको परिचय

सार्वजनिक सेवाको क्षेत्रलाई नियाल्दा संकुचित अर्थमा र बृहत्तर रूपमा परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ । बृहत्तर परिभाषाभित्र राज्यकोषबाट तलव, भत्ता, सुविधा व्यहोरिने सेवाको रूपमा गठित सबै सरकारी सेवाहरु पर्दछन् । तथापि निजामती सेवालाई संकुचित अर्थमा सार्वजनिक सेवा भित्र राख्ने गरिएको पाइन्छ । सेना, प्रहरी, राष्ट्रिय अनुसन्धान बाहेकका नेपाल सरकारको नीति तर्जुमा सम्बन्धी आन्तरिक कार्य गर्ने एवं नीति कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारी अंगको रूपमा निजामती सेवा रहेको हुन्छ । सामाजिक विज्ञानको अन्तर्राष्ट्रिय इन्साइक्लोपिडिया (१९७२) मा दिएको परिभाषा अनुसार निजामती कर्मचारी भनेको गैरसैनिक सेवा, कानूनी आधार भएको कर्मचारी प्रशासन, कामको सुरक्षाको प्रत्याभूत भएको, कानून अनुसार कर्मचारी छनौटदेखि अवकाशसम्म कार्य सम्पादन गर्ने, सम्मानित र राजनीतिक रूपमा तटस्थ हुने सेवालाई निजामती कर्मचारी भनिएको पाइन्छ । स्थायी, निश्चित तलव प्राप्त गर्ने र सीपयुक्त कर्मचारीहरु भएको व्यावसायिक संयन्त्र निजामती सेवा हो ।^५ सरकारको अभिन्न अङ्गको रूपमा सरकारी नीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन तथा कार्यान्वयन गर्ने अग्रपंक्तिमा रहेको सेवा नै सार्वजनिक सेवा भएकाले निजामती सेवा नै सार्वजनिक सेवा हो ।^६ नेपालको संविधानको धारा २८५ मा देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरुको गठन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट नेपालको सार्वजनिक सेवाको क्षेत्र भनेको निजामती सेवा र सरकारी सेवा पर्ने देखिन्छ ।

हालसम्मको अभ्यास हेर्ने हो भने साविकमा निजामती सेवा ऐन बमोजिम सञ्चालित भएका तर पछि छुटै कानूनबाट सञ्चालन भएका सरकारी सेवाको रूपमा गठन भएका देखिन्छन् । यसमा संसद सेवा र स्वास्थ्य सेवा छुटै सरकारी सेवाको रूपमा रहेकोमा यी सेवाहरु निरन्तर रहने देखिएको छ । त्यसैले सार्वजनिक कर्मचारीको सेवा सम्बन्धी कानूनको क्षेत्रभित्र निजामती सेवा ऐन, २०४९, व्यवस्थापिका—संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४ र स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ अन्तर्गत गठित क्रमशः निजामती सेवा, संसद सेवा तथा स्वास्थ्य सेवा पर्ने देखिन्छ ।

नेपालको संविधान जारी भएपछि सरकारी सेवाको गठन अन्तर्गत संघीय निजामती सेवा र अन्य संघीय सरकारी सेवाहरुको गठनका साथै प्रदेश मन्त्रिपरिषद्, गाउँ/नगरपालिकाले कानून बमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरुको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था बमोजिम २ नं. प्रदेश र वागमती प्रदेशले प्रदेश निजामती सेवा ऐन जारी गरिसकेका छन् भने प्रदेश र स्थानीय तहमा सरकारी सेवाहरुको गठन र सञ्चालन अन्तर्गत सरकारी सेवा र अन्य सेवामा कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ जारी भई कर्मचारी समायोजनको कार्य समेत सम्पन्न भैसकेको छ ।

^५ पादटिप्पणी २, उद्दी

^६ सार्वजनिक व्यवस्थापन, स्रोत सामग्री: अग्रसारथी अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, प्रकाशक सोपान मासिक, पृ. ५६९

४. सार्वजनिक सेवा सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालमा सार्वजनिक कर्मचारीको सेवा सञ्चालन बारेमा संविधान तथा कानूनमा विभिन्न व्यवस्था भएका छन् । यी व्यवस्थाहरुमा समसामयिक संशोधन पनि हुँदै आएको छ । नेपालका संविधानमा रहेका यस्ता प्रावधान, विभिन्न कानूनमा भएका मुख्य मुख्य प्रावधान, विशेष प्रावधान सहितका संशोधनहरु, प्रस्तावित व्यवस्था सन्दर्भमा समेत यहाँ चर्चा गरिनेछ ।

४.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपालमा सार्वजनिक वा सरकारी सेवाको गठन सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत २०४७ मा जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानमा समेटिएको पाइन्छ । यस संविधानको धारा १२४ मा निजामती सेवाको गठन बारेमा उल्लेख गरिएको थियो । यस अन्तर्गत “नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यक सेवाहरुको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरुको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्तहरु ऐनद्वारा निर्धारित गरिए बमोजिम हुनेछ” भन्ने उल्लेख गरिएको थियो ।^७ यसले निजामती सेवाभित्र विभिन्न सेवाहरु गठन र सञ्चालन हुने प्रावधान राखेकोमा यसलाई खारेज गरी २०६३ मा जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधानले निजामती सेवा उल्लेख नगरी सरकारी सेवाको बारेमा उल्लेख गरेको थियो । सो संविधानमा सरकारी सेवाको गठन अन्तर्गत “नेपाल सरकारले मुलुकको प्रशासन सञ्चालन गर्न निजामती सेवा र आवश्यक अन्य सरकारी सेवाहरुको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरुको गठन, सञ्चालन र सेवाका सर्तहरु ऐनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ” भन्ने उल्लेख गरिएको थियो ।^८

वर्तमान संविधानले साविकको व्यवस्थालाई विस्तृतीकरण गर्दै नयाँ प्रावधानहरु समेत समेटेको छ । नेपालको संविधानमा पनि सरकारी सेवाको गठन अन्तर्गत सार्वजनिक सेवाको व्यवस्था गरिएको छ । यस अन्तर्गत नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरुको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरुको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्त संघीय ऐन बमोजिम हुने उल्लेख गरिएको छ । संघीय निजामती सेवा लगायत सबै संघीय सरकारी सेवामा प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पदपूर्ति गर्दा संघीय कानून बमोजिम खुला र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा हुने व्यवस्था छ । यसैगरी प्रदेश मन्त्रिपरिषद्, गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकता अनुसार कानून बमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरुको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^९ उल्लिखित संवैधानिक प्रावधान नै वर्तमान नेपालको सार्वजनिक सेवाको मूल कानूनी आधारको स्रोत बनेको छ ।

४.२ कानूनी व्यवस्था:

नेपालको सार्वजनिक सेवा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा प्रमुख कानूनी व्यवस्थाको रूपमा निजामती सेवा ऐन र नियमावली रहेको छन् । साविकको निजामती सेवा ऐन, २०१३ लाई खारेज गरी जारी भएको निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० मुलुकको सार्वजनिक सेवाको ठूलो हिस्सालाई सञ्चालन गर्ने कानूनी व्यवस्था हुन् । निजामती सेवा सम्बन्धी कानूनी

^७ नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, धारा १२४

^८ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा १५३

^९ नेपालको संविधान, धारा २८५

व्यवस्थामा २०४९ मा व्यापक परिवर्तन गरिएकोमा २०६२/०६३ को आन्दोलन पश्चात् जारी भएको २०६३ सालको अन्तरिम संविधान संविधानको गतिमा केही मूलभूत पक्षमा २०६४ सालमा परिवर्तन गरियो । पुनः यस ऐनलाई खारेज गरी नयाँ संघीय निजामती सेवा ऐनको लागि मस्यौदा भै छलफलहरु जारी रहेका छन् । यसअघि तै सरकारी सेवाको रूपमा जारी भएका स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ र व्यवस्थापिका-संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४ पनि लागू रहेका छन् । यस परिप्रेक्ष्यमा उल्लेख गरिएका कानूनी व्यवस्थाको मूलभूत व्यवस्था तथा विशेषता बारेमा यहाँ चर्चा गरिनेछ ।

४.२.१ निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० (२०६४ साल अघि)

साविकको निजामती सेवा ऐन, २०१३ मा जम्मा १० बटा दफा रहेका थिए । यसमा निजामती सेवाको गठन, नियुक्ति, सेवा अवधि, बचाउ, सेवाको क्षेत्र, बढुवा व्यवस्थित गर्ने सिद्धान्त र प्रशासकीय अदालत गठन बारेमा संक्षिप्त व्यवस्था गरी अरु विस्तृत रूपमा सबै कुरा निजामती सेवा नियमावली, २०२१ मा राखिएको थियो । उल्लिखित ऐनमा सबैभन्दा डरलागदो पक्ष कर्मचारीलाई पर्चा खडा गरी जुनसुकै समयमा हटाउन सकिने व्यवस्था थियो । यी प्रावधानहरूलाई परिवर्तन गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ ले कैयन नयाँ प्रावधानहरु समावेश गरेको थियो । निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० का महत्वपूर्ण व्यवस्था र विशेषता यसप्रकार रहेका छन् ।

- ✓ पदपूर्ति, प्रतिशत निर्धारणमा व्यापक परिवर्तन गरिएको
- ✓ सहसचिव र उपसचिवमा निजामती सेवा बाहिरवाट पनि ल्याउने व्यवस्था गरिएको
- ✓ बढुवामा दिइने अङ्ग, अवधि, कार्यक्षमताको मूल्याङ्कन आदिका आधार परिवर्तन गरिएको
- ✓ कृति, विभूषण, विशेष जिम्मेवारीको अङ्ग हटाएको
- ✓ विना आधार अवकाश दिन नसकिने व्यवस्था गरी सेवा सुरक्षा गरिएको
- ✓ अवकाश दिने आधारमा परिवर्तन गरिएको
- ✓ आचरण तथा अनुशासनको व्यवस्थामा परिवर्तन गरिएको
- ✓ सजायको व्यवस्था, आधारहरूमा व्यापक परिवर्तन गरिएको
- ✓ निजामती सेवालाई जिम्मेवारीयुक्त र अनुमानयोग्य बनाइएको
- ✓ कार्यालय सहयोगी, सवारी चालक जस्ता पदहरु सेवा करारमा लिने र क्रमशः स्थायी पद कटौती गर्ने नीति लिइएको ।

४.२.२ निजामती सेवा ऐन र नियमावली (२०६४ पछि)

देशमा भएको २०६२/०६३ को आन्दोलन पश्चात् राजनीतिक स्वरूपमा भएको आमूल परिवर्तनले निजामती सेवामा पनि प्रभाव परेको पाइन्छ । यसको फलस्वरूप निजामती सेवा ऐन, २०४९ मा दोश्रो संशोधन तथा निजामती सेवा नियमावलीमा पनि महत्वपूर्ण संशोधनहरु भएको पाइन्छ । यस संशोधन तथा तत्पश्चात हालसम्म भएका संशोधनहरूवाट निम्न नयाँ प्रावधानहरु उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

- ✓ निजामती सेवामा परराष्ट्र सेवा र लेखापरीक्षण सेवा थप
- ✓ श्रेणी विहीन कर्मचारीलाई लक्षित गरी पाँचौ तह थप

- ✓ एकीकृत निजामती सेवाको अवधारणा आत्मसात
- ✓ कर्मचारीको कार्य विवरण वारेमा ऐनमा उल्लेख गरिएको
- ✓ पदपूर्ति व्यवस्थामा महत्वपूर्ण परिवर्तन
- ✓ निजामती सेवालाई समावेशी वनाई ५५/४५ को प्रतिशत बनाइएको
- ✓ महिला विकास कार्यक्रम अन्तर्गतका महिला कर्मचारीलाई स्थायी गर्ने व्यवस्था
- ✓ कायम मुकायम सम्बन्धी थप व्यवस्था
- ✓ अतिरिक्त समूहको व्यवस्था
- ✓ नेतृत्व मूल्याङ्कन, मृत्युपछि पनि श्रेणी थप, अवसर नपाएकालाई २४.घ सम्बन्धी वदुवा (कार्य सम्पादन तथा अनुभवको मूल्याङ्कनद्वारा गरिने), कार्य सम्पादन प्रोत्साहन कोषको व्यवस्था
- ✓ तलब भत्ता पुनरावलोकन समिति
- ✓ चाडपर्व खर्च सम्बन्धी नयाँ व्यवस्था
- ✓ निजामती कर्मचारीहरुको ट्रेड युनियन
- ✓ आचरणमा केही व्यवस्था थप
- ✓ सेवाग्राहीप्रतिको व्यवहार, गुनाशो सुनुवाई, सरुवा काज सम्बन्धी थप व्यवस्था ।

४.२.३ स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३

साविकमा निजामती सेवाभित्रको एक सेवाको रूपमा रहेको स्वास्थ्य सेवालाई निजामती सेवा ऐनबाट छुट्ट्याई छुट्टै स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ जारी गरिएको थियो । यस ऐनले स्वास्थ्य सेवालाई विशिष्ट विज्ञ सेवाको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य लिएर तहगत प्रणाली कायम गरेको थियो । तर स्तरवृद्धि लगायतका विवादास्पद प्रावधानले यो सेवा गठन गर्नुको औचित्य नभई उल्टै अत्यन्तै अन्यौल सृजना भएको भन्ने गुनाशोहरु व्यक्त भएको पाइन्छ । केवल सेवा अवधि दुई वर्ष थप गर्ने र तल्ला पदकालाई स्तरवृद्धि मार्फत छिटो माथि लैजाने बाहेक औचित्य पुष्टि हुन नसकेको भन्ने आलोचना हुने गरेको पाइन्छ । साथै यस ऐन जारी भएकै कारणले सेवा विशिष्टिकरण हुन सकेको भन्ने पनि पुष्टि हुन सकेको देखिएन ।

४.२.४ व्यवस्थापिका-संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४

व्यवस्थापिका-संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०६४ व्यवस्थापिका-संसदमा कार्यरत कर्मचारीहरुको सेवा सम्बन्धी ऐन हो । यसअधि संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन, २०४८ ले सेवा सम्बन्धी विषयमा उल्लेख गरेकोमा यसलाई खारेज गरी प्रस्तुत ऐन जारी भएको हो । व्यस्थापिका-संसदको काम कारवाही सुचारु रूपले सञ्चालन गर्नको लागि यो ऐन जारी गरिएको देखिन्छ । विशेषज्ञताको दृष्टिले र संसदीय क्षेत्राधिकारको दृष्टिले आफै कर्मचारीद्वारा कार्य सञ्चालन गर्न यो ऐन ल्याइएकोमा यो सेवाका शर्त, योग्यता लगायतका धेरै पक्षमा निजामती सेवा ऐन अन्तर्गतका कर्मचारीसरह नै व्यवस्था गरिएको छ । विज्ञताको दृष्टिले सेवा छुट्ट्याइएको भन्ने औचित्य नदेखिएपनि यो ऐन आउनु अघि कर्मचारीहरु अन्यत्र जान खोज्ने कुरा रोकिएको पक्ष सबल पक्षका रूपमा व्याख्या गरिन्छ भने छुट्टै ऐन ल्याउँदा कार्यरत जनशक्तिलाई आकर्षक भत्ताहरु दिने कार्यलाई भने दुर्वल पक्षका रूपमा व्याख्या गरिने गरिएको पाइन्छ ।

४.२.५ कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५

सरकारी सेवा वा अन्य सेवाका कर्मचारीलाई प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवामा समायोजन गरेपछि वा प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवा गठन सम्बन्धी कानून बनाउँदा देहायका सेवाका शर्त र सुरक्षा सम्बन्धी मापदण्डको पालना गर्नुपर्ने देखिन्छः

- ✓ कर्मचारी छनौट, भर्ना, नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, आचरण र विभागीय सजायका विषयमा सङ्गीय निजामती सेवा सम्बन्धी कानूनका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यतालाई आधारको रूपमा लिइने,
- ✓ प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सेवाको पदमा प्रदेश लोक सेवा आयोगको सिफारिसमा नियुक्ति हुने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवामा समायोजन भएका कर्मचारी अवकाश नभएसम्म त्यसरी समायोजन हुँदाको पद कायम रहने गरी सङ्गठन संरचना तथा दरबन्दी स्वीकृत गर्ने,
- ✓ समायोजन हुँदाका बखत कानून बमोजिम खाईपाई आएको तलब भन्दा कम तलब नहुने कुरा सुनिश्चित गर्ने,
- ✓ प्रदेश सेवामा समायोजन भएका कर्मचारीलाई सम्बन्धित प्रदेश र अन्तर्गतका कार्यालयमा सम्बन्धित सेवा, समूहको पदमा बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने,
- ✓ स्थानीय तहको सेवामा समायोजन भएका कर्मचारीहरु सम्बन्धित प्रदेशमा रहेका स्थानीय तहमा कानून बमोजिम सरुवा हुन सक्ने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवामा समायोजन भएका कर्मचारीलाई अन्तरसेवा प्रतिस्पर्धा मार्फत प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवाको पदमा पदोन्ततीको अवसर प्रदान गर्ने,
- ✓ पुल दरबन्दीबाट सम्बन्धित सेवा समूहसँग मिल्दोजुल्दो पदमा खटाएको कर्मचारी सम्बन्धित प्रदेश र स्थानीय सेवाको पदमा बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने,
- ✓ प्रदेश लोक सेवा आयोग वा नेपाल सरकारको अनुरोधमा सो गठन नभएसम्मका लागि लोक सेवा आयोगको सिफारिसमा नियुक्त भएको कर्मचारीको हकमा योगदानमा आधारित सेवा निवृत्त सुविधा दिने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ समायोजन भएका कर्मचारीको समायोजन हुँदाका बखत लागू रहेको कानून बमोजिमको तलब, उपदान, निवृत्तिभरण, उपचार खर्च र अन्य सुविधा सम्बन्धी सेवाका शर्तहरुको प्रतिकूल असर पर्ने गरी कानून बनाउन नपाइने ।

५. न्यायिक दृष्टिकोणः

सार्वजनिक सेवा विधिशास्त्रको विकासमा न्यायिक व्याख्याले ठूलो भूमिका खेल्दै आएको छ । विशेषगरी संविधानको प्रतिकूल हुने गरी विधायिकाले बनाएका सार्वजनिक सेवा सम्बन्धी कानूनका त्यस्ता प्रावधानहरु बदर गर्ने र कार्यपालिकाले कानून विपरीत गरेका कार्यहरु बदर गरेर सार्वजनिक सेवालाई सही दिशामा हिँडाउनमा सर्वोच्च अदालतको योगदान रहेको छ । सर्वोच्च अदालतले संविधानको विपरीत भएका, घोषणा गरेका सेवा विधिशास्त्र सम्बन्धी केही निर्णयहरु, सेवा सम्बन्धी कानूनमा भएका नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, आचरण र विभागीय कारवाहीको सम्बन्धमा गरेका महत्वपूर्ण व्याख्या बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

५.१ विधायिकी कानून बदर तथा निर्देशात्मक आदेश

चुडानाथ भट्टराई वि. लोक सेवा आयोगसमेत

लोक सेवा आयोग लगायतका संविधानिक निकायहरूले निर्धारित गरेको परिधिभित्र रही आफ्नो कर्तव्य कानूनले तोके बमोजिमको तरिकावाट पूरा गर्नु पर्दछ। सो बमोजिमको भए नभएको भन्ने कुराको न्यायिक निगरानी राख्ने काम यस अदालतको हो। नेपाली विषय लोक सेवा आयोगको पाठ्यक्रमवाट हटाउन पर्ने कारण खोली लोक सेवा आयोग कार्यविधि ऐन, २०४४ को दफा ८(१) बमोजिम राय सल्लाह लिई पुनः निर्णय एवं पाठ्यक्रम निर्धारण गर्नु भनी निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ।^{१०}

तीर्थ कोइराला विरुद्ध सामान्य प्रशासन मन्त्रालय समेत

सर्वोच्च अदालतको रजिष्ट्रारलाई विभागीय कारवाहीको सिलसिलामा सर्वोच्चको न्यायाधीशले गरेको निर्णय उपर नेपाल सरकारले ठीक वेठीक जाँच्ने पुनरावेदकीय अधिकार ग्रहण गरी निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम १०६ को खण्ड (घ) को उपखण्ड (द) मा गरिएको संशोधन संविधानको मूलभूत संरचनाको रूपमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको चरित्रगत लक्षण विपरीतको देखिँदा अमान्य र घोषित गरिएको ।^{११}

राधेश्याम मानन्धर वि. म.प. समेत

निजामती सेवा नियमावली, २०५० को नियम ७५(१) (२) (३), ७६ तथा ८७ (१) र (५) को व्यवस्था संविधान र निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा २१, ६९ र ७५ सँग बाभिएको नदेखिने ।^{१२}

हरिप्रसाद उप्रेती वि. म.प.स. समेत

संविधानको धारा १२४ अन्तर्गत ऐन नबनेसम्मको लागि ऐनको अधिकार प्रयोग गरी नियमावली बमोजिम कार्य सञ्चालन गरेको औचित्यपूर्ण हुँदा नि.से.नि. २०२१ संविधानको धारा १२४ सँग बाभिएको मानी धारा १३१ अनुसार निष्कृत मान्न नमिल्ने भनी २०४८ को रिट निवेदन २७३७ मा २०५२/०४/१८ मा ७ जनाको वृहत् पूर्ण इजलासबाट निर्णय भैसकेको हुँदा नि.से.नि. २०२१ लाई अमान्य घोषित गर्न नमिल्ने ।^{१३}

भरत भण्डारी वि. म.प.स. समेत

निजामती कर्मचारीको अवकाश उमेर ६० वर्ष भैरहेकोमा घटाई ५८ वर्ष कायम गर्दा दुई वर्षको अवधि थप गरी निवृत्तभरण दिइने नै हुँदा सो प्रावधान बदर नहुने ।^{१४}

५.२. सेवा, शर्त, नियुक्ति, सरुवा, वढुवा, निवृत्तभरण सम्बन्धी

सेवा, शर्त, नियुक्ति सम्बन्धी

- ✓ कर्मचारी हाजिर भएको मितिदेखि परीक्षणकाल प्रारम्भ भएको मान्नुपर्ने ।^{१५}
- ✓ लेखा भत्ता खुवाएको कारणले लेखा समूहका कर्मचारी भन्न नमिल्ने ।^{१६}

१० ने.का.प. २०५४ अंक ७, नि.नं. ६४०२, पृष्ठ ३६०

११ ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क २०५२ पृष्ठ १९४

१२ २०५० सालको रि.नं. २७५०, निर्णय मिति २०५२/०३/२९

१३ सं.अ.ब. वर्ष ५, अंक १७, पृ ३

१४ ने.का.प. २०५३ अंक ५ निर्णय नं. ६१८९, पृ ३७६

१५ देव वहादुर रोका विरुद्ध स्वास्थ्य मन्त्रालय समेत, ने.का.प. २०४९, नि.नं. १९०१

१६ सत्यनारायण, साहू वि. सडक विभाग समेत, ने.का.प. २०४९ नि.नं. २०३८, पृ ४९२

- ✓ खरिदारले उठाएको टिप्पणीलाई सदरसम्म गरेको निर्णयलाई मनासिव ठहर्याएको म.प.स. को निर्णय न्यायिक सिद्धान्तको अनुकूल भन्न नमिल्ने ।^{१७}
- ✓ अनियमित विज्ञापनबाट नियुक्त व्यक्तिको नियुक्ति बदर गर्नुअघि प्रतिवादको मौका दिनुपर्ने ।^{१८}
- ✓ नयाँ गठन भएको समूहमा तोकिएको योग्यता नभएपनि काम गरिरहेकालाई समूहीकृत हुन वन्देज नहुने ।^{१९}
- ✓ अनियमितता भएको परीक्षामा परीक्षा रद्द गर्नुअघि लोकसेवा आयोगले सुनुवाईको मौका दिनुपर्ने ।^{२०}
- ✓ निजामती सेवाभित्र के कस्तो योग्यता, शर्त र सेवा समूह निर्धारण गर्ने भन्ने कुरा सरकारको नीतिगत विषय भएकाले यस्तो विषयमा अदालतले हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन ।^{२१}
- ✓ सेवा प्रवेश गर्दा पेश गरेको सम्बन्धित विषयकै माथिल्लो डिग्रीलाई मात्र माथिल्लो शैक्षिक योग्यताको मान्यता दिन मिल्ने ।^{२२}
- ✓ शैक्षिक योग्यता तोक्ने सम्बन्धित संस्थाकै अधिकार हो ।^{२३}

बढुवा

- ✓ निजामती सेवामा आउनुभन्दा पूर्व सैनिक सेवामा कार्यरत रहेकाको सेवा अवधि बढुवाको लागि जेष्ठताको गणना गर्दा गणना गर्नुपर्ने प्रष्ट देखिन आउने ।^{२४}
- ✓ निजामती कर्मचारीको बढुवा गर्दा नि.से.नि. बमोजिम गर्नुपर्नेमा लोक सेवा आयोगको पत्रको आधारमा टेष्ट पास वापत द अंक दिएको निर्णय बदर हुने ।^{२५}
- ✓ अस्थायी भई काम गरेको अवस्थाको वर्गीकृत क्षेत्रमा रही काम गरेको अंक पाउन सक्ने नै देखिने ।^{२६}
- ✓ निजामती सेवाभित्र शाही सैनिकमा काम गरेको अवधिलाई जोडेर उम्मेदवार हुन नपाइने ।^{२७}
- ✓ दुई जना उम्मेदवार भएकोमा दुवैको त्रुटिपूर्ण का.स.मु. का आधारमा बढुवा गर्नुभन्दा बदर गरेको मान्य हुने ।^{२८}
- ✓ निजामती सेवामा आएपछि विहान पढाएकोलाई अनुभव मानी उम्मेदवार बन्न सेवा गणना गर्न नमिल्ने ।^{२९}
- ✓ निमित्त रजिस्ट्रारले सुनेको पुनरावेदन बदर नहुने ।^{३०}
- ✓ विविध सेवाका टाइपिष्ट र कम्प्युटर अपरेटरले बढुवामा समावेश हुन पाउने सुविधा टेलिफोन अपरेटरले नपाउने ।^{३१}

१७ शिवनारायण साह वि. नारायणी अंचलाधीश समेत, ने.का.प. २०४२, नि.नं. २०२२, पृ ४९२

१८ नरेश ठाकुर वि. स्वास्थ्य सेवा विभाग समेत, ने.का.प. २०४३, नि.नं. २८९३, पृ १०३७

१९ केशव वहादुर थापा वि. नेपाल सरकार, ने.का.प. २०५०, अंक ६, पृ. २९९

२० इन्द्र प्रसाद कोइराला वि. लो.से.आ.समेत, ने.का.प. २०५५, अंक २, पृ. ६९ (पु.ई.)

२१ विष्णु पाण्डे वि. स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०६१ सालको रि.नि.३९, आदेश मिति २०६२१।२९, ने.का.प. २०५५, नि.नं. ६५६४

२२ रेणु अधिकारी वि. लो.से.आ.समेत, ने.का.प. २०६३, अंक ६ नि.न. ७३० पृ ७२०, (पु.ई.)

२३ ने.का.प. २०५९, अंक ७ र नि.न. ७०८ (वि.ई.)

२४ पदमवन्यु पोखरेल विश्वद्वे नेपाल सरकार, स.अ. वुलेटीन, वर्ष ६, अंक ५, पृ १३

२५ ने.का.प. २०४० नि.न. १७९१, पृ ६७४

२६ विद्युर शर्मा वि. देवेन्द्र जंग रायमाझी, ने.का.प. २०४६, नि.नं. ३७८५, पृ ३७९, (पु.ई.)

२७ उपेन्द्र अधिकारी वि. लो.से.आ.समेत, ने.का.प. २०४८, नि.न. ४३१९, पृ ३३६

२८ ने.का.प. २०६० अंक ५८६, नि.नं. ७२३० पृ ४७४

२९ विश्व बाबू पुडासैनी वि. लो.से.आ.समेत, २०६७ सालको रि.नं. ०८१३, आदेश मिति २०६८/९/५

३० पदमराज जोशी वि. जि.प्र.का., २०६३ सालको रि.नं. ०९२१, आदेश मिति २०६८/७/२०

३१ कल्पना पन्त वि. म.प.स. समेत, २०७०-धक-०४६, आदेश मिति २०७१/४/५ (वि.ई)

निवृत्तिभरण

- ✓ निवृत्तिभरण कसले पाउने भन्ने विषयमा रिट क्षेत्रवाट निर्णय गर्न नमिल्ने ।^{३२}
- ✓ निवेदकको प्रशिक्षण केन्द्रको र पञ्चायत नीति तथा जाँचवुभु समितिको सेवा समेतलाई लोकसेवा आयोगको सदस्य भई गरेको सेवामा जोड्न नमिल्ने ।^{३३}

विदा सम्बन्धी दायित्व

- ✓ मिति २०४८/८/१९ देखि लामो अवधिसम्म विदाको निवेदनसम्म नदिई मिति २०४९/४/३० मा विदाको लागि निवेदनको भटारो दिँदैमा ऐनले तोकेको दायित्व पूरा गरेको भन्न नमिल्ने ।^{३४}

सरुवा सम्बन्धी

- ✓ पदस्थापन भएको कार्यालयमा नियम ३६(१)(क) बमोजिम ४६६ दिन रुजु हाजिर नहुँदै सरुवा गरेको भन्ने सम्बन्धमा सो बाहेको पनि आधारहरु नियम ३६ मा भएकोले अन्य आधार लिई गरेको सङ्क विभागको सरुवा र सो सरुवालाई बदर गरेको निर्णय मनासिव नै देखिने ।^{३५}
- ✓ गैरकानूनी सरुवा आफैले बदर गरेको मान्य हुने ।^{३६}

विभागीय सजाय उपर पुनरावेदन र रिटक्षेत्र

- ✓ निवेदकलाई महानिर्देशकले गरेको सजाय उपर पर्यटन सचिव समक्ष पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था भएकोमा पुनरावेदनको उपचार लिन नगई असाधारण उपचार माग्न आएकोले रिट निवेदन खारेज हुने ।^{३७}

गैरकानूनी कार्यको परिणाम

गैरकानूनी कार्यको परिणाम कुनै निर्णयबाट कसैले कुनै सुविधा पायो भन्दैमा गैरकानूनी कार्य कानूनी नहुने ।^{३८}

५.३ विभागीय कारवाही

विभागीय कारवाहीका विषयमा पनि सर्वोच्च अदालतले धेरै मुद्दामा महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरु प्रतिपादन गर्दै सेवा विधिस्त्रको विकास गर्दै आएको छ । यस सन्दर्भमा बेलायत लगायतका कमन ल प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरुमा सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीलाई गरिएका सजाय विरुद्धका अदालतका निर्णयहरुलाई अध्ययन गर्दा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principle of Natural Justice) को परिपालन गरी उचित प्रतिवाद वा सुनुवाइको मौका त्यस्तो आरोप लागेको व्यक्तिलाई दिनुपर्ने सिद्धान्त पालना गर्दै आएको पाइन्छ । अमेरिकामा कानूनको उचित प्रक्रिया (Due Process of Law) को सबैधानिक प्रावधानभित्र प्रतिवादको सिद्धान्त समावेश भएको भन्ने आधारमा स्वच्छ कारवाही गरी

^{३२} ने.का.प. २०४२ नि.न. २५०३, पृ ८८६

^{३३} नुतनदेव खनाल वि. लो.से.आ. समेत ने.का.प. २०४९, नि.न. ४४९२, पृ २३६

^{३४} पूर्ण वहादुर महर्जन वि. म.क्षे.स्वा.से.नि.सुखेत, स.अ.वु. वर्ष ६, अंक १, पृ. ६

^{३५} हरि प्रसाद भा.वि. निर्माण तथा या.मन्त्रालय समेत, स.अ.वु. वर्ष ६, अंक १, पृ. १४

^{३६} मेनका हमाल वि. सा.प्र. मन्त्रालय, ०६६-WO—०२७०, आदेश मिति २०६८/१/६

^{३७} विनोद प्रसाद अधिकारी वि. पर्यटन विभाग, ने.का.प. २०५१, नि.न. ४९४४, पृ. ५३३

^{३८} ने.का.प. २०६६, अंक ९, पृ. १५०९

अछित्यारवाला निष्कर्षमा पुगेको हुनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्त विकसित गरेको पाइन्छ । भारतीय संविधानले कानूनद्वारा निर्धारित कार्यविधि (Procedure established by law) को पालना नगरी गरिएको निर्णय स्वेच्छाचारी हुन्छ भन्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी निजामती पदमा नियुक्त भएको कर्मचारीका उपर खराव आचरण वा अनुशासनको उल्लंघनमा कारवाही गर्दा मुनासिब प्रतिवादको मौका दिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको देखिन्छ । भारतीय संविधानको १५ औं संशोधनले खराव आचरणको आरोप लागेको कर्मचारीलाई कारवाही गर्दा दुई पटक सफाइको मौका दिनुपर्ने व्यवस्था गरेकोमा सन् १९७६ मा भएको भारतीय संविधानको ४२ औं संशोधनले दोस्रो पटक सजाय प्रस्ताव गरी सूचना दिनुपर्ने व्यवस्थालाई खारेज गयो । यसरी सजाय प्रस्ताव गरी दोस्रो पटक पुनः प्रतिवादको मौका दिनुपर्ने भन्ने व्यवस्था खारेज गरेको प्रश्न उपरको विवादमा त्यसरी कारवाही गरिएको व्यक्तिलाई न्यायिक निकायबाट पुनरावेदन र पुनरावलोकन (Appeal and Review) को अधिकार भएकै देखिँदा संविधानको संशोधनले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई संकुचन गयो भनी भन्न नमिल्ने भन्ने भारतीय सर्वोच्च अदालतले *Liberty Oil Mills v. Union of India*^{३९} लगायतका मुद्दामा व्याख्या समेत गरेको देखिन्छ । भारतमा खराव आचरण वा अनुशासन उल्लंघन गर्ने कर्मचारीलाई मुनासिब प्रतिवादको मौका नदिई कारवाही गर्न नसकिने संवैधानिक संरक्षणको व्यवस्था छ । नेपालमा त्यस्तो संवैधानिक व्यवस्था नभई सफाइको मौका प्रदान गर्ने व्यवस्था विधायिका निर्मित कानूनद्वारा व्यवस्थित गरिएको छ ।

प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई विकसित गराउनमा भारतीय अदालतका निर्णयहरूले ठूलो भूमिका खेलेका छन् । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त न्याय प्राप्तिका लागि निर्णयकर्ताको स्वच्छ व्यवहार कायम गर्न विकसित भएको सिद्धान्त हो भनि भारतीय सर्वोच्च अदालतले *A.K. Kraipak v. Union of India* को मुद्दामा^{४०} व्याख्या गरेको छ । राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने अधिकारीले मनोमानी किसिमले कसैका विरुद्ध कुनै आरोप लगाई त्यस्तो आरोपीलाई प्रतिवादको उचित मौका नै नदिई स्वेच्छाचारी किसिमले निर्णय गरी कसैको हक अधिकारमा अतिक्रमण हुने निर्णय गरिन्छ भने त्यस्ता कारवाही र निर्णय दूषित भएको ठानी अदालतले बदर गर्दछ र यो कानून र न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त हो भनी *Delhi Transport Corporation v. D.T.C. Majdoor* को मुद्दामा^{४१} व्याख्या गरेको छ । कानूनी शासनको मान्यता अनुसार कानूनी अछित्यारवालाको काम कारवाही कानूनसम्मत, स्वच्छ व्यवहार, उचित र विवेकपूर्ण, तर्कसंगत र न्यायिक मनको प्रयोग गरी सवुद प्रमाणको मूल्याकंनका आधारमा निष्कर्षमा पुगेको छ भने मात्र त्यस्तो निर्णय मान्य हुन्छ । अन्यथा त्यस्तो कारवाही र निर्णय स्वेच्छाचारी र मनोमानी भएको भन्ने आधारमा बदर हुने भनी *Menaka Gandhi v. Union of India*,⁴² *A.K. Kraipak v. Union of India*^{४३} समेतका मुद्दाहरूमा न्यायिक सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन् ।

विभागीय कारवाही, सो कारवाही उपरको पुनरावेदकीय कारवाही र तत्पश्चात् वैकल्पिक उपचार नभएको वा भए पनि प्रभावकारी नभएको वा मौलिक हकको उल्लंघनसँग जोडेर सर्वोच्च अदालतमा परेका निजामती, सरकारी सेवा, सैनिक वा सुरक्षाकर्मीसँग सम्बन्धित सेवाका कर्मचारीको निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गर्दै आएको छ । निजामती, सेना, प्रहरी, शसस्त्र प्रहरी, अन्य कर्मचारी

^{३९} AIR, 1984, SC 1288

^{४०} AIR, 1970, SC 150

^{४१} AIR 1991, SC 101

^{४२} AIR 1978 SC 59

^{४३} AIR, 1970, SC 150

तथा पदाधिकारीको विभागीय कारवाही सम्बन्धी बिवादमा परेका निम्न मुद्रामा सर्वोच्च अदालतबाट निम्न सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ :

दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

कसैलाई आरोप वा अभियोग लगाउनुपर्दा मात्र त्यस्तो आरोप वा अभियोग अनुसारको काम गरेको हो होइन भनी सफाइको प्रमाण पेश गर्ने मौका प्रदान गर्नुपर्ने ।^{४४}

मनोज पौडेल विरुद्ध विरुद्ध नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय समेत

निर्णयकर्ताले आफ्नो स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्दा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग भएको आभास देखिनु पर्दछ । अनाधिकार निकायबाट दिएको निर्देशन वा निर्णयलाई शिरोधार्य गरी सोलाई एक मात्र आधार बनाई निर्णय गर्दा निर्णयकर्ताको विवेक शून्यमा परिणत हुन जाने हुँदा निवेदकलाई अनाधिकार निकायको आदेशबाट उत्प्रेरित भई सेवाबाट हटाउने कार्य नियम अनुकूल नहुने ।^{४५}

गणेश पञ्जियार विरुद्ध न्याय परिषद् समेत (पू.इ.)

सचेत गराउन सक्ने भन्ने स्वविवेकीय अधिकारले स्वभाविक रूपमा विषयवस्तुको गम्भीरता र तथ्यगत विश्लेषणलाई विचार पुऱ्याउने अनुमति दिन्छ । यदि त्यसबाट सचेत नगराइकनै पदमुक्त गर्नुपर्ने निष्कर्षमा निर्णय गर्ने अधिकारी वा निकाय पुगेमा त्यसलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।^{४६}

रामप्रसाद भट्टराई विरुद्ध कैलाली भन्सार कार्यालय समेत (पू.इ.)

- प्रशासकीय अधिकारीले न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा तह-तह उठेको टिप्पणी सदर नगरी न्यायिक मनको प्रयोग गरी न्यायिक प्रक्रिया र विधिको अवलम्बनबाट आधार र कारणसहित निर्णय गर्नुपर्ने ।
- कानूनले स्पष्ट व्यवस्था गरी अन्यथा गरेमा बाहेक अर्धन्यायिक अधिकारको प्रत्यायोजन हुन नसक्ने ।
- कार्यालय प्रमुख वा विभागीय प्रमुखको अनुपस्थितिमा कार्यालयको दैनिक रूपमा भैपरी आउने प्रशासकीय काम सम्पन्न गर्नका लागि निजभन्दा तल्लो तहका कर्मचारीले निमित्त भई अति आवश्यक प्रशासकीय कामकारवाहीसम्म गर्न पाउने हुन्छ र यसरी निमित्तको जिम्मेवारी तोकिएको पदाधिकारीलाई अर्धन्यायिक प्रकृतिको निर्णय गर्ने अधिकार कानूनतः नहुने ।^{४७}

कुलबहादुर लिम्बू विरुद्ध पर्यटन तथा नागरिक उङ्घयन मन्त्रालय समेत

- उचित र पर्याप्त कारण भएमा तोकिएको अधिकारीले कानूनको रीत पुऱ्याई स्पष्टीकरण माग गर्ने कार्य सेवा शर्तसम्बन्धी कानूनको सामान्य र नियमित प्रक्रिया भएकाले स्पष्टीकरण माग गर्दैमा हक हनन नहुने ।
- स्पष्टीकरण माग गर्ने व्यवस्था संगठनको कर्मचारीको मनोमानी वर्खास्ती वा मनोमानी विभागीय सजायको पहरेदारको रूपले Employer विरुद्ध प्राप्त प्राकृतिक न्यायको हक हुने ।

४४ ने.का.प. २०६७, अंक २, पृष्ठ २७४

४५ ने.का.प. २०६७, अंक २, पृष्ठ ३१६

४६ ने.का.प. २०६७, अंक ३, पृष्ठ ३८१

४७ ने.का.प. २०६७, अंक ५, पृष्ठ ७१३

- तोकिएको अधिकारीबाट मात्र स्पष्टीकरण माग गर्ने लगायतको विभागीय कारवाही गर्ने कारवाही गर्न सक्छ । कर्मचारीको Decorum राख्न कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएका बाहेक नियुक्ति गर्ने अधिकार पाएको अधिकारी भन्दा तलको अधिकारीले विभागीय कारवाही गर्ने नसक्ने^{४८}

शिवप्रसाद चौधरी विरुद्ध नापी विभाग समेत

- कर्मचारीले विदा स्वीकृत नगराई लामो अवधिसम्म कार्यालय अनुपस्थित रहेको भनी अखिलयारवालाबाट कानून बमोजिम स्पष्टीकरण समेत माग गरी निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५९(ख)(१) बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी सेवाबाट हटाएको अवस्थामा कानून बमोजिम भए गरेको कार्यबाट संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त हक हनन् भएको सम्भन्न नमिल्ने ।^{४९}

दीपकचन्द्र देवकोटा विरुद्ध कृषि विकास बैंक, मुख्य कार्यालय समेत

- सेवा शर्तसम्बन्धी कानूनले कर्मचारीका सम्बन्धमा विभागीय कारवाही गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा जाँचबुझ समिति गठन गर्ने वा नगर्ने र जाँचबुझ गराउने वा नगराउने भन्ने अखिलयारवालाको अधिकार र तजबीजको कुरा भएकाले अखिलयारवालाको अधिकारमा यस अदालतले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने ।
- अखिलयारवालाले जाँचबुझ गराउन आवश्यक नदेखी कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली बमोजिम सफाइको मौका दिई सजाय समेत प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण सोधेकोमा कानूनी रूपमा निर्धारित प्रक्रिया अवलम्बन नगरेको भन्न नमिल्ने ।
- सजाय प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण सोधेकोमा स्पष्टीकरणको जवाफ समेत अध्ययन र मूल्याङ्कन गरी प्रस्ताव गरेको सजाय गर्नुलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने ।
- एउटै विषय वा अपराध वा आरोप र घटनाका सम्बन्धमा दुई पटक सफाइको मौका दिइसकेपछि पटकपटक सुनुवाइको मौका दिइरहनुपर्छ भनी अर्थ गर्नु न्यायोचित नहुने ।
- सुनुवाइको मौका दिइसकेपछि आरोपित व्यक्तिले दिएको जवाफ र अन्य सम्बद्ध तथ्य वा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी कानूनद्वारा निर्दिष्ट सीमाभित्र रही सजाय तोक्नु अखिलयारवालाको दायित्व र कर्तव्य हुने ।^{५०}

भिमप्रसाद लामिछ्नाने विरुद्ध जिल्ला शिक्षा कार्यालय, हुम्ला समेत

- विभागीय कारवाही गर्नुपर्दा आचरणविपरीत काम गर्ने व्यक्तिलाई उसँग कारवाही गर्न परेको कारण र आधारसहित स्पष्टीकरण माग्नु पर्ने एवं यस्तो कारवाही गर्न लागेको कुरा निजले थाहा पाउने गरी सूचित गरिएको हुनुपर्ने ।
- विदा स्वीकृत नगराई अनुपस्थित रहेमा पनि कारवाही गर्न नपर्ने कारण केही भए प्रमाणसहित सम्बन्धित व्यक्तिलाई आफ्नो कुरा राख्ने वा भन्ने मौका प्रदान गर्नुपर्ने ।

४८ ने.का.प. २०६७, अंक ७, पृष्ठ ११५०

४९ ने.का.प. २०६७, अंक ७, पृष्ठ ११९७

५० ने.का.प. २०६७, अंक ८, पृष्ठ १३५८

- यदि निवेदकलाई लागू हुने सेवा शर्तसम्बन्धी कानूनमा विभागीय कारबाही भएको कर्मचारीले मुद्दा गरी विभागीय कारबाही गर्ने निर्णय अदालतबाट बदर भएमा बीचको अवधिको तलब भत्तालगायतको सम्पूर्ण सुविधा पाउने कानूनी व्यवस्था भएमा विभागीय कारबाही गर्ने निर्णय बदर भएपछि त्यस्तो सम्पूर्ण सुविधा प्राप्त गर्दछ । तर यदि सोसम्बन्धी विषयमा सेवा शर्तसम्बन्धी कानूनमा त्यस्तो व्यवस्था छैन भने बीचको अवधिको तलब भत्ता लगायतको सुविधा पाउन नसक्ने ।^{५१}

शिवहरि श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

- जुन निकायले पदमुक्त गर्ने अधिकार राख्दछ उसैले नै पदमुक्त गर्नु पूर्व स्पष्टीकरण सोधनुपर्दछ अन्यथा तल्लो निकाय वा तल्लो पदाधिकारीले सोधेको स्पष्टीकरणमा चित्त नवुभाई उपल्लो अधिकारीबाट पदमुक्त गर्ने कार्य रीतपूर्वकको मान्न नमिल्ने ।
- कानूनबमोजिम कुनै पदमा नियुक्ति भएको व्यक्तिको सेवा, शर्त र सुविधा कानूनी प्रक्रिया बमोजिम बाहेक करारबाट त्यसको स्वरूप र प्रकृति बदल्न पाउँछ भन्न नमिल्ने ।^{५२}

केशव स्थापित विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत

- प्रतिवादको मौका दिइँदा स्पष्टीकरण वा जवाफ वा प्रतिवेदन वा भनाई राख्न वा स्पष्ट गर्ने लगायतका जुनकुनै पनि शब्द प्रयोग हुन सक्तछन् । स्पष्टीकरण शब्द प्रयोग नगरिनु नै प्रतिवादको मौका नदिएको ठहर्ने अवस्था नहुने ।
- छानविन समितिले निजलाई अवकाश दिने सिफारिश गर्नुपूर्व प्रतिवेदन अध्ययन गरेको स्थितिमा निजामती कर्मचारीसरह दुई पटक स्पष्टीकरण सोधिएन भन्ने तर्कको औचित्य नहुने ।^{५३}

लेखनाथ भराई विरुद्ध लोक सेवा आयोग समेत

निवेदकलाई भएको भनिएको विभागीय सजाय अब कायम नरहेको र कानून बमोजिम छनौट भई पदस्थापन पनि भैसकेको व्यक्तिलाई पूर्ववत अवस्था काम गर्न दिनुपर्नेमा उक्त विज्ञापित पदमा निज निवेदकको उम्मेदवारी तत्काल कायम नरहेको अर्थ गरी निवेदकले पाइसकेको शाखा अधिकृत पदको नियुक्तिलाई नै बदर गर्ने गरेको लोक सेवा आयोगको मिति २०७०।६।१० को निर्णय र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको मिति २०७०।६।१४ को निर्णय निजामती सेवा ऐनको दफा २२ र २२ को अनुकूल नरहेकाले उक्त निर्णयहरु कानूनसङ्गत नदेखिने ।^{५४}

वीरबहादुर राउत अहिर विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय समेत (पूर्ण इजलास ५) :

- कुनै निर्णयबाट कसैको हक अधिकारमा आघात पर्दछ भने निर्णय गर्नुपूर्व सुनुवाइको मौका दिनुपर्ने कुरा अनिवार्य र स्वाभाविक हुन्छ । सुनुवाइको मौका नदिई गरिएको निर्णयले निर्णयको स्थान नै लिन नसक्ने हुँदा न्यायिक प्रक्रियामा वैधानिक मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने ।

५१ ने.का.प. २०६७, अंक ११, पृष्ठ १८२०

५२ ने.का.प. २०६७, अंक १२, पृष्ठ २१०

५३ ने.का.प. २०७०, अंक ५, पृ. ३०६

५४ ने.का.प. २०७१, अंक ६, पृ. ८१६

- स्याद तामेल गर्न नगएको कारणबाट स्याद प्राप्त गर्ने व्यक्ति वेपत्ता भएको वा सम्पर्कविहीन भन्ने नमिल्ने ।
- प्रहरी जस्तो अनुशासन र मर्यादामा रहनुपर्ने कर्मचारी खटाइएको तालीममा नगई आफू खुशी गैरहाजिर रहने विषय निश्चित् रूपमा गम्भीर मान्युपर्ने हुँच । तर जस्तोसुकै गम्भीर प्रकृतिको आरोप लगाइएको व्यक्तिलाई पनि सो आरोप ठहर गर्नुपूर्व आफ्नो कुरा भन्ने मौका दिनुपर्ने ।
- सेवाबाटै वर्खास्त गर्ने जस्तो अन्तिम र कठोर सजाय गर्दा प्रचलित सेवासम्बन्धी ऐन नियममा उल्लिखित कार्यविधिको अक्षरसः पालना वा अवलम्बन गरिएको हुनु पर्दछ । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको उल्लंघन गरी वा कानूनबमोजिमको उचित प्रक्रिया पालना नगरी निर्णय हुन पुगदछ भने त्यस्तो निर्णयलाई कानूनको दृष्टिमा शून्य मान्युपर्ने ।
- गोरखापत्रमा प्रकाशित गरिएको भनिएको सूचनामा हाजिर हुन आउनु भन्नेसम्मको व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिए पनि प्रहरी सेवाबाट हटाउनु पर्नेसम्मको कानूनी अवस्था र आधार उल्लेख गरी स्पष्टीकरण सोधिएको नदेखिएकोले सुनुवाइको मौका नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त प्रतिकूल हुने गरी सेवाबाट हटाएको देखिने ।
- विदा नमागी वा स्वीकृत नगराई गैरहाजिर रहने प्रहरी कर्मचारीलाई प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ८४(छ) बमोजिम अखिलयारवालाले हटाउन सक्ने देखिए पनि त्यसरी हटाउनुपूर्व आरोप किटान गरी सजाय समेत प्रस्ताव गरी स्पष्टीकरण सोध्नुपर्ने समेतका कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने ।^{५५}

रामकुमार सिंह विरुद्ध पूर्व क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी बल समेत

निवेदक उपर प्रथमपटक स्पष्टीकरण सोधिएको र सोको जवाफ सन्तोषेजनक नभएको भनी पुनः स्पष्टीकरण सोधी सजाय प्रस्ताव गरी सफाइको मौका दिएको देखिँदा कानून बमोजिम सबै प्रक्रिया पूरा गरी आधार र कारण समेत उल्लेख गरी हटाउने आदेश भएकोले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत नहुने ।^{५६}

कृष्ण शरण मास्के विरुद्ध नेपाली सेना जडीअड्डा समेत

निवेदकको सेवा टुटी बीचमा पशु स्वास्थ्य औषधि उत्पादन आयोजनामा काम गरेको र पुनः नेपाली सेनाको र्यारिजन गणमा काम गरेकोमा अन्य निकायमा कार्य गरेको नोकरी जोडिदिई पेन्सनपट्टा बनाई पेन्सन बुझदै आएकोमा पछि बदर गर्ने गरेको निर्णयका सम्बन्धमा निवेदन परेको । यसमा सैनिक सेवामा अन्यत्र काम गरेको अवधि जोड्ने कार्य आफैमा गैरकानूनी भएकाले गैरकानूनी कार्यले कानूनी हक्को श्रृङ्जना नहुने । यद्यपी अखिलयार प्राप्त अधिकारीको निर्णय बमोजिमनै निवृत्तिभरण पाएका कर्मचारीलाई दिइएको सुविधाबाट बच्चित गर्दा त्यस्तो कर्मचारीको हकमा समेत अन्याय पर्न जाने हुँदा अब आयन्दा यस किसिमको त्रुटिपूर्ण निर्णय गरी दिग्भ्रमित कार्य नगर्नु नगराउनु भनी सम्बन्धित निर्णय गर्ने अधिकारीलाई सचेत गराउन लेखी पठाउने ।^{५७}

५५ ने.का.प. २०६८ अंक ८ पृ.

५६ ने.का.प. २०६८ अंक ७ पृ. ११२६

५७ ०६७-WO-०९८, आदेश मिति २०७२१.३.१

बासुदेब चन्द्र मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेपाली सेना

कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही र सजाय गर्नुपर्दा वा Stigma लाग्ने गरी वा Penal Consequence निस्कने गरी कारवाही गर्नुपर्दा कारवाही गर्नुपर्ने आधार कारण चाहिनुका साथै त्यसरी कारवाही गर्नु अगाडि आरोप विरुद्ध खण्डन गर्न र आफ्नो भनाई समर्थन गर्ने र प्रमाण पेश गर्ने मौका प्रदान गरिनुपर्छ । कानूनले नै सफाइको प्रमाण पेश गर्ने मौका प्रदान गर्न पर्दैन भनी स्पष्ट शब्दमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई Oust गरेको अवस्थामा बाहेक कर्मचारीहरूलाई विभागीय कारवाही गरी सजाय गर्नुपर्दा कर्मचारीहरूसँग स्पष्टीकरण माग्ने चाही Rule र स्पष्टीकरण नमाग्ने चाही Exception मानिन्छ । कर्मचारी बेपत्ता भएको वा कर्मचारी बिदा नलिई अनुपस्थित रही सम्पर्कमा नरहेपनि यतिकै आधारमा स्पष्टीकरण नमागी कारवाही गर्न मिल्दैन । ५८

राधाकृष्ण खड्का विरुद्ध नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालय समेत

सैनिक ऐन अन्तर्गतको अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीहरु खासगरी सैनिक अदालतको न्यायाधीशको अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीहरु सैनिक ऐन अन्तर्गतका अदालती कारवाही र Fair Trial सम्बन्धी व्यवस्था र मान्य सिद्धान्तसँग परिचित रहनुपर्छ । सैनिक ऐन बमोजिम सैनिक अदालतको मुद्दा हेतै अधिकारीको अनभिज्ञताबाट सैनिक ऐन अन्तर्गत कारवाही भएकाहरुको सैनिक ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गर्नबाट रोकन मिल्दैन ।^{१९}

सीता कैनी विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँ समेत

सैनिक ऐनअन्तर्गतको कसूर बाहेक अन्य प्रचलित कानून बमोजिम अपराध मानिने कुनै कसूर गरेमा वा सो विषयमा सम्बन्धित निकायमा कसैको जाहेरी परेमा त्यस्तो जाहेरीमा नाम किटिएको वा सो अपराधमा संलग्न रहेको देखिएको जुनसुकै सैनिक कर्मचारीलाई अपराध अनुसन्धान गर्न प्रचलित कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त निकायसमक्ष उपस्थित गर्नु गराउनु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय र सैनिक कार्यालय समेतको दायित्व हुने । सरकारको मातहतमा रहेको सेनामा कार्यरत् व्यक्तिलाई फरार रहेको व्यक्ति वा अनुसन्धान गर्ने निकायको पहाँच बाहिरको व्यक्ति भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ६०

रामकुमार रणपहेली विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय समेत (प.इ.)

- कुनै कसूरजन्य कार्य एकपटक गर्नु र बारम्बार वा पटकपटक गर्नुमा तात्त्विक फरक छ ।
  - कर्मचारीलाई गम्भीर सजाय गर्दा गम्भीर प्रकृतिको कसूर गरेको वा सामान्य प्रकृतिको कसूर पटकपटक गरेको र सो गरेकोमा कारबाहीमा परी सचेत गराउँदा गराउँदै पनि अटेर गरी बारम्बार गलत प्रवृत्तिलाई अपनाएका कर्मचारीलाई दिइने सजाय हो ।
  - सजायको निर्धारणमा न्यायिक मनको प्रयोग हुनै पर्दछ । न्यायिक मनको परिधि कानूनले नै निर्धारित गरिदिएको अवस्थामा सो परिधि बाहिर गरिने निर्णय त्रुटिपूर्ण हुन्छ । बारम्बार वा बराबर वा पटक पटक कसूर गर्दा मात्र हुने सजाय एकभन्दा बढी पटक गरेको स्थापित नभई गर्न नसिक्ने ।^{१७}

५८ २०६७ सालको नि.नं. ००१०, आदेश मिति २०६८/२१२
 ५९ २०६४ सालको रि.नं. ००३२, आदेश मिति २०६५/७१७
 ६० ने का.प. २०६९, अंक ६, नि. नं. ८८३७ (पू.ई.)
 ६१ नेकाप २०७०, अंक ११, प. १३१९ (प.ई.)

वीरेन्द्रकुमार कर्ण विरुद्ध न्याय परिषद्

- प्रमाण संकलनको स्रोत, अधिकारक्षेत्र र प्रक्रिया नै दूषित छ भने त्यसको परिणामस्वरूप प्राप्त प्रमाण ग्रहणयोग्य हुन नसक्ने ।
- असवैधानिक ठहर भएको निकायले संविधान र कानून विपरीत एउटा प्रशासकीय कर्मचारीलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरी जिल्ला न्यायाधीशलाई आफ्नो कार्यकक्षमा नै खानतलासी लिई रकम वरामद भएको भनी उठान गरेको कारबाही स्वतः प्रभावशून्य हुने र त्यस्तो कारबाहीबाट प्राप्त गरेको प्रमाण ग्रहणयोग्य नहुने हुँदा त्यस्तो गैरकानूनी कारबाही र प्रमाण संकलनलाई मान्यता दिई प्रतिवादीउपरको कारबाही र छानबीनलाई निरन्तरता दिएको न्याय परिषद्को कामकारबाही वृथ वृक्षको फलसम्बन्धी सिद्धान्त (Fruit of Poisonous Tree Doctrine) विपरीत देखिने ।^{६२}
- गैरकानूनी स्रोत र प्रक्रियाबाट उठान भएको कारबाही र त्यसको निरन्तरता अन्तिम अवस्थासम्म पनि गैरकानूनी नै हुने ।
- क्षेत्राधिकार विहीन र गैरकानूनी अनुसन्धान तहकिकातलाई आधार मानी न्याय परिषद्बाट भएको जाँचबुझलाई स्वतन्त्र जाँचबुझ मानी मुद्दाको विषयवस्तुभित्र प्रवेश गरी निरोपण गर्नुपर्ने अवस्था समेत नदेखिने ।^{६३}

राम आधार साह विरुद्ध अ. दु.आ.आ. समेत^{६४}

यी रिट निवेदकलाई पुन विभागीय कारबाही गर्न लागिएको देखिँदा सोही विषयको आरोपमा प्रशासकीय अदालतबाट समेत एकपटक फैसला भई रिट निवेदक उपरको २ (दुई) तलब वृद्धि रोकका गर्ने गरेको विभागीय कारबाही बदर भएको देखिँदा अदालतको फैसला अन्तिमताको सिद्धान्त अनुसार विपक्षी अखिल्यार दुरुपयोग अनुसन्धानबाट यी रिट निवेदक उपर पटकपटक एकै मितिको एकै घटनाको विषयवस्तु उपरमा कारबाही गर्न नपाउने ।

प्रमानन्द चौधरी विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय मोरड, विराटनगरसमेत^{६५}

भागी पत्ता नलागेको वा अरू कुनै कारणले सम्पर्क स्थापित गर्न असम्भव भएको कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाउने गरी निर्णय गर्दाको अवस्थामा सफाइ पेस गर्ने मौका दिन नपर्ने भएमा सो कुराको छुटै पर्चा खडा गरी निर्णय गर्नुपर्ने ।

रमाशंकर त्रिपाठी विरुद्ध जिल्ला शिक्षा कार्यालय, रूपन्देहीसमेत^{६५}

जो कोहीलाई पनि नोकरीबाट अवकाश दिनुपूर्वको कारबाहीमा निजलाई आफ्नो भनाइ राख्ने सुनुवाइको पर्याप्त मौका र अवसर दिनु पर्ने भन्ने प्राकृतिक न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्तलाई युक्तियुक्त आधार र कारणसहितको विलम्बले निस्तोज गर्न सक्दैन । यसर्थ प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अन्तर्गतको सुनुवाइको मौकाको अवसरलाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन नगरी भएका काम कारबाहीमा विलम्बको सिद्धान्तलाई गौण रूपमा नै स्थान दिनु पर्ने ।

^{६२} ने.का.प. २०६९, अंक १०, पृष्ठ १४८३ (पु.ई.)

^{६३} ने.का.प. २०७२, अंक ११, पृष्ठ १९८१

^{६४} ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३८ ।

^{६५} ने.का.प. २०७५, अंक ११, नि.नं. १०१४५ ।

सुनिता नेपाली विरुद्ध म.प.क्षे. सशस्त्र प्रहरी बल मुख्यालय महेश्वरी बाहिनी सुर्खेतसमेत^{६६}

- आधार र कारण उल्लेख नभई भएको निर्णयमा स्वेच्छाचारिता देखिन्छ भने त्यस्तो निर्णयमा निर्णयकर्ताको बदनियतसमेत हुन सक्ने हुँदा निर्णय गर्नेले कानूनबमोजिमको पर्याप्त कारण र आधार खुलाई मात्र निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने ।
- स्वेच्छाचारिता एवं बदनियतपूर्ण निर्णयबाट संविधानप्रदत्त कसैको हक अधिकार हनन् भएमा त्यसको उपचार यस अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार मार्फत प्रदान गर्न संविधानले यस अदालतलाई अखियार प्रदान गरेको देखिने ।
- चोरीको आरोपमा सजाय गर्ने उद्देश्यले सशस्त्र प्रहरी नियमावली, २०६० को नियम ८४ को खण्ड (ख)(१) बमोजिम भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त सामान्यतया अयोग्य नठहरिने गरी सशस्त्र प्रहरी बलको सेवाबाट हटाउने गरी भएको निर्णय स्वेच्छाचारी भई औचित्यपूर्ण नदेखिएकोले त्यसबाट संविधान प्रदत्त निवेदकको पेसा तथा रोजगारीसमेतको हकमा आघात पर्ने हुँदा सो निर्णय कायम रहन सक्ने नदेखिने ।

प्रेमराज भट्ट विरुद्ध अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत^{६७}

अर्को व्यवस्था नभएसम्मका लागि भनी दिइएको तदर्थ प्रकृतिको जिम्मेवारीबाट हटाउन सुनुवाइको मौका दिई रहनु आवश्यक नहुने ।

नेपाल सरकार विरुद्ध अनिलकुमार आचार्य^{६८}

- कर्मचारीले सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृति नलिई अन्यत्र कुनै प्रकारको नोकरी गर्ने वा आर्थिक लाभ वा कुनै सुविधा प्राप्त गर्ने गरी परामर्शदाता, सल्लाहकार वा कुनै हैसियतले कार्य गरेमा सो विषय राष्ट्रसेवक कर्मचारीको व्यावसायिक आचरणको प्रतिकूल हुने हुँदा विभागीय कारबाहीको दायराभित्र हेरिने विषय हुने ।
- सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृति नलिई काम गरेकै आधारमा सो कार्यबाट आर्जन गरेको सम्पत्तिलाई गैरकानूनी सम्पत्ति मान्नु न्यायोचित नहुने ।

नवराज थापा विरुद्ध प्रहरी प्रधान कार्यालय, काठमाडौं समेत^{६९}

- बहुविवाहलाई नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसूरको कोटीमा राखेको नदेखिँदा नैतिक पतन देखिने फौजदारी कसूर हो भनी मान्न मिल्ने नदेखिने ।
- निवेदकलाई बहुविवाह गरेको भन्ने कसूर अदालतबाट ठहर भएको भनी उपल्लो हदको सजाय गरिएको पाइयो । सजाय गर्नुपूर्व निजलाई सफाइको मौकासमेत दिएको देखिएन । तसर्थ निवेदकलाई नोकरीबाट बर्खास्त गर्ने निर्णय, सो उपर परेको पुनरावेदनमा भएको निर्णय तथा नोकरीबाट बर्खास्त गरेको पत्रसमेत कानूनसम्मत देखिन आएन ।

^{६६} ने.का.प. २०७६, अंक १, नि.नं. १०१६६ ।

^{६७} ने.का.प. २०७६, अंक २, नि.नं. १०१९१ ।

^{६८} ने.का.प. २०७६, अंक ३, नि.नं. १०२९८ ।

^{६९} ने.का.प. २०७६, अंक ७, नि.नं. १०३१३, पृ. १४८३ ।

कर्मचारी समायोजन सम्बन्धी विषयमा रिट निवेदन खारेज, समायोजन सम्बन्धी मापदण्ड स्वतः निष्कृत भएको घोषणा तथा ११ बुँदे निर्देशात्मक आदेश जारी

अनमोलमणी भट्टराई समेत विरुद्ध लोक सेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालय समेत (०७८-WO-०१६३)

कर्मचारी समायोजन/मिलान सम्बन्धी मापदण्ड, २०७७ संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले कुनै वैधानिक अखिलयारीविना र कुन कानूनको अखिलयारी अन्तर्गत जारी गरेको हो भन्नेसम्म पनि उल्लेख नगरी जारी गरेको देखिएकोले सो मापदण्डको कुनै वैधानिक अस्तित्व देखिन आएन । उत्तर मापदण्ड कानूनको दृष्टिमा शून्यको अवस्थामा रहेको देखियो । यसप्रकार कानूनको दृष्टिमा शून्यको अवस्थामा रहेको मापदण्डलाई उत्प्रेषणको आदेश जारी गरी बदर घोषित गरिरहनु पर्ने आश्यकता देखिएन । स्वतः निष्कृत हुन्छ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा देहाय बमोजिको निर्देशात्मक आदेश जारी भएको छ:

- ✓ कर्मचारीहरुको सम्पूर्ण विवरण अंकित एकीकृत अभिलेख दुरुस्त ढंगले राख्ने आवश्यक व्यवस्था गर्ने,
- ✓ निजामती सेवाको रिक्त पदपूर्तिको लागि लोक सेवा आयोगमा रिक्त पद सम्बन्धी मागको आकृति फारम भरी पठाउँदा खुलाउनु पर्ने सम्पूर्ण विवरण अनिवार्य रूपमा खुलाई अखिलयारवालाले प्रमाणित गरी पठाउनु पर्ने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- ✓ लामो समयदेखि संसदमा विचाराधीन रहेको संघीय निजामती सेवा सम्बन्धी विधेयक यथाशीघ्र पारित गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने,
- ✓ समायोजन भै गएका कर्मचारीका हकमा संघीय निजामती ऐन बमोजिम माथिल्लो पदमा बढुवा हुनको लागि उम्मेदवार बन्न सक्ने अवधि पूरा गरेपछि जुनसुकै प्रादेशिक क्षेत्रमा सरुवा भै जान पाउने कानूनी व्यवस्था गर्ने,
- ✓ संघको दरवन्दीका रिक्त पद मध्ये निश्चित प्रतिशत पदहरु समायोजन भै गएका संघमा आउन इच्छुक कर्मचारीहरु मध्येबाट क्रमशः ज्येष्ठताका आधारमा सरुवा भै संघमा आउन सक्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्ने,
- ✓ प्रदेश र स्थानीय सेवामा समायोजन भएका कर्मचारीहरु संघको एक श्रेणी वा तहको माथिल्लो पदमा बढुवाका लागि उम्मेदवार हुन पाउने तथा त्यसरी बढुवा पाएका कर्मचारीहरु समेत पुनः बढुवा प्रक्रियामा सहभागी हुन बाधा नपुर्ने सुनिश्चितता गर्ने,
- ✓ साविकमा कायम रहेको समूह वा उपसमूह फरक पर्ने गरी समायोजन गरिएका कर्मचारीहरुको हकमा समेत साविकको सेवा समूह उपसमूहमा समायोजन भए सरह बढुवा प्रक्रियामा सहभागी हुन बाधा नपुर्ने जेष्ठता र अनुभव वापत अङ्ग प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्ने,
- ✓ संघीय निजामती सेवामा पदपूर्ति गर्दा निश्चित प्रतिशत पदहरु देशभरका स्थानीय तथा प्रदेश सेवाका कर्मचारीहरु बीच मात्र प्रतिष्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- ✓ मर्यादाक्रम निर्धारण गर्दा संघ तथा प्रदेश र स्थानीय सेवाका समान तह वा पदका कर्मचारीहरु समान क्रममा रहने गरी पुनरावलोकन गर्नु साथै प्रचलित कानून बमोजिम ज्येष्ठताका आधारमा वरिष्ठताको निर्धारण हुने र प्रदेश वा स्थानीय सेवामा समायोजन भएका वरिष्ठ कर्मचारीहरु संघको सेवाका कनिष्ठ कर्मचारीको मातहतमा रही काम गर्नुपर्ने अनुचित र

अव्यवहारिक अवस्थाको अविलम्ब पुनरावलोकन गरी वरिष्ठता र ज्येष्ठताका मान्य सिद्धान्त कायम हुने व्यवस्था मिलाउने,

- ✓ प्रशासनिक संरचना तथा कार्यसंचालनमा पर्ने जाने असर, संघीय सरकारसंगको समन्वयमा पर्ने प्रभाव तथा प्रदेश र स्थानीय सेवाको जिम्मेवारी बहन गर्ने सक्षमता (carrying capacity) मा सुनिश्चितता हुन सकिने अवस्था रहे नरहेको भन्ने समेतका सान्दर्भिक पक्षमा आवश्यक अध्ययन गरी संघीय निजामती सेवा ऐनमा उचित व्यवस्था मिलाउने,
- ✓ निजामती सेवाको श्रेणीगत व्यस्थालाई तहगत प्रणालीमा रूपान्तरण गरी एकीकृत निजामती सेवा प्रणाली लागू गर्ने सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गरी देशभरका सबै सरकारी सेवामा तहगत प्रणाली कायम गर्ने।

६. प्रयोग अवस्था एक समीक्षा

नेपालमा सार्वजनिक सेवा सम्बन्धी कानूनको विकास क्रममा कैयन प्रयोगहरु भैसकेका छन्। अझै पनि संघीय निजामती सेवा र प्रदेश निजामती सेवाको स्पष्ट खाका आइसकेको छैन। विधायिकी र कार्यकारिणीको यो पाटो साविकमा अस्थीर रहदै आएको परिवेशमा पटक-पटक भएका संशोधनबाट खारेज भएका प्रावधान, नयाँ आएका प्रावधान, यसबाट मर्का पर्ने विषयको संशोधन, कानूनी प्रयोग सन्दर्भमा भएका निर्णयको वैधानिकता र द्विविधाका विषयमा अत्याधिक मुद्दाहरु सर्वोच्चमा अदालतमा पर्ने गरेका छन्। यस्ता अधिकांश मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले अग्राधिकार वा अन्तरिम आदेश दिने गरेको सन्दर्भमा सरकारका निर्णयहरु धेरै बदर हुने गरेको पाइन्छ।

सर्वोच्च अदालतमा परेका रिट निवेदनहरुमा ठूलो चाप कर्मचारीहरुको मुद्दाको रहेको छ भने अत्याधिक अन्तरिम आदेश भएका वा अग्राधिकार पाउने मुद्दामा कर्मचारी सम्बन्धी नै रहेका पाइन्छन्। अन्तिम सुनुवाइ हुँदा धेरै रिटहरु जारी हुने गरेको देखिन्छ। यसबाट कानूनको प्रयोगमा ज्यादै त्रुटिहरु हुने गरेको पाइन्छ। यसले निर्णय प्रक्रियामा कानूनी पक्षलाई हेर्ने दृष्टिकोण ज्यादै कमजोर हुने गरेको देखिन्छ भने कतिपय मुद्दाहरुमा ढिलो गरी निर्णय हुँदा सो अवधिमा कर्मचारीले काम पनि नगर्ने र पछि मुद्दा दुङ्गो लागेपछि कर्मचारीले मुद्दा जितेमा वर्षाँसम्मको तलव सुविधाहरु एकमुष्ट बुझाउँदा सरकारलाई दुवै दृष्टिले नोक्सानी हुने अवस्था हुने गरेको पाइन्छ। यसै गरी अग्राधिकार प्राप्त कर्मचारीहरुको मुद्दाका कारण दुर्गम र टाढा टाढाका नागरिकहरुका मुद्दाले प्राथमिकता नपाउँदा उनीहरुले वर्षाँसम्म धाउनुपर्ने अवस्था हुन्छ। जबकी फैसलाको समयको आनुपातिक दृष्टिकोणले हेर्दा सार्वजनिक कर्मचारीको मुद्दा ज्यादै छिटो हुने गरेको पाइन्छ।

सार्वजनिक सेवाका कर्मचारीहरुले सर्वोच्च अदालतमा दायर गरेका नियुक्ति, बढुवा, विभागीय कारबाही लगायतका मुद्दाहरु हेर्ने हो भने ज्यादै स-सना विवादमा पनि मुद्दामै जाने गरेको देखिन्छ। यसबाट सार्वजनिक सेवाको निर्णय प्रक्रियामा त्रुटि हुने गरेको, निर्णय विवादरहित हुन नसकेको, सार्वजनिक प्रशासनले आफै सदस्यहरुबाट बढी विवाद भेल्नुपर्दा अविश्वसनीय हुदै गएको, मुद्दा दायर गर्ने र मुद्दा प्रतिक्षा/भेल्नुपर्ने एउटै निकायमै बसेर निर्णयका लागि पर्खेर बस्दा कार्य वातावरण पनि चिसो हुने गरेको, आम जनताको नजरमा पनि पूर्वअनुमानयोग्य नभएको देखिएको छ। कतिपय कानूनी व्यवस्थामा देखिएका द्विविधा र निर्णयमा देखिएका त्रुटि सम्बन्धमा चुनौती दिँदै दायर गरिएका कैयन मुद्दाहरुमा सर्वोच्च अदालतले कानूनी व्याख्या गर्दै स्पष्ट दिशानिर्देश पनि गर्दै आएको छ। तर कतिपय मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तहरुलाई सार्वजनिक सेवाले पालना नगर्नाले

पटक-पटक उही विषयमा निर्णयहरु हुने गरेको छ भने कतिपय निर्णयहरु आफैमा पूर्व दृष्टान्त विपरीत हुँदा द्विविधाहरु उत्पन्न हुने गरेको पनि पाइन्छ ।

सेवा विधिशास्त्रको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट निरूपण भएका माथि उल्लेखित अधिकांश निर्णयहरु बृहत्तर न्याय गर्नेतर्फ लक्षित देखिन्छ । तथापि कतिपय मुद्दाहरु विवादित भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि हेर्दा पदमबन्धु पोखरेलको मुद्दामा निजामती सेवामा बढुवा प्रयोजनको लागि पहिले सैनिक सेवामा कार्य गरेका अवधि जेष्ठता प्रयोजनको लागि जोडिने भन्ने छ तर पछि उपेन्द्र अधिकारीको मुद्दामा नजोडिने उल्लेख भएको पाइन्छ । परीक्षणकालमा हटाइएको तर्फ कुनै निर्णयमा त्रुटि नरहेको भन्ने निर्णय भएका छन् भने कुनै मुद्दामा छानविन समितिको राय बमोजिम परीक्षणकालमा हटाइएकोलाई बदर गरिएको पाइन्छ । कुनैमा निमित्त प्रमुखले सुनेको पुनरावेदन बदर नहुने निर्णय भएको पाइन्छ भने कतिपयमा निमित्तले गरेको निर्णय बदर हुने निर्णय भएको पाइन्छ । उल्लिखित विवाद केही प्रतिनिधिमूलक निर्णय हुन जहाँ निर्णयमा एकरुपता कायम भएको पाइदैन । तथापि सेवा विधिशास्त्र विकासमा सर्वोच्च अदालतले ठूलो योगदान गरेको देखिन्छ ।

७. निष्कर्ष

विश्व परिप्रेक्ष्यमा नेपालको सार्वजनिक सेवाको इतिहास पनि कम देखिदैन । नेपालको सार्वजनिक सेवाले विभिन्न आरोह अवरोह भैल्दै छ दशक पार गरिसकेको छ । यस अवधिमा विभिन्न संशोधन, नयाँ ऐन, नियम जारी गरी अगाडि बढाउने प्रयास भएको छ । तथापि नया संविधान आइसकेपछि संघीय निजामती सेवा ऐन आउन समेत ढिला भैसकेको छ । यसले प्रदेश र स्थानीय सेवा प्रवाहमा पनि असर परिरहेको पाइन्छ । यसैगरी अझै पनि सार्वजनिक सेवा अनुमानयोग्य हुन सकेको छैन । विशेषत सरुवा र विभागीय कारवाही लगायतका कुराहरुमा धेरै द्विविधा र विवाद हुने गरेको पाइन्छ । यस्ता विवादहरुको निपटारा गर्ने क्रममा सर्वोच्च अदालतले धेरै मुद्दामा कानूनको व्याख्या गरी सेवा विधिशास्त्रको विकासमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । निर्णय क्रममा भएको कानूनी त्रुटिलाई अंकुश लगाएको पनि छ । तथापि केही निर्णयहरु आफैमा विवादास्पद नभएका पनि होइन । तर पनि कानूनको व्याख्या मार्फत कानून विकासमा पनि यस्ता निर्णयहरुबाट योगदान पुर्गेको छ । त्यसैले विद्यमानमा देखिएका विरोधाभासपूर्ण निर्णयहरुलाई उपयुक्त विधिद्वारा सुधार गर्ने र भविष्यमा सार्वजनिक सेवालाई भरपर्दो, अनुमानयोग्य, तटस्थ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र जवाफदेहीपूर्ण बनाउनुपर्ने देखिएको छ । यसका लागि छिटोभन्दा छिटो संघीय निजामती सेवा ऐन पारित गरी लागू गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको राष्ट्रियकरणको बहसः न्यायिक व्याख्याको संक्षिप्त सर्वेक्षण

श्यामकुमार भट्टराई^१

सारांश

मुलुक पक्ष बनेको सन्धिको व्यवस्थाको कानूनी शृंखलामा कुन स्थान रहन्छ भन्ने प्रश्नमा कानून प्रणालीमा एक मत छैन। भिन्न भिन्न मुलुकले भिन्न भिन्न मान्यतालाई अंगिकार गरेका छन्। यसै सन्दर्भमा नेपालको कानून प्रणालीमा यो विषयलाई कुन रूपमा अभ्यास गरिएको छ, र कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको क्रममा न्यायालयले यो विषयलाई कुन रूपमा विकास गरेको छ भन्ने प्रश्नमा केन्द्रित भई यो लेख तयार गरिएको छ। यो अध्ययनमा सन्धिको पक्ष बन्ने नवन्ते विषय समावेश गरिएको छैन। सन्धिको अनुमोदन, स्वीकृति एवम् सम्मिलनको विषयपनि समावेश गरिएको छैन। मुलुक पक्ष बनिसकेपछिको सन्धिको राष्ट्रियकरण गर्ने विषयलाई मात्र केन्द्रमा राखी अन्यत्रको अभ्यासलाई सन्दर्भकोरुपमा मात्र उल्लेख गर्दै नेपालको न्यायिक व्याख्याको संक्षिप्त सर्वेक्षण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा संकलन भएका सर्वोच्च अदालतका आदेश र व्याख्या हेर्दा न्यायिक दृष्टिकोणमा एकरूपताको अभाव देखिएको छ। कहिले अदालतले अतिसक्रियता देखाएको छ भने कहिले अतिसंयमता देखाएको छ। संवैधानिक विधिशास्त्रको विकासको एउटा महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा रहेको सन्धिको राष्ट्रियकरण र कानूनको शृंखलामा सन्धिको स्थानका बारेमा न्यायिक व्याख्याले संगतिपूर्ण मार्गदर्शन गर्न सकेमा मात्र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको स्वीकृत मान्यताप्रति मुलुकको विश्वास स्थापित हुन सक्छ।

सन्धिका व्यवस्थाको राष्ट्रियकरणका विधिहरू

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिका व्यवस्थाको राष्ट्रियकरणका दुई प्रमुख विधि मानिन्छन्। ती हुन् मोनिजम् (Monism) र ड्वेलिजम् (Dualism)। मोनिजम्ले कुनै पनि मुलुक सन्धिको पक्ष बनेपछि सो सन्धिको व्यवस्था राष्ट्रिय कानूनसरह हुने मान्यता राख्दछ,^२ यसलाई डक्ट्रिन अफ इन्कर्पोरेशन (Doctrine of Incorporation) भनिन्छ,^३ यदि घरेलु कानून सन्धिका व्यवस्थासँग बाहिएमा बाहिएको हदसम्म सन्धिका व्यवस्थाले प्रधानता पाउछ। कठिपय मुलुकले संविधानमा नै यस्तो प्रतिबद्धता प्रकट गरेका हुन्छन्।^४ तर ड्वेलिजम्ले सन्धिका व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय कानूनको तर्जुमा हुनु

१ सचिव, बेपता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

२ The Monist approach in the application of international law essentially entails the direct observance of international law as part of the laws of the state without the necessity of domesticating the enabling treaty or convention. Treaties and Conventions therefore apply as a source of law of the party state upon the signing thereof and ratification. Some states exhibit the monist approach either by direct application or by express provision in their Constitutions that bespeak international law as a source and part and parcel of the state's law. <https://journalofcmsd.net/wp-content/uploads/2019/06/international-law-article-MUTUBWA-May-2019.pdf>

३ The doctrine that rules of international law automatically form part of municipal law. It is opposed to the doctrine of transformation, which states that international law only forms a part of municipal law if accepted as such by statute or judicial decisions. It is not altogether clear which view English law takes with respect to rules of customary international law. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095724387>

४ यसको उदाहरणका लागि बोस्निया तथा हर्जगोमिनाको संविधान (१९९४) को भाग ७ धारा ३ को व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ। सो धारामा भनिएको छ : The international contracts and other agreements which are in effect concerning BiH and the Federation, and the

पर्दछ । सन्धिका व्यवस्थाले स्वतः कानूनी हैसियत प्राप्त गर्दैन ।^५ यसलाई डक्ट्रिन अफ ट्रान्सफरमेसन (Doctrine of Transformation) भनिन्छ ।^६ कतिपय देशले संविधानबाट नै यो विषयलाई स्पष्ट गरेका हुन्छन् ।^७ संयुक्त राज्य अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी लगायतका देशले संविधानबाट नै सन्धि कानूनको कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता प्रकट गरेको देखिन्छ ।^८ यसरी कतिपय देशले भने आफूलाई मोनिजम् र कतिपयले ड्वेलिजम्को सिद्धान्त अनुकरण गरेको दावी गर्दछन् वा सन्धिको राष्ट्रियकरणको विषयमा मुलुकहरूलाई त्यसरी विभाजन गर्ने गरिन्छ । मिश्रित प्रणाली अपनाउने मुलुकहरू पनि छन् ।^९ जसले कतिपय अवस्थामा मोनिजम् र कतिपय अवस्थामा ड्वेलिजम्को नीति अंगिकार गर्दछन् । हुन पनि कुनै पनि मुलुक पूर्णतः मोनिजम् वा पूर्णतः ड्वेलिजम्को सिद्धान्तमा जान व्यवहारिक दृष्टिले पनि कठिन हुन्छ । सन्धिको पक्ष भएपछि त्यस्तो सन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व नै हो जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मान्य सिद्धान्तको रूपमा रहेको सधिको इमानदारितापूर्ण कार्यान्वयन गर्नु पर्ने सिद्धान्त प्याक्टा सन्ट सरभेण्डा (Pacta sunt servanda) ले मार्गदर्शन गरेको हुन्छ । अर्कोतर्फ कुनै पनि सन्धिको कार्यान्वयनका लागि सो राष्ट्रिय कानूनबाट क्षेत्राधिकार निर्धारण गर्नु पर्दछ, दण्ड सजायको प्रबन्ध गर्नु पर्दछ जसका लागि घरेलु कानून हुनु अनिवार्य हुन्छ । तर हाम्रो संविधानले सन्धिको राष्ट्रिय कानूनी हैसियतका बारेमा स्पष्ट मार्गदर्शन गरेको छैन ।^{१०} सन्धि ऐनले गरेको व्यवस्थाको कार्यान्वयनको विषयमा एकरुपतापूर्ण धारणा बन्न सकेको छैन ।

नेपाल सन्धि ऐनको व्यवस्था: अस्पष्टताको कारक

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने र त्यस्तो व्यवस्थासँग नेपाल कानून बाभिएमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि कै व्यवस्था लागू हुने भनी नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

general regulations of the international law are the consisting part of the Federation legislature. In case of disagreement of an international contract or agreement with the Federation legislature, the contract or agreement will take precedence.

- ^५ Dualism distinguishes, in its elementary sense, national domestic sources of law (such as the state's constitution and statutes) from international law instruments such as treaties and conventions. Dualist states provide, usually in their constitutions, that international law instrument entered into by the state do not automatically form part of the sources of law of the state party. The same only become applicable after domestication through domestic statutes and legislative processes. <https://journalofcmsd.net/wp-content/uploads/2019/06/international-law-article-MUTUBWA-May-2019.pdf>
- ^६ This theory says that, no rules of international law, by its own force, can claim to be applied by municipal courts, unless they undergo the process of transformation and be specifically adopted by the municipal courts and systems. The rules of international law are part of national law only if specifically adopted. <http://www.patnalawcollege.ac.in/econtent/Relationship%20between%20International%20Law%20and%20Municipal%20Law.pdf>
- ^७ यसको उदाहरणका लागि भारतीय संविधान (१९५०) को धारा २५३ को व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ । सो धारामा भनिएको छ : Legislation for giving effect to international agreements – Constitution Of India Notwithstanding anything in the foregoing provisions of this Chapter, Parliament has power to make any law for the whole or any part of the territory of India for implementing any treaty, agreement or convention with any other country or countries or any decision made at any international conference, association or other body.
- ^८ संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानको धारा VIpara 2, सन् १९५५ को फ्रान्सको संविधानको धारा ५५, जर्मनीको बोसक लको धारा २५ लाई यसको उदाहरणको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।
- ^९ The monist-dualist approach exhibits traits or tendencies of both the monist and dualist approach depending on the international law to be interpreted or applied. Monist-dualist's justify their hybrid approach to the practicality and peculiarity that attends the observance of international law norms, particularly treaties in their multifarious forms. International law instruments, they opine, fall into two categories; those that are self-executing and those that require the aid of domestic mechanisms for enforcement or execution. The former are often said to apply without the necessity of domestication. The latter category, which include more complex or involving international agreements and cover the rest of the agreements including those creating human rights obligations, require domestication.<https://journalofcmsd.net /wp-content/uploads/2019/06/international-law-article-MUTUBWA-May-2019.pdf>
- ^{१०} Pravakar Adhikari, AN Overview of Constitutional and Legal Provisions of Nepal Concerning International Law,Nepal Law Review, Vol. 21, 2009 p. 32

दफा ९ : सन्धिको व्यवस्था कानून सरह लागू हुने :

- (१) व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपालसरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाफिएमा सो सन्धिको प्रयोजनका लागि बाफिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र त्यस्तो सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुनेछ।
- (२) व्यवस्थापिका संसदबाट अनुमोदन, स्वीकृति वा समर्थन नभएको वा सम्मिलनको स्वीकृति नपाएको तर नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिबाट नेपाल सरकार उपर कुनै थप दायित्व वा भार पर्न जाने र त्यसको कार्यान्वयनका लागि कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने रहेछ भने त्यस्तो सन्धिको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले यथासम्भव चाँडो कानून बनाउने कारबाही चलाउनु पर्दछ।

नेपाल सन्धि ऐनको माथि उल्लिखित व्यवस्थाले हाम्रो कानून प्रणाली मोनिजम् वा ड्वेलिजम् कुन मान्यताबाट निर्देशित छ भन्ने स्पष्ट गर्न सकेको छैन ।^{११} उपदफा (१) को व्यवस्थाले मोनिजम्को संकेत गर्दछ भने उपदफा (२) को व्यवस्थाले ड्वेलिजम्को अर्थ दिन्छ ।^{१२} यहाँ विचार गर्नु पर्ने विषय संसदको स्वीकृति भए नभएको भन्ने रहेको छ। उपदफा (१) ले व्यवस्थापिकाबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भएको (यसपछि संसदबाट स्वीकृत भएको भनी उल्लेख गरिएको छ) सन्धिको सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। उपदफा (२) मा त्यस्तो अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन नपाएको तर नेपाल सरकार पक्ष भएको विषय उल्लेख गरिएको छ। यसले संसदबाट स्वीकृत गरिएको सन्धि र अन्य सन्धिको कार्यान्वयनमा फरक अवस्था रहने अर्थ प्रदान गर्दछ। संसदबाट स्वीकृत नभएको सन्धिको कार्यान्वयनका लागि विधायिकी कानून बन्नु अनिवार्य देखिन्छ ।^{१३} संसदबाट स्वीकृत भएको सन्धिको हकमा नेपाल कानून बाफिएमा भन्ने शब्दावली छ। बाफिनका लागि सो विषयमा नेपाल कानून हुन आवश्यक देखिन्छ। यसरी सन्धि ऐनको व्यवस्थामा मात्र केन्द्रित भएका दृष्टिकोण विकास गर्ने हो भने हाम्रो कानून प्रणाली ड्वेलिजम्को मान्यताबाट निर्देशित रहेको मान्य पर्ने हुन्छ। तथापि सन्धिको कार्यान्वयनको बारेमा हाम्रो न्यायिक दृष्टिकोणमा विविधता पाइएको छ, जसलाई यसपछिका अनुच्छेदमा सान्दर्भिक उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ।

कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनमा सन्धिका व्यवस्थाको प्रयोग

सन्धि ऐनको उल्लिखित व्यवस्था (दफा ९) अनुसार कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, अभिसन्धि, महासन्धिको सन्दर्भ आउनु स्वभाविकै हो। रिट निवेदकहरूले निवेदन दावीमा नेपाल कानूनमा भएका व्यवस्था सन्धिको प्रावधानसँग बाफिएको भनी दावी गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{१४} कानून व्यवसायीहरूले बहसको क्रममा समेत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि प्रतिकूल कानून बदर

^{११} The question of dualism and monism is yet to be settled in Nepal. Section 9(2) is ambiguous, and thus misleading in nature. Pravakar Adhikari, AN Overview of Constitutional and Legal Provisions of Nepal Concerning International Law, Nepal Law Review, Vol. 21, 2009 p. 33

^{१२} अदालतले पनि विभिन्न आदेशमा सन्धिको पक्ष बनेपछि सो सन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता औल्याएको छ। यसको उदाहरणको रूपमा राजाराम ढकालको रिटमा भएको आदेशलाई लिन सकिन्छ। नेकाप २०६० अंक ९ नि.नं. ७२७४

^{१३} सप्तमा मल्ल प्रधान वि. प्रम तथा मपकासमेत भएको एउटा आदेशमा भनिएको छ : संविधान र मानव अधिकारसम्बन्धी नेपालले अनुमोदन गरेका महासाम्बन्धी बाफिएका ऐन कानूनमा संशोधन गर्ने वा संविधान र मानव अधिकारसम्बन्धी महासाम्बन्धी अनुकूलको नयाँ कानून यथोचित समयमा लागू गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नु भनी प्रधानमन्ती तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने। नेकाप २०६१ अंक ४ नि.नं. ७३५८

^{१४} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भएपछि कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको अभ्यास विस्तार भएपछि सन्धिका व्यवस्थाको आधारमा पर्ने कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्नु पर्ने माग प्रस्तुत हुन थालेको हो।

हुनु पर्ने जिकिर लिएको देखिन्छ । अदालतले पनि फैसलाको क्रममा सन्दर्भको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिको व्यवस्थाको समीक्षा र विश्लेषण गर्ने गरेको पनि पाइएको छ । कतिपय व्याख्यामा अदालतले संयमतापूर्वक सन्धिको कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ^{१५} भने कतिपय अवस्थामा सन्धिका व्यवस्थाको प्रभावकारीरूपमा पालना गर्नु पर्ने विषय औल्याएको छ ।^{१६} सन्धिका व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि सबै अवस्थामा विधायिकी कानून नै बन्नु पर्दछ भन्ने पनि मान्न नमिल्ने भनी सन्धिका व्यवस्थाको स्वस्फूर्त कार्यान्वयन तर्फ पनि अदालतका आदेशहरूले निर्देशन गरेको पाइन्छ ।^{१७}

कुनै कुनै रिट निवेदनमा त नेपाल कानून नेपाल पक्ष बनेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्थाको प्रतिकूल भएको भनी नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ लाई समातेर सर्वोच्च अदालतले कतिपय कानूनी व्यवस्थालाई अमान्य र बदर गरेको पनि पाइन्छ । कुनै विवादमा अदालतले न्यायिक अग्रसरता देखाएको छ । कुनैमा अति संयमता अवलम्बन गरेको छ । कुनैमा सन्धिका व्यवस्थाको पालनामा राज्यको दायित्व स्मरण गराएको छ । कुनैमा सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन हुँदैन भन्ने विरोधाभाषपूर्ण धारणा पनि प्रकट गरेको छ । ती मध्ये केही प्रतिनिधि आदेशहरूमा उल्लिखित धारणा देहायका बुँदामा उल्लेख गरिएको छ ।

(१) सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा संविधानको न्यायिक पुनरावलोकन हुँदैन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा गरिएको नागरिकतासम्बन्धी व्यवस्था नेपाल पक्ष भएको सन्धिको व्यवस्था विपरीत भएको भनी संविधानका व्यवस्थालाई सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा पुनरावलोन गरी पाऊँ भनी अधिकार चन्द्रकान्त ज्ञवालीले रिट दायर गर्नु भएको थियो । सो रिटमा निवेदकले संविधानको धारा ९ को व्यवस्था समानताको हकसँग बाझिएको भन्ने समेत दावी गर्नु भएको थियो । उक्त रिटमा भएको आदेशमा सर्वोच्च अदालतले सन्धिका आधारमा संविधानका व्यवस्थाको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न नसकिने गरी व्याख्या गरेको छ । व्याख्याको क्रममा सर्वोच्च अदालतले विधायिका निर्मित कानूनको मात्र न्यायिक पुनरावलोकन हुने दृष्टिकोण प्रकट गरेको छ । सो व्याख्यामा भनिएको थियो :

धारा ८८ (१) अन्तर्गत विधायिकाद्वारा निर्मित कुनै कानून तथा विधायिकी अधिकार प्रयोग गरी बनेको कुनै कानूनी व्यवस्थाले संविधानप्रदत्त मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको तथा संविधानकै कुनै व्यवस्थासँग बाझिने गरी कुनै कानून बनेको छ भन्ने स्पष्ट देखिन आएमा यस

१५ यसको उदाहरणको रूपमा राजाराम ढकाल वि. मपससमेत भएको रिटमा भएको आदेशलाई लिन सकिन्छ । नेकाप २०६० अंक ९ नि.न. ७२७४ । सो आदेशमा भनिएको छ : नेपाल पक्ष भएको सन्धि सम्झौता राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुने र त्यस्ता सन्धि सम्झौतासँग राष्ट्रिय कानून बाझिएमा राष्ट्रिय कानून नै अमान्य हुने परिप्रेक्षमा सर्वसाधारणको जानकारी र महासंघको राष्ट्रियस्तरमा कार्यान्वयनका लागि सन्धि ऐनको उल्लिखित दफा ९(२) समेतलाई विचार गाडा जेनेभा महासंघिको कार्यान्वयनका लागि त्यसको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानून बनाउनु पर्ने कुराको उपयुक्ता र आवश्यकता देखिन्छ ।

१६ यसको उदाहरणको रूपमा रिना बजाचार्य विरुद्ध शाही नेपाल बायु सेवा निगम भएको आदेशलाई लिन सकिन्छ । नेकाप २०५७ अंक ५ नि.न. ६८९८ । यो रिटमा भएको आदेशमा भनिएको छ : संविधानको प्रस्तावनामा आधारभूत मानव अधिकार सुनिश्चित गर्ने उद्योग र नयाँ संविधानको आगमन प्रचार नेपालले केही मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजमा हस्ताक्षर गरेबाट पुष्ट हुन आउदछ । ती हस्ताक्षरित दस्तावेजहरू मध्ये सर्वप्रथम महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासंधि १८ डिसेम्बर १९७९ लाई नेपालले २२ अप्रिल १९९१ मा अनमोदन सम्मलन गरेको छ । सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले यस्ता मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिलाई सामान्य कानूनको भन्दा माथिल्लो श्रेणीमा राखी तिनको कार्यान्वयनलाई सरल र छिटो छारितो बनाएको मान्न सकिन्छ ।

१७ यसको उदाहरणको रूपमा नारायण वहादुर खड्का वि. गृह मन्त्रालयसमेत भएको रिटमा भएको आदेशलाई लिन सकिन्छ । नेकाप २०६१ अंक ६ नि.न. ७५६ । सो आदेशमा भनिएको छ : नेपाल सान्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा नेपाल पक्ष भएको सन्धि सम्झौता नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था भएबाट पनि नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि समझौताले सिर्जना गर्ने दायित्व पालनाबाट राज्यले उन्मति पाउन नसक्ने राज्यले हरेक अन्तर्राष्ट्रिय समझौता अन्तर्गतको दायित्व पालना गर्दा व्यवस्थापकीय संयन्त्रबाट कानूनको निर्माण नै गर्नुपर्ने हुन्छ भनी भन्न मिले हुँदैन । कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि समझौताले तजुमा हुदाको अवस्थामा नै व्यवस्थापकीय वा कार्यपालीकीय वा अन्य उपयुक्त माध्यमबाट राज्यले सन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयन गराउन सक्ने भन्ने प्रावेदन राखेको पाइन्दै ।

अदालतले आफ्नो असाधारण अधिकारद्वारा त्यस्तो कानूनको संवैधानिकता वारे पुनरावलोकन गरी अमान्य तथा बदर घोषित गर्न सक्ने हुन्छ ।

संविधानका व्यवस्थाहरु एकापसमा बाभिएको भनी अदालतले अनुमान गर्दैन बरु संविधानका व्यवस्थाहरु निश्चित उद्देश्य र प्रयोजनका लागि निर्माण भएका हुन्छन् भन्ने अदालतको बस्तुवादी धारणा प्रकट भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत मुद्रामा संविधानको धारा ९ (१) र (२) को निवेदकले उठाएको संवैधानिकताको प्रश्न यस अदालतको न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार क्षेत्रको दायरा भित्र पर्दछ भन्न सकिने अवस्था देखिदैन । संविधान निर्माणकर्ताले पनि संविधानका उक्त धाराहरु आपसमा बाभिने गरी वनाएको भनी अर्थ गर्न मिल्ने अवस्था हुदैन । नागरिकता सम्बन्धी विषय अत्यन्त महत्वपूर्ण र संवेदनशील विषय भएकोले अन्यत्र पनि देशको संविधानमै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । वृहत्तर दृष्टिकोणबाट देशको हितमा आवश्यक संभेर नै संविधान निर्माताले संविधानमा धारा ९ (१) र (२) को उक्त व्यवस्था गरिएको संभन्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चिय सम्झौताका व्यवस्थाहरुको पालना गर्नु पर्ने दायित्व स्मरण गराउदै सञ्चिय अनुकूल कानून निर्माण गर्नु पर्ने कार्यक्षेत्र न्यायपालिकाको नभएको भनी विधायिकी बुद्धिमताको मान्यतालाई अदालतले यो व्याख्यामा पनि अंगिकार गरेको छ । न्यायिक आत्मसंयम अपनाउदै सो व्याख्यामा भनिएको छ :

संविधान र कानून निर्माण तथा संशोधनको कार्यक्षेत्र यस अदालतको अधिकार क्षेत्र भित्र पर्दैन । यस अदालतले प्रचलित संविधान र कानूनको आधारमा न्याय संपादनको कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ ।

नेपाल सञ्चिय ऐन, २०४७ को दफा ९ मा रहेको व्यवस्थाले सञ्चियका व्यवस्थाहरु प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म कानूनको व्यवस्था अमान्य हुने र सञ्चियको व्यवस्था कानून सरह लागू हुने व्यवस्थाको प्रयोग संविधानको संवैधानिकता परीक्षणमा गर्न नसकिने अदालतको विश्लेषण रहेको छ । संवैधानिक व्यवस्थाको सामु सञ्चियको व्यवस्थाले प्राथमिकता पाउँछ, भन्न सकिने अवस्था पनि देखिदैन भन्ने नै अदालतको निष्कर्ष रहेको छ ।

(२) संविधान र सञ्चियको व्यवस्था विपरीत छ तर अमान्य र बदर हुदैन ।

मुलुकी ऐनको लाग्नेस्वास्नीको महलको १क नं. को व्यवस्था अमान्य र बदर गरिपाऊँ भनी दायर भएको केशवराज अर्यालको रिटमा भएको आदेशलाई यो विषयको प्रतिनिधि आदेशको रूपमा लिन सकिन्छ,^{१८} सो कानूनी व्यवस्था यसप्रकार रहेको थियो :

१ क नं. : यसै महलको १ नम्बरको (१) दफाबमोजिम सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहने पक्षले वा ३ दफा बमोजिम दुवैको मञ्जुरीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहेमा लोग्नेस्वास्नी दुवैले सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा निवेदन गर्नु पर्नेछ र गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले पनि दुवै थरीलाई भरसक सम्भाई बुझाई मेलमिलाप गराई दिनु पर्नेछ । त्यसरी सम्भाउदा बुझाउदा पनि मेलमिलाप हुन नसकेमा र विवाह कायम राख्नुभन्दा सम्बन्ध विच्छेद गर्नु श्रेय भएमा निवेदन परेको एक वर्षभित्र आफ्नो रायसहित सलग्न गरी प्राप्त निवेदन सम्बन्ध विच्छेद गर्ने अधिकार भएको सम्बन्धित जिल्ला अदालतलमा पठाउनु पर्छ ।

सो कानूनी व्यवस्थालाई सर्वोच्च अदालतले संविधानप्रदत्त समानताको हक तथा नेपाल पक्ष भएको सन्धिको व्यवस्था विपरीत भएको ठहर गरेको थियो । सो आदेशमा भनिएको थियो :

पति र पत्नीबीचको सम्बन्ध विच्छेद जस्तो संवेदनशील पारिवारिक मुद्दा पनि गा.वि.स.वा नगरपालिकाबाट हेँ व्यवस्थाले महिला र पुरुषबीच भेदभाव गरेको मात्र होइन वर्तमान व्यवस्थाले महिलाहरूलाई CEDAW र संविधानले दिएको गोपनीयताको हक र ICCPR को धारा २६ समेत विपरीत भएको हुँदा निवेदकको मागवमोजिम लोग्नेस्वास्नीको महलको १ नं. को व्यवस्था संविधानको धारा १३ र CEDAW को धारा १६(१) (अ) र ICCPR को धारा २३(३) विपरीत देखियो ।

सो आदेशले सन्धिको व्यवस्था विपरीत विधायिकी कानून बन्न नहुने र बनेमा सन्धिको व्यवस्था लागू हुने मान्यतालाई प्रष्टसँग उद्घोष गर्यो । उक्त आदेशमा भनिएको थियो :

नयाँ कानूनको निर्माण गर्ने वा संशोधन गर्ने नीतिगत विषय विधायिकी अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने विषय भए तापनि विधायिकाले बनाएको कानून संविधानसँग बाभिन हुँदैन । यदि कुनै कानून संविधानसँग बाभेको देखिएमा यस अदालतले धारा १०७(१) को असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रयोग गरी संविधानसँग बाभिने गरी बनेको कानून अमान्य र बदर गर्न सक्छ । नेपालले मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिहरूमा पक्ष बनेपछि अब संविधानसँग बाभिने गरी मात्र होइन पक्ष बनेको Convention सँग बाभिने गरी पनि कानून बनाउन हुँदैन । जसरी संविधानसँग बाभिने गरी बनेको कानून संविधानको धारा १ र धारा १०७(१) अन्तर्गत बाभिएको कानून बदर हुन्छ । त्यसै गरी महासन्धिसँग बाभिने गरी बनेको कानून नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार नेपाल कानून र महासन्धिको व्यवस्था बाभेमा नेपाल कानून अमान्य भए सरह हुन्छ, नेपाल कानून लागू हुँदैन महासन्धि नेपाल कानूनसरह लागू हुन्छ ।

यति प्रष्ट व्याख्या गरेर पनि यो आदेशले विवादित कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर गरेन । न्यायिक आत्मसंयमताका नाममा अदालतले विरोधाभाषपूर्ण आदेश गर्यो । सो विरोधाभाषपूर्ण अभिव्यक्तिलाई देहायको अनुच्छेदले स्पष्ट गर्दछ :

सम्बन्ध विच्छेदसम्बन्धी मुलुकी ऐन लोग्नेस्वास्नीको महलको १क नं. मा लोग्ने मानिसले सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहेमा सिद्धै अदालतमा फिराद लिएर जान नपाउने पहिला गा.वि.स.वा नगरपालिकामा फिराद सरहको निवेदन गर्नुपर्ने तर स्वास्नीमानिसको हकमा सिद्धै जिल्ला अदालतमा फिराद लाग्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ को समानताको हक तथा CEDAW को धारा १६(१) (अ) र ICCPR को धारा २३(३) जसमा विवाह तथा सम्बन्ध विच्छेद जस्तो विषयमा महिला र पुरुषबीच भेदभाव गर्न नपाउने व्यवस्था समेतसँग बाभेको भेदभावकारी व्यवस्था देखियो । यसरी नेपाल कानून संविधानसँग बाभेको मुलुकी ऐन लोग्नेस्वास्नीको महलको १ नं. को यसै महलको १ नम्वरको १ दफावमोजिम सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहेमा लोग्नेस्वास्नी दुवैले सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा निवेदन गर्नुपर्नेछ, भन्ने व्यवस्था अमान्य र बदर गर्न सक्छ तर सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी उक्त व्यवस्था संविधानको भाग ३ को अन्य मौलिक हक जस्तो संवेदनशील र गम्भीर विषय नभएकोले Voluntary Self Restraintको मान्य सिद्धान्तअनुसार सकभर यस अदालतले हस्तक्षेप नगरी उक्त व्यवस्थालाई विधायिकाले नै खारेज वा संशोधन गर्न वान्छनीय हुने हुँदा Court Referred

Mediation को कानूनी व्यवस्था समेत आइसकेको परिप्रेक्ष्यमा ICCPR र CEDAW प्रतिको नेपालको Treaty Obligation तथा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ लाई ध्यानमा राखी निवेदकले अमान्य घोषित गर्न माग गरेको मुलुकी ऐन लोग्नेस्वास्नीको महलको १क नं.मा रहेको यसै महलको १ नम्बरको (१) दफा बमोजिम सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहने पक्षले वा (२) दफाबमोजिम दुवैको मञ्जूरीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहेमा लोग्नेस्वास्नी दुवैले सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा निवेदन गर्नुपर्ने छ र गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले पनि दुवैथरीलाई भरसक सम्फाई बुझाई मेलमिलाप गराई दिनुपर्ने छ । त्यसरी सम्फाउँदा बुझाउँदा पनि मेलमिलाप हुन नसकेमा र विवाह कायम राख्नु भन्दा सम्बन्ध विच्छेद गराउनु श्रेय भएमा निवेदन परेको एक वर्षभित्र आफ्नो रायसहित संलग्न गरी प्राप्त निवेदन सम्बन्ध विच्छेद गर्ने अधिकार भएको सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्छ भन्ने व्यवस्था यो आदेशप्राप्त भएका मितिले १ वर्षभित्रमा लोग्ने मानिसप्रति भेदभाव नहुने गरी संशोधन गरी मिलाउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिरदिएको छ ।

उक्त निर्देशनात्मक आदेश पश्चात उल्लेख गरिएका देहायका अनुच्छेद पनि कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने संविधानले सुम्पिएको जिम्मेवारीभन्दा व्यक्तरूपमा नै बाहिर गएको देखिन्छ । संविधान र मुलुक पक्ष बनेको सन्धिको व्यवस्थाको विपरीत भैसकेको भनी उल्लेख भएको अवस्थामा गरिएको यो टिप्पणीको सैद्धान्तिक आधार कमजोर रहेको देखिन्छ :

निवेदन मागबमोजिम लोग्नेस्वास्नीको महलको १क नं. को माथि उल्लिखित व्यवस्था नागरिकहरूको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा (समानताको हक वाहेक) अन्य कुनै हकमा तत्काल आघात पर्ने अर्थात् नागरिकहरूको मौलिक हकको प्रयोगमा वन्देज लाग्ने खालको व्यवस्था र अवस्था नदेखिएकोले धारा १०७(१) को असाधारण अधिकार प्रयोग गरी तत्काल अमान्य र बदर घोषित गरिहाल्नु पर्ने अवस्था नदेखिँदा सो हदसम्म प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुन्छ ।

उल्लिखित व्याख्यामा इजलास सन्धिका व्यवस्था कार्यान्वयनको अवधारणागत रूपमा स्पष्ट छ, तर पनि संविधान र पक्ष बनेको सन्धिको व्यवस्था विपरीत रहेको कानूनी व्यवस्थालाई अमान्य र बदर गर्न चुकेको देखिन्छ । समानताको हकमा आघात परेको स्वीकार गर्दा गर्दै पनि निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी रिट खारेज गरिएको विषय संवैधानिक उत्तदारित्व पालनाको दृष्टिले निकै नै गम्भीर विषय हो । यसलाई न्यायालयको अतिसंयमतापूर्ण दृष्टिकोणको रूपमा लिनु पर्ने हुन्छ ।

(३) विभेदकारी कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर गरी सुधारका लागि निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ ।

मीरा ढुंगानाको निवेदनमा भएको अर्को आदेश पनि सन्धि कार्यान्वयनको दृष्टिले प्रतिनिधिमूलक रहेको छ । सो निवेदनमा निवेदकले मुलुकी ऐन लोग्ने स्वास्नीको महलको १ नं.को देहाय (१) मा रहेको “विवाह भएको दश वर्षभित्र स्वास्नीको कारणबाट सन्तान नभएको भन्ने श्री ५ को सरकारबाट मान्यता प्राप्त मेडिकल वोर्डबाट प्रमाणित भएमा” त्यस्ती स्वास्नीसित लोग्नेले आफ्नो सम्बन्धविच्छेद गर्न पाउँछ भन्ने व्यवस्था संविधानको धारा ८८(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषित गरी समानतामा आधारित आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न उपयुक्त आदेश जारी गरिपाऊँ भनी माग

गरिएको थियो । यो निवेदनको किनारा गर्ने क्रममा सर्वोच्च अदालतले सन्धिको कार्यान्वयनको विषयमा स्पष्ट धारणा प्रकट गरेको छ ।^{१९} सो आदेशका केही अंशहरु यसप्रकार रहेको देखिन्छ :

- क. नेपाल पक्ष भई नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) बमोजिम नेपाल कानून सरह लागू हुने मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र प्रतिज्ञापत्रको संयन्त्रभित्र विवादित प्रावधानलाई परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- ख. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ (International covenant on civil and political rights) को धारा २ को उपधारा (१), धारा ५ को उपधारा (१) समेतका व्यवस्था राज्यका सबै नागरिकहरूका बीच समानरूपमा लागू गर्न राज्य उपर दायित्व सुम्पिएका व्यवस्था हुन् । ती व्यवस्थाको विपरीत हुने गरी आफू कहाँ कानूनी व्यवस्था गर्न वा त्यस्तो कानूनी व्यवस्था नगरी आफ्नो दायित्वबाट राज्य विमुख हुन मिल्नैन ।
- ग. त्यसैगरी महिलाहरूका सम्बन्धमा विशेष रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय तवरमा व्यवस्था भएको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ (Convention on the elimination of all forms of discrimination against women 1979) को धारा १,२,३ र १६ को उपधारा (१) को खण्ड (ग) समेतका व्यवस्थाहरू पुरुष सरह महिलाले पनि अधिकार र स्वतन्त्रता उपभोग गर्न पाउनु पर्छ र राज्यले त्यसको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु पर्दछ भनी गरिएका व्यवस्थाहरू हुन् । नेपाल पनि माथि उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र र यस महासन्धिको शर्तरहित पक्ष बनेको छ । प्रतिज्ञापत्र र महासन्धिको पक्ष बनिसकेपछि त्यस सन्धिमा भएका व्यवस्थाहरूलाई आफ्नो राष्ट्रमा कार्यान्वयन वा लागू गराउनु राज्यको कर्तव्य र दायित्व हुन आउँछ । न्यायपालिका पनि राज्यको न्यायिक शक्ति परिचालन गर्ने अंग भएकोले पनि यसको दायित्व राज्य पक्ष भएका सन्धिका व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नु गराउनु हो । यो दायित्वबाट न्यायपालिका विमुख हुन सक्दैन ।
- घ. नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका सन्धिजन्य व्यवस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय माझ राज्य आफूलाई सभ्य र प्रजातात्त्विक मुलुक भनी देखाउन प्रस्तुत गरिने वा प्रदर्शित गरिने आलंकारिक वस्तु मात्र होइनन् । यिनीहरूको मर्म र भावना अनुरूप व्यवहारमा लागू गरी राष्ट्रलाई मानव अधिकार र स्वतन्त्रताका दृष्टिले समृद्ध बनाउनु जरुरी हुन्छ ।

उल्लिखित विवेचनाका आधारमा विवादित उपरोक्त प्रावधान लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिस बीच समानरूपमा लागू नभई पुरुषहरूलाई छुट दिने किसिमको भई भेदभावपूर्ण भएकोले अमान्य र बदर हुने गरी अदालतले ठहर रहेको थियो ।^{२०} अदालतले यो व्याख्या गर्दा मुलुकको पारिवारिक संरचना र सामाजिक परिवेशलाई समेत विचार गरी समानताको सिद्धान्त विपरीत नहुने गरी उपयुक्त व्यवस्था गर्न निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरेको थियो ।

^{१९} भीरा हुँगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६३ अंक १ नि.नं. ७६३८

^{२०} राज्यप्रसाद चापागाई वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६५ अंक १० नि.नं. ८०९९ । यो आदेशमा भनिएको थियो : ज्यानसम्बन्धी महलको ६(३) नं. को व्यवस्थाबाट रक्षा शिक्षाको नाममा कृतिपट गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिएको समेत देखिएको र त्यसबाट ज्यान गएको अवधारणा रु ५०। मात्र जरिचाना हुने व्यवस्था सर्वियानको धारा १२१ द्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँच पाउने हक, धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हक र धारा २२ को बालवालिकाको हक अन्तर्गत उपधारा (३) द्वारा प्रदत्त यातना तथा शोषणविरुद्धको हक लगायतका हकहरूको प्रतिकूल रहनुका साथै नेपाल पक्ष रहेको बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा ११(१), २८(२) र ३७(क) समेतका प्रावधान प्रतिकूल रहेको पाइएको हुँदा त्यस्ता असमान, अन्यायपूर्ण र यातनालाई प्रोत्ताहन गर्ने खालको प्रावधानहरु कायम राख्न मिल्ने निर्देशिंदा ज्यानसम्बन्धी महलको ६(३) नं. को उक्त प्रावधान नेपालको सर्वियान, २०६३ को धारा १०७१) बमोजिम फैसला भएको मितिदेखि अमान्य र बदर हुने ।

(४) संयुक्त इजलासबाटे विधायिकी कानून अमान्य र बदर गरिएको छ ।

हाम्रो न्यायिक अभ्यासमा कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको विषय सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासको जिम्मेवारीको विषय थियो । तर सरोज राईको हकमा कल्याण के.सी. भएको एउटा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटमा सर्वोच्च अदालतलाई संयुक्त इजलासले नै सन्धिको व्यवस्था विपरीत भएको विधायिकी कानून अमान्य र बदर गरिएको छ ।^{२१} निवेदक सरोज राई उपर केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ को अपराधमा निवेदक उपर सार्वजनिक अपराधको मुद्दा दायर भएको थियो । उक्त मुद्दा हेर्न तोकिएको प्रमुख जिल्ला अधिकारीले पुर्पक्षको लागि निजसँग रु.५००००- धरौटी माग गरेको मा निजले रु.५००००- धरौटी नदिएको कारण निजलाई थुनामा राखिएको थियो । निवेदक बालबालिका भएकोले बालबालिका सम्बन्धी ऐन अन्तर्गतको उक्त मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको क्षेत्राधिकार भित्र पद्दैन र त्यसरी हेरी गरेको आदेश गैरकानूनी भएको भनी रिट निवेदनमा जिकिर लिएर सो रिट निवेदन दायर गरिएको थियो । सो निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले महत्वपूर्ण व्याख्या गर्दै विधायिकी कानूनको विवादित व्यवस्था अमान्य र बदर गरेको हो । सो आदेशका केही अंश यसप्रकार रहेकाछन् :

क. केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ संवत् २०२७६९९ देखि लागू भएको देखिन्छ । सो ऐन अन्तर्गतका अपराधमा मुद्दाहेर्ने अधिकारीका सम्बन्धमा दफा ५ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेर्नेछ भनी उक्त ऐनले नै मुद्दाहेर्ने तोकिएको छ । मुद्दा हेर्ने अधिकारी र अदालतका सम्बन्धमा “राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिने” व्यवस्थासम्म पनि नगरी मुद्दाहेर्ने अधिकारी समेत तत्कालीन विधायिकाले ऐनमा नै तोकी प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई मुद्दाहेर्ने अधिकारी तोकिएको देखिन्छ । केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, मिति २०२७६९९ बाट लागू भएको देखिन्छ । ऐन लागू हुँदा २०२७ सालमा नेपालले Convention on the Rights of the Child 1989 (CRC) लगायत मानव अधिकारसम्बन्धी Core Convention कुनैमा पनि नेपाल पक्ष बनेको थिएन । International Convention on Civil and Political Rights, 1966 मा पनि नेपाल पक्ष थिएन । Universal Declaration on Human Rights, 1948 (UDHR) मात्र पारित अवस्थामा थियो । केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ लागू हुँदा, नेपाल सन्धि ऐन २०४७ समेत पनि लागू भएको थिएन । यसका साथै त्यतिबेला अर्थात् केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ लागू हुँदा नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८, पनि लागू थिएन ।

ख. केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ लागू हुँदा २०२७ सालमा नेपालको संविधान, २०१९ लागू थियो । २०१९ सालको उक्त संविधान हेर्दा भाग ३ मा मौलिक हकको व्यवस्था गरी धारा ७१ मा सर्वोच्च अदालतलाई असाधारण अधिकार प्रदान गरे तापनि धारा १७ मा सार्वजनिक हितका लागि मौलिक हकको प्रयोगमा बन्देज लगाउन सक्ने व्यवस्था गरी कुनैपनि ऐनको प्रस्तावनामा धारा १७ को उपधारा (२) को खण्ड (क) देखि खण्ड (च) सम्मका कुराहरू लेखिएमा धारा ९ देखि धारा १६ सम्मका हकहरू स्वतः नियन्त्रित हुने व्यवस्था थियो । विचारणीय र महत्वपूर्ण कुरा के छ भने २०१९ सालको उक्त संविधानले तत्कालीन धारा ६८ को सर्वोच्च अदालतलाई धारा ७१ ले असाधारण अधिकारक्षेत्र प्रदान गरे तापनि वर्तमान संविधानको धारा १०७ (१) को Judicial Review of Legislation को अधिकार र धारा १०० को जस्तो न्यायको मान्य सिद्धान्त Apply गर्न सक्ने अधिकारसम्म पनि लिखित रूपमा प्रदान गरेको थिएन । उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्था, नेपालले ICCPR १९६६ र CRC १९८९ जस्ता Core Human Rights Conventionx रूपमा पक्ष नभएको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को व्यवस्था पनि नभएको हुँदा त्यतिबेलाको संवैधानिक संरचना र नेपाल कुनै International Community समक्ष

^{२१} कल्याण के.सी. वि. जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं समेत, नेकाप २०६६ अंक १० नि.नं. द२४२

कुनै Treaty Obligation समेत नगरेको, नभएको अवस्थामा केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ अन्तर्गत प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मुद्दा हेनै व्यवस्था Valid Legislation हुन गयो तर वर्तमान अवस्थामा बालबालिका उपर चलेको त्यस्तो मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेनै सक्दैन। नेपालले Convention on the Rights of the Child १९८९, मिति १४ सोक्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेको देखिन्छ। अनुमोदन गरेको मितिदेखि नेपाल, सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार उक्त महासन्धिका प्रावधानहरू नेपाल कानूनसँगहरू लागू गर्न वार्ध्य हुन्छ। दफा ९ अनुसार नेपालले अनुमोदन गरेको कुनै Convention र नेपाल कानून बाफिएमा नेपाल कानून स्वतः अमान्य भै Convention का प्रावधानहरू लागू हुन्छन्। बालबालिकाउपरको फौजदारी मुद्दाहेनै अधिकारको सम्बन्धमा Convention on the Rights of the Child १९८९ (CRC) को धारा ४०(२)(B)(ii) (iii) उल्लेखनीय र महत्वपूर्ण देखिन्छ।

- ग. बालबालिकाको लागि विशेष संरक्षण गर्न नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा जनाएको प्रतिवद्धता र Child Rights Convention मा नेपालको आवद्धता अनुरूप बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको संरक्षण गर्न नेपालमा विधायिकाले बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ विशेष ऐनको रूपमा बनाई कार्यान्वयनमा त्याएको देखिन्छ। उक्त विशेष ऐनको उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले बालबालिकाको संरक्षण र सर्वोत्तम हितमा विशेष जोड दिई छुट्टै बाल अदालतको गठनको व्यवस्था गरेको छ। उक्त अदालतको गठन नभएसम्मको लागि प्रत्येक जिल्ला अदालतमा एक एक वटा बाल इजालसको गठन हुने व्यवस्था समेत गरी ऐनको दफा ५५(२) अनुसार बालबालिका मात्र समावेश भएको मुद्दा बालअदालत वा बाल इजलासबाट मात्र शुरु कारवाही र किनारा गर्ने विशेष व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त उपदफा (२) मा प्रतिवन्धात्मक वाक्यांश थप गरी बालकको साथै उमेर पुगेको व्यक्ति समेत संलग्न भएको मुद्दाको सम्बन्धमा भने बाल अदालतले कारवाई र किनारा गर्नेछैन भनी बालबालिका मात्र संलग्न मुद्दा बालअदालत वा बालइजलासबाट मात्र शुरु कारवाही र किनारा हुनसक्ने गरी क्षेत्राधिकारलाई अभ बढी स्पष्ट पारेको देखिन्छ।
- घ. फौजदारी मुद्दा हेनै काम शुद्ध न्यायिक काम हो। फौजदारी मुद्दामा Fair Trial का मान्य सिद्धान्तहरू लागू गरी न्यायिक मन लगाई प्रमाणको मूल्याङ्कन र विवेचना गरी स्वतन्त्र र निष्पक्ष भएर निर्णय गर्नुपर्छ। त्यसैले ICCPR र CRC जस्ता Convention मा पक्ष बनेको र लिखित संविधान भएको राष्ट्र, जहाँ मौलिक हकको व्यवस्था भएको छ, त्यहाँ निजामती कर्मचारीले फौजदारी मुद्दा हेनै भन्ने कुरा आउदैन। संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार हिजोसम्म Valid भएको कानून संवैधानिक व्यवस्था परिवर्तन भए पछि अब त्यही कानून Valid रहन सक्दैन। केही सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२७ को दफा ५ को १६ वर्ष नपुगेको नाबालक मात्र प्रतिवादी भएको मुद्दा हेनै व्यवस्था यसको उदाहरण हो। तसर्थ उल्लिखित आधारमा १६ वर्ष नपुगेको नाबालक मात्र प्रतिवादी भएको मुद्दा पनि प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेनै व्यवस्था CRC को धारा ४० (२) (iii) तथा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५५ विपरीत हुने हुँदा केही सार्वजनिक (अपराध र नियन्त्रण) ऐन, २०२७ को दफा ५ को प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मुद्दा हेनै अधिकार मध्ये १६ वर्ष नपुगेको नाबालक मात्र प्रतिवादी भएको मुद्दा हेनै अधिकार आजको मितिबाट अमान्य Prospective Overruling गरिएको छ।
- प्रस्तुत रिटमा उल्लेख भएको केही सार्वजनिक मुद्दामा प्रस्तुत रिटका निवेदक सरोज राई मात्र प्रतिवादी भएको र निजको उमेर १४ वर्षको रहेको भन्ने देखिएबाट बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को परिभाषा खण्डअनुसार निज बालक भएको सो मुद्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेनै नपाउने भएकोले भनी सो आदेशबाट उक्त मुद्दा काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा सारिएको थियो। यो व्याख्याले देहायका विषयहरू स्थापित गरिएको देखिन्छ:
- क. न्याय सम्पादनको कार्य स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मान्यताबाट अनुप्राणित हुनु पर्दछ।

- ख. परिवर्तित संवैधानिक मूल्यलाई कानूनमा र कानूनको कार्यान्वयनमा पनि विचार गर्नु पर्दछ ।
- ग. सन्धिको पक्ष बेनेपछि राष्ट्रिय कानूनलाई सो अनुकूल परिवर्तन गर्नु पर्दछ ।
- घ. स्वच्छ सुनुवाइको मान्यतालाई न्याय सम्पादनमा हरदम पालना गरिनु पर्दछ ।
- ङ. गैर कानूनी कानून बदर गर्न कानूनी औपचारिकता पूरा गरिरहनु पर्दैन ।

(५) सन्धिका व्यवस्था विधायिकी कानूनभन्दा उच्चस्थानमा रहेका हुन्छन् ।

मीरा ढुंगानाले दायर गरेको एउटा निवेदनमा सैनिक प्रहरी सम्बन्धी नियमावली, २०५८ को नियम ४(३) को खण्ड (ज) मा सैनिक प्रहरीमा प्रवेश गर्न चाहने महिला अविवाहित वा एकल हुनुपर्ने भन्ने प्रावधान असवैधानिक रहेको दावी लिइएको थियो । त्यस्तै प्रकारको योग्यता पुरुष उम्मेदवारको हकमा नतोकिएको र सैनिक प्रहरी सेवामा प्रवेश गर्न चाहने पुरुष व्यक्ति विवाहित भए पनि हुने तर महिलाको लागि अविवाहित वा एकल हुनुपर्ने शर्त तोकेर असमान व्यवहार गरिएको भन्ने निवेदनको दावी रहेको थियो । सो निवेदनमा आदेश गर्दै सन्धिको कार्यान्वयनको दायित्वका बारेमा समेत अदालतले स्मरण गरेको छ ।^{१२} यो निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्याको प्रतिनिधि अंश यसप्रकार रहेको पाइन्छ:

- क. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामार्फत् व्यक्त गरिएका प्रतिवद्धता सबै मुलुकहरूले एकै पटक लागू गर्न सक्छन र गर्नै पर्दछ भन्ने होइन । अमूक राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक अवस्थाले यी विषयवस्तुहरू निर्देशित हुने गर्दछन् । तर अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा व्यक्त गरिएका प्रतिवद्धता पालन गर्ने दिशामा राज्य संयन्त्र उन्मूख भएको भने देखिनु पर्दछ । अर्थात् अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता मार्फत् अभिव्यक्त गरिएका प्रतिवद्धताहरू एकैपटक लागू गर्न सकिदैन भने पनि, लागू गर्ने तर्फ राज्य संयन्त्र प्रयत्नशील रहनु र कम्तिमा तिनको विपरीत हुने गतिविधि सञ्चालन नगर्नु राज्यको दायित्व नै हुन्छ ।
- ख. नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को उपदफा (१) मा संसदबाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ भन्ने प्रावधान समेटिएको देखिन्छ । उक्त कानूनी व्यवस्था हेर्दा नेपाल सरकार पक्ष भएको तथा संसदबाट अनुमोदन समेत भएको सन्धि सिधै लागू हुने मात्र होइन नेपाल कानूनभन्दा पनि माथिल्लो स्तरको हुने देखिन्छ ।
- ग. त्यसै गरी सोही उपदफा (२) बमोजिम संसदबाट अनुमोदन, स्वीकृति वा समर्थन नभएको वा सम्मिलनको स्वीकृति नपाएको तर नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिबाट नेपाल राज्य वा नेपाल सरकारउपर कुनै थप दायित्व वा भार पर्न जाने र त्यसको कार्यान्वयनको लागि कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने रहेछ भने त्यस्तै सन्धि कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले यथासंभव चाँडो कानून बनाउने कारबाही चलाउनु पर्दछ भन्ने प्रावधान रहेको देखिन्छ । राष्ट्रिय क्षेत्राधिकारमा सन्धि लागू हुने सम्बन्धी यो प्रावधानले नेपाल पक्ष भई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रतिवद्धता जनाएको सन्धिको व्यवस्थाप्रति सम्मान जनाउनु पर्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको मात्र होइन सन्धिबाट सिर्जित थप दायित्व वा भार बहन गर्न तथा सन्धि कार्यान्वयनको लागि शीघ्र कानून निर्माण गर्नुपर्ने राज्यको कर्तव्य समेत निर्धारण गरिदिएको देखिन्छ । महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ लगायतका प्रावधानहरू नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपाल कानून सरह लागू हुने भएकोले तदनुरूप गर्नुपर्ने दायित्व राज्यको हुने भनी यस अदालतबाट अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (नेकाप २०६२, अङ्ग

१, पृष्ठ १०) र अधिवक्ता सविन श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, (नेकाप २०६२, अङ्ग ८, पृष्ठ १९३) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ । यस अदालतबाट प्रतिपादित उक्त सिद्धान्तसँग असहमत हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण देखिएको छैन । महिलाहरू माथि लिङ्गको आधारमा गरिने भेदभाव संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र र घोषणापत्र विपरीत हुने भनी यस अदालतले आफूसमक्ष ल्याइएका कैयौं विवादहरूको निरूपण गरिसकेको अवस्था छ । कतिपय कानूनी व्यवस्थाहरू अमान्य र बदर घोषित गरिएका छन् भने कतिपयमा समसामयिक सुधार गर्नु भनी सरकारको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएका छन् ।

यो आदेशका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतले एउटा रिट निवेदनमा सैनिक कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्दै नेपाल पक्ष बनेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिका व्यवस्थाहरू व्यवस्थापिका निर्मित कानून भन्दा उच्च स्थानमा रहेको धारणा राखेको छ । अदालतको आदेशमा भनिएको छ: नेपाल सरकार पक्ष भएको तथा संसदबाट अनुमोदन समेत भएको सन्धि सिधै लागू हुने मात्र होइन नेपाल कानूनभन्दा पनि माथिल्लो स्तरको हुने देखिन्छ ।^{२३} अदालतको यो व्याख्याले सन्धि ऐनको प्रावधानको व्याख्या मोनिजम्को अवधारणा अनुकूल गरिनु पर्दछ भन्ने स्पष्ट सन्देश दिएको छ । तर सो आदेशमा उल्लेख गरिएका विगतका व्याख्याले राष्ट्रिय कानूनको निर्माण गरेर मात्र सन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सक्ने अर्थ दिएको देखिन्छ । सो विषयमा यो आदेशमा समीक्षा हुन सकेको भए स्पष्ट दिशानिर्देश हुन सक्ने थियो ।

(६) सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्दैन ।

रमा पन्त खरेलको रिट निवेदनमा महिला विरुद्धको हिंसाको कारक तत्वको रूपमा रहेको दाईजो प्रथाको उन्मूलनको लागि आवश्यक कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरी महिलाको सम्मानपूर्ण जीवनयापनको हक सुनिश्चित गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व भएका विपक्षीहरूले संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेतद्वारा सिर्जित दायित्व पूरा गर्नुको सदृश दाईजोलाई वैधता दिने गरी भएको सामाजिक व्यवहार (सुधार) ऐन, २०३३ को दफा ५(२) लगायतका व्यवस्था कायम राखी राखेकोले उक्त दफा ५(२) को व्यवस्था अमान्य घोषित गरी दाईजो प्रथाको अन्त्यको लागि प्रभावकारी कानूनी व्यवस्था तर्जुमा गर्न, दाइजो विरुद्ध आमसञ्चार माध्यमद्वारा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु तथा दाइजो प्रथाको समूल अन्त्यको लागि अपनाउनु पर्ने उपायहरूको बारेमा अध्ययन गरी सुझाव सिफारिस गर्नको लागि एक उच्चस्तरीय समिति समेत गठन गर्न आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने नै रिट निवेदकहरूको जिकिर रहेको थियो । सो रिट निवेदनमा आदेश गर्दै सर्वोच्च अदालतले सन्धिको व्यवस्थाका आधारमा राष्ट्रिय कानूनको पुनरावलोकन गर्न निर्मित धारणा प्रकट गरेको छ ।^{२४} यो व्याख्याका प्रमुख अंशहरू यसप्रकार छन् :

- क. सर्वोच्च अदालतले नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिद्वारा राज्यउपर सिर्जित दायित्व राज्यले पूरा गर्दै जाने कुरा हो ।
- ख. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्था राष्ट्रिय कानून सरह हुने र राष्ट्रिय कानूनसँग बाभिएमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्था नै मान्य हुने व्यवस्था भएपनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा उल्लिखित प्रावधानको विपरीत राष्ट्रिय कानून रहे नरहेको भनी कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न संवैधानिक व्यवस्था अनुसार न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्ने अवस्था पनि भएन भनी निर्णय गरेको पाइन्छ ।^{२५}

^{२३} महिला, कानून तथा विकास मञ्चसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६६ अंक ७ नि.नं. ८१८७, सप्तमा मल्ल प्रधानसमेत वि. प्रम तथा

मपकासमेत, नेकाप २०६२, अंक १, नि.नं. ७४७८

^{२४} रमा पन्त खरेल वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६५ अंक ४ नि.नं. ७९५९

^{२५} यस्तै व्याख्या अरुणकुमार चौधरी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६४ अंक १ नि.नं. ८७०३मा समेत गरिएको छ ।

यो व्याख्याले अदालतका पूर्वउल्लिखित आदेशले अवलम्बन गरेको मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकेको देखिएनै । सन्धिका व्यवस्था प्रचलित कानूनसँग वाभिएको अवस्थामा सन्धि अनुकूल कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने मान्यता अदालतले विगतदेखि नै लिई आएको थियो । तर यो आदेशमा अदालतले आफ्नो भूमिकालाई खुम्च्याउन खोजेको जस्तो देखिन्छ ।

७. कानून हुनु र कानूनसरह हुनु भिन्न विषय हो ।

ज्ञान बहादुर राईको रिटमा सर्वोच्च अदालतले गरेको सन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयनसम्बन्धी दृष्टिकोण अन्य दृष्टिकोणभन्दा भिन्न रहेको छ । यो मुद्दामा भएको व्याख्यामा सर्वोच्च अदालतले कानून हुनु र कानून सरह हुनु एउटै नभएको निष्कर्ष निकालिएको छ । सन्धिको अनुमोदन गर्ने संसदीय प्रक्रिया र कानून निर्माण गर्ने विधायिकी प्रक्रियामा भिन्न हुने हुँदा ती दुवैको हैसियतमा पनि भिन्नता हुने अदालतको धारणा गरेको छ । दिनेश कुमार शर्माको रिटमा भएको व्याख्यामा यो विषय स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको छ ।^{२६} सो व्याख्यामा भनिएको छ :

- क. धारा ८८(१) को व्यवस्था अनुसार कुनै कानून संविधानसँग वाभिएको भनी त्यस्तो कानून अमान्य वा बदर घोषित गराई मारन कुनै नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ते व्यवस्था रहेको देखिएपनि नेपाल राष्ट्रले आफ्नो Treaty making power अन्तर्गत कुनै विदेशी राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय सँगठनसँग गरेको सन्धि र नेपाल कानून वाभिएमा त्यस्तोमा धारा ८८(१) मा व्यवस्था भएको पाइदैन । नेपाल पक्ष भएका सन्धिहरु कानून सरह लागू हुन सक्छ तर कानून नै भनिहाल मिल्ने देखिएन ।
- ख. कानून हुनु र कानून सरह लागू हुनु दुई पृथक कुरा हुन् । कुनै कुरा कानून सरह लागू हुन्छ भन्दैमा सबै सन्दर्भमा सबै प्रयोजनको निर्मित त्यसलाई वैधानिक प्रक्रियाद्वारा निर्मित कानूनको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन । यहाँनिर संविधान के हो ? र सन्धि (Treaty) र कानून (Law) मा के फरक छ ? सो को विवेचना हुन आवश्यक देखिन्छ । संविधान एउटा सर्वोच्च कानूनी दस्तावेज हो, जसले राज्यका अन्य निकायका अतिरिक्त न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारको समेत व्यवस्था गरिदिएको हुन्छ ।
- ग. हेरेक सार्वभौम राष्ट्रको सन्धि गर्ने अधिकार अन्तर्निहित अधिकार हो, सरकारले गर्नसक्ने सन्धिका सम्बन्धमा राष्ट्रको संविधानमा व्यवस्था गरिएको हुन सक्छ । हाम्रो संविधानको धारा १२६ मा उक्त व्यवस्था भएको पाइन्छ । सन्धि एक सार्वभौम राष्ट्रले अर्को सार्वभौम राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय सँगठनसँग गरिने संभौता हो । सन्धि गर्ने कार्य राज्यको Executive Function भित्र पर्दछ । तर कानून भनेको विधायिकी कार्यको उपज हो । समयको चाहना र आवश्यकता अनुसार कुनै विषयमा व्यवस्थित र नियमन गर्ने क्रममा सार्वभौम राष्ट्रको व्यवस्थापिका समक्ष विधेयक पेश गरी त्यस्तो विधेयकलाई तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी व्यवस्थापिकाद्वारा पारित विधेयक कानून हो ।
- घ. उपरोक्त परिभाषाहरुबाट पनि कानून र सन्धि एकै अवस्था र हैसियतका होइनन् भन्ने कुरा प्रष्ठ हुन आउछ । संविधानको धारा ८८(१) अनुसार उक्त धाराको प्रयोग नेपाल कानून संविधानसँग वाभिए नवाभिएको सम्बन्धमा हुने हो न कि सन्धि नेपाल कानूनसँग वाभिएको भन्ने सम्बन्धमा । तसर्थ सन्धि र राष्ट्रिय कानून वाभिएको नवाभिएको भन्ने प्रश्नको निरूपण संविधानको धारा ८८(१) अन्तर्गत हुन सक्ने अवस्था देखिएन । निवेदकले आर्थिक अध्यादेश, २०५२ को अनुसूची १, संकेत नं. ८७.१६ पछिको द्रष्टव्य २.१ को व्यवस्था नेपाल र भारत वीच सम्पन्न व्यापार सन्धिको धारा ६ तथा सो को प्रोटोकल ६ सँग वाभिएकाले संविधानको धारा ८८(१) अन्तर्गत यस अदालतलाई प्राप्त असाधारण अधिकार प्रयोग गरी आर्थिक अध्यादेशको

उक्त व्यवस्था अमान्य र बदर घोषित गरिपाउन माग गरेको तर उक्त सन्धि र सो अन्तर्गतको प्रोटोकलको व्यवस्था राष्ट्रिय कानूनसँग बाझिएमा सन्धिसँग बाझिएको त्यस्तो अध्यादेश बदर गराउने अधिकार संविधानको उक्त धारा दद(१) ले यस अदालतलाई प्रदान गरेको देखिएन । निवेदकले उठाएको विवाद यस अदालतले न्यायिक पुनरावलोकन गरी हेर्न सक्ने अवस्था नदेखिएकोले माग बमोजिम रिट जारी हुन सक्ने भएन ।

d. पक्ष नभएको अवस्थामा पनि अन्तर्राष्ट्रीय सन्धिका व्यवस्थाहरु मार्गदर्शक हुन्छन् ।

राजेन्द्र प्रसाद ढकालको रिटमा सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्यामा अन्तर्राष्ट्रीय कानूनको मापदण्डलाई राज्यले स्वीकार गर्नु पर्ने अवधारणालाई स्पष्टसँग उल्लेख गरिएको छ ।^{२७} सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको विषयमा परेको सो रिटमा अदालतले व्याख्या गर्दै सन्धिको पक्ष नभएको अवस्थामा राज्यले स्वीकृत मापदण्डको पालना गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्य दस्तावेजहरूकै व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नका लागि सन् २००६ को महासन्धि जारी भएको देखिएको भन्दै सो महासन्धिका व्यवस्थालाई मार्गदर्शक मापदण्डको रूपमा पालना गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ । सो आदेशमा भनिएको छ :

जबरजस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, २००६ को अनुमोदन हुन वाँकी रहेको अवस्थामा नै पनि नेपालले अनुमोदन गरेको अन्य महासन्धिहरूबाट सिर्जित दायित्व र मानवअधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा प्रचलित अन्तर्राष्ट्रीय कानूनको सिद्धान्तको रूपमा समेत उक्त महासन्धिका प्रावधानहरूलाई सैद्धान्तिक रूपमा मार्गनिर्देशक तत्वको रूपमा अंगिकार गर्न वाधा नपर्ने मात्र होइन, आवश्यक समेत देखिन आएको छ ।

सन्धिमा भएका व्यवस्थाको इमानदारितापूर्ण कार्यान्वयन

भियाना कम्बेन्सन् अन ल अफ द ट्रिटिज, १९६९ को धारा २६ ले सन्धिको व्यवस्थाको इमान्दारितापूर्ण कार्यान्वयनको अपेक्षा राख्दछ । सो धारामा भनिएको छ :

Article 26. "PACTA SUNT SERVANDA" Every treaty in force is binding upon the parties to it and must be performed by them in good faith. A party may not invoke the provisions of its internal law as justification for its failure to perform a treaty. This rule is without prejudice to article 46.

प्याक्टा सन्ट सर्वेन्डा (PACTA SUNT SERVANDA) अर्थात् सन्धिका व्यवस्थाको इमानदारितापूर्वक पालना गरिनु पर्दछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रीय कानूनको मान्य सिद्धान्त हो । यसलाई जस कोगेन्स (Jus cogens) भन्ने गरिन्छ । यो विषयलाई सर्वोच्च अदालतले समेत स्मरण गराएको छ । सर्वोच्च अदालतले एउटा आदेशमा भनेको छ :

राष्ट्रिय क्षेत्राधिकारमा सन्धि लागू हुने सम्बन्धी यो प्रावधानले नेपाल पक्ष भई अन्तर्राष्ट्रीय रूपमा प्रतिवद्वता जनाएको सन्धिको व्यवस्थाप्रति सम्मान जनाउनु पर्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको मात्र होइन सन्धि सिर्जित थप दायित्व वा भार बहन गर्न तथा सन्धि कार्यान्वयनको लागि शीघ्र कानून निर्माण गर्नुपर्ने राज्यको कर्तव्य समेत निर्धारण गरिदिएको देखिन्छ । महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ लगायतका प्रावधानहरू नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपाल कानून सरह लागू हुने भएकोले तदनुरुप

२७ राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकाल वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

गर्नुपर्ने दायित्व राज्यको हुने भनी यस अदालतबाट अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (नेकाप २०६२, अङ्क १, पृष्ठ १०) र अधिवक्ता सविन श्रेष्ठ विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, (नेकाप २०६२, अङ्क ८, पृष्ठ ११३) मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ । यस अदालतबाट प्रतिपादित उक्त सिद्धान्तसँग असहमत हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण देखिएको छैन ।^{२८}

पारसमणि भट्टराई समेत भएको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतले सन्धिका व्यवस्थाको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा टिप्पणी गर्दै भनेको छ :

सन्धिको पक्ष भई सहमति जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताबाट सिर्जित दायित्व सभ्य मुलुकहरूले पालना र कार्यान्वयन गर्दछन् भन्ने अपेक्षा हुनु स्वाभाविक छ । आफूले समेत सहमति जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई मुलुकको आवश्यकता, उपलब्ध स्रोत, साधन र क्षमताअनुसार क्रमशः कार्यान्वयन हुनुपर्छ भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन ।^{२९}

त्यसैगरी अधिवक्ता ज्योती पौडेलको रिटमा भएको आदेशमा पनि सर्वोच्च अदालतले सन्धि कार्यान्वयनको दायित्वको बारेमा टिप्पणी गर्दै भनेको छ :

- क. कुनै महासन्धिमा पक्ष बनेपछि नेपालले आफ्नो Treaty Obligation बाट Derogate गर्न सक्दैन । महासन्धि वा सन्धिका पक्ष बनेपछि महासन्धि वा सन्धिका व्यवस्था अक्षरसः Good Faith मा लागू गर्नुपर्ने ।
- ख. जबसम्म महिला पुरुषभन्दा Inferior भन्ने कुरालाई शिक्षालगायत कानूनी एंवं अन्य चेतनाको माध्यमबाट समाजमा Awareness Create गरी त्यस्तो काम सोच विचार परम्परा प्रचलन र मान्यतालाई Abolish गरिदैन र Criminalize गरिदैन तबसम्म महिलाविरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य नहुने हुँदा CEDAW द्वारा व्यवस्थित कुरा समेत समावेश भएको कानून बनाउनु पर्ने ।
- ग. एसिड खन्याउने कार्य अपराधको परिभाषाभित्र पार्ने भन्ने विषय वा सजाय बढाई यति नै सजाय गर्ने भन्ने विषय विधायिकी नीतिगत स्वविवेकीय कुरा भएकोले Legislative Policy मा असाधारण अधिकारअन्तर्गत अदालतले हस्तक्षेप गर्न उचित होइन तर नेपाल धेरै अगाडि CEDAW मा पक्ष बनेको सर्विधानको धारा १५६ मा नेपाल कुनै सन्धि वा महासन्धिमा पक्ष बनेपछि त्यसको प्रभावकारीताको सम्बन्धमा व्यवस्था भएको र नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा नेपाल पक्ष भएको कुनै सन्धि वा महासन्धिको व्यवस्था र नेपाल कानून बाझेमा नेपाल कानून लागू नभई सन्धि महासन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने भनी नेपाल कानूनउपर Treaty Obligation लाई Primacy दिएको हास्त्रो आफ्नै र Unique कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भमा घरेलु हिंसाबाट पीडित महिलाले दिएको उजूरीउपर अनुसन्धान गर्ने, अभियोग लगाउने आदि अभियोजन कार्य सम्बन्धमा पछिल्लो ऐन, घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ मा कुनै व्यवस्था नभएको, पीडकलाई प्रभावकारी सजायको व्यवस्था नभएको यस प्रकारका संवेदनशील मुद्दामा छिटो न्याय प्रदान गर्न छुट्टै अदालतको व्यवस्था नभएको पीडितलाई पुनर्स्थापना गर्ने र राहतको लागि केही व्यवस्था नभएको हुँदा नेपालले आफ्नो Treaty Obligation पूरा गरेको नदेखिएकोले यस अदालतले Guardian of the

२८ सपना मल्ल प्रधान वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६६ अंक ७ नि.नं. ८९८७
२९. पारसमणि भट्टराई वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७५ अंक ३ नि.नं. ९९८४

Fundamental Right of the Citizen को नाताले असाधारण अधिकारअन्तर्गत नेपाल सरकारको नाममा उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने ।

सन्धिको कार्यान्वयनको विषय राज्यको दायित्वको विषय भएकोले राज्यलाई त्यस्तो दायित्व पालना गराउनका लागि न्यायपालिकाले पनि रचनात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने धारणा स्वयं अदालतका आदेशमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।^{३०} उल्लिखित व्याख्याका विषयहरुका अतिरिक्त अन्य आदेशमा समेत सर्वोच्च अदालतले विवेचना गरेको छ ।^{३१} तथा सन्धिका व्यवस्थाको कार्यान्वयनको बारेमा सर्वोच्च अदालतको व्याख्याले पनि सन्धिको आन्तरिकीकरण गर्ने हाम्रो राष्ट्रिय कानून प्रणाली अद्वैतवादी (Monism) वा द्वैतवादी (Dualism) के हो भन्ने स्पष्ट चित्रण गर्न सकेको देखिदैन । तर सन्धि ऐनका भएका व्यवस्था एवम् सर्वोच्च अदालतबाट भएका धेरैजसो फैसलाका आधारमा नेपालको कानून प्रणालीले सन्धि कार्यान्वयनमा ड्वेलिजम्‌को अवधारणालाई नै आत्मसात गरेको मान्नु पर्दछ ।

न्यायिक व्याख्याको सारः एकरूपतापूर्ण दृष्टिकोणको अभाव

माथि उल्लिखित प्रतिनिधिमूलक व्याख्याका आधारमा हेर्दा सन्धिको कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोणका सार यसप्रकार रहेको छः

- क. सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा संविधानको न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्दैन । संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्त बमोजिम पनि सन्धिका व्यवस्थाको आधारमा संविधानका व्यवस्थाको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्दैन ।
- ख. संविधान र मुलुक पक्ष बनेका सन्धिको व्यवस्थासँग मेल नखाने कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदरयोग्य हुन्छन् । तर त्यस्तो व्यवस्था विधायिकी बुद्धिमत्ताको विषय हो । विधायिकाले नै पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ । सो कार्य गर्नका लागि अदालतले निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ ।
- ग. सन्धिका व्यवस्थासँग मेल नखाने कानूनी व्यवस्था अमान्य र बदर हुन्छन् । सन्धिसँग मेल खाने गरी कानूनी व्यवस्था गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ ।
- घ. सन्धिका व्यवस्थासँग मेल नखाने विधायिकी कानून बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटवाट समेत संयुक्त इजलासले नै अमान्य र बदर गरेको छ ।
- ड. सन्धिका व्यवस्था विधायिकी कानूनभन्दा माथि हुन्छन् । सन्धि निर्माण र कानून निर्माणको प्रक्रिया भिन्न हुन्छ ।
- च. संविधानको कसीमा कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन हुने हो । सन्धिका व्यवस्थाका आधारमा कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्दैन अर्थात सो प्रयोजनका लागि सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग हुँदैन ।

^{३०} लिली थापा वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६२ अंक ९ नि.नं. ७५८८,

^{३१} प्रकाशमणि शर्मा वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६७ अंक ९ नि.नं. ८४५६, आरटी श्रेष्ठ वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६५ अंक १० नि.नं. ८०११, सविन श्रेष्ठ वि. प्रम तथा

मपकासमेत, नेकाप २०६२ अंक ८ नि.नं. ७५७६, प्रकाशमणि शर्मा वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६२ अंक ८ नि.नं. ७५७७, शंकर लिम्बु वि. प्रम तथा मपका समेत, नेकाप २०७० अंक ४ नि.नं. ८९९०

- छ. सन्धिका व्यवस्थाको कार्यान्वयन राज्यको दायित्वको विषय हो । स्रोत साधनले भ्याएसम्म राज्यले सो दायित्व पूरा गर्दै जानु पर्दछ । त्यस्तो दायित्व पूरा गराउने तर्फ न्यायालयले पनि जिम्मेवारी निर्वाह गर्नु पर्दछ ।
- ज. कानून हुनु र कानूनसरह हुनु भिन्न विषय हो । सर्वोच्च अदालतलाई संवैधानिकता परीक्षण गर्ने गरी प्रदान गरिएको असाधारण अधिकारको प्रयोग सन्धिका आधारमा नेपाल कानूनको पुनरावलोकन गर्न मिल्दैन ।
- झ. सन्धिको पक्ष नभएको अवस्थामा पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका स्वीकृत मापदण्डको पालना गर्नु पर्ने दायित्व राज्यमा रहेको हुन्छ ।

संसदबाट अनुमोदन भएको र नभएको सन्धिको हैसियत र सोको कार्यान्वयनका बारेमा सन्धि ऐनको दफा ९ मा गरिएको भिन्न व्यवस्थामा केन्द्रित भएर हालसम्म व्याख्या भएको देखिएन । न्यायिक व्याख्यामा एकरूपताको अभावले न्यायिक प्रक्रिया अनुमानयोग्य हुन सक्दैन । यसले न्यायिक कार्य सम्पादनमा विश्वासनीयताको प्रश्न पनि खडा गर्दछ । न्यायिक अनुशासनको प्रश्न खडा गर्ने स्थान प्रदान गर्दछ । यसले न्यायिक उत्तरदायित्वको विषयलाई व्युभाउन समेत सहयोग गर्दछ ।

हामीले अवलम्बन गरेको प्रणाली : थप अनुसन्धानको आवश्यकता

सन्धिको कार्यान्वयनको विषयमा हाम्रो कानून प्रणालीले अवलम्बन गरेको व्यवस्था अवधारणागतरूपमा स्पष्ट देखिएको छैन । सन्धि ऐनको दफा ९ ले पनि मोनिजम् वा इवेलिजम् कुन धारणा भन्ने स्पष्ट गर्दैन । नत सर्वोच्च अदालतका व्याख्याले नै त्यो धारणा स्पष्ट गरेका छन् । कतै मोनिजम् जस्तो अर्थ पाइन्छ । कतै इवेलिजम् जस्तो अर्थ देखिन्छ । कतै मिश्रित अवधारणा जस्तो देखिन्छ । यो विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको मूल्यांकनसहित हाम्रो कानूनी व्यवस्था र न्यायिक व्याख्याको मूल्यांकनका लागि बृहत अनुसन्धानमूलक अध्ययन गर्नु पर्ने देखिन्छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ ले गरेको यो व्यवस्था त्यसपछि बनेका संविधानमा किन उल्लेखन भएनन् भन्ने प्रश्न पनि यो सन्दर्भमा अनुत्तरित नै रहेको देखिन्छ । सन्धि कानूनको कार्यान्वयनका लागि संविधानले नै मार्गदर्शन गरेको भए यो विषय स्पष्ट हुने थियो ।

निष्कर्ष

सन्धिको राष्ट्रियकरणका बारेमा न्यायिक दृष्टिकोणमा एकरूपता देखिएको छैन । एउटा विषयमा भिन्न दृष्टिकोणका दुई पक्ष छन् । पहिलो पक्ष न्यायिक निर्णयमा स्वायत्तताको प्रयोग र दोस्रो उत्तरदायित्वको प्रश्न । यसले पूर्वनिर्णय वा न्यायिक व्याख्या उपरको स्वामित्वको प्रश्न पनि उठाउने आधार प्रदान गर्दछ । यसरी न्यायिक व्याख्यामा एकरूपता नदेखिनु वा विविधता देखिनुका प्रमुख दुई कारण देखिन्छन् । पहिलो कारण सन्धि ऐनको व्यवस्थाको अस्पष्टता हो भने दोस्रो कारण सन्धिको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सम्बद्ध जनशक्तिमा अवधारणागत अस्पष्टता हो । त्यसैले हालसम्मको अभ्यासलाई मूल्यांकन गरी नेपालको सन्धि ऐनको विद्यमान व्यवस्थामा समयानुकूल पुनरावलोकन गरिनु आवश्यक छ । यो विषयमा हालसम्म भएका न्यायिक व्याख्याहरूमा एकरूपताको अभाव देखिएको विषयलाई संक्षिप्त विश्लेषण गरी स्पष्ट बाटो तय गर्नका लागि सर्वोच्च अदालतले पनि विषद् अनुसन्धानमूलक अध्ययन गर्नु पर्ने देखिन्छ । विरोधाभाषपूर्ण न्यायिक दृष्टिकोणहरू प्रकट भएको अवस्थामा कुन दृष्टिकोण स्थापित हुने हो र कुन दृष्टिकोण ओभररुल गर्नु पर्ने हो भन्ने विषय निक्यौल गर्न त्यस्तो अनुसन्धानले सहयोग पुग्नेछ । सन्धि कार्यान्वयनमा देखिएको परिवेशजन्य

व्याख्यावाट बाहिर निस्किएर अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका मूल्य, मान्यता र सन्धिसम्बन्धी स्वीकृत मान्यता अनुरूप हाम्रो अभ्यास विकास गरिनु पर्दछ । आवश्यकताअनुसार सन्धिको कार्यान्वयन र यसको व्याख्यामा संलग्न रहने जनशक्तिलाई अभिमुखीकरणको समेत आवश्यकता देखिन्छ । कुनै पनि शर्त वा बाहनामा सन्धिको इमान्दारितापूर्ण पालनाको विषय ओझेलमा पर्नु हुँदैन । राज्यले पालना गर्नु पर्ने दायित्व कठोरतापूर्वक पालना गर्नु पर्दछ । सन्धिको पक्ष बन्नुपूर्व जतिपनि छलफल र बहस गर्न सकिन्छ तर पक्ष बनिसकेको सन्धिको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कुनै यदि र तर (किन्तु परन्तु) जस्ता शब्दावलीहरु प्रयोग गर्नु उचित हुँदैन । मुलुकको विश्वसनीयतामा आँच आउने कायेलाई कुनै पनि कोणबाट प्रश्न दिनु हुँदैन । सन्धिको इमान्दारितापूर्ण कार्यान्वयन र असल नियतले अभ्यास राज्यको दायित्व हो । यो दायित्वको प्रभावकारी रूपमा पालना गर्नु पर्दछ ।

सजाय निर्धारण सम्बन्धी बहसमा सरकारी वकीलले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

महेश शर्मा पौडेल^१

१. विषय प्रवेश

फौजदारी न्याय प्रणालीको कसूर ठहर गर्ने र सजाय निर्धारण गर्ने दुईवटा महत्वपूर्ण पाटा हुन्छन्। कसूर ठहर गर्ने विषय र सजाय निर्धारण गर्ने विषय दुवै समान महत्वका हुन्छन्। फौजदारी मुदामा अनुसन्धान भई अभियोग दायर भएपछि प्रतिवादीको बयान र प्रमाणको परीक्षण लगायतका कार्यविधि पूरा गरिसकेपछि अन्तिममा अभियोग दावीबमोजिमको कसूर वा आरोप पुष्ट हुने वा नहुने भनी सुनुवाई गरिन्छ। जसलाई कसूर ठहर सुनुवाईको रूपमा लिइन्छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ जारी भएपछि कुनै व्यक्ति कुनै कसूरका सम्बन्धमा अदालतबाट कानून बमोजिम कसूरदार ठहर भइसकेपछि मात्र अदालतले त्यस्तो व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूरको सम्बन्धमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने र सो बमोजिम सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदार ठहरिएको तीस दिनभित्र सजाय निर्धारण गरिसक्नु पर्ने तर प्रचलित कानूनमा नै कैद वा जरिबानाको निश्चित अंक किटान गरिएको कसूर, तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना हुने कसूर, फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १४५ को उपदफा (१क) बमोजिम घटी सजायको राय प्रस्ताव गरिएको जन्मकैद ठहर हुने कसूरमा ठहर गर्दाकै बखत कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ^२। प्रस्तुत लेखमा सजाय निर्धारणका क्रममा सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने बहसमा ध्यान दिनुपर्ने कुरामा केद्रित रही चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. ठहर भएको कसूर

सरकारी वकीलले अभियोग दावी लिए बमोजिम नै कसूर ठहर भएको हुन पनि सक्छ वा अभियोग दावीभन्दा कम सजाय हुने कसूर ठहर भएको पनि हुन सक्छ। सजाय निर्धारणका क्रममा बहस गर्दा अभियोगमा जुनसुकै दावी लिएको भएपनि अदालतबाट जुन कसूर ठहर भएको छ त्यसैमा सीमित रहेर बहस गर्नु पर्छ। अभियोग दावी बमोजिम नै कसूर ठहर हुनुपर्ने भनी बहस गर्नु हुदैन। अभियोग दावी बमोजिम नै कसूर ठहर हुनुपर्ने कुरा पुनरावेदनमा जिकिर लिनुपर्ने हुन्छ।

३. सजायका उद्देश्य

सजाय निर्धारणका क्रममा सरकारी वकीलले ध्यान दिनुपर्ने महत्वपूर्ण पक्षमा सजायको उद्देश्य पर्दछ। सजायका यस्ता उद्देश्यहरू अमेरिका, बेलायत, अष्ट्रेलिया, न्यूजिल्यान्ड, क्यानडा लगायतका विभिन्न मुलुकले कानूनमा नै व्यवस्था गरेको समेत पाइन्छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा

^१ न्यायाधीश, उच्च अदालत पाटन

^२ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ८

कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले नेपालमा पहिलो पटक अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा सजायका उद्देश्यहरु विचार गर्नु पर्ने गरी न्यायकर्तालाई मार्गदर्शन गरेको छ । सजाय निर्धारणका सन्दर्भमा कसूर गर्न कसूरदार वा अन्य व्यक्तिलाई हतोत्साहित गर्ने, समाज वा समुदायलाई सुरक्षा गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहित न्याय प्रदान गर्ने, कसूरदारलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने वा सुधार गर्ने, कसूरदारलाई समाजबाट अलग राख्ने, कसूरदारलाई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार बनाई पीडित व्यक्ति वा समुदायलाई हानि नोक्सानी भएको छ भन्ने कुराको अनुभूति गराउने, कानूनद्वारा निषेधित आचरणको निन्दा गर्ने जस्ता सजायका उद्देश्यलाई विचार गर्नु पर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ^३ । सजाय निर्धारण गर्दा न्यायाधीशले यी कुरालाई आधार लिने हुँदा सरकारी वकीलले यी कुरामा सजाय निर्धारणका क्रममा ध्यान दिनु पर्छ ।

४. सजायका सिद्धान्त

सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणसम्बन्धी बहस गर्दा ध्यान दिनु पर्ने पक्षमा सजायका सिद्धान्तहरु पनि पर्दछन् । यस्ता सिद्धान्तहरुमा कसूरदारले गरेको आपराधिक कार्य वा कसूरको मात्रा वा दोषको मात्राको आधारमा सोही अनुरूप नै सजाय दिनु पर्छ (the overall punishment must be proportionate to the gravity of the offending behavior) भन्ने समानुपातिक (proportional) सजाय निर्धारण गर्ने सिद्धान्त, सजायको उद्देश्य पूरा गर्न आवश्यक भन्दा बढी कठोर सजाय दिनु हुँदैन भन्ने (the sentence must be no more severe than is necessary to meet the purposes of sentencing) आवश्यक सजायको सिद्धान्त (parsimony) समान कसूरमा समान रूपमा संलग्न रहेका र समान परिस्थितिका कसूरदारलाई समान किसिमको सजाय गर्नु पर्छ । (similar sentences should be imposed for similar offences committed by offenders in similar circumstances) भन्ने समान सजाय (parity) को सिद्धान्त, कसूरका लागि अन्य सजाय पर्याप्त हुने देखिएसम्म अदालतले कैद सजाय गर्नु हुँदैन (Prison or imprisonment should be treated as the last of the last resort) भन्ने कैद सजाय अन्तिम बिकल्प (Last resort) को सिद्धान्त, कुनै कसूरदारलाई एकभन्दा बढी सजाय दिनुपर्ने भएमा कसूरदारले गरेको कसूरजन्य कार्यका लागि निजलाई पहिले गरिएको सजाय समेतको समग्रतामा हेरी त्यस्तो कार्य र समग्र सजाय समानुपातिक (just and appropriate) हुने गरी निर्धारण गरिनु पर्छ भन्ने (where an offender is to serve more than one sentence, the overall sentence must be just and appropriate in light of the overall offending behavior) समग्र सजाय (totality) को सिद्धान्त, कसूरदारको पृष्ठभूमि जस्ता कुराहरू हेरेर न्यायाधीशले सजाय निर्धारण गर्नु पर्दछ भन्ने सजायको वैयक्तिकरणको सिद्धान्त (principle of individualization) र सजाय गर्दा कसूरदारको मानवीय मर्यादामा ध्यान दिनुपर्छ भन्ने मानव अधिकार र मानव मर्यादाको सिद्धान्त (Principle of Human Rights and Human Dignity) जस्ता सिद्धान्तहरु अभ्यास र प्रचलनमा छन् । हामीकहाँ कसूरको गंभीरता र कसूरदारको दोषको मात्रा अनुसार सजाय समानुपातिक रूपमा भन्दा बढी हुन नहुने, सजायको उद्देश्य प्राप्त गर्न आवश्यक हुने भन्दा चर्को सजाय हुन नहुने, उस्तै परिस्थितिमा घटेको कसूरको अर्को कसूरदारलाई पहिले दिइएको सजायसँग अमिल्दो वा असमान सजाय हुनु नहुने, एकभन्दा बढी कसूरको लागि सजाय गर्दा वा कुनै कसूरमा सजाय भोगिरहेको कसूरदारलाई अर्को कसूर वापत सजाय गर्दा समग्र सजाय उचित र समानुपातिक नहुने हिसाबले गर्न नहुने तथा अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्न नहुने कानूनी व्यवस्था गरी^४ सजाय निर्धारण गर्दा समानुपातिक सजायको सिद्धान्त, आवश्यक

^३ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १३

^४ उही दफा १४

सजाय निर्धारणसम्बन्धी बहसमा सरकारी वकीलले...

सजायको सिद्धान्त, समान सजायको सिद्धान्त, अन्तिम विकल्पको रूपमा कैद सजायको सिद्धान्त जस्ता सिद्धान्तलाई नेपालको कानूनी व्यवस्थामा नै आत्मसात गरिएको छ । सजाय निर्धारणको बहसका दौरानमा सरकारी वकीलले यी सिद्धान्तहरूलाई ध्यान दिई बहस गर्नु पर्ने हुन्छ ।

५. कसूरको गंभीरता र दोषको मात्रा

सजाय निर्धारणको तत्व र आधारमा कसूरको गंभीरता र दोषको मात्रा महत्वपूर्ण र आधारभूत तत्व हो। कुनै व्यक्तिले गरेको आपराधिक कार्य वा कसूर वापत सजाय दिइने भएकाले कसूरदारले जुन हदमा कसूर गरेको छ, सो कसूरको अनुपातिक हुने गरी मात्र सजाय दिनु पर्छ । समानुपातिक सजाय निर्धारण गर्ने सिद्धान्त नै सजायको प्रमुख र आधारभूत सिद्धान्त हो । सजाय निर्धारण गर्दा दण्डको मात्रा र कसूरको गंभीरताको मात्रा मिल्नु पर्छ भन्ने मान्दछ । कसूरको मात्रा र सजायको मात्र मिलेन भने सजाय उपयुक्त र उचित हुन सक्दैन । कुनै व्यक्तिले गंभीर कसूर गर्दै भने उसलाई पनि गंभीर किसिमको वा ठूलो प्रकृतिको सजाय दिनु पर्छ र सानो प्रकृतिको सजाय गरेको भए सानै वा सामान्य सजाय दिनु पर्छ भन्ने नै यस सिद्धान्तको मूल अभिप्राय हो । नेपालको प्रचलित कानूनमा कसूरको गंभीरता र दोषको मात्रालाई सजाय निर्धारणको आधारका रूपमा व्यवस्था गरिएको छ^५ । यसैले सरकारी वकीलले सजाय निर्धारण सम्बन्धी सुनुवाईमा बहस गर्दा कसूरदारको कसूरको गाम्भीर्यतालाई हेरी सो कसूरको गाम्भीर्यताको कुरा उल्लेख गरी बहस प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

६. कसूर गर्दाको परिस्थिति

सजायको वैयक्तिकरणको सिद्धान्तले कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा निजले कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई ध्यान दिनु पर्छ, र कसूरदारलाई पृथक ढंगले उपचार र सुधार गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । यस सिद्धान्तले न्यायिक संयमताको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै । कसूरदारले विभिन्न कारणबाट कसूर गरेको हुन सक्छ । सबै कसूरदारलाई एउटै श्रेणीमा राखेर सजाय गर्नु हुँदैन । कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई हेरेर व्यक्ति व्यक्तिका त्यस्ता परिस्थिति र परिवेशका सादृश्यतामा सजाय गरिनु पर्छ । एकै कसूरमा पनि कसूरदारको अवस्था र परिस्थितिका आधारमा सजायमा फरक हुन सक्छ । सजाय कसूरदारलाई दिइने भएकाले सजायलाई निरपेक्ष रूपमा नभई कसूरदारको परिस्थिति अनुरूप वैयक्तिकरण गरिनु पर्छ भन्ने मानिन्छ । नेपालको सजाय निर्धारण ऐनमा रहेको कसूर गर्दाको परिस्थिति समेतका आधारमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ^६ । न्यायाधीशले सजाय निर्धारण गर्दा कसूर गर्दाको परिस्थितिलाईसमेत ध्यान दिने हुनाले सरकारी वकिलले सजाय निर्धारणको बहस गर्दा पनि यस कुरालाई ध्यान दिई आफ्नो बहस प्रस्तुत गर्नु पर्छ ।

७. कसूरको गम्भीरता बढाउने र घटाउने तत्वहरू

सजाय निर्धारण गर्ने आधारको रूपमा कसूरको गंभीरता बढाउने र घटाउने तत्वहरू महत्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ । कसूरको अनुपात र दण्डबीच समानुपातिकता कायम हुनु पर्छ भन्ने सजायको आधारभूत सिद्धान्त हो । यसैले सजाय निर्धारणमा कसूरको गंभीरताका तत्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दैन् । कसूरको गंभीरता बढाउने र घटाउने आधारहरू कतिपय मुलुकमा कानूनबाट नै निश्चिति गरिएको हुन्छ भन्ने कतिपय मुलुकले यस्ता सैद्धान्तिक आधारलाई अभ्यासमा आत्मसात गरेका हुन्छन् । सजायको गंभीरता बढाउने र घटाउने तत्वहरू के के हुने भन्ने कुराको सीमितता गर्न मिल्दैन । सामान्यतः कसूर कति जघन्य छ वा कति क्रुर छ वा के कस्तो परिस्थितिमा कसूर हुन

५ उही दफा १५(१) (क)

६ फौजदारी कसूर (सजाय तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १५(१)(ब)

गएको छ, कसूरबाट पीडित र समाजलाई के कस्तो हानि पुगेको छ वा खतरा वा असुरक्षा छ, कसूरदारले कसूरप्रति के कस्तो धारणा व्यक्त गरेको छ वा निजमा प्रायश्चित्तको भावना सृजना भएको छ वा छैन, निजले पीडित र समाजप्रति कसूरबाट सृजित हानिको परिपूरणमा के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न चाहेको छ वा गरेको छ वा कसूरदार पेशेवर वा पटक पटक कसूर गरिरहने व्यक्ति हो होइन जस्ता विषयहरूलाई मुलुकका सजाय निर्धारणसंग सम्बन्धित कानूनमा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ ।

मुलुकी अपराध संहितामा सजायको गंभीरता बढाउने आधारहरूमा राष्ट्रपति वा विदेशी राष्ट्राध्यक्ष वा सरकार प्रमुखको विरुद्ध कसूर गरेको, राष्ट्रपति वा विदेशी राज्य प्रमुख वा सरकार प्रमुखको उपस्थितिमा कसूर गरेको, विश्वासको दुरुपयोग गरी कसूर गरेको, कुनै सार्वजनिक पदको लाभ उठाई वा दुरुपयोग गरी कसूर गरेको, सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले आफ्नो पदीय कर्तव्य पालन गर्न लागेकोमा बाधा पूर्याउने वा निजलाई कुनै गैरकानूनी काम गर्न लगाउने नियतले कसूर गरेको, कुनै सरकारी कार्यालय, सार्वजनिक कार्यालय वा धार्मिक स्थलमा कसूर गरेको, पाँच वा पाँचभन्दा बढी व्यक्तिहरूले हुल बाँधेर कसूर गरेको, सार्वजनिक शान्ति खलबलिएको, बाढी, पहिरो, भूकम्प वा त्यस्ते प्रकृतिको दैवी प्रकोप भएका महामारी फैलिएका, अनिकाल परेको वा त्यस्तै किसिमको अन्य कुनै सङ्घटको लाभ लिई कसूर गरेको, हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ साथमा लिई वा प्रयोग गरी वा विद्युतीय प्रवाह गरी कसूर गरेको वा हातहतियार विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिएका मानिसको मद्दतबाट कसूर गरेको, एक पटक कैद सजाय पाएको कसूरदारले पुनः कसूर गरेको, कुनै पारितोषिक वा आश्वासन वा लाभ पाई वा लाभ पाउने प्रलोभनमा परी कसूर गरेको, आफ्नो संरक्षण वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति वा जिम्मामा रहेको सम्पत्तिको विरुद्ध कसूर गरेको, कसैलाई यातना दिई वा कुरुर, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गरी कसूर गरेको, एकै वारदातमा एकभन्दा बढी कसूर गरेको, एकै वारदातमा एकभन्दा बढी व्यक्तिका विरुद्ध कसूर गरेको, कसैलाई अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई कसूर गरेको, थुना, हिरासत, कैद वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध कसूर गरेको, कुनै व्यक्तिको सुरक्षाको कर्तव्य भएका व्यक्तिले आफूले सुरक्षा गर्नु पर्ने व्यक्तिको विरुद्ध कसूर गरेको, कुनै जात, जाति वा सम्प्रदायको अस्तित्व नै विनाश गर्ने गरी जातिहत्या (जेनोसाइड) को उद्देश्यले कसूर गरेको, कुनै जात, जाति, धार्मिक वा साँस्कृतिक समुदाय विरुद्ध घृणा उत्पन्न गर्ने उद्देश्यले कसूर गरेको, मानवता विरुद्धको कसूर गरेको, नियोजित वा सङ्गठित रूपमा कसूर गरेको, पचहत्तर वर्षमाथिको वृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताले गर्दा होस ठेगानमा नरहेको वा अपाङ्गताको कारणले आफ्नो बचाउ गर्न सक्ने स्थितिमा नभएको व्यक्ति वा बालबालिकाको विरुद्ध कसूर गरेको, सवारी वाविमान दुर्घटना वा प्राकृतिक प्रकोप पर्दा उद्धार गर्ने काममा खटिँदा कसूर गरेको र एकपटक कुनै कसूरबाट पीडित भैसकेको व्यक्तिका विरुद्ध सोही कसूरदारले अर्को कसूर गरेको अवस्थामा कसूरको गंभीरता बढने व्यवस्था अपराध संहितामा रहेको छ^७ ।

सजाय निर्धारण गर्दा यी आधारहरूले कसूरको गुरुत्व बढाउने र तदनुरूप सजायको मात्रा पनि बढने हुन्छ । आरोपित व्यक्ति दोषी ठहर भइसकेपछि सजाय निर्धारण गर्दा न्यायाधीशले जति जति यी आधारको विद्यमानता छ सोही आधारमा सजाय बढाउदै सजायको उपल्लो हद तिर उन्मुख हुनुपर्ने कुरामा जोड दिई सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणका क्रममा बहस प्रस्तुत गर्नु पर्छ ।

यसरी नै कसूरको गम्भीरता घटाउने अवस्थाहरु पनि संहितामा गरिएको छ । यसमा कसूरदारको उमेर अठार वर्षभन्दा कम वा पचहत्तर वर्षभन्दा माथि भएको, कसूरदारको कसूर गर्ने नियत नभएको, जुन व्यक्तिको बिरुद्ध कसूर भएको छ त्यस्तो व्यक्तिले कसूरदारलाई कसूर हुनुभन्दा तत्कालअधि उत्तेजित गरेको वा धम्की दिएको, कसूरदार वा निजको कुनै नजिकको नातेदारका बिरुद्ध गरिएको कुनै गम्भीर कसूरको प्रतिकारको रूपमा तत्कालै कसूर भएको, कसूरदारले स्वेच्छाले कसूर स्वीकार गरेको वा त्यस्तो कसूर गरे बापत पश्चाताप गरेको, कसूरदारले सम्बन्धित अधिकारी समक्ष आत्मसर्मपण गरेको, कसूरदारले आफूले गरेको कसूर स्वीकार गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिइसकेको वा दिन मञ्जुर गरेको, शारीरिक, मानसिक तथा अपाङ्गताको कारणले गर्दा कसूरदारको क्षमता ह्वास भएको, पीडित पक्ष र समाजलाई हुन गएको हानि, नोक्सानीको मात्रा उल्लेखनीय नदेखिएको, अदालतमा साँचो कुरा व्यक्त गरी न्यायिक प्रकृयामा सहयोग पुऱ्याएको, कसूर स्वीकार गरी भविष्यमा फौजदारी कसूर नगर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको, कसैको बहकाउ वा दबावमा अपराध गरेको अवस्थामा भने कसूरको गम्भीरता घट्ने व्यवस्था गरिएको छ^८ । सजाय निर्धारण गर्ने क्रममा यी आधारहरु जति जति विद्यमान रहेका छन् त्यति त्यतिकम सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने हुनाले सरकारी वकीलले बहसमा यी कुरालाई ध्यान दिई बहस प्रस्तुत गर्नु पर्छ ।

सजाय निर्धारण कै क्रममा खास किसिमका गम्भीर र समाजमा अधिक असर पर्नेजस्ता कसूर र राज्यका जिम्मेवार ओहदामा बसेका अधिकारीहरुलाई जिम्मेवार बनाउन विशेष व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस अनुसार, जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिका कसूर गर्ने कसूरदारलाई कैद सजाय गर्नु पर्ने, पटके कसूरदारलाई पछिल्लो कसूर वापत हुने सजायको दोब्बर थप सजाय गर्नु पर्ने मुलुकी अपराध संहितामा व्यवस्था गरिएको छ^९ । यसरी नै यस संहितामा एकीकृत कसूरको पनि व्यवस्था छ^{१०} । समाज वा समुदायलाई खतरा हुने कसूरदारलाई कैद सजाय नै गर्नु पर्ने र कुनै सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक वा संगठित संस्थाको पद वा ओहदामा बहालमा रही सो पद वा ओहोदाको दुरुपयोग गरी कसूर गर्ने कसूरदारलाई सो कसूरमा हुने सजायको डेढी सजाय गर्नु पर्ने व्यवस्था पनि सजाय निर्धारण ऐनमा गरिएको छ^{११} । सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणका क्रममा बहस गर्दा कसूरको गम्भीरता बढाउने र घटाउने अवस्था, एकीकृत कसूर र थप दावी भएमा सो कुराहरुसमेतका माथि उल्लिखित कुरालाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

d. कसूरदारको आचरण र विगतको कृयाकलाप

सजाय निर्धारणका लागि कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियाकलापलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । सजायका विभिन्न उद्देश्यहरूमा सुधारात्मक सिद्धान्त अनुसार कसूरदारको सुधार, समाजमा सामाजिकीकरण र पुनर्स्थापना जस्ता पक्षहरूको निर्धारणका लागि कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियाकलापलाई समेत दृष्टिगत गर्नु पर्ने हुन्छ । निजको आचरण र विगतको क्रियाकलापबाट निज पेशवर कसूरदार हो वा होइन र निजलाई के कस्तो हतोत्साहन गर्न आवश्यक छ भन्ने कुराको पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्य । कसूरदारको आचरण विगतको क्रियाकलापले कसूरदारले गरेको कसूरमा उचित, उपयुक्त सजाय निर्धारणका लागि कसूरको आनुपातिकताको मापन गर्न आधार बन्छ । कसूरको गम्भीरता बढाउने वा घटाउने तत्वहरूको पहिचान तथा सजायको वैयक्तिकरणको अभ्यासका लागि पनि कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियाकलापलाई नियाल्नु पर्ने हुन्छ ।

८ उही दफा ३९

९ उही दफा ४४

१० उही दफा ४३

११ फौजदारी कसूर (सजाय तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १५

सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन सम्बन्धी नेपालको प्रचलित कानूनी व्यवस्थाहरूमा कसूरदारको आचरण र विगतको क्रियकलाप सजाय निर्धारणका क्रममा आधारको रूपमा रहने व्यवस्था गरिएको छ। सजाय निर्धारणपूर्वको प्रतिवेदनमा कसूर गर्नु अधिको कसूरदारको चालचलन समेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ^{१२}। यसरी नै सजाय निर्धारणको आधारका रूपमा कसूरदारको आचरण र विगतको चालचलन समेतको व्यवस्था गरिएको छ^{१३}। कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारको चालचलनको पक्षमा समेत सजाय निर्धारणको बहस गर्ने क्रममा सरकारी वकिलले ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ।

९. पहिले भन्दा सजाय घटाएकोमा घटी सजाय हुने र पहिले कसूर मानिएकोमा संहिताले कसूर नमानेकोमा सजाय नहुने

कुनै कसूरका सम्बन्धमा कसूर गर्दाका बखतभन्दा सजाय निर्धारण गर्दाका बखत कानून बमोजिम घटी सजाय हुने रहेछ, भने सजाय निर्धारण गर्दा घटी सजाय हुने गरी निर्धारण गर्नु पर्ने गरी यस सजाय निर्धारण ऐनमा स्पष्टसंग व्यवस्था गरिएको छ। केही नेपाल कानूनलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने ऐनमा कुनै फौजदारी कसूरको सजाय मुलुकी अपराध संहितामा लेखिए भन्दा बढी रहेछ, भने मुलुकी अपराध संहितामा लेखिएको हदसम्म मात्र सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ^{१४}। यसरी कुनै कानून अन्तर्गत कसूर मानिने काम मुलुकी अपराध संहिता बमोजिम कसूर नमानिने भएमा त्यस्तो कसूरसंग सम्बन्धित मुद्दा जुनसुकै तहको अदालतमा भएपनि स्वतः खारेज हुने व्यवस्था गरी पहिले अपराध भइ अपराध संहितामा अपराध कायम नभएका कसूरका सम्बन्धमा सजाय नहुने स्पष्ट गरिएको छ। सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणका क्रममा बहस गर्दा यस कुरालाई पनि ध्यान दिनु पर्छ।

१०. क्षतिपूर्तिको निर्धारण

क्षतिपूर्तिको अंक निर्धारण गर्दा पीडितलाई पुगेको भौतिक, शारीरिक, मानसिक र भावनात्मक क्षति, पीडितको मृत्यु भइसकेको भए निजको हक्कालालाई पर्ने गएको क्षति, कसूरदारको आर्थिक श्रोत र अवस्था, पीडित तथा निजमा आश्रित व्यक्तिको अवस्था र अदालतले उपयुक्त ठहन्याएका अन्य कुराका आधारमा निर्धारण गर्नु पर्छ^{१५}। यसरी क्षतिपूर्ति भराउँदा कसूरको परिणामस्वरूप पीडितलाई चोटपटक लागेको वा अंगभाङभएको भए उपचार खर्च तथा पीडितको मृत्यु भएकोमा सदगत खर्च एवं काजक्रिया खर्च समेत भराइदिनु पर्ने हुन्छ। कसूरदारले पीडितको सम्पत्ति क्षति गरेकोमा त्यस बापत क्षतिपूर्ति भराउँदा त्यस्तो बस्तु यथास्थितिमा नै फिर्ता गराइदिनु पर्ने र यथास्थितिमा बस्तु फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्था भएमा त्यस्तो बस्तुको मूल्य खुलेमा त्यस्तो मूल्य, मूल्य नखुलेमा क्षति हुँदा वा सजाय तोक्दाका बखत त्यस्तो बस्तुको कायम हुन सक्ने मूल्यका आधारमा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेका छन्^{१६}।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले क्षतिको परिभाषा गर्नुका^{१७} साथै क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधारहरूको व्यवस्था गरेको छ जसमा देहायका कुराहरू रहेका छन्^{१८}।

- पीडितले व्यहोर्नु परेको वा पर्ने चिकित्सकीय परामर्श बापत मनासिब खर्च,

१२ फौजदारी कसूर (सजाय तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १२(२)(ग)

१३ उही दफा १५(१)(घ)

१४ केही नेपाल कानूनलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने ऐन, २०७४ को दफा दफा ३९, को उपदफा (२) को खण्ड (ग) की प्रतिवर्त्यात्मक वाक्यांश

१५ फौजदारी कसूर (सजाय तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ४१

१६ उही

१७ अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २(ङ)

१८ उही दफा ३९

- पीडितले व्यहोनु परेको वा पर्ने औषधोपचार खर्च,
- पीडितले व्यहोनु परेको अप्रत्यासित यातायात खर्च,
- स्पष्टिकरण: यस खण्डको प्रयोजनको लागि “अप्रत्यासित यातायात खर्च” भन्नाले कसूरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप पीडितलाई पुगेको क्षति कम गर्नको लागि तत्काल आवश्यक परेको परामर्श वा औषधोपचार सेवा पीडितको बसोबास वा कार्यस्थल वा वारदात स्थलबाट दश किलोमिटरको दूरीमा उपलब्ध हुन नसकी पीडितले त्यस्तो सेवा प्राप्त गर्नकोलागि दश किलोमिटर भन्दा बढी दूरी यात्रा गर्दा यातायातमा लागेको मनासिब खर्च सम्भन्नु पर्छ।
- पीडितले व्यहोनु परेको कानून व्यवसायीको खर्च,
- कसूरको प्रत्यक्ष परिणामको कारणबाट पीडितको व्यक्तिगत क्षमतामा पुगेको क्षति,
- पीडितले व्यहोनु परेको वा पर्ने आर्थिक क्षति, तर त्यस्तो आर्थिक क्षति बापत पीडितले प्रचलित कानून बमोजिमको विमाबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेकोमा वा प्राप्तर गर्ने भएकोमा यस खण्ड बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइने छैन,
- क्षति पुगेका व्यक्तिगत सामानको मर्मत सम्भार वा नयाँ खरिद गर्दा लागेको वा लाग्ने खर्च,
- कसूरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप पीडितको गुमेको वा क्षति पुगेको आय आर्जन क्षमता,
- पीडितको शारीरिक सौन्दर्यमा परेको प्रतिकूल असर,
- पीडितको शारीरिक, बौद्धिक, यौन वा प्रजनन क्षमतामा भएको क्षति,
- जबरजस्ती करणीको कसूरको हकमा सो कसूरबाट पीडितको सामाजिक, सांस्कृति वा पारिवारिक प्रतिष्ठा वा सम्बन्धमा परेको प्रतिकूल प्रभाव,
- जबरजस्ती करणीका कारण पीडित गर्भवती भएकोमा प्रचलित कानून बमोजिम गर्भपतन गर्न वा शिशु जन्माउन र शिशुलाई पालनपोषणको लागि लाग्ने खर्च,
- कसूरका कारण गर्भपतन भएकोमा औषधोपचार खर्च,
- विशेष अवस्था आकर्षित हुनेमा पीडितले निज विरुद्ध हुन सक्ने थप कसूरबाट बच्ने असल नियतले परेको मनासिब खर्च,
- स्पष्टिकरण:- यस अदालतको प्रयोजनको लागि “विशेष अवस्था” भन्ना ले कसूर हुँदाका बखत पीडितको शारीरिक वा मानसिक स्थिति वा पीडितको बसोबास स्थल, कार्यस्थल वा वारदातस्थलको विशेष अवस्थितिको अनुचित लाभ उठाई पीडितको विरुद्धमा गरिएको कसूरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप पीडितले असामान्य प्रभाव वा असर बेहोरेको वा व्यहोनु पर्ने अवस्था सम्भन्नु पर्छ।
- पीडितले व्यहोनु परेको मानिसक वा भावनात्मक क्षति,
- नाबालिग सन्तानले गुमाएको अभिभावकको संरक्षकत्व,
- क्षतिको प्रकृति र प्रभाव अनुसारको अन्य उपयुक्त आधार।

सरकारी वकीलले अभियोगपत्रमा क्षतिपूर्तिको कानूनको दफा उल्लेख गरी दावी लिए पनि के कति क्षतिपूर्ति के कुन आधारमा भराउनु पर्ने हो भन्ने अभियोगपत्रमा खुलाउने गरेको पाइदैन। सरकारी वकीलले बहस गर्दा पनि क्षतिपूर्तिको विषयमा बहस गर्ने गरेको देखिदैन। क्षतिपूर्तिको कुरा सजाय निर्धारणका क्रममा नै निर्धारण गरिने भएकाले सरकारी वकीलले माथि उल्लिखित कानूनले गरेको क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधारहरु खुलाई के कति क्षतिपूर्ति रकम आवश्यक पर्ने हो भनी स्पष्ट रूपमा र यस विषयलाई समेत महत्व दिई बहस प्रस्तुत गर्नु पर्छ।

११. सजायपूर्वको प्रतिवेदन

सजाय निर्धारण गर्नका लागि एक महत्वपूर्ण आधारको रूपमा सजायपूर्वको प्रतिवेदनलाई लिने विश्वका विभिन्न मुलुकमा अभ्यास रहेको छ। नेपालमा पनि सजाय निर्धारण ऐनले कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्नुभन्दा पहिले सजायपूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न लगाउने र सो प्रतिवेदनको

आधारमा उपयुक्त सजायको निर्धारण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ भएपनि अन्य कतिपय मुलुकमा पहिले देखि नै प्रचलनमा रहेको पाइन्छ^{१९} । सजाय निर्धारणमा न्यायाधीशलाई स्वविवेकीय अधिकार रहेको मुलुक वा अवस्थामा यस किसिमको सजायपूर्वको प्रतिवेदनका माध्यमले कसूरको परिस्थिति, परिवेश र कसूरदारको आर्थिक, सामाजिक र पारिवारिक लगायतका पृष्ठभूमिका वारेमा जानकारी प्राप्त भई निज उपर उपयुक्त र कसूर अनुरूपको समानुपातिक सजाय निर्धारण गर्नेतथा निजलाई आवश्यक रहेको सुधार तथा पुनर्स्थापना गर्नमा सघाउ पुनर सकदछ यही मान्यताका आधारमा यस्तो सजायपूर्वको प्रतिवेदन लिने अभ्यास प्रारम्भ भएको पाइन्छ ।

प्रोवेशन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृतले कसूरदारका सम्बन्धमा कसूरदारको व्यक्तिगत, सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूर गर्नु अधिको कसूरदारको चालचलन, कसूरदारको उमेर, प्रोवेशन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृतले आवश्यक ठानेका अन्यकुराहरु उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो प्रतिवेदन तयार भएपछि प्रोवेशन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृतले त्यस्तो प्रतिवेदन अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्ने, प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि अदालतले त्यस्तो प्रतिवेदन सम्बन्धित सरकारी वकील, कसूरदार र निजको कानून व्यवसायीलाई तथा कसूरदार बालबालिका भए निजको संरक्षकलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने र प्रतिवेदन प्राप्त गरेपछि त्यस्तो सरकारी वकील, कसूरदार, संरक्षक वा कानून व्यवसायीले त्यस सम्बन्धमा आफ्नो राय अदालत समक्ष पेशगर्न सक्ने समेतका व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नै प्रोवेशन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृत तोकिएको वा नियुक्त नभएको अवस्थामा अदालतले वादी र प्रतिवादीको कानून व्यवसायीलाई प्रतिवेदन तयार गर्ने आदेश दिनु पर्ने र सो बमोजिमको आदेश प्राप्त भएपछि त्यस्तो कानून व्यवसायीले त्यस्तो प्रतिवेदन तयार गरी अदालत समक्ष पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ^{२०} । हाल प्रोवेशन वा प्यारोल अधिकृतको व्यवस्था नभइसकेको अवस्थामा अदालतबाट सरकारी वकील र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीलाई यस्तो प्रतिवेदन पेश गर्न आदेश हुने गरेको छ ।

यसरी नै सजाय निर्धारणसम्बन्धी नियमावलीमा यस्तो प्रतिवेदन अनुसुची २ बमोजिमको ढाँचामा पेश गर्नु पर्ने, सो बमोजिम पेश गरिने सजायपूर्वको प्रतिवेदनमा सजाय निर्धारण ऐनमा भएको व्यवस्थाका अतिरिक्त कसूरदारको शैक्षिक, आर्थिक, शारीरिक र मानसिक अवस्था, पेशा, व्यवसाय जस्ता व्यक्तिगत क्षमता र हैसियत, कसूरदारको पारिवारिक स्थिति र दायित्व, सामाजिक सम्बन्ध, परिवारका सदस्यहरुको शिक्षा र चेतनाको स्तर, सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता, परम्परा जस्ता सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि समेतका थप कुराहरु उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ^{२१} ।

हाल प्रोवेशन र प्यारोल अधिकृतको व्यवस्था भैनसकेको अवस्थामा सरकारी वकीलको सजायपूर्वको यो प्रतिवेदन तयार गर्ने र सजाय निर्धारणको बहसका क्रममा सरकारी वकील र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीले पेश गरेको सजायपूर्वको प्रतिवेदनलाई अध्ययन र विश्लेषण गरी सरकारी वकीलले अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजायका सम्बन्धमा बहस गर्नु पर्ने दुवै भूमिका रहेको देखिन्छ । सरकारी वकीलले यी भूमिकालाई कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्नु पर्छ ।

१९ उदाहरणका लागि बेलायतको Criminal Justice Act, 2003 को दफा १५६ देखि १६१, Australian Capital Territories]Crimes - Sentencing_ Act, 2005 को दफा ४० देखि ४६ र न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा २६ देखि २९ .

२० फौजदारी कसूर(सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १२

२१ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) सम्बन्धी नियमावली, २०७५ को नियम ४

१२. पीडित प्रभाव प्रतिवेदन

अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा पीडितलाई परेको असर र निज उपर भएको हानि नोकसानी र क्षति समेतलाई दृष्टिगत गरी सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने हुन्छ । विभिन्न मुलुकहरूले पीडित उपर परेको प्रभावबारे पीडितको भनाइ सुन्ने वा निजहरूलाई परेको प्रभावबारे भन्न अवसर प्रदान गरी सजाय निर्धारण गर्ने अभ्यास समेत गरेको देखिन्छ । पीडित प्रभाव सम्बन्धी विवरण प्रतिवेदन वा भनाइ त्यस्तो विवरण हो जुन न्यायिक प्रकृयामा कसूर ठहर भएको व्यक्तिलाई सजाय निर्धारण गर्नु अघि पीडितलाई प्रस्तुत गर्न अवसर दिइन्छ । पीडितको व्यक्तिगत कथन (The Victim Personal Statement) ले पीडितलाई आफूउपर अपराधबाट के कस्तो शारीरिक, मनोवैज्ञानिक, भावनात्मक र आर्थिक वा अन्य असर गरेको छ भनी व्यक्त गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ^{२२} ।

नेपालमा विगतमा पीडित प्रभाव प्रतिवेदनको कुनै व्यवस्था थिएन । अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएपछि यो व्यवस्थाले नेपालको कानूनमा प्रवेश पाएको देखिन्छ । नेपालको कानूनी व्यवस्था अनुसार पीडितले चाहेमा कसूरको कारणले आफूलाई प्रत्यक्ष रूपमा परेको क्षति वा प्रभावको उल्लेख गरी कसूरको अभियोगपत्र अदालतमा दायर हुनुभन्दा अगावै अभियोजन गर्ने अधिकारी समक्ष पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न सक्छ । यसरी पीडित नाबालिग वा कानूनी रूपमा संरक्षकत्व चाहिने व्यक्ति भएको वा अन्य कुनै यस किसिमको प्रतिवेदन पीडित आफैले पेश गर्न नसक्ने भएमा निजको अभिभावक, संरक्षक वा कानून बमोजिमको प्रतिनिधिले पीडितको तर्फबाट त्यस्तो प्रतिवेदन पेश गरिदिन सक्छ । पीडितको काबु बाहिरको परिस्थिति परी अदालतमा अभियोगपत्र दायर हुनु अगावै पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न नसकेमा त्यस्तो परिस्थिति परेको प्रमाण संलग्न गरी अभियोगपत्र अदालतमा दायर भएको मितिले एक महिनाभित्र अभियोगपत्र दायर गर्ने अधिकारी समक्ष त्यस्तो प्रतिवेदन पेश गर्न सकिन्छ । अदालतले कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा पीडित प्रभाव प्रतिवेदनलाई समेत आधार लिन सक्ने व्यवस्था छ^{२३} । यसरी पीडितले कसूरबाट आफू उपर के कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने कुराको प्रतिवेदन दिने र सो प्रतिवेदन सजाय तोक्दा एक महत्वपूर्ण आधारको रूपमा रहने हुनाले सरकारी वकीलले बहस गर्दा उक्त पीडित प्रभाव प्रतिवेदनका कुरालाई पनि ध्यान दिनु पर्छ ।

१३. फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त

फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरु अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूले मान्यता प्रदान गरी समकालीन विश्वमा विश्वव्यापी रूपमा अभ्यास गरिएका र आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणालीका लागि अति आवश्यक न्यायिक मान्यता हुन् । सजाय निर्धारणको विषय न्यायिक प्रकृया वा न्याय सम्पादनको महत्वपूर्ण विषय भएकाले न्याय सम्पादनका अन्य चरणमा जस्तै सजाय निर्धारणका चरणमा पनि फौजदारी न्यायका सिद्धान्त उत्तिकै रूपमा प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा विस्तृत रूपमा यी सिद्धान्तहरूलाई कानूनन व्यवस्थित गरिएको छ^{२४} । सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणसम्बन्धी बहस प्रस्तुत गर्दा यी सिद्धान्तहरूलाई पनि प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।

२२ <https://www.gov.uk/government/publications/victim-personal-statement> हेरिएको मिति २०७५।

२३ अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५, परिच्छेद ३

२४ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद २

१४. बालबालिकाका हकमा मनोसामाजिक तथा मनोबैज्ञानिक प्रतिवेदन

कानूनको विवादमा परेका बालबालिका उपर लागेको आरोपको अनुसन्धान, अभियोजन, कारबाही, सुनुवाई वा किनारा गर्ने प्रयोजनका लागि छुट्टाछुट्टै मनोसामाजिक तथा मनोबैज्ञानिक प्रतिवेदन तयार गरिने व्यवस्था बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा गरिएको छ^{२५}। बाल न्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ मा यस्तो प्रतिवेदन अभियोगपत्र साथ पेश नभएको भए त्यस्तो प्रतिवेदन तयार गरी पेश गर्न त्यस्तो सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा बालबालिकाको हक्कहित संरक्षण गर्न प्रचलित कानून बमोजिम गठित संघसंस्थालाई आदेश दिन सकिने व्यवस्था पनि गरिएको छ^{२६}। यसरी नै सामाजिक, मनोसामाजिक तथा मनोबैज्ञानिक प्रतिवेदनको ढाँचा सो नियमावलीको अनुसूची ९ र १० मा रहेको छ। सजाय निर्धारणको क्रममा बहस प्रस्तुत गर्दा सरकारी वकिलले उक्त कुरामा पनि दृष्टिगत गर्नु पर्ने हुन्छ।

१५. सजाय निर्धारण सुनुवाईपूर्व वादी प्रतिवादी पक्षको लिखित जिकिर

मुद्राका वादी तथा प्रतिवादीका भनाई सजाय निर्धारणपूर्व राख्दा सजाय निर्धारणमा न्यायाधीशलाई सहजता त हुन्छ तै, त्यसका अतिरिक्त पक्षहरूको भनाइ राख्न पाउने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र स्वच्छ सुनुवाईको मर्म र उद्देश्य पनि पूरा हुन्छ। यसैले नियमावलीमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी आफ्नो कुनै जिकिर रहेमा वादी वा कसूरदार वा निजको कानून व्यवसायीले सजाय निर्धारणको सुनुवाई हुनुपूर्व त्यस्तो जिकिर लिखित रूपमा अदालतमा पेश गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ^{२७}। सजाय निर्धारणका लागि बहस प्रस्तुत गर्दा सरकारी वकिलले यस्तो कुनै लिखित जिकिर भएमा सो समेत अध्ययन गरी त्यसमा आफ्नो धारणासमेत पेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

१६. सजाय निर्धारणसम्बन्धी मार्गदर्शन

कसूरको अनुपातमा कसूरदारलाई उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसरी सजाय निर्धारणका लागि विभिन्न सिद्धान्तहरूको विकास र ती सिद्धान्तहरूको कानूनमा रूपान्तरण गरिएको पाइन्छ। सजाय निर्धारण गर्ने कार्यमा एकरूपता, समानता र सजायका मान्य सिद्धान्तको व्यवहारमा प्रत्याभूति तथा न्यायाधीशलाई सहजिकरणका लागि सजाय निर्धारणका कानूनका अतिरिक्त सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू तर्जुमा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अभ्यास रहेको छ। न्यायाधीशलाई सजाय निर्धारणका क्रममा व्यापक रूपमा प्रदान गरिएको स्वविवेकीय अधिकारको वस्तुनिष्ठ प्रयोगका लागि सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शन महत्वपूर्ण औजारका रूपमा रहेका हुन्छन्।

नेपालमा मुलुकी अपराध संहितामा सजायमा व्यापक स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको हुँदा सजाय निर्धारणमा एकरूपता र सहजता कायम गर्नका लागि सजायसम्बन्धी मार्गदर्शन तर्जुमा गर्नु आवश्यक थियो यही आवश्यकतालाई संवेदन गर्न सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकबाट मिति २०७५।१।८ मा राज्य विरुद्धका कसूर, हातहतियार तथा खरखजाना सम्बन्धी कसूर, विष्टोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर, ज्यान सम्बन्धी कसूर, गर्भ संरक्षण विरुद्धका कसूर, कुटपिट वा अङ्गभङ्ग सम्बन्धी कसूर, अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर, करणी सम्बन्धी कसूर, चोरी तथा डाँका सम्बन्धी कसूर, ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्स्टर्सन) सम्बन्धी कसूर,

२५ बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४५

२६ बाल न्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ को नियम २२

२७ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) सम्बन्धी नियमावली, २०७५ को नियम ३९

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन अन्तर्गतका कसूर, लागूऔषध सम्बन्धी कसूर, सवारी सम्बन्धी कसूर, भ्रष्टाचार सम्बन्धी कसूर, मानव बेचबिखन र ओसारपसारको कसूर, सम्पत्ति शुद्धिकरण तथा आतङ्गवादी कृयाकलापमा वित्तिय लगानी सम्बन्धी कसूर, बैड्डिङ कसूर, सङ्घठित अपराध सम्बन्धी कसूर, कसूरदार बालबालिका सम्बन्धी गरी १९ वटा सामान्य मार्गदर्शनहरु जारी भएका छन्^{२८} ।

यी मार्गदर्शनहरूमा सजाय निर्धारणलाई सहज र बस्तुनिष्ठ बनाउन क्रमबद्ध रूपमा विभिन्न चरणका साथै सजायको आधारविन्दु तोकी सो आधारविन्दुबाट अपराध संहितको दफा ३८ अनुसार अपराधको गंभीरता बढाउने आधार भएमा सजायको अधिकतम विन्दुसम्म कैदको अवधि बढाउन सकिने र दफा ३९ बमोजिम अपराधको गंभीरता बढाउने आधार भएमा सजायको न्यूनतम अवधिसम्म सजाय बढाउन सकिने र सजाय निर्धारणका चरणबद्ध व्यवस्था गरिएको छ । यी मार्गदर्शनहरूको प्रयोगमा सहजता र एकरूपताका लागि यसको प्रयोग विधिबारे उल्लेख गर्दै सजाय निर्धारणका १५ वटा चरणहरू निर्दिष्ट गरी सजाय निर्धारणमा स्पष्ट रूपमा दिशानिर्देश गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

सबै मार्गदर्शनहरूमा मूलतः सम्बन्धित कसूरको वर्ग यकिनगर्ने, कैद सजायको आधारविन्दु यकिन गर्ने, सजायको उद्देश्य विचार गर्ने, समग्रतामा सजाय निर्धारण, कसूरको गम्भीरता बढाउने वा घटाउने अवस्था विश्लेषण गर्ने, कैद यकिन गर्ने, जरिबाना यकिन गर्ने, थप सजाय हुने भए सो निर्धारण गर्ने, सजायमा छुट दिने, कसूरसँग सम्बन्धित सम्पत्ति वा साधनजफत गर्ने, विगो निर्धारण गर्ने, क्षतिपूर्ति तथा क्षतिपूर्ति शुल्क निर्धारण गर्ने, अन्य आदेश, नैतिकपतनहुने वा नहुने घोषणा गर्ने तथा आधार र कारण सहितको फैसला तयार गर्ने लगायतका कार्यहरूलाई चरणबद्ध रूपमा उल्लेख गरिएको छ । प्रत्येक मुद्दामा कानूनले व्यवस्था गरेको सजायका आधारमा कसूरहरूको वर्ग विभाजन सजायका आधार विन्दुहरू पहिचानका व्यवस्थाहरू व्यवस्थित गरिएको छ । सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणको बहस प्रस्तुत गर्दा यी मार्गदर्शनलाई पनि ध्यान दिई यी मार्गदर्शनले दिशानिर्देश गरेका कुरामासमेत बहस परिलक्षित गर्नुपर्छ ।

१७. अन्त्यमा

कुनै पनि व्यक्तिलाई लागेको आरोप सत्य हो वा होइन भन्ने कुरा प्रमाणको मूल्यांकन र विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिन्छ । यसका लागि विभिन्न चरणमा सुनुवाईहरू हुन्छ । यसरी गर्ने सुनुवाईमा कुनै कसूरका सम्बन्धमा कुनै व्यक्ति उपर लागेको आरोप अनुसार निजले त्यस्तो कसूर गरेको हो वा होइन ? भनी सर्वप्रथम निर्णय गर्नु पर्छ । त्यस्तो आरोपित व्यक्तिले कसूर गरेको भन्ने ठहर भयो भने त्यसपछि त्यस्तो कसूरदारलाई के कति सजाय गर्ने भन्ने निर्णय गर्नु पर्ने हुन्छ । यसरी कसूरदार ठहर भएपछि त्यस्तो कसूरदारलाई के कति सजाय गर्ने भनी सजायका विषयमा केन्द्रित सजाय निर्धारण सम्बन्धी सुनुवाई गरिन्छ ।

कसूर ठहर गर्ने र सजाय निर्धारण एकै सुनुवाईबाट गर्दा सजाय निर्धारण ओझेल र कम महत्वमा पर्ने संभावना हुन्छ । फरक सुनुवाईबाट कसूरदार ठहर नहुँदासम्मको सुनुवाईमा अभियुक्तको बढी ध्यान आफू विरुद्धको प्रमाणहरूको खण्डन गर्नमा केन्द्रित हुने र कसूरदार ठहर भएपछिको सजाय निर्धारण सम्बन्धी सुनुवाईमा आफू विरुद्ध किन बढी सजाय निर्धारण हुनु नपर्ने भन्ने आधार

प्रमाणहरुको प्रस्तुती गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । फलतः सजाय निर्धारणको पक्षले पनि कसूर ठहर गर्ने विषय जस्तै महत्व पाउने र उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न मद्दत पुग्ने हुन्छ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले सजाय निर्धारणका लागि छडै सुनुवाई गर्नु प्राकृतिक न्यायका दृष्टिकोणले पनि उचित र आवश्यक हुने कुरा ठहर गरेको छ^{२९} ।

फौजदारी न्याय प्रणालीमा कसूर ठहर गर्ने र सजाय निर्धारण गर्ने दुई महत्वपूर्ण आयाम हुन् । कसूर ठहर गर्ने कार्य सारावान र सजाय निर्धारणको विषय आनुसारीक मान्न मिल्दैन^{३०} । यी दुवै विषयहरू समान रूपमा महत्वपूर्ण छन् । जबसम्म उपयुक्त सजाय निर्धारण गरिदैन तबसम्म कसूर ठहर भएको कुराले सार्थकता प्राप्त गर्दैन । त्यसैले कसूर ठहर गर्ने विषय जति महत्वपूर्ण हुन्छ त्यति नै सजाय निर्धारणको विषय पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकारी वकीलले सजाय निर्धारणसम्बन्धी बहस गर्दा कसूर ठहर गर्दाकै सुनुवाईमा जस्तै उच्च महत्व दिई बहस गर्नु पर्छ । सजाय निर्धारणका क्रममा बहस गर्दा मिसिल प्रमाणको अध्ययन विश्लेषणको पक्षका अतिरिक्त माथि उल्लेख गरेका विषयमा सरकारी वकीलको ध्यान पुग्नै पर्ने हुन्छ ।

^{२९} AllaudinMian vs. State of Bihar , <https://indiankanoon.org/doc/1099363/>, The requirement of hearing the accused is intended to satisfy the rule of natural' justice. It is a fundamental requirement of fairplay that the accused who was hitherto concentrating on the prosecution evidence on the question of guilt should, on being found guilty, be asked if he has anything to say or any evidence to tender on the question of sentence.

^{३०} Santa Singh vs State Of Punjab,1976 AIR 2386, 1977 SCR (1) 229 <https://indiankanoon.org/doc/819576/>

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा देखिएका चुनौती र सुधारको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू

प्रा.डा. लक्ष्मी प्रसाद मैनाली^१

बिष्णु प्रसाद सोती^२

परिचय

फौजदारी अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान गरी पीडितलाई न्याय दिलाउनु सरकारको संवैधानिक कर्तव्य हो भने अपराधबाट पीडित व्यक्तिले अपराध गर्नेलाई कानूनबमोजिम सजाय दिलाउने पीडितको न्यायको अधिकार (Victim's Right to Justice) हो । फौजदारी अपराधको अनुसन्धान एक ज्यादै जटिल विधिविज्ञानद्वारा समर्थित सबूद संकलित हुनुपर्ने विशिष्टिकृत कार्य हो । यसका साथै सबूद प्रमाण संकलन हुन नसकेको अवस्थामा कानूनको हदम्याद ननाढ्ये अवधि सम्म फायल बन्द नगरी अनुसन्धान निरन्तर चालु राख्न पर्ने Ongoing Process हो । अनुसन्धानद्वारा अपराध पत्ता लगाउनु र प्रमाण सङ्गलन गर्नु न्यायिक प्रक्रियाको प्रथम चरण हो जसले गर्दा अभियोग प्रमाणित गरी अपराधीलाई दण्डित गर्न मद्दत गर्दछ । स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार र निर्दोषिताको अनुमान कुनै पनि अनुसन्धानको मुख्य आधार हो । न्यायपूर्ण र नैतिकधरातलमा रहेर गरिएको अनुसन्धानले स्वच्छ पुर्पक्षको अधिकार प्रत्याभूत गर्नसक्छ^३ ।

अपराध अनुसन्धान आधुनिक प्रविधि र विज्ञानको आधारमा कुशल, अनुभवी, इमानदार र पेशेवर अनुसन्धानकर्ताले तथ्य पत्ता लगाउने एउटा विशेष कला एवं विज्ञान हो भने अनुसन्धानकर्ता न्यायिक प्रक्रियाको महत्वपूर्ण अंग हो । त्यसैले अनुसन्धानकर्ता अपराध अनुसन्धानमा तालिम प्राप्त, अनुभवी पेशेवर र दक्षता प्राप्त हुनु पर्दछ । अनुसन्धानकर्तामा न्यूनतम योग्यताको साथै अपराधशास्त्र, कानून र अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी ज्ञान हुनुपर्दछ । अपराध अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिमा घटनास्थल संरक्षित गर्ने, सबूद प्रमाण संरक्षण गर्ने, सबूद प्रमाण उठाउने (Lifting), संकलन गर्ने (Collection), संरक्षण गर्ने (Preservation) र त्यसलाई Chain of Custody Maintain गरी परीक्षणको लागि प्रयोगशालामा पठाउने, अपराधको तरीका (Modus operandi) देखि लिएर Commission सम्मको Chain (शृङ्खला) पत्ता लगाउन सक्ने, शंकास्पद व्यक्ति (Suspect) बाट घटनाको बारेमा वास्तविक तथ्य निकालन सक्ने, प्रयोगशालाले पठाएको प्रतिवेदनको सहि विवेचना गर्न सक्ने लगायतका अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कलामा विशेष ज्ञान, अनुभव र दक्षता प्राप्त हुनु पर्दछ । यसका साथै अनुसन्धानकर्ता प्रमाण कानून, अपराध अनुसन्धानकला लगायतका विषयमा पछिल्लो विकसित घटनाक्रम समेतमा परिचित रहनु पर्दछ । अपराध

१ उपाध्यक्ष, नेपाल कानून आयोग, नयाँ वानेश्वर, काठमाडौं नेपाल ।

२ प्रहरी नायव उपरीक्षक, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नश्चाल, काठमाडौं नेपाल ।

३ अधिवक्ता ज्योती लम्साल पौडेलविरुद्धनेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने.का.प. २०८७, अंक ११, नि.नं.८५०७।

अनुसन्धान कर्तामा फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त के कस्तो प्रमाण अदालतलाई ग्राह्य हुन्छ भन्ने र फौजदारी न्यायमा शंकित व्यक्तिको मौलिक हकको बारेमा समेत जानकारी हुन जरुरी हुन्छ । अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धानको दौरान धेरै प्रकारको अधिकार प्रयोग गर्न सक्छन् । यस अन्तर्गत अनौपचारिक रूपमा साक्षीहरू र आरोपितहरूसँग प्रश्न सोधनेदेखि लिएर व्यक्ति, सवारी, आवास तथा कार्यालयको खानतलासी गर्नु, सर्जिमिन गर्नु, घटनास्थलको मुचुल्का उठाउनुका साथै सम्पत्ति रोकका गर्ने रमेल, फोन आदि बीचमै रोक्ने आदि समेत पर्दछन् । यी सबै अनुसन्धानपछिका निम्न मूलभूत उद्देश्यहरूमा आधारित हुन्छन् ।

- पीडितको पहिचान गर्नु
- साक्षी र प्रमाण एकट्टा गर्नु
- अपराधको तरिका, स्थान, समय र कारण पत्ता लगाउनु
- अभियुक्तको पहिचान र पक्राउ गर्नु आदि ।

त्यसैले अनुसन्धानकर्ताले कुनै पनि अनुसन्धान कार्य गर्दा अनुसन्धान कानुनी र कार्यविधिगत छ, कि छैन, त्यो आवश्यक र जायज छ, कि छैन र आफूले संकलन गरेका प्रमाणहरू अदालतमा ग्राह्य हुन्छन् कि हुँदैन भन्ने कुराको हेक्का राख्नु पर्दछ ।

अपराध अनुसन्धान प्रमाण उन्मुख (Evidence Oriented) र पीडित मैत्री (Victim Friendly) हुनुपर्दछ । हाम्रो जस्तो अभियोजनात्मक प्रणाली (Adversarial System) मा सरकारले आफू वादी बनी अभियोग लगाई मुद्दा चलाउँछ । आजको युग भनेको Suspect लाई Miranda Right/ Self-Incriminating Evidence विरुद्धको हक प्राप्त सबूद प्रमाणको आधारमा मात्र अभियोग लगाइने अभियोजन प्रणालीको युग हो । प्रत्येक अभियुक्तलाई लाई अनुसन्धानकर्ताले अपराधको बारेमा सोधपुछ, गर्दा जवाफ नदिई चुप लागेर बस्न पाउने हक प्राप्त छ । अभियुक्तले दिएको बयानको भर मात्र नपरी सबूद प्रमाणको आधारमा अभियोग प्रमाणित गर्ने कानुनी कर्तव्य अनुसन्धान कर्ताको हो । अनुसन्धानबाट न्यायको मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालतलाई ग्राह्यक हुने प्रमाण संकलन आवश्यक पर्दछ । यसको लागि प्रत्येक प्रमाण Forensic Evidence बाट समर्थित हुनुपर्दछ । सफल अनुसन्धानको आधार किटानी जाहेरी दरखास्त, प्रहरीसँगको साविती बयान र सर्जिमिनकर्ताको व्यक्तिगत धारणामा बकेको बकाई मात्र हुन सक्दैन तथापि अन्य प्रत्यक्ष प्रमाण लगायत Forensic Evidence ले समर्थित प्रमाणको आधारमा गरिने निष्कर्ष मात्र सफल अनुसन्धानको द्यौतक हो । यसको लागि पीडित एवं अन्य सम्बद्ध प्रमाणको प्रयोगशाला परीक्षणको आधारमा विशेषज्ञबाट प्रमाणित र समर्थित प्रमाणको आधारमा अनुसन्धान गरिनु पर्दछ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा नेपाल प्रहरी

नेपालको सन्दर्भमा धेरैजसो सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान नेपाल प्रहरीले गर्दै आएको छ । नेपालको संविधानको धारा २६८ मा नेपाल प्रहरी संगठन सम्बन्धी व्यवस्था भई प्रहरी ऐन, २०१२, प्रहरी नियमावली, २०७९ तथा अन्य प्रचलित ऐन कानूनले शान्तिसुरक्षा कायम गर्ने तथा अपराध नियन्त्रण, रोकथाम तथा अनुसन्धानको महत्वपूर्ण अभिभारा नेपाल प्रहरीलाई सुम्पिएको पाइन्छ । साथै प्रहरी ऐन, २०१२ को प्रस्तावनामा “अपराध रोक्ने र पत्ता लगाउने सुयोग्य साधन बनाई शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने” भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाईन्छ । नेपालको प्रचलित

कानूनले निर्दिष्ट गरेका काम, कर्तव्य र अधिकारको परिधिभित्र रही अपराध नियन्त्रण गर्ने, अपराध अनुसन्धान गर्ने र शान्ति सुव्यवस्था कायम राखी प्रत्येक व्यक्तिको मानव अधिकारको उच्च संरक्षण गरी कानूनको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी प्रहरीको हो । अपराध अनुसन्धान गरी अभियुक्तलाई कानूनी प्रक्रियामा लैजाने तथा पीडितको संरक्षण गर्ने मुख्य जिम्मेवारीको रूपमा रहेको नेपाल प्रहरी अन्तर्गतको अपराध अनुसन्धान विभागले फौजदारी कसूर अन्तर्गतका मुद्दाहरुको अनुसन्धान गर्दै आईरहेको छ । देशभरीमा २१७ प्रहरी कार्यालयहरुबाट फौजदारी कसूर अन्तर्गत भएको अपराधको अनुसन्धान हुदै आइरहेको पाइन्छ । सामान्य अपराधका अलावा अन्य विशिष्टिकृत अपराधको अनुसन्धान अन्तर्गत संगठित अपराध नियन्त्रणका लागि विशिष्ट प्रकारको अनुसन्धान गर्ने व्यूरोहरु स्थापना हुनुको अतिरिक्त जघन्य अपराध अनुसन्धान, महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध नियन्त्रणका लागि अपराध अनुसन्धान विभाग तर्फ धेरै संरचनागत तथा नीतिगत कार्यहरु समेत हुदै आएको पाईन्छ । नेपाल प्रहरीको अपराध अनुसन्धानको ऐतिहासिक विकास क्रम हेर्दा वि.सं. २००८ साल (सन् १९८९) मा Central Intelligence को रूपमा स्थापना भई सेवा विस्तारको क्रममा संगठन संरचनामा परिवर्तन र परिमार्जन हुदै आएको पाइन्छ । अपराध अनुसन्धानलाई अझै बढी वैज्ञानिक एवं प्रमाणमुखी पद्धतिको रूपमा विकास गर्नको लागि Intelligence Led एवं Evidence Based नीति अवलम्बन गरेको छ । अपराध अनुसन्धानमा रहेका कानूनी, प्रणालीगत एवं व्यवहारिक समस्या तथा चुनौतीहरुको अध्ययन विश्लेषण गरी अपराध अनुसन्धानलाई सेवा विशिष्टीकरण गर्न विभिन्न कदम चाल्दै आएको छ । तथ्यांक विश्लेषणमा आधारित प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिको संस्थागत विकासलाई सुनिश्चित गर्न अपराध अनुसन्धान विभागले सम्बन्धित पक्ष तथा विज्ञहरुसँग औपचारिक, अनौपचारिक छलफल सञ्चालन गरी प्राप्त सुभावहरुको विस्तृत अध्ययन, विश्लेषण पश्चात १२ कार्यनीतिगत क्षेत्रहरु तथा १७८ क्रियाकलापहरु रहेको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना दोस्रो चरणको सफल कार्यान्वयन पश्चात हाल तेश्रो चरणको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना तयार गरी स्वीकृतार्थ पेश भएको छ^४ ।

प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने अधिकार भएका फौजदारी कसूरहरु

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने नेपाल प्रहरी एक महत्वपूर्ण निकाय हो । अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, वन विभाग, अध्यागमन विभाग, राजस्व कार्यालय लगायतका केहि निकायहरुले आ-आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रका मुद्दाहरुको अनुसन्धान गर्ने भएपनि मानव शरीर, मानव अस्तित्वसँग जोडिएका गम्भीर र महत्वपूर्ण मुद्दाहरुको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी नेपाल प्रहरीलाई रहेको छ । मुलुकीअपराध संहिता, २०७४ अनुसार प्रहरीले निम्न बमोजिमका कसूरहरुको अनुसन्धान गर्दछ ।

राज्य विरुद्धका कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, भाग २, परिच्छेद १)

- नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा राष्ट्रिय एकतामा खलल पारेको (दफा ४९)
- संघीय इकाइहरुबीच तथा विभिन्न जात जाती वा सम्प्रदायहरुबीचको सुसम्बन्धमा खलल पारेको
- राजद्रोह (दफा ५०)
- नेपाल सरकारप्रति घृणा, द्वेष वा अपहेलना (दफा ५०)

^४ अपराध अनुसन्धान विभागको वार्षिक रिपोर्ट, २०७८, नक्शाल, काठमाडौँ: प्रहरी प्रधान कार्यालय ।

- राष्ट्रहित प्रतिकूल कार्य गरेको (दफा ५१)
- मिलेमतोमा खेल खेल्ने वा खेलाउने (दफा ५१)
- जाति हत्या (जेनोसाइड) (दफा ५२)
- नेपाल विरुद्ध युद्ध गर्न वा नेपालसँग युद्धमा संलग्न राज्यका सेनालाई सहायता गरेको (दफा ५३)
- मित्रराष्ट्र विरुद्धको युद्ध वा विद्रोह (दफा ५४)
- सैनिक वा प्रहरीलाई भड्काएको (दफा ५५)
- जासुसी गरेको (दफा ५६)
- राष्ट्रपतिउपरको आक्रमण (दफा ५७)
- राष्ट्रपति वा संसदलाई धम्की दिएको (दफा ५८)

सार्वजनिक शान्ति विरुद्धका कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, भाग २)

- गैरकानूनी भेला (दफा ६०)
- गैरकानूनी भेला रोक्ने वा भङ्ग गर्ने आदेश उल्लंघन (दफा ६१)
- हुलदंगा गरेको (दफा ६३)
- हुलदंगाको दुरुत्साहन (दफा ६४)
- सार्वजनिक शान्ति खलल पारेको (दफा ६५)
- गैरकानूनी भेला रोक्न, भङ्ग गर्ने वा हुलदंगा रोक्ने कार्यमा राष्ट्रसेवकलाई वाधा विरोध गरेको (दफा ६६)
- सार्वजनिक स्थानमा आवागमन वाधा गरेको (दफा ६७)
- सार्वजनिक सेवा अवरुद्ध पारेको (दफा ६८)
- कर्फ्यु उल्लंघन गरेको (दफा ६९)
- भुट्टा अफवाह फैलाएको (दफा ७०)
- शान्ति भङ्ग गर्न घर जग्गा वा सवारी साधन, हातहतियार उपलब्ध गराएको (दफा ७१)
- संवेदनशील सार्वजनिक क्षेत्रमा जुलुल वा सभा गरेको (दफा ७२)
- आवश्यक वस्तु तोडफोड वा हानि नोक्सानी गरेको (दफा ७३)

सार्वजनिक न्याय विरुद्धको कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, भाग-२, परिच्छेद-४)

- न्यायिक वा अन्य कानूनी कार्बाहीमा पेश हुने लिखित वा विद्युतीय अभिलेख नष्ट गरेको (दफा ९२)
- कसूरदारलाई बचाउने नियतले प्रमाण दबाएको (दफा ९३)
- कसूर सम्बन्धी सूचना दिन अवरोध पुऱ्याएको (दफा ९४)
- पकापुर्जी जारी भएको व्यतिलाई पकाउ हुनबाट उम्काएको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई भगाएको (दफा १०२)
- भुट्टा प्रमाण बनाएको (दफा ८९)
- भुट्टा प्रमाण पत्र बनाएको र दिएको (दफा ९०)

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा देखिएका चुनौती...

- भुट्टा प्रमाण वा प्रमाणपत्र प्रयोग गरेको (दफा ९१)
- कसुरदारलाई आश्रय दिएको (दफा ९५)
- कसुर भएको जानकारी नदिएको (दफा ९६)
- सम्पति दबाएको वा सम्पतिमा भुट्टादावी गरेको (दफा ९७)
- भुट्टा उजुरी दिएको (दफा ९८)
- बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको (दफा ९९)
- जमानतको शर्त विपरीत अनुपस्थित भएको (दफा १००)
- पकाउको बाधा बिरोध गरेको वा थुनाबाट भागेको (दफा १०१)

सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसुरहरु (मुलुकी अपराध सहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-५)

- संक्रमण रोग फैलाएको (दफा १०४)
- एच.आइ.भी. रोग फैलाएको (दफा १०५)
- सरुवा रोग सम्बन्धी नियम, निर्देशन वा आदेश उल्लंघन गरेको (दफा १०६)
- उपभोग्य वस्तु विक्री नगरी जम्माखोरी गरेको (दफा ११०)
- विषालु पदार्थ, आगोजन्य पदार्थ, प्रज्वलनशील पदार्थ, विष्फोटक पदार्थवा जोखिमी हतियार वा यन्त्र प्रयोग गर्दा लापरवाही गरेको (दफा ११४)
- सार्वजनिक स्थानमा प्रवेश गर्ने कानूनी अधिकार नभएको स्थानमा प्रवेश गरी अभद्र व्यवहार गरेको (दफा ११९)
- वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनको लागि घर जग्गा, सवारी साधन उपलब्ध गराएको (दफा १२०)
- सार्वजनिक रूपमा अशिलल किताब, पर्चा इत्यादि बनाएको वा विक्री गरेको (दफा १२१)
- सार्वजनिक रूपमा अशिलल क्रियाकलाप वा व्यवहार गरेको, यौनाङ्ग देखाएको वा अशिलल शब्द बोलेको वा इशारा गरेको (दफा १२२)
- सार्वजनिक स्थानमा यौन क्रिया वा अप्राकृतिक मैथुन गरेको (दफा १२३)
- छरछिमेक वा सर्वसाधारणलाई हानि नोक्सानी, क्षती वा खतरा पुऱ्याएको वा भिभ्याहट गरेको (दफा १२४)
- जुवा खेले खेलाएको वा सद्व्यवाजी गरे गराएको (दफा १२५)
- भिक्षा मागेको, माग्न लगाएको वा सोको दुरुत्साहन गरेको (दफा १२६)

हातहतियार तथा खरखजना सम्बन्धी कसुर (मुलुकी अपराध सहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-६)

- विना इजाजत हातहतियार उत्पादन गरेको (दफा १३०)
- विना इजाजत हातहतियारको कारोबार गरेको (दफा १३१)
- विना इजाजत तथा इजाजतपत्रको सर्त विपरीत हातहतियार राखेको वा लियर हिडेको (दफा १३२)
- हातहतियार खरकजनाको कारोबारको अभिलेख नराखेको (दफा १३३)

- आणविक, रासायनिक, जैविक वा विषालु हातहतियारको उत्पादन गरेको वा कारोबार गरेको (दफा १३४)

विष्फोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-७)

- विनाइजाजत वा इजाजतपत्रको शर्त विपरीत विष्फोटक पदार्थ उत्पादन गरेको (दफा १३८)
- विनाइजाजात विष्फोटक पदार्थको कारोबार गरेको (दफा १३९)
- कृत्रिम विष्फोटक पदार्थको कारोबार गरेको (दफा १४०)
- बारुदी सुरुड बनाएको वा विष्फोटक पदार्थ ओछ्याहएको (दफा १४१)
- विष्फोटक पदार्थको उत्पादन वा कारोबारको अभिलेख नराखेको (दफा १४२)
- विष्फोटक पदार्थको ओसारपसार, दुवानी वा भण्डारण गर्दा होसियारी नअपनाएको (दफा १४३)

राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा विस्फङ्को कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-८)

- राष्ट्रिय गान, भण्डा वा निशान छापको अपमान गरेको वा क्षति पुऱ्याएको (दफा १५१)
- राष्ट्रिय विभूतिको अपमान गरेको (दफा १५२)
- धार्मिक स्थल वा पवित्र मानिएको स्थानलाई क्षति पुऱ्याएको (दफा १५५)

धर्म सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-९)

- धार्मिक स्थल वा पवित्र स्थानलाई क्षति पुऱ्याएको (दफा १५५)
- धार्मिक भावनामा आधात पुऱ्याएको (दफा १५६)
- धार्मिक रीति स्थितिमा बाधा पुऱ्याएको (दफा १५७)
- धर्म परिवर्तन, सोको उद्योग वा दुरुत्साहन गरेको (सफा १५८)

भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग २, परिच्छेद १०)

- भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेको (दफा १६०)
- भेदभाव गरी वस्तु वा सेवाको खरीद बिक्री वितरण गरेको (दफा १६१)
- जवरजस्ती काममा लगाएको (दफा १६२)
- दास बनाएको (दफा १६३)
- कमैया वा बन्धक वा बाँधा बनाएको (दफा १६४)
- सामाजिक रीति स्थितिमा खलल पारेको (दफा १६५)
- जातिपातिको आधारमा छुवाछुत वा अन्य भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेको (१६६)
- यातना दिएको (दफा १६७)
- अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गरेको (दफा १६८)

विवाह सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-११)

- मन्जुरी विना विवाह गरेगराएको (दफा १७१)
- हाडनातामा विवाह गरे गराएको (दफा १७२)

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा देखिएका चुनौती...

- बालविवाह गरे गराएको (दफा १७३)
- विवाहमा लेनदेन गरे गराएको (दफा १७४)
- वहुविवाह गरेको (दफा १७५)

ज्यान सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१२)

- मनसायपूर्वक हत्या गरेको (दफा १७७)
- जानी जानी कुनै काम गरी ज्यान मारेको (दफा १७८)
- गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेगमा आई ज्यान मारेको (दफा १७९)
- मार्न चाहेको व्यक्ति नमारी अर्को व्यक्ति मारेको (दफा १८०)
- लापरवाहीपूर्वक काम गरी ज्यान मारेको (दफा १८१)
- हेलचेक्राई गरी ज्यान मारेको (दफा १८२)
- ज्यान मार्ने उद्योग (दफा १८३)
- आफ्नो संरक्षकत्वमा रहेको व्यक्तिलाई फाले वा परित्याग गरेको (दफा १८४)
- आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिएको (दफा १८५)

गर्भ संरक्षण विरुद्धको कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१३)

- गर्भपतन गरे गराएको (दफा १८८)

कुटपिट वा अङ्गभङ्ग सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१४)

- अङ्गभङ्ग (दफा १९२)
- तेजाव वा अन्य रासायनिक, जैविक वा विषालु पदार्थ प्रयोग गरी कुरुप पारेको (दफा १९३)
- गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेगबाट कुटपिट, अङ्गभङ्ग गरेको (दफा १९४)
- लापरवाही वा हेलचेक्राई गरी कुटपिट, अङ्गभङ्ग वा अन्य चोट पुर्या एको (दफा १९५)
- आपराधिक बल प्रयोग गरेको (दफा १९६)
- कसूर गर्ने नियतले वेहोस पारेको (दफा १९७)

गैरकानूनी थुनाशम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१५)

- बदनियतपूर्वक थुनामा राखेको वा राख्न लगाएको (दफा २००)
- न्युनतम मानवोचितसुविधा नदिई थुनामा राखेको (दफा २०१)
- छाइने आदेश भएकोमा थुनी राखेको (दफा २०२)
- गोप्य तरिकाले थुनामा राखेको (दफा २०३)

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१६)

- व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गरे गराएको (दफा २०६)

अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१७)

- अपहरण गरे गराएको (दफा २११)
- शरीर बन्धक लिएको (दफा २१२)

- अपहरण वा शरीरबन्धकको दुरुत्साहन दिएको वा आदेश दिएको वा उद्योग वा पडयन्त्र गरेको वा मतियार भएको (दफा २१९)

करणी सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१८)

- जबरजस्ती करणी गरेको (दफा २१९)
- थुनामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गरेको (दफा २२१)
- आफ्नो संरक्षण वा सुरक्षामा रहेको व्यक्तिसँग करणी गरेको (दफा २२२)
- कार्यालय वा पेसागत सेवा प्राप्ती गर्ने व्यक्तिसँग करणी गरेको (दफा २२३)
- बालयैन दुरुपयोग गरेको (दफा २२५)
- हाडनातामा करणी गरेको (दफा २२०)
- यौन दुव्यर्वहार गरेको (दफा २२४)
- अप्राकृतिक मैथुन गरेको (दफा २२६)

इलाज सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-१९)

- विना इजाजत इलाज गरेको (दफा २३०)
- बदनियपूर्वक इलाज गरेको (दफा २३१)
- लापरवाही वा हेलचेक्राइ गरी इलाज गरेको (दफा २३२)
- मन्जुरी विना मानव शरीरमा परीक्षण गरेको (दफा २३३)
- इजाजत प्राप्त व्यक्तिको सिफारिसविना जोखिमपूर्वक औषधी विक्री वितरण (दफा २३४)
- औषधीमा मिसावट गरेको वा मिसावट गरेको औषधी विक्री (दफा २३५)
- म्याद नाघेको औषधी विक्री गरेको वा पुर्व सावधानी नलिई औषधी विक्री गरेको (दफा २३६)
- एक औषधीलाई अर्को औषधी भनी विक्री वितरण गरेको (दफा २३७)
- भुट्टा परिक्षण प्रतिवेदन दिएको (दफा २३८)

चोरी तथा डाँका सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-२०)

- चोरी गरेको (दफा २४१)
- नक्वजनी चोरी गरेको (दफा २४३)
- डाँका गरेको (दफा २४४)
- चोरीमा प्रयोग हुने औजार लिई हिँडेको (दफा २४५)
- बगली मारेको (दफा २४६)

ठगी आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्टर्सन) सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-२१)

- ठगी गरेको (दफा २४९)
- ठेक्का वा करारको काममा फरकपारेको (दफा २५०)
- सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको (दफा २५१)
- आपराधिक विश्वासघात गरेको (दफा २५२)
- आपराधिक लाभ (एक्टर्सन) लिएको (दफा २५३)

मुद्रा सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-२२)

- खोटा मुद्रा बनाएको (दफा २५६)
- खोटा मुद्रा चलन गरेको (दफा २५७)
- खोटा मुद्रा बनाउने सामान बनाएको, राखेको वा मर्मत गरेको (दफा २५८)
- मापदण्ड विपरीत मुद्रा बनाएको (दफा २५९)
- मुद्रा बनाउने औजार बाहिर लगेको (दफा २६०)
- मुद्राको तौल घटाएको वा रूप बदलेको (दफा २६१)
- रोक लगाएको मुद्रा चलन चल्तीमा ल्याएको (दफा २६२)
- बैंक नोट वा सिक्का जलाएको, गालेको, च्यातेको वा लेखेको (दफा २६३)
- भुत्रो बैंक नोट दुरुपयोग गरेको (दफा २६४)

टिकट सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ भाग-२, परिच्छेद-२४)

- खोटा टिकट बनाएको वा चलन गरेको (दफा २६७)
- खोटा टिकट बनाउने औजार खरिद विक्री मर्मत इत्यादि गरेको (दफा २६८)
- प्रयोग भएको टिकट पुनः प्रयोगमा ल्याएको (दफा २६९)
- सार्वजनिक लिखतमा प्रयोग भएको टिकट उपकाएको (दफा २७०)

लिखत सम्बन्धी कसूर (मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ दफा २७६)

- किर्ते गरेको (राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको लिखत दफा २७६(३)(क))
- किर्ते गरेको (अदालतको फैसला वा आदेश दफा २७६(३)(ख))
- किर्ते गरेको (प्रदेश प्रमुखबाट प्रमाणीकरण भएको दफा २७६(३)(ख१))
- अन्य सरकारी वा सार्वजनिक लिखत किर्ते गरेको (दफा २७६(३)(ग))
- किर्ते लिखत बनाउने औजार बनाएको (दफा २७८)
- अनुसूची १ मा समावेश भएका कसूरको कारणबाट उठका किर्ते वा जालसाजी मुद्दा

अपराधिक प्रवेश तथा अपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसूर

- अपराधिक प्रवेश गरेको (व्यक्तिगत सम्पत्तिदफा २८४)
- लुटपिट गरेको (दफा २८६)
- कसूर गरी प्राप्तर गरेको सम्पत्ति लिएको (दफा २८७)

पशुपंक्षी सम्बन्धी कसूर

- गाइ गोरु मारेको वा कुटेको (दफा २८९)
- पशुपंक्षी प्रति निर्दयी व्यवहार गरेको (दफा २९०)
- सार्वजनिक स्थलमा पशुपंक्षी मारेको (दफा २९१)

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा रहेका अन्य कसूरहरू

- गोपनियता विरुद्धको कसूर
- पशु करणी सम्बन्धी कसूर

- सार्वजनिक अधिकारीको अवज्ञा सम्बन्धी कसूर

अन्य बिशेष ऐन अन्तर्गतका कसूर एवं मुद्दाहरु

- मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गत सजाय हुने कसूर
  - हुलाक ऐन, २०१९ अन्तर्गतको कसूर
  - नागरीकता ऐन, २०६३ अन्तर्गतका कसूर
  - प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ अन्तर्गतका कसूर
  - लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ अन्तर्गतका कसूर
  - आवश्यक सेवा संचालन ऐन, २०१४ अन्तर्गतका कसूर
  - अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा ५७ ब्रमोजिम नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा
  - लिखतहरुको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ अन्तर्गतको मुद्दा
  - राहादानी ऐन, २०७४ अन्तर्गतका मुद्दा
  - आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ अन्तर्गतका मुद्दा
  - कारागार ऐन, २०१९ अन्तर्गत थुनुवा कैदी भागे भगाएको मुद्दा
  - चन्दा ऐन, २०३० अन्तर्गतका मुद्दा
  - चिट्ठा ऐन, २०२५ अन्तर्गतका मुद्दा
  - सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ अन्तर्गत सवारी ज्यान, अंगभंग वा घाइते भएका मुद्दा
  - गैर सैनिक हवाई ऐन, २०१५ को दफा ९ अन्तर्गतका मुद्दा
  - छापाखाना तथा प्रकाशन ऐन, २०४८ को दफा १५ अन्तर्गतका मुद्दा
  - प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ अन्तर्गत सजाय हुने कसूर
  - मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) ऐन, २०५५ अन्तर्गत सजाय हुने कसूर
  - वैद्युत कसूर अपराध सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गत सजाय हुने कसूर
  - विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ अन्तर्गतको कसूर
  - संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० अनुसारको कसूर,
  - शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १७(ग) अनुसारको कसूर
  - घरेलु हिंसा तथा नियन्त्रण ऐन, २०६६ अन्तर्गतको कसूर
  - वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५ अन्तर्गत सजाय हुने कसूर
  - आवासको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २५(१) अनुसारको कसूर
  - बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ अनुसारको कसूर
  - सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ को दफा २५ अनुसारको कसूर,
- यसका साथै गैर सैनिक हवाई उडान, छापाखाना तथा प्रकाशन, किर्ते वा जालसाजी, सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसूर लगायतका तत् तत् ऐनमा प्रहरीले अनुसन्धान तहकिकात गर्ने भनी तोकिएका मुद्दाहरुको अनुसन्धान पनि नेपाल प्रहरीले गर्दछ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लागू भए पश्चात प्रहरीले अनुसन्धान गरेका मुद्दाहरुको विवरण

प्रकृति	मुद्दाहरु	०७५।७६	०७६।७७	PD	PM	०७७।०७८	PD	PM
ज्यान सम्बन्धी	खुन डाका	०	०	०	०	०	०	०
	कर्तव्य ज्यान	६५९	५५५	२	१८	३३६	१	११
	विष खाएर	२	०	०	०	१	०	०
	ज्यान मार्ने उद्योग	९२७	८६९	२	२९	५६७	२	१९
	भवितव्य ज्यान	४०३५	४२००	१२	१३८	२२७२	६	७५
	फुटकर ज्यान	१२४३	१३२१	४	४३	५८९	२	१९
	गोप्य	३१	४१	०	१	१२	०	०
	आत्म हत्या गर्न दुरुत्साहन गरेको	६२	१३८	०	५	८५	०	३
	गर्भ संरक्षण विशुद्धको कसुर	२७	३१	०	१	११	०	०
आत्महत्या सम्बन्धी	जम्मा	६९८६	७१५५	२०	२३५	३८७३	१	१२७
	विष खाएर	१३२०	११३६	३	३७	६७१	२	२२
	आगो लगाएर	२४	९	०	०	८	०	०
	झूँडिएर	४३१२	५०१४	१४	१६५	२७३७	७	९०
	हाम फालेर	४८	३३	०	१	२१	०	१
	करेण्ट लाएर	४	१	०	०	०	०	०
	हात हतियार औजारवाट	१५	२१	०	१	९	०	०
	पानीमा हाम फालेर(डुवेर)	३०	२७	०	१	११	०	१
	विस्फोटकपदार्थ प्रयोगगरी आ.ह.	१	०	०	०	०	०	०
चौरी सम्बन्धी	जम्मा	५७५४	६२४१	१७	२०५	३४६५	१	११४
	डाका चोरी	२१८	१७५	०	६	७४	०	२
	रहजनी चोरी	३	०	०	०	०	०	०
	नक्वजनी चोरी	१७१	९५	०	३	४८	०	२
	जबरजस्ती चोरी	१०	२	०	०	३	०	०
	साधारण चोरी	२३२४	२०१३	६	६६	८९४	२	२९
	सवारी चोरी	१३२	१४८	०	५	७४	०	२
	पुरातात्विक चोरी	४	०	०	०	०	०	०
	चौपाया चोरी	११	१८	०	१	११	०	०
संगठितथा आधिक अपराध सम्बन्धी	जम्मा	२८७३	२४५१	७	८१	११०४	३	३६
	जूवा खेलन वासटावाजी गर्न नहुने	३९१	४७७	१	१६	३०१	१	१०
	मुद्रा सम्बन्धी कसुर	२३	४१	०	१	१३	०	०
	ठगी, अपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्स्टर्सन)	६७२	६६८	२	२२	३४९	१	११
	लागू औपध	३७०३	२८८५	८	९५	१२९४	४	४३
नापतौल सम्बन्धी कसुर	नापतौल सम्बन्धी कसुर	२९	८६	०	३	३४	०	१

	प्राचिन स्मारक	५	१	०	०	२	०	०
	चंदा संकलन	२५	१५	०	०	१२	०	०
	सरकारी छाप दस्तखत किटे	१२२	१०७	०	४	२३	०	१
	राहदारी	३	१	०	०	०	०	०
	अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसुर	११५	१०१	०	३	५६	०	२
	हातहतियार खरखजना	२११	२२३	१	७	१३६	०	४
	प्रतिलिपि अधिकार उल्लंगन	२	३	०	०	१	०	०
	जम्मा	५३०१	४६०८	१३	१५१	२२२१	६	७३
	सार्वजनिक शान्तीविरुद्धको कसुर	१३२६	१५६०	४	५१	४९४	१	१६
सामाजिक अपराध	सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकता विरुद्धको कसुर	७३२४	९५१७	२६	३१३	३१३०	९	१०३
	सार्वजनिक अधिकारीको अछियारीको अवज्ञा सम्बन्धी कसुर	६१	१०	०	०	२	०	०
	आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसुर	१९९	९४	०	३	८१	०	३
	नागरिकता सम्बन्धी	३४	८०	०	३	२५	०	१
	केही सार्वजनिक अपराध	१९०५	-	०	०	-	०	०
	नागरिकता सम्बन्धी	९१	-	०	०	-	०	०
	कुटपिट वा अंगमंग सम्बन्धी कसुर	१२७	१२६	०	४	१०७	०	४
	राज्य विरुद्धका कसुर	७०	४२	०	१	६	०	०
	धर्म सम्बन्धी कसुर	४	१०	०	०	२	०	०
	आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन	५	३	०	०	२	०	०
	आवश्यक सेवा संचालन ऐन	०	०	०	०	०	०	०
	भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसुर	४३	३९	०	१	३८	०	१
	जम्मा	१११८९	११४८१	३१	३७७	३८८७	१	१२८
महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी	मा.वे.वि. तथा ओसारपसार	२४७	१६४	०	५	५३	०	२
	बहु विवाह	१००१	७३४	२	२४	४६९	१	१५
	बाल विवाह	८६	६४	०	२	५०	०	२
	बाल विवाह गरीज.क.ज.	३	-	०	०	-	०	०
	जवरजस्ती करणी	२२३०	२१४४	६	७०	१२५९	३	४१
	जवरजस्ती करणी उद्योग	७८६	६८७	२	२३	३८५	१	१३
	अप्राकृतिक मैथुन	२४	२७	०	१	१५	०	०
	बालयोन दुराचार	२११	२३२	१	८	११७	०	४
	यौन दर्व्यवहार	६	६	०	०	२	०	०
	बोक्सीको आरोप	४६	३४	०	१	४०	०	१
	घरेलु हिंसा	०	०	०	०	०	०	०
	जम्मा	४४२३	४०९२	११	१३५	२३९०	७	७९

संचारिता	सवारी ज्यान	२२८४	१७४७	५	५७	९०९	२	३०
	सवारी अंगभंग	२५६	२२३	१	७	१०१	०	३
	सवारीबाट क्षती	०	१	०	०	०	०	०
	जम्मा	२५४०	१९७१	५	६५	१०१०	३	३३
विविध	मा.बे.बि. तथा मानवअंग प्रत्यारोपण	०	३	०	०	१	०	०
	मा.बे.बि तथा जवरजस्ती करणी	१५	१	०	०	५	०	०
	कुटपिट गरी गर्भ तुहाएको	१	०	०	०	०	०	०
	जिउदो वच्चा जन्माई फालेको	४	४	०	०	१	०	०
	आगलाई सम्बन्धी	५१	५९	०	२	१२	०	०
	विष्णोटक पदार्थ सम्बन्धी कसुर	७२	५७	०	२	२३	०	१
	बम विष्फोटन	११	१७	०	१	३	०	०
	अपहरण तथा जवरजस्ती करणी	४७	३५	०	१	३४	०	१
	जवरजस्ती करणी गरी कर्तव्य	११	२	०	०	३	०	०
	अपहरण तथा कर्तव्य	३	२	०	०	१	०	०
	अपहरण तथा शरिरवन्धक उद्योग	३	-	०	०	-	०	०
	संगठित अपराध	१२	२६	०	१	११	०	०
	विधुतिय कसुर तथा साईवर अपराध	१६७	११७	०	४	२५	०	१
	दुरसंचार कसुर, टेलिफोन तार चोरी	९	६	०	०	१	०	०
	वैंकिङ कसुर	३९६७	३३०९	९	१०९	१२१२	३	४०
	परिक्षा तथा शिक्षा ऐन	२३	१०	०	०	१	०	०
	पशुपंक्षी सम्बन्धी कसुर (चौपायाको महल)	३३	६२	०	२	४९	०	२
	चिट्ठा	२	२	०	०	१	०	०
	इलाज सम्बन्धी कसुर	३	८	०	०	६	०	०
	लिखत सम्बन्धी कसुर	७९	१०१	०	३	२७	०	१
	जम्मा	३९८५	३८२१	१०	१२६	१४१६	४	४७
अन्य जम्मा		५५	७८	०	३	११	०	०
कुल जम्मा		४३०५१	४१८९८	११५	१३७	१९३७७	५	६३७
		३ % ले कमि				७.५ % ले कमि		

स्रोत: प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभागको त्रिवर्षीय प्रतिवेदन

अपराध अनुसन्धानका चुनौतीहर

नेपालको सन्दर्भमा सरकारवादी भई चलेको मुद्दाहरूमा अभियोग दावी बमोजिम ठहर हुने मुद्दाको संख्या अत्यन्त न्यून छ। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लागू भए पश्चात पनि मुद्दाको सफलतामा खासै सकारात्मक परिवर्तन आएको देखिएन। यसका साथै सरोकारवालाहरु बीचको समन्वयको अभाव, प्रत्यक्षदर्शी, साक्षी र अनुसन्धानकर्ताबीच सहकार्यको अभाव, अनुसन्धानकर्ताहरुको न्यून संख्या आदि पनि यसको चुनौतीको रूपमा रहेका छन्। वैज्ञानिक प्रयोगलाई मुर्तरुप दिन आवश्यक

मात्राका उपकरणहरु विशेष गरी घटनास्थलमा प्रमाण संकलन गर्ने उपकरणहरु (SOCO Kits) चाहिने जति मात्रामा नरहेको, सबै प्रदेशमा स्तरीय विधि विज्ञान प्रयोगशाला (Sophisticated Forensic Lab) को अभाव हुनुको कारण भौतिक सबुद परीक्षण कार्यमा ढिलाई र खर्च समेत बढि लाग्ने अवस्था श्रृजना हुनु, अपराध अनुसन्धानको दरबन्दीमा रहेका प्रहरी कर्मचारीहरुलाई सोहि काममा मात्रै लगाउन नसकिएको जस्ता समस्याहरु पनि यसको चुनौतीको रूपमा रहेका छन्। अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकासका लागि सबै अपराध अनुसन्धान गर्ने ईकाइहरुमा निश्चित संख्याको अपराध अनुसन्धान समूह निर्माण गर्ने र विशिष्टीकरण गर्दै लाने नीति तय गरिएको तर सम्बन्धित ईकाइमा जनशक्तिको अभावका कारण परिचालन सो अनुसार हुन सकेको पाईदैन। साथै मानवश्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पादन हुन नसक्दा अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकास र सेवा विशिष्टीकरण योजना प्रभावित भएको पाईन्छ, भने सीमा नाकामा चेक जाँचका लागि आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी सम्बद्ध सरोकारवाला निकायलाई क्रियाशील बनाउन नसक्दा अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान प्रभावित हुन जान्छ।

यसका साथै सरकारवादी मुद्दाको कार्यान्वयन तहमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४को कार्यान्वयनमा निम्न समस्या तथा चुनौतीहरु रहेको पाईन्छ:

- अदालतको पकाउ अनुमतिले मात्र शक्तिको खोजतलास तथा पकाउ गर्नु पर्ने भएको हुँदा स्पष्ट वतन नखुलेको व्यक्तिको नाउँमा पकाउ अनुमति लिन नसकिने हुँदा त्यस्ता शक्तिव्यक्तिहरुलाई खोजतलास र पकाउ गरी कानुनी दायरामा ल्याउन कठिनाई हुने गरेको
- सम्मानित अदालतबाट अग्रिम पकाउ अनुमति लिनु पर्ने भएको हुँदा अनुसन्धानमा गोप्यता कायम हुन नसकि अभियुक्त फरार हुने गरेको
- कार्यालय प्रमुख प्रहरी निरीक्षकभएको कार्यालयहरुमा निज विदा गएको अवस्थामा जघन्य प्रकृतिको अपराधमा अनुसन्धान गर्न समस्या देखिएको, अन्य कार्यालयको अनुसन्धान अधिकृत तोक्दा अनुसन्धान तहकिकात प्रभावित तथा अपुरो हुने सम्भावना रहेको
- चोरी सम्बन्धी कसूरमा बरामद भई आएको दशी तत्काल फिर्ता नहुने हुँदा जाहेरी दरखास्त दिन ईन्कार गर्ने गरेको
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा पीडितलाई सम्मानित अदालतमा उपस्थित गराई माननीय न्यायाधीशज्यूबाट पीडितको बयान प्रमाणित भएको अवस्थामा समेत पीडितलाई सम्मानित अदालतमा पटकपटक उपस्थित गराई बकपत्र गराउँदा पीडितहरु ज्यकतपूर्ण हुने गरेको
- पीडित, जाहेरवाला पक्ष र साक्षी गवाहहरु प्रतिकूल (Hostile) हुने हुँदा मुद्दाको अनुसन्धान कार्यमा असफलता हुने देखिएको
- वैकिड कसूर मुद्दा उच्च अदालतबाट मात्र चल्ने कानुनी प्रावधान भएकोले मुद्दाको म्याद थप तथा पेशी थुनुवा उपस्थित खर्चिलोर झन्झटिलो हुने गरेको
- कुनै पनि मुद्दामा Call Detail Report (CDR) वैज्ञानिक प्रमाणको रूपमा हुने हुँदा यसको निम्न अदालतबाट स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था भएकोले यस कार्यमा समय लान गई अभियुक्त तत्काल पकाउ गर्न कठिनाई भएको
- शब परीक्षणको लागि परीक्षण गर्ने विशेषज्ञको अभाव हुने गरेको
- अपराध अनुसन्धान कार्यमा थप चुनौतीहरु तथा जोखिम बढ्दै गएको कारण अनुसन्धानमा खटिने कर्मचारीहरु निरुत्साहित हुने गरेको

- संगठित अपराधको अभियुक्तहरू विदेश गई लुकिछिपी बस्ने गरेको र पारस्पारिक कानूनी सहायता प्रक्रिया (Mutual Legal Assistance Process) बाट पकाउ गरी नेपाल ल्याउने कार्य भन्नकोटीलो रहेको
- पहिचान हुन नसकेका मृतकको हकमा कति समय भित्र अन्त्येष्टी (Dispose) गर्ने भन्ने कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको ।

सुधारको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने संभावित उपायहरू

कानूनी राज्यको मूल अवधारणाबाट निर्दिष्ट रही प्रभावकारी अपराध अनुसन्धानद्वारा समाजमा शान्ति स्थापना गरी मानव अधिकारको संरक्षणमा प्रतिवद्ध प्रहरी सेवाको योजनावद्ध विकासको माध्यमबाट नेपाल प्रहरी संगठनलाई पेशागत उत्कृष्टता, भौतिक श्रोतसाधनले सम्पन्न संगठनको रूपमा विकास गर्ने प्रणालीगत पूर्वाधारहरूको विकास गरी संगठनलाई सबल, सक्षम र नागरिकमैत्री बनाउदै मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्धन गर्दै आफ्नो मुख्य कार्य प्रणालीको रूपमा अंगिकार गरी कार्य सम्पादन गरिनुपर्ने र कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका चनौतीहरूको सामना गर्दै अनुसन्धानमा सुधारको लागि केहि व्यवहारिक उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अनुसन्धानकर्ताहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न उनीहरूलाई प्रदान गरिने तालिमलाई थप गुणस्तरीय र व्यवहारिक बनाउन तालिमको विषयवस्तु समयानुकूल परिमार्जन गर्नुपर्ने र आधुनिक प्रशिक्षण विधि तथा मापदण्डको अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानमा राजनैतिक हस्तक्षेप पूर्णतया निषेध गर्नुपर्ने देखिन्छ, भने सरकारी तवरबाट मुद्दा फिर्ता लिने वा माफी दिने प्रचलनलाई निष्पेज पार्नुपर्ने देखिन्छ । राज्यका हरेक अङ्ग संवैधानिक पद्धतिको कार्यान्वयनको लागि महत्वपूर्ण छन् भन्ने मानी ती अंगहरूले कानून र विवेकसंगत ढंगले गरेको कार्यमा अनुचित हस्तक्षेपबाट बचाउनु पनि संवैधानिक पद्धति कार्यान्वयन गर्ने दृष्टिले महत्वपूर्ण हुन जान्छ । अपराधको सूचना प्राप्त भएपछि अनुसन्धान नगर्न, अभियोजन गरेको मुद्दालाई न्यायको विन्दुमा पुग्न नदिन, न्याय गरिएको कुरामा कार्यान्वयन हुनबाट रोक्ने जुन राजनीतिक चरित्र हाबी हुदै गएको देखिन्छ त्यो पूर्णतया कानूनी रूपले नै समाप्त गरिनु पर्ने देखिन्छ ।

पीडितको जाहेरीमा मुद्दा चलाउने, पीडित आफैले मुद्दा चलाउन पनि नमिल्ने र पीडितको तर्फबाट चलाइएको मुद्दामा न्यायको अन्तिम बिन्दुसम्म न्यायको खोजी नगरीकन मुद्दा नै बीचबीचमा राजनीतिक वा अन्य सौदा गरी दावी नै परित्याग गर्ने हो वा गर्न दिने हो भने पीडित र राज्यबीचको सम्बन्ध मैत्रिपूर्ण र न्यायपूर्ण हुन सक्दैन भन्ने मान्यतालाई हृदयगम गरी पीडितलाई न्याय हुने कुरालाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने देखिन्छ । फौजदारी न्याय प्रणाली उत्कृष्ट भएको देशहरूमा भए सरहको नेपालमा पनि Director of Public Prosecution को व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानको सुधारका लागि अवलम्बन गर्न सकिने अन्य सम्भावित उपायहरू तपसील बमोजिम छन्:

- हालको कानूनी व्यवस्था अनुसार पकाउ अनुमति लिएर मात्र पकाउ गरिनुपर्ने र जरुरी पकाउ पूर्जी स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था भए बमोजिम मुद्दा हेनै निकाय पनि अनुसन्धान गर्ने निकाय जस्तै निरन्तरखुला रहनुपर्ने
- अदालतको अनुमति विना पनि स्पष्ट नाम, थर नखुलेका व्यक्तिको सम्बन्धमा खोजतलास र पकाउ गर्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने
- सम्मानित अदालतबाट पकाउ अनुमति दिंदा गोप्यता कायम गर्नातर्फ ध्यान दिनुपर्ने

- मुद्दा चलाउने कार्यालयको एक तह मुनिको अधिकृत सम्मलाई अनुसन्धान अधिकृत बस्त पाउने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने
- चोरी मुद्दामा बरामद भई आएको दशी पहिलो पटक म्याद थप गर्दा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश हुँदाको बखत नै दशी पीडितलाई दिने व्यवस्था हुनुपर्ने
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा पीडितले सम्मानित अदालतको ईजलास समक्ष दिएको बयान नै साक्षी बकपत्र समेतको प्रमाणको रूपमा लिनु उपयुक्त हुने
- जाहेरवाला लगायत सरकारी साक्षी गवाहहरू प्रतिकूल (Hostile) नहुने वातावरण तयार गर्नुपर्ने
- जिल्ला अदालतसम्म वैकिड कसूर मुद्दा हेर्ने अस्तियारी दिदा रामो हुने
- Call Detail Report को लागि अदालतको स्वीकृती नलिई प्रत्येक मुद्दा चलाउने इकाईहरूले माग गरेको बखत जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूबाट विवरण प्राप्त हुन गरी उपलब्ध गराउने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने
- प्रत्येक जिल्लाहरूमा विधि विज्ञान विज्ञ (Forensic Expert) राखिनुपर्ने
- अपराध अनुसन्धान शाखामा कार्य गर्ने कर्मचारीहरूलाई थप प्रोत्साहन, सेवा सुविधा र पेशागत सुरक्षाको थप व्यवस्था हुनुपर्ने
- पारस्पारिक कानूनी सहायताको प्रक्रियालाई सहज बनाइनुपर्ने
- पहिचान हुन नसकेका मृतकको हकमा निश्चित समय भित्र अन्त्येष्टी गर्ने भन्ने कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने ।

उपसंहार

फौजदारी न्यायले सम्बोधन गर्ने विषय विशेषत अपराध नै हो । अपराध जसले गरेपनि अपराध नै हुन्छ र यो प्रचलित फौजदारी कानूनको अधिनस्थ हुनुपर्ने हुन्छ । कानूनको निर्माण केवल औपचारिकताका लागि मात्र नभै निश्चित उद्देश्यका लागि पालना होस भनी गरिएको हुन्छ । कुनै विषयका सम्बन्धमा कानूनको निर्माण गरिएकोमा सो सम्बन्धी काम कारबाहीमा सो कानूनको पालना नगरिएमा सो कार्यले वैधता प्राप्त गर्न सक्तैन । व्यक्तिको वैयक्तिक स्तन्त्रतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन गर्दा भन बढी सचेत रही कानूनको अक्षरश पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । उक्त मान्यता सारवान कानूनको हकमा मात्र नभई कार्यविधि कानूनको हकमा पनि उत्तिकै लागू हुन्छ । कुनैपनि कानूनत गठन भएका निकायहरूको कामकारबाहीहरू संविधान र सो बमोजिम बनेका कानूनमा व्यवस्थित व्यवस्थाहरू र तिनमा अन्तरनिहीत भावनाहरूबाट अनुप्राणित भएमा मात्रै न्यायको मक्सद पूरा भई सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनको समेत मक्सद पूरा हुन जान्छ । फौजदारी न्याय प्रणालीको सफलताको कडी प्रभावकारी अपराध अनुसन्धान नै हो । अरतः सफल अनुसन्धानका निम्न यसका चुनौतीहरू पहिल्याउदै सुधारका सफल उपायहरूको अवलम्बन गरिनु जरुरी हुन्छ ।

प्रमाण कानूनको विकास र प्रमाण ऐन, २०३१ को दोस्रो संसोधन (२०७७)^१

प्रा.डा.रजितभक्त प्रधानाङ्ग

रेवतीराज त्रिपाठी

प्रमाण कानूनको कुरा गर्दा अष्ट्रेलियाको उच्च अदालतका पूर्व प्रधान न्यायाधीश डिक्सनको चाखलागदो भनाईको याद आउँछ । एउटा डिनर पार्टीमा एकजना महिलाले न्यायाधीशको भूमिकाको तारिफ गर्दै न्याय दिनेकार्य कस्तो सानदार कुरा होगी भन्दा उनले दिएको जवाफ यस्तो थियो:

“मैले त न्यायसम्बन्धमा गर्नुपर्ने कुरा केही पनि छैन, महासया । म वस्ने त पुनरावेदन अदालतमा हो जहाँ कुनै तथ्यहरूपनि ज्ञात हुँदैनन् । एकतिहाई तथ्यहरू सामान्य कमजोरी र स्मरणको कारणले छुटछन्, एकतिहाई व्यवसायको हेलचक्र्याईबाट र बाँकी एकतिहाई प्रमाणसम्बन्धी पुरातन कानूनले गर्दा । (“I do not have anything to do with justice, madam. I sit on a court of appeal, where none of the facts are known. One third of the facts are excluded by normal frailty and memory; one third by the negligence of the profession; and the remaining third by the archaic laws of evidence)”^२

१. परिचय

अमेरिकी विद्वान हेनरी विगमोरको शब्द सापटी लिएर भन्ने हो भने सबै कानूनी अनुसन्धानको उद्देश्य सत्य पहित्याउने हो । यो सत्य हामीले कथामा पढेजस्तो राजा सोलोमनले एउटा बच्चा दाबी गर्ने दुई आमाहरुका बीचको विवादमा निर्णय दिएजस्तो वा विरबलले गंगु तेली र सलिम कसाहीको बीचको विवाद सुल्खाएजस्तो शत प्रतिशत, निरपेक्ष र अन्तिम सत्य होइन । आधुनिक न्याय प्रणालीमा न्यायिक कारवाहीबाट स्थापित गरिने सत्य भनेको सापेक्ष सत्य हो । भनिन्छ, प्रतिद्वन्द्वात्मक पद्धतिमा अदालतको काम सत्यको खोजी गर्ने नभएर विवादका पक्षहरूले प्रस्तुत गरेको सत्यको वर्णनका बीच निर्णय दिनु हो । विवादका पक्षहरू मध्ये जसको भनाई वा वर्णन प्रमाण सम्बन्धी नियमले निर्धारण गरेको स्तर अनुरूप विश्वसनीय स्थापित भएको भन्ने न्यायाधीशलाई लागदछ, अदालतले त्यसैलाई सत्य ठहर गर्दछन् । यसरी भन्दा यो सत्य भन्दा पनि कुनैपनि घटनाको सम्बन्धमा निकालिएको चित बुझ्दो निष्कर्ष हो । तसर्थ न्यायिक कारवाहीको उद्देश्य चित बुझ्दो निष्कर्षमा पुग्नु हो । यसलाई सापेक्षित सत्य पनि भन्न सकिन्छ ।

१ यही शीर्षकको लेख भर्डिकट ट्रैमासिक पत्रिका, अंक २० (असोज-मर्सिर)मा प्रकाशित भएको भएता पनि यस लेखमा विषयवस्तुलाई पूर्ण रूपमा परिमार्जन र विस्तृत विवेचना गरिएको छ ।

२ Evidence and Truth, Stephen Gageler, The Judicial Review (2017), p. 2, https://cdn.hcourt.gov.au/assets/publications/speeches/current-justices/gagelerj/Gagelerj_Evidence_and_Truth.pdf

अदालतले सत्य पत्ता लगाएर मात्र हुँदैन स्थापित सत्य विवादका पक्षहरु र अन्य बाहिरी व्यक्तिहरुको लागि पनि चित्त बुझ्दो हुनु पर्छ । त्यसैले भनिएको होला न्याय गरेर मात्र हुँदैन गरेजस्तो पनि देखिनु पर्दछ । स्थापित सत्य चित्त बुझ्दो हुन त्यो स्थापित गर्ने पद्धति एकरूपतापूर्ण र विश्वासिलो हुनु आवश्यक छ । प्रमाण सम्बन्धी नियम र सिद्धान्तहरु यही महत्वपूर्ण उद्देश्यलाई ध्यानमा राखेर विकास भएका हुन् । प्रतिद्वन्द्वात्मक पद्धतिमा विवादका पक्षहरुले विवादित तथ्यहरुको सम्बन्धमा प्रमाण पेश गर्ने र पेश गरेका प्रमाणहरुलाई परीक्षण गर्ने प्रक्रियालाई एकरूपता प्रदान गर्न प्रमाण सम्बन्धी नियम र सिद्धान्तहरुको विकास भएको हो । तर प्रमाण सम्बन्धी सिद्धान्तहरुको विकास एकाएक भएकोभने होइन ।

प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा कमन ल को तुलनामा हाम्रो परम्परामा प्रमाण कानूनको विकास धेरै पहिले भएको देखिन्छ । कमन ल को विकास १०६६ को नर्मन विजय पश्चात्मात्र भएको । नर्मन विजय पश्चात पनि लामो समयसम्म प्रमाण सम्बन्धी निश्चित सिद्धान्त र नियमको विकास भएको थिएन । हाम्रो परम्परागत पद्धतिमा भने लिच्छवीकालमा नै प्रमाण पेश गर्ने र परीक्षण गर्ने निश्चित पद्धति प्रचलित रहेको आधारहरु भेटिन्छ । हाम्रा परम्परागत पद्धतिमा पक्षले आफूलाई परेको मर्काको विषय न्यायाधिकारी समक्ष प्रस्तुत गरेपछि, मौखिक रूपमा त्यसलाई दोहोन्याउन लगाई लेखेको दावी र उसको मौखिक बर्णनमा सामान्जस्यता देखिएमा मात्र दावीलाई स्वीकार गरिन्थ्यो र कारबाही अगाडि बढाइन्थ्यो ।

नारदस्मृतिअनुसार मुद्दाको लागि दावी आधारभूत कुरा हो । यसमा विवादको विषयलाई प्रष्टसंग प्रकाश परिएको हुन्छ । वृहस्पतिस्मृतिमा दावी प्रष्ट र उपयुक्त शब्दमा संक्षिप्त, खाँदिलो र द्विविधारहित तरिकाले उल्लेख गरिएको हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ । यसमा अनावश्यक कुरा र तर्कहरू उल्लेख गरिनु हुँदैन । वादीले आफ्नो याचनामा घटना घटेको मिति र समय, विवाद वा दावीको विषय तथा प्रतिवादीको प्रष्ट नाम र ठेगाना उल्लेख भएको हुनुपर्ने, केवल उपयुक्त, न्यायोचित र व्यावहारिक दावीमात्र स्वीकार योग्य मानिने, वादीले आफूसंग भएका प्रमाण दावीसाथ पेश गर्नु पर्ने, निवेदन हेर्दा नै अविश्वसनीय र अव्यावहारिक देखिएमा दावी खारेज हुने र वादीको दावी स्वीकार भएको अवस्थामा मात्र प्रतिवादीलाई उपस्थित हुन म्याद जारी गरिन्थ्यो । संक्षेपमा भन्दा वादीले आफ्नो दावी प्रथम दृष्टिमा पुष्टि गर्ने प्रमाण वादीसाथ पेश गरेका अवस्थामा मात्र वादी दर्ता गरिन्थ्यो । त्यसपछि मात्र प्रतिवादीलाई भिकाउने अवस्था आउँथ्यो । यसरी पूर्वीय परम्परामा प्राचीनकालमा नै प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाको विकास भएको थियो भन्न सकिन्छ ।

कमन ल मा पहिला दिव्य परीक्षाको माध्यमबाट र त्यसपछि युद्धको माध्यमबाट विवादको समाधान गरिन्थ्यो । विस्तारै स्वसूचित जुरीको माध्यमबाट विवादको निरूपण गरिन थालियो । जुरी पद्धतिको शुरुवाती दिनमा जुरीका सदस्यहरु विवादित घटनाको वरिपरीबाट छानिन्थ्ये ।^३ उनीहरु मुद्दाको तथ्यका सम्बन्धमा स्वयंले जानकारी प्राप्त गरेका साक्षी सरहका व्यक्तिहरु हुन्थ्ये । उनीहरु आफैले तथ्यको अनुसन्धान गर्न सक्दथे ।^४ त्यस्ता जुरीलाई जुरी प्रशिक्षण पनि आवश्यक पर्दैन्थ्यो । उनीहरुले केही कुरा अस्पष्ट भएमा अदालतमा नबोलाइएको व्यक्तिलाई पनि बुझी थप सूचना लिन

^३ William Twining and Christopher McCrudden (Editors) (2006), Rethinking Evidence: Exploratory Essays, 2nd ed. Cambridge University Press, p. 37

^४ Ibid.

सक्दथे ।^५ मध्ययुगमा भण्डे दुई शताब्दिसम्म यस्तै स्वसूचित जुरीले आफूले पहिल्यै प्राप्तगरेको सूचनाको आधारमा विवादको निरूपण गर्दथे । उनीहरु अदालतमा सुन्न भन्दा पनि बोल्नको लागि आउँथे ।^६ तर पन्थौ शताब्दिको अन्त्य तिर जुरी सक्रिय अनुसन्धानकर्ताबाट निष्क्रिय निर्णयकमा परिवर्तन भए । यी जुरीहरूलाई कोर्टरुममा जुरी प्रशिक्षण आवश्यक पर्न गयो भने सूचनाको स्रोतका रूपमा बाहिरका साक्षीहरूको आवश्यकता पर्न गयो । विरमोर भन्दछन् पन्थौ शताब्दिसम्ममा साक्षीहरूको नियमित प्रयोगले कान्तिकारी परिवर्तन त्यायो र आधुनिक पद्धतिको विकासलाई संभव बनायो ।^७ पन्थौ शताब्दीमा, साक्षी र साक्षीको योग्यता जस्ता कुराहरूको विस्तारै विकास भयो ।

विवादको निरूपणमा दुईवटा कुराको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पहिलो महात्वपूर्ण कुरा हो विवादका विवादका पक्षहरूको अभिव्यक्ति र आचरणको विश्लेषण । दोस्रो कुरा विवादको निरूपण गर्दा अदालतले दुवै पक्षलाई आआफ्नो भनाई राख्न अवसर उपलब्ध गराई उनीहरूको आचरणको अध्ययन गरी त्यसको आधारमा तर्कसम्मत निष्कर्ष निकाल्न सक्दछ । यो अभियोजनात्मक वा प्रतिद्वन्द्वात्मक पद्धतिको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

विवादको निरूपण गर्दा जहिलेपनि भरपर्दा स्रोतहरूबाट उच्चतम प्रमाणको खोजी गरेर सत्य पत्ता लगाउने वा चित्तवुभुक्तो निष्कर्ष निकाल्ने प्रयत्न गरिन्छ । रिचार्ड ग्लोवरका अनुसार फौजदारी कारवाहीको उद्देश्य विगतमा भएका घटनाहरूको जाँचवुभु हो र जसको उद्देश्य उक्त घटनाको स्वीकार्य स्तरको संभावना स्थापित गर्नु (To establish to an acceptable degree of probability of those events) हो ।^८ तसर्थ अदालती कारवाही विगतका घटनाको अन्तिम सत्य पत्तालगाउने उद्देश्यले गरिने खोज नभएर घटेको घटना जे घटेको हो त्यो त्यसरी घटयो होला भन्ने स्वीकार्य संभावनाको खोजी हो । अदालतलाई विज्ञानमा जस्तो सत्य पत्ता लगाउन गरिने खोजमा जतिपनि समय लगाउने छुट हुँदैन । अदालतले उचित समयमा, कानूनले निर्धारित गरेको विधिमार्फत उपलब्ध र प्रमाणसम्बन्धी नियमअनुसार ग्राह्य प्रमाणमा आधारित भएर तर्कसम्मत निष्कर्ष निकाल्दछ । यो निष्कर्ष निकाल्न सहयोग गर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण माध्यम प्रमाण कानून हो ।

२. नेपालमा प्रमाण कानूनको संक्षिप्त इतिहास

नेपालको प्रमाण कानूनको इतिहासलाई लिखित कानून आउनु अघिको अवस्था, लिखित कानून आएपछिको अवस्था र प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भएपछिको अवस्था गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

२.१ कानुन आउनु अघिको अवस्था

नेपालको परम्परागत न्याय प्रणाली पूर्वीय परम्परामा आधारित थियो । मुद्दाको निर्णय गर्ने क्रममा प्रमाण वुभने र मूल्यांकन गर्ने परिपाटी निकै पुरानो देखिन्छ । विशेषगरी लिच्छविकालदेखि नेपालमा स्मृति आदि धर्मशास्त्रअनुसार न्याय प्रशासन सञ्चालन गरिन्थ्यो र स्मृतिहरूमा प्रमाण वुभनेसम्बन्धी पर्याप्त र विवेकसम्मत व्यवस्थाहरु थिए । बशिष्ठले प्रमाणका तीन प्रकार लेख्य, साक्षी र भुक्ति र

^५ Id.

^६ Daniel Klerman, Was the Jury Ever Self Informing?, Maureen Mulholland and Brian Pullan - 9781526137463
Downloaded from manchesteropenhive.com at 08/21/2018 01, visited on January 9, 2022

^७ Supra Note 2 p. 37

^८ Richard Glover (2013). "Murphy on Evidence, Oxford University" Press, 13th ed. p. 3

भोग गरी वर्गीकरण गरेका छन् । लेख्य पनि राज्य साक्षिका, ससाक्षिका र असाक्षिका गरी तीन प्रकार छन् । राज्य साक्षिका भनेको त्यस्तो लिखत हो जसको तयारी राजाको अदालतमा गरिन्छ र अदालतको प्रमुखले त्यसलाई प्रमाणित गर्दछ । अहिलेको रजिस्ट्रेशन गरिएको लिखत समानको हुन्थ्यो । ससाक्षिका भन्नाले पक्षहरूले तयार गरेको साक्षी राखेको लिखत र असाक्षिका भनेको पक्षले आफै लेखेको र प्रमाणग्राह्य लिखत हो ।^९

वर्तमान कानुन प्रणालीमा जस्तै तत्कालीन अवस्थामा पनि लिखित कानुनलाई बढी प्रमाणिक मूल्य दिइन्थ्यो । बृहस्पतिका अनुसार परिस्थितिजन्य प्रमा, अनुमान वा निष्कर्ष (inference भन्दा साक्षीको प्रमाणिक मूल्य बढी, साक्षीभन्दा लिखतको बढी र निर्विघ्न भोगको प्रमाणिक मूल्य सबोत्तम हुन्छ ।^{१०} हिन्दु शास्त्रले प्रत्यक्ष प्रमाणमा जोड दिन्थ्यो र साक्षीको योग्यता निर्धारण गरिएको थियो ।^{११} पाणिनी तथा मेधातिथिका अनुसार साक्षी त्यसलाई मानिन्थ्यो जसले घटना प्रत्यक्ष देखेको वा अनुभूत गरेको छ । यिनै धर्मशास्त्रमा आधारित न्याय प्रशासन भएकोले प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी परम्परागत प्रचलन सुव्यवस्थित र वैज्ञानिक थियो ।

वि.एच हड्डसनको नेपालसम्बन्धी वर्णनमा भुठो बज्ञे साक्षीलाई सजायको व्यवस्था भएको उल्लेख छ । उनको मिस्सेलियनस एस्सेज रिलेटिङको इण्डियन सब्जेक्टमा विभिन्न ९८ प्रश्न मध्ये १५, २१, २६, २७, २८, २९, ३२, ३३, ३६, ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६० र ६४ नं. प्रश्नहरू प्रमाणसँग सम्बन्धित छन् । त्यस्तै साक्षी बकाउने तरिका तथा हिन्दुले हरिवंश छोएर, बुद्धमार्गीले पञ्चरक्षा तथा मुस्लिमले कुरान छोयर सपथ खाने अभ्यास रहेको उल्लेख छ ।^{१२} सो समयमा प्रमाणबाट पुष्टि भएको अवस्थामा पनि साविती अनिवार्य मानिन्थ्यो । सावित नहुने अभियुक्तलाई कोरा हान्ने प्रचलन थियो । हस्ताक्षर प्रमाणित गर्न साक्षीको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्थ्यो । साक्षी फेला नपारेमामात्र अन्तिम उपायको रूपमा दिव्य परीक्षा लिने गरिन्थ्यो ।

२.२ लिखित कानुन आएपछिको अवधि

१९९० सालको श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहका पालामा बनेको ऐन (जसलाई पछि १९९० सालको मुलुकी ऐनको रूपमा चिनिन्छ) ले प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी छुटौ व्यवस्था नगरेपनि उक्त ऐनको दफा ३४ मा भएको व्यवस्थाले प्रमाणिक ऋज्जलामा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको भन्ने धारणा प्रमाण कानुनका लेखक प्रकाश वस्तीको रहेको छ ।^{१३} उक्त ऐनको दफा ३४ मा पत्रपात्र भोग दसि प्रमाण केहि नभयाका भगरामा पंचका सिरमा दिपंचले आफैले तजवीज गरि छिन्न्या पनि पंचले भन्या वमोजिम गरि छिनि दिनु भन्ने व्यवस्था थियो । त्यस्तै दफा ३५ मा पत्र पात्र केही छैन र अदालतमा उपस्थित मानिसमा पनि कोही बादी कोही प्रतिवादी पक्षमा भए धर्म भकाई इन्साफ दिने व्यवस्था

^९ http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/8788/11/11_chapter%202.pdf, p. 26

^{१०} Brihaspati Brhaspati, Vyavaharatattva, 350, http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/151368/12/12_chapter%20-%202.pdf p. 46

^{११} Manusmriti, Verse 8.73, <https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/Manusmriti-with-the-commentary-of-medhatithi/d/doc200977.html>

^{१२} B. H. Hodgson (1836). "On the Administration of Justice in Nepal: With Some Account of the Several Courts, Extent of Their Jurisdiction And Modes of Procedure". Justice, Volume 1. Gyangun Research Institute, Kathmandu,

^{१३} प्रकाश वस्ती, प्रमाण कानुन, पाँचौ संस्करण, २०७२, पृ३३८

थियो । तर पक्षहरुका नाता नपर्ने, घुस नखाने गाउँले छिमेकी २५ जनाले हामी धर्म भाक्न दिईदैनौ हामी तजविज गर्दछौं भनेमा अदालतले सो दायित्व तिनीहरुलाई सुम्पने व्यवस्था थियो ।

पछि यो मुलुकी ऐनमा पटक पटक संसोधन भयो र विभिन्न संसोधनले प्रमाणसम्बन्धी व्यवस्थामा व्यापक परिवर्तन ल्यायो । साक्षी र प्रमाण प्रस्तुत गर्ने र परीक्षण गर्ने प्रक्रिया, ज्यान, डाँका, रहजनी, गाथगादी जस्ता गंभीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा सरजमिन गर्ने व्यवस्था, प्रत्यक्षदर्शी साक्षीलाई अड्डामा नै बकाउनु पर्ने, अन्य साक्षीलाई बन्दसवालबाट बकाउन सकिने, साक्षी बकाउँदा सकभर झगडियाको रोहवरमा बकाउनु पर्ने, नभ्याएमा बाहेक साक्षी एकै दिन बकाउनु पर्ने, जिरहको व्यवस्था जस्ता व्यवस्थाहरु समावेश गरिएका थिए । साक्षी बकाउँदा तामा तुलसी छुवाई सत्य साँचो बक्ने छु भनी सपथ गराई बकाउने, साक्षीहरुको गोरयता र अयोग्यता जस्ता व्यवस्था थिए । यसबाट १९१० सालको मुलुकी ऐनमा भएको संसोधनबाट प्रमाण तथा साक्षी पेश गर्ने र बकाउने कार्यविधि प्रष्ट रूपमा विकास भइसकेको थियो भन्ने देखिन्छ ।

उक्त मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गरेर आएको २०२० सालको मुलुकी ऐनमा अदालती बन्दोवस्तको महलमा प्रमाण सम्बन्धी थुप्रै व्यवस्थाहरु छरिएर रहेका थिए । प्रकाश वस्ती लेख्नु हुन्छ मुलुकी ऐनका विभिन्न ११ व्यवस्थाहरुलाई प्रमाण ऐन, २०३१ ले अशिक रूपमा परिवर्तन गरी ग्रहण गरेको छ ।^{१४} मुलुकी ऐन, २०२० को अदालती बन्दोवस्तको १४८ मा साक्षी बकाउँदा भरसक जिरह समेत गराई बकाउनु पर्ने व्यवस्था थियो । पक्षले जिरह गर्न चाहेपनि जिरह गराइरहनुपर्ने बाध्यता अदालतलाई नभएको उक्त दफामा प्रयोग भएको भाषाबाट बुझिन्छ । विवेकसम्मत पद्धतिको महत्वपूर्ण सिद्धान्त विपक्षीको साक्षीलाई जिरह गर्न पाउने पक्षको अधिकार हो । प्रमाण ऐनले यो व्यवस्थामा परिमार्जन गरेर दफा ५० मा जिरह गर्न पाउनु पक्षको अधिकारकै रूपमा राखेको छ । दफा ५० मा उल्लेख छ,

“(१) कुनै साक्षी बकाउँदा सो साक्षी जुन पक्षको हो, सो पक्षले निजसँग सोध्यूछ गर्न सक्नेछ । त्यसपछि अर्को पक्षले चाहेमा सो साक्षीसँग जिरह गर्न सक्नेछ । (२) उपदफा (१) बमोजिम अर्को पक्षले जिरह गरी सकेपछि जुन पक्षको साक्षी हो सो पक्षले सो साक्षीसँग पुनः सोध्यूछ गर्न सक्नेछ ।”

त्यसैगरी साक्षी बकाउँदा एउटा साक्षीले बकेको अर्को साक्षीले नसुन्ने गरी बकाउनु पर्ने पक्षको दायित्वको रूपमा राखिएकोभा प्रमाण ऐनको दफा ४९ (२) ले यसलाई अदालतको दायित्वको रूपमा राखेको छ । उक्त उपदफा (२) मा व्यवस्था छ, “साक्षी बकाउँदा एउटा साक्षीले बकेको अर्को साक्षीले सुन्न नपाउने गरी बकाउनु पर्छ ।”

मुलुकी ऐन, २०२० ले साक्षीको योग्यता तोकेको थियो जसअनुसार जग्गा जमीन सम्बन्धी मुद्दामा सो जग्गाको मोही वा चलन गर्ने मानिस, घर मुद्दामा सो घरमा बहालमा बस्ने वा अरु व्यहोराले बस्ने मानिस, जालसाजी किर्ते मुद्दामा सो कागजको साक्षी, वारण्ट जारी हुने मुद्दामा एकतर्फी नातापर्ने मानिसलाई साक्षी हुन अयोग्य मानेको थियो । त्यस्तै अ.व. ३० नं.को नाता पर्ने मानिस, साक्षी तोकिएको मुद्दा पर्नु अगावै अन्या अन्यी भएकालाई, मुद्दा परेको बखतमा बेहोस भई बौलाएका र लाटा लाटीलाई साक्षी हुन अयोग्य

अ.बं. ३० नं.मा आफ्ना हाडमा अपुताली परे खान पाउने नाता र मामा माइज्यू सानी ठूली आमा, सानु ठूलो बाबु, सासु, ससुरा, फुपू, फुपाज्यू, जेठू, साला, मीत, आफ्ना दिदी बहिनी, छोरी र यिनै दिएका जुवाई भानिज भाङ्गी, भान्जी बुहारी, आमाका बाबु वा आमा, मन्त्र सुनाउने गुरु गूरुमा, मन्त्र सुनाएका शिश्य शिष्यनी, आफूले लेनदेन कारवार गरेका र नोकर चाकर समावेश थिए । यसरी उक्त नंवरले साक्षी हुन योग्य व्यक्तिहरको क्षेत्र अत्यन्त साँधुरो बनाएको देखिन्छ । दफा ३८ दोस्रो संसोधन हुनु अगाडि रहेको व्यवस्था यसप्रकार रहेको छः

“साक्षी हुन सक्ने व्यक्ति” : कलिलो उमेर, अति वृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक रोग वा अनु त्यस्तै कारणले गर्दा आफूलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको व्यक्ति बाहेक मतियार लगायत जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुन सक्नेछ ।

दोस्रो संसोधनले मतियार भन्ने शब्द पछाडि “वा सह अभियुक्त” पदाबली थपेको छ । यसरी प्रमाण ऐनको दफा ३८ ले साक्षी हुनको लागि योग्यतामा केबल सोधिएको प्रश्न बुझ्न सक्ने र त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन सक्ने हुनु पर्ने बाहेक अन्य कुनै विशेष योग्यता तोकेको छैन ।

कानुन व्यवसायी र पक्षका बीचको कुराकानी गोप्य रहने व्यक्तिगत र कर नलाग्ने यो विशेषाधिकार भित्र पर्दछ । मुलुकी ऐनको अ.बं. १६५ मा भगडियाले वकीललाई भनेको वा लेखेको कुरा भन्न बाध्य नहुने तर स्वैच्छाले भनेमा प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था रहेको कुरा प्रकाश वस्ती लेख्नु हुन्छ । वर्तमान प्रमाण ऐनको दफा ४५ र ४६ ले यसमा पूर्णत विशेषाधिकार प्रदान गरेको छ ।

२.३ प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भएपछिको अवस्था

प्रमाण पेश गर्ने र परीक्षण गर्नेसम्बन्धी विविध व्यवस्थाहरु मुलुकी ऐनमा गरिएको भएपनि प्रमाणसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र सारभूत कुराहरु कतै कुनै कानुनमा थिएन । तसर्थ मुलुकी ऐनमा भएका प्रमाणको परीक्षण सम्बन्धी कार्यविधिगत विषयहरुले मात्र प्रमाण बुझ्ने र परीक्षण गर्ने कार्यमा एकरूपता कायम हुन सकेको थिएन । यसको लागि छुट्टै कानुनको रूपमा प्रमाण ऐन आउनु आवश्यक भयो । तसर्थ कार्यविधिगत विषयहरु मुलुकी ऐनमा नै कायम रहने गरी प्रमाण सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र व्यवस्थाहरु समेटेर प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भयो ।

प्रमाण ऐन, २०३१ ले प्रमाण कानुनका प्रमुख विषयहरु प्रमाणको अवधारणा, प्रमाण बुझ्नु पर्ने र नपर्ने कुराहरु, सम्बद्धता, ग्राह्यता, प्रमाणिक मूल्य, प्रमाणको सिद्धान्त र भार, नबुझ्नु पर्ने प्रमाण बुझेमा वा बुझ्नु पर्ने प्रमाण नबुझेमा हुने परिणाम आदि कुराहरुलाई समेटेको छ । अर्को शब्दमा भन्ना प्रमाण ऐन, २०३१ ले विवेकसम्मत प्रणालीमा विकसित प्रमाण सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरु समेटिएको छ । प्रमाण ऐन, २०३१ आकारको हिसावले सानो छ र यसमा जम्मा ५६ दफा छन् । तरपनि यसले आधुनिक प्रमाण कानुनको क्षेत्रमा विकसित प्राय सवैजसो आधारभूत सिद्धान्तहरु समेटेको छ । तसर्थ प्रमाण ऐन, २०३१ नेपालको प्रमाण कानुनको विकासमा एउटा कोषे ढुंगा हो ।

परम्परागत धर्मशास्त्र र अभ्यासका आधारमा प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था चलीआएकोमा प्रमाण ऐन, २०३१ जारी हुनु प्रमाण कानुनको विकासमा आफैमा एक ऐतिहासिक कार्य हो । यद्यपि उक्त ऐनमा कतिपय संरचनागत एवं भाषिक कमजोरी र कतिपय अस्पष्टता विद्यमान रहेको भनी यो जारी हुनु लगत्तै प्रा. माधवप्रसाद आचार्यलगायतका विद्वानहरुबाट आलोचनात्मक टिप्पणी भएको थियो ।

यसको साथै कतिपय कुराहरु विज्ञान र प्रविधिको कारण, समाजको आवश्यकताअनुसार अपुग र अपूर्ण हुन्छन् र त्यसलाई संबोधन गर्न कानुनमा नयाँ सिद्धान्तको विकास विकास हुदैजानु स्वभाविक हुन्छ ।

३. प्रमाण ऐन, २०३१ को प्रथम संसोधन

प्रमाण ऐन, २०३१ को प्रारम्भ भएको करीव ३ वर्षमा अर्थात २०३४ साल भाद्र २७ यसमा सामान्य हेरफेर र थप भएको देखिन्छ । उक्त संसोधनले दफा १८ मा रहेको “कुनै काम, घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा भएको तहकिकात वा जाँचबुझको सिलसिलामा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम तयार भएको कुनै लिखतमा उल्लेख भएको कुनै कुरा सो कुरा व्यक्त गर्ने व्यक्ति साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित भै बयान गरेमा प्रमाणमा लिन हुन्छ । तर शब परीक्षण गर्दा डाक्टरले वा कुनै पुस्तक वा लेखमा कुनै विशेषज्ञले व्यक्त गरेको कुरालाई प्रमाणमा लिन निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन अनिवार्य छैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको थियो । सो व्यवस्थालाई पहिलो संसोधनले परिमार्जन गरी “शब परीक्षाको प्रतिवेदन (पोष्टमार्टम रिपोर्ट) मा सम्बन्धित विशेषज्ञले उल्लेख गरेको कुनै कुराका सम्बन्धमा मुद्दाका पक्षहरुका बीचमा कुनै विवाद नभएमा वा सो कुरा मिसिलमा देखापरेको कुनै प्रमाण वा कुनै वस्तुस्थितिसँग असंगत नदेखिएमा सो विशेषज्ञ अदालतमा उपस्थित नभए पनि सो कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।” भन्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

त्यस्तै पहिलो संसोधनले दफा ३८ मा रहेको साक्षीको योग्यतामा “कलिलो उमेर, अति बृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक रोग वा अरु त्यस्तै कारणले गर्दा आफूलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको व्यक्ति बाहेक जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थामा रहेकोमा पहिलो संसोधनबाट “मतियार लगायत” भन्ने पदावली थपी साक्षीको योग्यतालाई फराकिलो बनाएको छ । हुन त यो मतियार लगायत भन्ने पदावली नराख्दाको अवस्थामा पनि मतियारलाई साक्षी हुन अयोग्य मानिएको थिएन । तर कुनै मुद्दामा अभियोग लागी आएको व्यक्ति सोही मुद्दाको अर्को अभियुक्तको पक्ष वा विपक्षमा साक्षी हुनसक्ने वा नसक्ने भन्ने सम्बन्धमा सन्देह रहनसक्ने र सो सन्देह निवारण गर्न यो व्यवस्था गरिएको हो ।

त्यसैगरी पहिलो संसोधनले दफा ४४क थपगरी प्रहरी कर्मचारीलाई अपराध घटेको कुराको जानकारीको श्रोत प्रकट गर्न कर नलाग्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफामा “कुनै प्रहरी कर्मचारीलाई अपराध घटेको कुराको आफूलाई कुनै तवरले प्राप्त भएको जानकारीको श्रोत प्रकट गर्न कर लाग्ने छैन” भनी अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुसन्धानको स्रोतको गोप्यता कायम गर्न पाउने कुरालाई सुरक्षित गरेको छ ।

लामो समय परम्परागत अभ्यास तथा मुलुकी ऐनमा छरिएर रहेका व्यवस्थाहरूबाट चलेको प्रमाण सम्बन्धी नियमहरूलाई व्यवस्थित गर्न प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भई लागू भएपनि यसले समेटेका प्रमाण सम्बन्धी आधुनिक मान्यतालाई आत्मसात गर्न लामो समय लाग्यो । प्रमाण कानुनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण सिद्धान्त र प्रावधान प्रमाणको भार सम्बन्धमा नेपालको न्याय क्षेत्र निकै लामो समयसम्म अन्यौलिमा रहेको देखिन्छ । मुद्दामा प्रमाणको भार तथा प्रमाणको भार सर्वे अवस्था अत्यन्तै महत्वपूर्ण कुरा हो । यसमा रहेको अस्पष्टताले सफाई पाउनु पर्नेले साजायँ पाउने र सजायँ पाउनु पर्ने व्यक्तिले सफाई पाउने अवस्था सृजना हुन्छ । फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार बादीमा रहन्छ र प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्वे अवस्थामा पनि बादीले शंकारहित तबरबाट यो भार पूरा गरेपछिमात्र सो स्थापित तथ्यलाई अन्यथा प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सर्वे हो भन्ने मान्यतालाई

आत्मसात गर्न निकै लामो समय लाग्यो र यससम्बन्धमा न्यायकर्मीहरुमा अभैपनि अन्यौल देखिन्छ । यसको उदहरणको रूपमा प्रमाण ऐन जारी भएको करिव १८ वर्षपछि चक्र बहादुर प्रधान वि. श्री ५ को सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा भएको सर्वोच्च अदालतको फैसलामा बोलिएको निम्न अंशलाई लिन सकिन्छ^{१५}:

कर्तव्य ज्यान जस्तो संगिन प्रकृतिको अपराधमा अभियुक्तको प्रमाण रहितको इन्कारीले मात्र सफाइको भूमिका निर्वाह गर्दै भन्न मान्न मिल्दैन किनकी इन्कारी प्रमाणबाट पुष्टि भएको हुनुपर्दछ अन्यथा इन्कारीले मात्र निर्दोषिताको पहिचान गर्न युक्तिसंगत नहुने

हुनत कतिपय न्यायमूर्तिहरुमा प्रमाणको भार तथा ग्राह्यता सम्बन्धमा प्रमाण ऐन जारी हुनुभन्दा पहिलापनि पष्ट धारणा रहेको सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरुबाट देखिन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ जारी हुनु भन्दा तीनवर्ष अगाडि नै अर्थात २०२८ सालमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अनुसन्धानमा भएको साविती बयानलाई स्वतन्त्र र विस्वाशनीय मान्न नसकिने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ ।^{१६} यद्यपि प्रमाण ऐन जारी भएको त्यत्रो कालखण्डपछि, पनि प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्थाको ठीक विपरित व्याख्या हुनु अचम्म लाग्दो कुरा हो ।

यदाकदा यस्ता अस्पष्टता देखिएपनि प्रमाण ऐन, २०३१ जारी भएपछि, विस्तारै प्रमाणको भार सम्बन्धी मान्यतालाई व्यवहारमा आत्मसात गर्न थालियो । पचासको दशकमा आईपुदा प्रायः मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले साविती बयानलाई मात्र आधारमानी कसूरदार ठहर गर्न नहुने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि ललीसकेनी विरुद्ध श्री ५ को सरकार^{१७} भएका कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको साविती बयान अन्य प्रमाणबाट समर्थित भएमात्र प्रमाण ग्राह्य हुने भनेर बोलेको पाइन्छ । यसमा भनिएको छ:

प्र. लली सकेनीले अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष साविती बयान गरेको देखिए पनि निजको उक्त साविती अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हन नथाएको र अदालत समक्ष कसूर अपराध गरेकोमा पूर्ण इन्कार रही बयान गर्ने यी प्रतिवादी लली सकेनीले नै जाहेरवालीको घरमा आगो लगाई दिएको हो भनी देख्ने कुनै चश्मदिद साक्षी समेत मिसिल प्रमाणबाट देखिन नथाएको स्थितिमा ज्यान जस्तो गम्भीर अपराधमा दोषी ठहराउन न्यायसंगत नहुने हुन्दा निजले अभियोगबाट सफाइ पाउने ।

त्यस्तै श्री ५ को सरकार वि.सोचिन्द्र यादव भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा^{१८} निम्न अनुसारको व्याख्या भएको छ:

फौजदारी मुद्दामा जाहेरी दरखास्त आफैमा प्रमाण होइन, प्रमाण हुन सक्दैन केवल अपराध अनुसन्धानको आधार मात्र हुन सक्छ त्यसलाई स्वतन्त्र आधार प्रमाणहरुबाट पुष्टि भएको हुनु पर्दै स्वतन्त्र र निविर्वाद सबुद प्रमाणहरुबाट आरोपित कसूरको पुष्टि हुनुपर्दै । प्रहरीमा भएको साविती बयानलाई अन्य प्रमाणहरुबाट पुष्ट्याइ भएको हुनुपर्दछ । जाहेरी दरखास्त र

१५ नेकाप २०४९, अंक ४ नि.न. ४५१५

१६ नेकाप २०२८ नि.न. ६१२

१७ नेकाप २०५५, अंक ३ नि.न. ६५२३

१८ नेकाप २०५६, अंक १ नि.न. ६६५६

प्रहरीमा भएको साविती बयानको आधारमा मात्र कसूरका ठहर गर्नु न्याय कानून समेतबाट नमिल्ने ।

यसपछिका मुद्दाहरुमा भएका प्राय फैसलाहरुमा प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरामा अदालतले अदालतले जोड दिएको देखिन्छ । नेपाल सरकार वि.सानोमाया राई भएको मानव बेचविखन मुद्दामा^{१९} निम्न अनुसार व्याख्या भएको छ :

के कस्तो कार्यबाट के कस्तो कानूनको उल्लङ्घन भई अपराधजनित कार्य भयो र त्यस्तो कार्यमा को कसको के कसरी संलग्नता रहेको छ भन्ने कुरा पनि अभियोजन पक्षले नै शंकारहित तवरले (द्व्यभथयलम तजभ मयगदत) पुष्टि गरेको हुनुपर्छ । विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले अभियोजन पक्षको उक्त दायित्व सीमित वा समाप्त नहुने ।

४. प्रमाण कानूनको विकासमा प्रमाण (दोस्रो संसोधन) ऐन, २०३१

माथि नै विवेचना गरिसकिएको छ कि प्रमाण ऐन, २०३१ जारी हुँदाकै अवस्थामा केही कमी कमजोरीहरू विद्यमान थिए भने केही कमी विज्ञान र प्रविधिको विकास तथा प्रमाण कानूनको क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले महसुस गराएको हो । प्रा. माधवप्रसाद आचार्यले यो ऐन जारी भएको करिव आठ वर्षमा लेख्नु भएको प्रमाण ऐनः एक समीक्षात्मक अध्ययनमा प्रमाण ऐनको दफा ३,८,९,१२,१८,२४, २८,३०,३७ र ३८ मा संसोधनको आवश्यकता रहेको उल्लेख गर्नु भएको थियो । तर लामो समयसम्म यसमा विधि निर्माताको ध्यान पुगेको थिएन । फौजदारी न्याय प्रशासनका क्षेत्रमा विकास भएका नयाँ मान्यतालाई आत्मसात गरेर देवानी र फौजदारी संहिताहरू जारी भएपछि तिनमा समेटिएका मान्यतासमेत अनुकूल हुनेगरी प्रमाण ऐनमा संसोधन आवश्यक महसुस गरियो र कानून आयोगले यससम्बन्धमा अग्रसरता लियो ।

दोस्रो संसोधनको तयारीस्वरूप नेपाल कानून आयोगले गरेको छलफलको क्रममा पनि ती विर्षयहरुमा व्यापक छलफल भएका थिए । फलस्वरूप दोस्रो संसोधनले यी सबैजसो दफाहरुमा आवश्यक संसोधन गरी औँत्याइएका कमी कमजोरीहरूलाई संवोधन गरेको छ । यसको साथै विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकासले अपराधको अनुसन्धान र प्रमाण संकलनका क्षेत्रमा गरेको सहजीकरणलाईसमेत यो संसोधनले आत्मसात गर्ने प्रयत्न गरेको छ । यसकासाथै देवानी र फौजदारी कानूनका क्षेत्रमा जारी भएका संहिताहरूले प्रमाण सम्बन्धी नयाँ मान्यतालाई आत्मसात गरेका छन् । ती संहिताको व्यवस्था अनुकूल प्रमाण ऐन, २०३१ को व्यवस्थामा परिमार्जन गर्न आवश्यक थियो र सो अनुरूप मोटामोटी रूपमा विकसित नयाँ मान्यतालाई समेटने प्रयास गरेको छ ।

४.१ दोस्रो संसोधनले गरेका महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू

प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको दोस्रो संसोधनले जम्माजम्मी २३ वटा दफामा संसोधन गरेको छ भने १० वटा दफामा थप गरेको छ । दोस्रो संसोधनले लिखतको परिभाषालाई समय अनुकूल परिमार्जन गरी विद्युतीय लिखतलाई पनि मान्यता दिएको छ । मुद्दामा डिजिटल अभिलेख राखिएका खाता बहिं

किताब लगायतका डिजिटल प्रमाणलाई ग्राह्य बनाएको छ । लोगनेस्वास्नीको मञ्जुरीबाट भएको कृतिम गर्भाधानबाट जन्मेको शिशुको वैधानिक अवस्थाका बारेमा प्रष्ट व्यवस्था गरेको छ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा सहअभियुक्तको पोलको प्रमाणिक मान्यताका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । आफू सावित भई अर्को सहअभियुक्तलाई पोल गर्ने सहअभियुक्तलाई पोलिने सहअभियुक्तले जिरह गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । मृत्युकालीन घोषणालाई प्रष्ट शब्दमा उल्लेख गरिएको छ । दशी प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्थाको दायरा फराकिलो पाँदै अनुसन्धानको सिलसिलामा घटनास्थलमा भेरिएको निशान, छाप, चिन्ह, दाग वा पीडित वा अभियुक्तको पहिचान खुल्ने साक्षीले अदालतका समक्ष सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चीज वस्तु प्रमाणमा लिन हुने र साक्षीले अदालत समक्ष उपस्थित सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै वस्तु दशीको रूपमा प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

दफा २५ मा रहेको आफ्नो अभियुक्तको भनिएकोमा आफ्नो शब्द भिकी प्रष्ट पारिएको छ । दफा २६ मा देवानी मुद्दामा दावी प्रमाणित गर्ने भारमा आफ्नो दावी भन्ने शब्द पछि वा प्रतिदावी भन्ने शब्दावली थपगरी प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रष्ट बनाइएको छ । दफा ३२ मा रहेको १२ वर्षदेखि कुनै जानकारी नपाइएको व्यक्ति जीवित छ भन्ने पक्षले प्रमाणित गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्थामा १२ वर्षको सट्टा कानुन बमोजिम मृत्यु भएको अनुमान गर्न सकिने अवधि व्यतित भइसकेपछि पनि भन्ने शब्दहरु राखिएका छन् । देवानी संहिताको दफा ४० मा फरक फरक अवस्थाका व्यक्तिको मृत्यु भएको अनुमान गर्ने फरक फरक समय निर्धारण गरिएको छ । दफा ३२ को यो संसोधनले उक्त व्यवस्थासँग सामान्जस्यता कायम गरेको छ ।

दोस्रो संसोधनले सिँगो परिच्छेद ७क थप गरेको छ जसमा प्रमाणको प्रस्तुति र प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी व्यवस्था छ । यसभित्र मौखिक प्रमाण श्रव्यदृष्ट मार्फत बुझ्न सकिने व्यवस्था गर्नुको साथै पक्षले उजुरी, फिराद, वयान वा प्रतिउत्तर पत्रमा सबै प्रमाण खुलाउनु पर्ने र साक्षी पक्षले नै उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था राखिएको छ । दफा ४० र ४१ मा रहेका लोगने र स्वास्नी भन्ने शब्दहरुको सट्टा पति र पत्नी भन्ने शब्दहरु राखिएको छ । त्यस्तै अर्को महत्वपूर्ण संसोधन दफा ५० मा गरिएको छ जसमा सहअभियुक्तको जिरह सम्बन्धी वयस्था छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०३ मा भएको सहअभियुक्तको जिरह सम्बन्धी व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न जिरह गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि दफा ५० (५क) र (५ख) मा गरिएको छ । त्यस्तै अर्को महत्वपूर्ण व्यवस्था दफा ५२ पछि थपिएको दफा ५२क रहेको छ जसमा विशेषज्ञ साक्षीको बकपत्रसम्बन्धी व्यवस्था छ जुन मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०२ मा गरिएको व्यवस्था अनुरूप छ । प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको दोस्रो संसोधनले गरेको परिवर्तनको विस्तृत विवेचना तलका अनुच्छेदहरूमा गरिएको छ ।

४.२ प्रमाण ऐन, २०३१ को दोस्रो संसोधनले गरेको परिवर्तनको दफाबाट विवेचना

प्रमाण ऐन, २०३१ मा भएको दोस्रो संसोधन, २०७७ ले गरेको पहिलो संसोधन वा परिवर्तन दफा २ (ग) मा रहेको सार्वजनिक लिखतको परिभाषा हो । अहिलेको डिजिटल युगमा अधिकांश कारोबार डिजिटल माध्यमबाट हुने र त्यसलाई अदालतले मान्यता दिइ आएकोमो उक्त दफा २ (ग) रहेको सार्वजनिक लिखतको परिभाषामा परिमार्जन गरी डिजिटल वा विद्युतीय स्वरूप समेतलाई लिखतभित्र समेटेको छ ।

ऐनको दफा ३ मा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्नु पर्छ भनिएको छ । यसले सम्बद्ध कुरालाई खुला छोडेर अदालतले यसको निर्धारण गर्न सक्ने गरी यसको दायरा फराकिलो पारेकोमा दफा ८ ले यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाणमा लिन हुने कुरा र साक्षीले अदालत समक्ष बकेका कुराहरुमात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने गरी यसको दायरा सीमित पारेको थियो । दोस्रो संसोधनले यो द्विविधा हटाउन दफा ८ रहेको मात्र भन्ने शब्द हटाई यसमा स्पष्टता ल्याएको छ । अब अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र सम्बद्ध कुरालाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न सहयोग गर्ने कुनैपनि प्रमाण बुझ्न सक्ने भएको छ ।

दफा ५ मा रहेको न्यायिक जानकारीका कुरामा उपदफा (२क) थप गरी उपदफा (२) को व्यवस्था (विवादको विषय हुन नसक्ने सामान्य ज्ञानको कुरामा लिएको न्यायिक जानकारी बाहेक) न्यायिक जानकारीका विषयमा पक्षले प्रमाण पुऱ्याउन नपर्ने व्यवस्था गरेको छ । अदालतले न्यायिक जानकारी लिने सम्बन्धमा उक्त दफामा दुई किसिमका कुराहरु छन् । पहिलो विषय केही कुराहरुमा अदालतले स्वयं न्यायिक जानकारीमा लिनुपर्ने अर्थात बाध्यात्मक रूपमा न्यायिक जानकारीमा लिनुपर्ने विषयहरु छन् भने दोस्रो कुरा विवादको विषय हुन नसक्ने सामान्य ज्ञानका कुराहरुको स्वयं न्यायिक जानकारी लिन हुने व्यवस्था छ । यी दोस्रो प्रकारका विषयहरुमा अदालत स्वयं आफ्नो अग्रसरतामा न्यायिक जानकारीमा लिने र अर्को पक्षको अनुरोधमा न्यायिक जानकारीमा लिने विषयहरु छन् । पक्षको अनुरोधमा न्यायिक जानकारी लिनु अघि सो सम्बन्धमा अदालत स्पष्ट हुन पक्षसँग आवश्यक प्रमाण माग गर्न सक्ने व्यवस्था दफा ५(२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा छ । तर दफा ५(१) को अवस्था अर्थात अदालतले बाध्यात्मक रूपमा न्यायिक जानकारी लिनुपर्ने विषयमा पक्षले प्रमाण पुऱ्याउन आवश्यक नपर्ने व्यवस्था संसोधनले थप गरेको दफा ५ को उपदफा (२क)मा गरिएको छ ।

दफा ६ मा चारबटा उपदफाहरु थपिएका छन् । थपिएको उपदफा (८१) पाति पत्नीको मञ्जुरीले कृतिम गर्भधान प्रणालीद्वारा जन्मिएको शिशु विवाहित पतिबाट जन्मेको अनुमान, थपिएको उपदफा (८१) मा डिजिटल वा विद्युतीय कारोबार वा संझौताबाट भएको लिखत रितपूर्वक भएको भनी अदालतले अनुमान गर्ने, त्यस्तै थपिएको उपदफा (८२) मा विद्युतीय हस्ताक्षरबाट कारोबार भएकोमा रितपूर्वक नै हस्ताक्षर भएको हो भनी अदालतले अनुमान गर्ने र थपिएको उपदफा (छ) मा विदेशी राज्यको सरकारबाट प्राप्त भएका प्रमाण सही रूपमा प्राप्त भएका भन्ने अनुमान समावेश छन् ।

प्रमाण ऐनमा भएको दोस्रो संसोधन २०७७ ले थपेको अर्को महत्वपूर्ण प्रावधान दफा ९क हो । यसमा सहअभियुक्तको पोल सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । संसोधनले थपेको दफा ९ क ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिले कसूर गरेकोमा त्यस्ता व्यक्तिहर मध्ये कुनै व्यक्तिले अदालतमा आफू सावित भई अन्य अभियुक्तलाई पोल गरेकोमा त्यस्तो पोल अन्य प्रमाणबाट पुष्टि भएमा प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४को दफा १०३ ले कुनै सहअभियुक्तले अर्को सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा जिरह गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । दफा १०३ मा भनिएको छ यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था र प्रमाण ऐनको दफा ९क मा गरिएको यो व्यवस्थाले सहअभियुक्तको बयानको सम्बन्धमा रहेको अस्पष्टता वा अन्यौल हटाएको छ ।

यो व्यवस्थाले सहअभियुक्तको पोलको प्रमाणिक मूल्यका सम्बन्धमा रहेको अन्यौललाई हटाउन मद्दत गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । सभअभियुक्तको पोलको सम्बन्धमा दुईथरी अतिवादी धारणा विचारान रहेको पाइन्छ । एउटा यो प्रमाण नै होइन भन्ने र अर्को सहअभियुक्तको पोललाई आधार मानेर कसूरदार ठहर्याउने मान्यता । यी दुवै मान्यता सही होइनन् । सहअभियुक्तको पोल आफैमा स्वतन्त्र र सारभूत प्रमाण होइन । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकार वि. पदमबहादुर गुरुङ भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दा, नेकाप २०७५ अंक ६ नि.नं. १००३७ मा यस सम्बन्धमा प्रष्ट व्याख्या भएको छ । उक्त मुद्दामा भनिएको छ

“सहअभियुक्तको पोल आफैमा सारभूत प्रमाण होइन, यो न्याय निर्क्योल गर्न एउटा थप आधार मात्र हो । यसैलाई मूल प्रमाण मानी इन्साफ गरिने पनि होइन । सहअभियुक्तको पोल स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थित हुनुपर्छ तब मात्र त्यसलाई प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसरी समर्थित नभएमा प्रमाणमा लिन मिल्ने देखिँदैन ।”

दोस्रो संसोधनले दफा ११ को मृत्युकालीन घोषणाको व्यवस्थालाई प्रष्ट पारेको छ । पहिलाको दफा ११ मा “कुनै मरेको व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस् छैदै आफ्नो मृत्युको कारणका सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।”

यसको सट्टा संसोधनले निम्न व्यवस्था राखेको छ । “कुनै व्यक्तिले आफू मर्न लागेको अवस्थामा होस् छैदै निजको मृत्युको कारणका सम्बन्धमा मृत्यु हुनु अघि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ ।”

संसोधनले दफा १३ क थप गरेको छ । उक्त दफामा श्रव्य-दृष्टि माध्यमबाट विद्युतीय अभिलेखमा उल्लेख भएका कुराहरु प्रमाणमा लिन हुन्छ भन्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै दफा १४ मा संसोधन गरी नियमित रूपमा राखिएका खाता बहीमा डिजिटल वा विद्युतीय माध्यमबाट राखिएका विवरण समेत समेटिएको छ ।

दोस्रो संसोधनबाट ऐनको दफा १८ मा पनि संसोधन गरिएको छ । शब परीक्षण प्रतिवेदनलाई पोष्ट मर्टमको सट्टा अटप्सी रिपोर्ट भनिएको छ । अनुसन्धानको क्रममा संकलित प्रमाण कागजहरूको दायरा बढाइएको छ । तत्काल प्राप्त प्रमाणको थुनछेक सम्बन्धमा ग्राह्यतालाई प्रष्ट पारिएको छ । त्यसैगरी दस्री प्रमाण तथा विद्युतीय प्रमाण वा बयान समेतलाई समेटिएको छ ।

दफा २० मा टिप्पणी वा प्रतिवेदन जाहेर गर्नु पर्ने भन्ने शब्दको सट्टा पेश गर्नु पर्ने भन्ने उल्लेख गरेको छ । दफा २१ मा महत्वपूर्ण संसोधन भएको छ । साविक दफा २१ मा “दफा ९ देखि २० सम्ममा उल्लेख भएका लिखत बाहेक अन्य कुनै लिखत सो लिखत छ, भन्ने कुराको प्रमाणको रूपमा लिन हुन्छ ।” भन्ने व्यवस्था थियो । उक्त व्यवस्थाले दफा ९ देखि २० सम्म उल्लेखित भएदेखि बाहेकका लिखतहरुलाई मुद्दामा प्रमाणमा लिन नमिल्ने भन्ने अर्थ लागदथ्यो । त्यसले केवल उक्त लिखतको अस्तित्वलाई स्थापित गर्नेसम्मको कुरालाई मात्र ग्राह्य मानेको थियो । तर संसोधनबाट थपिएको व्यवस्थाले “दफा ९ देखि २० सम्ममा उल्लेख भएका लिखत बाहेक अन्य कुनै लिखत भए त्यस्तो लिखत प्रमाणको रूपमा लिन हुन्छ ।” भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

दफा २२ मा महत्वपूर्ण परिवर्तन भएको छ । “यसमा पहिला रहेको साक्षीले अदालतका समक्ष सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चीज वस्तु प्रमाणमा लिन हुन्छ ।” उक्त व्यवस्थाको सट्टा राखिएको संसोधित व्यवस्थामा

(१) "अनुसन्धानको सिलसिलामा घटनास्थलमा भेटिएको निशान, छाप, चिन्ह, दाग वा पीडित वा अभियुक्तको पहिचान खुले साक्षीले अदालतका समक्ष सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चीज वस्तु प्रमाणमा लिन हुन्छ ।

(२) साक्षीले अदालतका समक्ष सनाखत गरेको मुद्दासँग सम्बन्धित जुनसुकै दशी वा चीज वस्तु प्रमाणमा लिन हुन्छ ।"

त्यस्तै दफा २३ मा भएको संसोधनले सो दफाको व्यवस्थालाई प्रष्ट बनाएको छ । उक्त दफाका विभिन्न उपदफामा भएका राय यकिन गर्ने भन्ने शब्दावलीमा रहेका राय भन्ने शब्द हटाई यकिन बनाइएको छ ।

दफा २५ मा रहेको आफ्नो अभियुक्त भन्ने पदावलीको अनावश्यक रूपमा रहेको आफ्नो भन्ने शब्द हटाइएको छ ।

दफा २६ मा संसोधन गरी देवानी कार्यविधि संहिताले गरेको प्रतिदावी सम्बन्धी व्यवस्था अनुकूल हुने गरी आफ्नो दावी भन्ने स्थानमा आफ्नो दावी वा प्रतिदावी राखिएको छ ।

दफा ३२ मा रहेको

"कुनै व्यक्ति जीवित छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने भार अन्तर्गत कुनै व्यक्ति जीवित छ वा निजको मृत्यु भैसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वभाविक रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजका सम्बन्धमा १२ वर्षदेखि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएमा, निज जीवित छ भन्ने पक्षले तै सो कुरा प्रमाणित गर्नु पर्दछ ।" भन्ने व्यवस्थामा रहेको १२ वर्ष देखि भन्ने पदावलीको सट्टा कानुन बमोजिम मृत्यु भएको अनुमान गर्न सकिने अवधि व्यतित भइसकेपछि पनि भन्ने पदावली राखिएको छ । मुलुकी देवानी संहिताको दफा ४० मा मरेको अनुमान गरिने विस्तृत र फरक फरक अवस्थाका व्यक्तिको सम्बन्धमा फरक फरक समयावधि तोकिएको सन्दर्भमा त्यस व्यवस्था सँग तालमेल मिलाउन यो व्यवस्था भएको हो ।

अर्को महत्वपूर्ण परिवर्तन दफा ३५ मा गरिएको छ । दफा ३५ को उपदफा (१) मा भएको लिखतको स्पष्टीकरणले लिखत भित्र डिजिटल वा विद्युतीय अभिलेखमा रहेको कुनै विषय वा त्यसको छापिएको वा भण्डारण गरिएको अप्टिकल वा इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक स्वरूपमा रहेको प्रकाशित वा पुन प्रकाशित भएको डिजिटल वा विद्युतीय सामग्री वा त्यस्ता सामग्रीका प्रतिलिपि समेतलाई जनाउँछ, भनी विद्युतीय लिखतलाई समावेश गरेको छ । त्यस्तै दफा ३५ को उपदफा (३) मा संसोधन गरी लिखत भित्र नेपाल सरकारबाट भएका निर्णय वा आदेश वा राखिएको अभिलेख समेत समेटिएको छ ।

त्यसैगरी ऐनको परिच्छेद ७ पर्छि सिंगो परिच्छेद अर्थात परिच्छेद ७ क. थपिएको छ । उक्त परिच्छेद प्रमाणको प्रस्तुतिसँग सम्बन्धित छ । उक्त परिच्छेदको दफा ३७क. मा श्रव्य दृष्य संवाद मार्फत प्रमाण वुझ्न सकिने व्यवस्था गरेको छ, तर सो कुरा अदालतले उचित ठानेमा भन्ने व्यवस्था गरी अदालतलाई व्यापक स्वविवेक दिएको देखिन्छ । दफा ३७ख. मा प्रमाण पेश गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था छ, जसमा वादीले उजुरी वा फिरादपत्र साथ अभियुक्तले बयानमा र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र वा प्रतिदावीमा आफ्ना सबै साक्षीलिखत र दशी प्रमाण उपलब्ध भएसम्म खुलाउनु पर्ने, अदालतले तोकेको दिन पक्षहरूले आफ्नो साक्षी उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था थपिएको छ । यसको साथै कुनै खाश मुद्दामा मुद्दा दायर गर्दाकै अवस्थामा प्रतिवादी उपस्थित भई वादी वा प्रतिवादी वा दुवै पक्षले साक्षी वा विशेषज्ञ उपस्थित गराउन सक्ने व्यवस्था समेत छ ।

दफा ३८ मा रहेको साक्षी हुन सक्ने व्यक्तिभित्र पहिलो संसोधनबाट मतियार थप भएकोमा दोस्रो संसोधनले सहअभियुक्त लगायत भन्ने पदावली थपिएको छ । त्यस्तै दफा ४० मा गवाही दिन कर नलाग्ने नातामा लोग्ने वा स्वास्नी शब्दको सटटा पति वा पत्नी शब्द राखिएका छन् । त्यस्तै दफा ४१ मा रहेको लोग्ने स्वास्नीका बीचको कुरा प्रकट गर्न नहुने भन्ने व्यवस्थामा रहेका लोग्ने र स्वास्नी शब्दलाई पति र पत्नी शब्दबाट प्रतिस्थापन गरिएको छ ।

दफा ४५ मा कानून व्यवसायीले आफ्नो पक्षले दिएको जानकारी प्रकट गर्न नहुने व्यवस्था छ । दफा ४५ को उपदफा (१) को स्पष्टीकरणमा कानून व्यवसायी भन्नाले प्रचलित कानून बमोजिम कानून व्यवसाय गर्न अधिकारप्राप्त व्यक्ति सम्भनु पर्दछ भनिएको छ । त्यस्तै दफा ४६ मा रहेको कुनै व्यक्ति र निजको व्यवसायिक कानूनी सल्लाहकारको बीचमा भएको कुरा प्रकट गर्न पक्षलाई कर नलाग्ने भन्ने व्यवस्थामा कानूनी सल्लाहकारको अगाडि प्रयोग भएको व्यावसायिक शब्द हटाइएको छ । कानूनी सल्लाहकार भनेपछि स्पष्ट हुनेमा आवश्यक नभएको व्यावसायिक कानूनी सल्लाहकार शब्द राखेर अस्पष्टता सृजना भएको थियो ।

त्यस्तै दफा ४८मा सामान्य संसोधन गरिएको छ जसमा “प्रचलित नेपाल कानूनका अधिनमा रही अदालतले निर्धारित गरेको क्रम अनुसार साक्षी पेश गरिने र बकाइनेछ ।” भन्ने व्यवस्थामा रहेको पेश गरिने र बकाईने छ को सटटा उपस्थित गराई बकपत्र गराउनु पर्ने छ भन्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

दफा ५० मा रहेको सोधपुछ र जिरह सम्बन्धी व्यवस्थामा केही संसोधन र थप भएको छ । उक्त दफामा केही कुरा प्राविधिक रूपमा मिलाइएका छन् । जस्तो साक्षी बकाउँदा जुन पक्षको हो सो पक्षले भन्ने ठाउँमा सोही पक्षले राखिएको छ । दफा ५० को उपदफा (५) पछि (५क.) र (५ख.) थपिएका छन् । यी व्यवस्था सहअभियुक्तको जिरह गर्ने सम्बन्धी छन् । उपदफा (५क) ले कुनै अभियुक्तले बयान गर्ने क्रममा कुनै अको अभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोल गरेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तलाई जिरह गर्ने अवसर दिन सकिनेछ । उपदफा (५ख)मा सो सहअभियुक्तलाई फैसला हुनु भन्दा अघि जिरह गर्न तारिख तोकी जिरह गर्न अवसर दिनुपर्ने व्यवस्था छ ।

त्यस्तै दफा ५१ मा सामान्य हेरफेर गरिएको छ । उक्त दफामा रहेको साक्षीसँग अनुचित प्रश्न सोधन अदालतले मनाही गर्न सक्ने: कुनै साक्षीलाई अनावश्यक रूपमा बेइज्जत गर्ने वा भिकाउने किसिमका प्रश्न सोधन अदालतले मनाही गर्नेछ भन्ने व्यवस्थामा रहेको मनाही गर्नेछ भन्ने पदावलीको सटटा रोक लगाउन सक्ने छ भन्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

दोस्रो संसोधनले दफा ५२ मा केही उल्लेखनीय संसोधन गरेको छ । साविकको व्यवस्थामा रहेको “विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकाउने र जिरह गर्ने : हस्ताक्षर, ल्याच्चे, बिदेशी कानून, विज्ञान, रीति रिवाज, कला वा यस्तै अन्य विषय सम्बन्धी कुरा यकीन गर्नुपर्ने हुन आएमा अदालतले त्यस सम्बन्धमा विशेष दक्षता, अनुभव, वा तालीम प्राप्त व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बकाउन हुन्छ । सो बमोजिम अदालतले कुनै विशेषज्ञलाई साक्षी सरह बकाएमा मुद्दाको पक्षलाई यस ऐन बमोजिम जिरह गर्ने मौका दिनु पर्दछ । ” भन्ने रिति रिवाज भन्ने पदावली पछाडि “कला, बैज्ञानिक वा प्राविधिक रूपमा परीक्षण हुनुपर्ने विषय थपिएको छ ।”

दफा ५२ पछि दफा ५२क. थपिएको छ । उक्त दफा विशेषज्ञको बकपत्रसँग सम्बन्धित छ । उक्त थपिएको दफा ५२क.मा निम्न अनुसारको व्यवस्था छ

- (१) यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि विशेषज्ञ साक्षीको वकपत्रको लागि तोकिएको दिन बकपत्र गर्न उपस्थित हुन नसक्ने भई सोही व्यहोराको लिखित जानकारी प्राप्त भएमा अदालतले त्यस्तो विशेषज्ञलाई उपयुक्त समयमा बकपत्रको लागि उपस्थित हुन आदेश दिन सम्मेछ ।
- (२) उपदफा (१) जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा कारणले निजलाई बुझन सक्ने अवस्था नभएमा र विशेषज्ञलाई नबुझी नहुने भएमा सोही विषयको अर्को विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिनेछ ।

यस्तै व्यवस्था फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १०२ मा समेत भएकोले सो अनुरूप बनाउन यो दफा थप गरिएको बुझन सकिन्छ । त्यस्तै दफा ५३ मा केही थप गरी स्पष्ट पारिएको पाइन्छ । उक्त दफामा साविकमा अदालतले साक्षीसँग आवश्यक प्रश्न सोधन सक्ने शीर्षक अन्तर्गत अदालतले साक्षीसँग आवश्यक देखेमा जुनसुकै प्रश्न सोधन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेकोमा संसोधित व्यवस्था निम्न अनुसार छः

“५३. अदालतले साक्षीसँग आवश्यक प्रश्न सोधन सक्ने: यस ऐन बमोजिम साक्षी परीक्षण गर्दा अदालतले साक्षीलाई सम्बद्ध विषयसँग सम्बन्धित आवश्यक प्रश्न सोधन सक्नेछ ।”

५. निष्कर्षः

नेपालको एकीकृत प्रमाण कानुनको इतिहास त्यति लामो नभएपनि साक्षी प्रमाण बुझी मुद्दाको निर्णय गर्ने अभ्यास प्राचीन कालदेखिनै रही आएको देखिन्छ । उक्त कुरा वि.एच हड्सनको मिस्सेलियनस एस्सेज रिलेटिङ्गको इण्डियन सब्जेक्टमा विभिन्न ९८ प्रश्न मध्ये तीस भन्दा बढी प्रश्नहरु प्रमाणसँग सम्बन्धित भएको र उनले नेपालको न्याय प्रणाली र साक्षी प्रमाण बुझ्ने व्यवस्थाको प्रशंसा गरेकाटै प्रष्ट हुन्छ । १९१० सालको मुलुकी ऐनमा प्रारम्भमा प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था नगर्न्य सहेपनि पटक पटकका संसोधनले प्रमाण सम्बन्धमा पर्याप्त व्यवस्था गरेको थियो । नेपालको परम्परागत न्याय प्रणाली आफ्नै किसिमको तर प्रकृतिको हिसावले अन्वेषणात्मक पद्धतिसँग मिल्दो जुल्दो रहेकोले २०१७ सालपछि अभियोजनात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएपनि प्रमाणको भारसम्बन्धी स्पष्ट धारणाको विकास भइसहेको थिएन । हुन त कतिपय मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ जारी हुनु अघिपनि प्रमाण सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरुको अवलम्बन गर्ने गरिएको थियो भन्ने कुरा हिरापासी वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप २०२८ अंक १, नि.नं ६१२ मा भएको व्याख्याले देखाएता पनि न्यायिक जनशक्ति यो सिद्धान्तसँग पूर्ण रूपमा परिचित भइसकेको थिएन । त्यतिमात्र नभएर प्रमाण ऐन, २०३१ आइसकेपछि, पनि लामो समयसम्म यो अन्यौल कायम रहेको कुरा माथि गरिएको विवेचनाबाट प्रष्ट हुन्छ । २०३१ सालमा प्रमाण ऐन जारी भई प्रमाण सम्बन्धी एकीकृत कानुन बनेपछि पनि प्रमाण ऐनले समेटेका सिद्धान्तहरुलाई आत्मसात गर्न व्यवहारमा लागू गर्न केही समय लाग्यो भने यसमा रहेका तत्कालीन कमाजोरी र अस्पष्टता हटाउन तथा विज्ञान तथा प्रविधिले त्याएको परिवर्तन अनुरूप प्रमाण ऐनलाई परिमार्जन गर्न करिब ४६ वर्ष कुर्नु पर्यो । ढिलै भएपनि प्रमाण ऐनमा भएको दोस्रो संसोधनले यसमा रहेका केही अस्पष्टतालाई संबोधन गर्नुको साथै विज्ञान र प्रविधिले त्याएको परिवर्तन अनुरूप डिजिटल वा विद्युतीय लिखित तथा डिजिटल र विद्युतीय प्रमाणहरुलाई ग्राह्य बनाएको छ ।

पीडितन्याय शास्त्रको अवधारणा र पीडितको न्यायमा सुनिश्चितताका लागि अभियोजनकर्ताको भूमिका

गोपालप्रसाद रिजाल^१

१. प्रारम्भिक

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा पीडित न्यायशास्त्रको क्षेत्रमा काम गर्न थालिएको इतिहास धेरै लामो छैन । वर्तमानमा गम्भीर किसिमका कसूरमा कसूर पीडितका तर्फबाट राज्य, खास गरेर अनुसन्धान गर्ने प्रहरी र अभियोजन गर्ने सरकारी वकीलबाट मुद्दा मामिला सम्बन्धी कार्य गरिदै आएको छ । कसूर पीडितले आफू पीडित भएको अपराधमा आफै मुद्दागर्नुपर्ने व्यवस्थाको अन्त्य सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ लागू भए पश्चात् भएको हो । यस प्रस्तुतीमा खास गरेर पीडित न्यायशास्त्र अर्थात् अपराध पीडितलाई न्यायको प्रत्याभूतिको सन्दर्भलाई जोडेर पीडित न्याय सम्बन्धी अवधारणा र विकास, पीडित न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू, पीडितको सामाजिक पुनःस्थापना, पीडितका अधिकार र कर्तव्य, पीडित न्याय सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाका साथै सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तका वारेमासीक्षितमा उल्लेख गरिएको छ । फौजदारी न्याय प्रशासन सम्बद्ध कानून कार्यान्वयनका सन्दर्भमा अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको कार्यसम्पादनमा यो प्रयासबाट केहि हदसम्म सहयोग पुग्नेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

२. परिचय

फौजदारी न्याय प्रणालीमा अपराध तथा शक्तिको दुरूपयोगबाट क्षति व्यहोर्नुपरेको व्यक्तिलाई पीडितको रूपमा लिईन्छ । आपराधिक कार्यको परिणाम व्यक्तिको शारिरीक, मानसिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक एंवं सामाजिक क्षति हुन्छ भने त्यस्ता व्यक्ति वा समूहलाई पीडित भनेर बुझनुपर्ने हुन्छ ।

पीडितको वारेमा अध्ययन गर्नु, छलफल गर्नु, न्यायोचित व्यवस्था गर्नु पीडित राहतशास्त्र हो । यस भित्र पीडितलाई मद्दत गर्ने, सहयोग गर्ने, उपचार गर्ने, परिपुरण र सामाजिकीकरण गर्ने समेतका कार्य पर्दछन् । पीडित हुनुको कारणको खोजी गरी पीडित हुनबाट जोगाउने वा पीडित हुन नपर्ने अवस्था (Preventive) र पीडित भए पछिको न्याय प्रदान गर्न उपयुक्त विविध उपायको अवलम्बन गर्ने विषय पीडित न्यायशास्त्र भित्र पर्दछन् ।

अपराध विहिन समाजको परिकल्पना गर्न सकिदैन । कतिपय अपराधबाट तत्कालको लागि समाजले पीडितको अनुभूति नगरे पनि अन्ततः व्यक्ति वा समाज त्यस्तो अपराधको दुष्परिणाम पीडित बन्दछन् । तथापि धेरै जसो अपराधको कारण कुनै न कुनै व्यक्ति तत्काल देखि नै पीडित भएका हुन्छन् । जसरी कुनै अपराधको सम्बन्धमा अपराधशास्त्रले (Criminology) अपराध गर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा अध्ययन गर्दछ, सँगसँगै त्यहि अपराधको अर्को पाटो पीडितका सम्बन्धमा अध्ययन गर्नु

^१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

पर्दछ भन्ने मान्यता पीडितशास्त्रले (Victimology) राख्दछ । पीडितलाई उसको पीडावाट कसरी मुक्त गर्ने वा पीडालाई कम गर्ने भन्ने विषय पीडितराहत शास्त्रको मुख्य ध्येय हो ।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रारम्भमा जतिको महत्व वा चर्चा Criminology अन्तर्गतअभियुक्तको सम्बन्धमा गर्ने गरिएको थियो, त्यसको तुलनामा अपराधवाट पीडितको हकमा ज्यादै कम महत्व पाएको देखिन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा पीडितलाई कम आंकलन गरिनु हुदैन भन्ने मान्यतामा पीडित न्याय शास्त्र (Victimology) को विकास भएको हो ।

विश्वको इतिहासलाई हेर्ने हो भने सन् १७७४ को वेबिलियन कोड अफ हम्बुरावीमा अपराध पीडितलाई क्षतिपुर्ति दिनुपर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । प्रख्यात अपराधशास्त्री लोम्ब्रोसोले अपराध पीडितलाई क्षतिपुर्ति दिनुपर्ने अवधारणाको विकास गरेका हुन भनिन्छ । सन् १९४७ मा रूमेनियाका वकील वेज्जामिन मेण्डेल्शनले पहिलो पटक Victimology भन्ने शब्दको प्रयोग गरेका थिए । युरोपमा सन् १९९० फेब्रुअरी २२ मा A statement of the Rights of victims of crime को Charter लागू गरिएको दिनलाई हाल विश्वभरी Victims Day को रूपमा मनाउने प्रचलन छ ।

३. अपराध पीडितको परिभाषा

अपराध पीडितको परिभाषा विभिन्न कानून तथा दस्तावेजमा गरिएको पाईन्छ । UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, Adopted by General Assembly resolution 40/34 of 29 November 1985 को A. Victims of crime शिर्षक मा अपराधका पीडितको परिभाषा गर्दै यसो भनिएको छ^२:

1. "Victims" means persons who, individually or collectively, have suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that are in violation of criminal laws operative within Member States, including those laws proscribing criminal abuse of power.
2. A person may be considered a victim, under this Declaration, regardless of whether the perpetrator is identified, apprehended, prosecuted or convicted and regardless of the familial relationship between the perpetrator and the victim. The term "victim" also includes, where appropriate, the immediate family or dependants of the direct victim and persons who have suffered harm in intervening to assist victims in distress or to prevent victimization.
3. The provisions contained herein shall be applicable to all, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, age, language, religion, nationality, political or other opinion, cultural beliefs or practices, property, birth or family status, ethnic or social origin, and disability.

नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २ (ग) मा पीडित भन्नाले बेचिएको, ओसारपसार गरिएको वा बेश्यावृत्तिमा लगाइएको व्यक्ति संभन्नु पर्दछ भनिएको छ ।

त्यसै गरी अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले पीडित भन्नाले प्राकृतिक व्यक्तिको रूपमा रहेको प्रथमस्तरको पीडित, द्वितीयस्तरको पीडित र पारिवारिक पीडित संभन्नुपर्द भनी पीडितको बर्गिकरण गरेको छ^३ ।

४. पीडित न्यायशास्त्रको अवधारणा/यसको सैद्धान्तिक पक्ष

प्रत्येक आपराधिक कार्यमा कुनै न कुनै (निश्चित व्यक्ति वा समग्र समाज) पीडित हुन्छन् । Victimology, Criminology भित्रको महत्वपूर्ण शाखाहो जसले अपराध पीडितको वारेमा अध्ययन

^२ <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/victimsofcrimeandabuseofpower.aspx>

^३ ऐनको दफा २(ज)

गर्छ । (Victimology: A subfield of criminology that specializes in studying the victims of crime.) अपराधबाट पीडित अचानक र एकै प्रकारका हुदैनन् । अपराध अनुसार, वातावरण अनुसार, पात्र अनुसार र अवस्था अनुसार अपराध पीडित फरक, फरक हुन्छन् । पीडित हुन कुनै निश्चित समय, स्थान वा पूर्व जानकारी प्राप्त हुदैन । पीडित हुनुका कारण पहिल्याउने प्रयास स्वरूप केहि सिद्धान्त विकास भएका छन्;

- **Victim Precipitation Theory:** यो सिद्धान्तलाई पहिलो पटक अपराधशास्त्री Marvin Wolfgang ले उल्लेख गरेका थिए । यिनले Victim Precipitated Criminal Homicide भन्ने लेखमा Like all criminology theories, victim precipitation relates to how and why crime happens. While most theories focus on the acts and intentions of the offender, victim precipitation seeks to understand the interaction between the victim and the offender. Under this theory, the victim is viewed as an active participant in the crime. This happens in two ways: first, the victim is the participant in the crime who acts first; and second, the victim encourages or provokes the offender to commit the crime. These are the primary components of the victim precipitation theory. भनेका छन् । पीडितकै आचरण वा व्यवहारका कारण पीडित हुन जाने अवस्थालाई यो सिद्धान्तले चित्रण गर्दछ । सबै अवस्थामा नभए पनि पीडितको सक्रिय वा निस्कृत्य दुवै व्यवहार पीडित हुनमा कारक हुन सक्छ ।
- **Lifestyle exposure Theory:** Lifestyle exposure theory posits that persons with certain demographic profiles are more prone to experience criminal victimization because their lifestyles expose risky situations. The probability of victimization increases as a function of engaging in lifestyles that increase the amount of time spent in public spaces, particularly at night, and time spent among strangers. Lifestyles are important because they increase the exposure to would-be offenders without effective restraints that can prevent a crime. Thus, it is the exposure to risk and not the lifestyles per se that create opportunities for victimization. This logic suggests that the well-established relationship between demographic characteristics, such as gender, and victimization, is fully mediated by lifestyles and exposure to risk. To date, empirical studies have found consistent support for the theory, particularly with respect to property victimization.^४ (जीवन शैली, आचरण वा संगतको कारण पीडित हुन जाने, जस्तो राती एकलै हुदैनु, अभिभावक विना वा असुरक्षित तरिकाले बस्नु, बढि आपराधिक गतिविधि हुने गाउँ / शहरमा बस्नु, वेश्यावृत्ति, लागू औषध सेवन, आपराधिक समूहमा संलग्न हुनु आदि)
- **Deviant place Theory:** The deviant place theory is the theory that the more often a victim visits a dangerous place, the more likely they will be exposed to crime, which raises their chance of being victimized. The theory states that the victim does not play a role in encouraging the crime but is still prone to being a victim because they live in a socially disorganized high-crime location. Even though they may not engage in risky behaviors or lead a dangerous lifestyle, residents of areas with high crime rates have the most significant risk of coming into contact with offenders.^५ (अपराध हुन सक्ने खतरनाक ठाउँमा जानु, असुरक्षित वा हेलचर्क्याई पूर्ण कार्य गर्नु, जन्मजात र कुनै भूगोल विशेष अपराधको लागि जिम्मेवार नभए पनि वेरोजगारी गरिबी र पिछडिएको क्षेत्रमा आर्थिक वा सामाजिक कारणले अपराध बढि हुने सम्भावना रहन्छ)
- **Routine activities Theory:** The routine activities theory states there must be three factors present for a crime to occur.
  1. The availability of suitable targets, including homes that contain high-value items that are relatively easy to obtain.
  2. The absence of capable guardians. Lack of guardianship such as the police, a homeowner, neighbors, friends, and relatives can increase the probability of a crime. A target that is undefended and attractive is

^४ https://www.researchgate.net/publication/321884132_Lifestyle_Exposure_Theory_of_Victimization

^५ <https://elawtalk.com/theories-of-victimology/>

the holy grail for a motivated criminal. However, if a target is well-defended by capable guardianship, even the most seasoned criminal may hesitate to attack.

3. The presence of motivated offenders who have criminal intent and the ability to act on their plan= For example, a substantial amount of jobless teenagers. If there is a lack of motivated criminals in an area, the crime rate is likely to be lower than the rate in an area with significantly more motivated offenders.

If However, if all of these variables are present, a crime can occur, and the risk of victimization will increase^६ (निरन्तर प्रतिकूल परिस्थिती भइ रहने)

Victimologytheories अपराध पीडित हुनबाट बच्नका लागि पूर्व सतर्कता अपनाउन महत्वपूर्ण हुने भए पनि अपराध भइसके पछि अपराध पीडितलाई दोष लगाउने गरी यसको प्रयोग गर्न पाइँदैन। जे सुकै कारणले अपराध पीडित हुन पुगेको भए पनि पीडित प्रतिको व्यवहार र पीडितन्याय प्राप्तीमा विभेद हुनु हुदैन।

पीडित न्याय र पुनःस्थापकीय न्याय

अपराध बापत दण्डमा जोड दिने र प्रतिरोधपूर्ण व्यवहारको विकल्पको खोजी गर्ने फौजदारी न्याय प्रणालीको नयाँ आयाम पुनःस्थापकीय न्याय (Restorative Justice) हो। Tony Marshall भन्ने विद्वानका अनुसार पुनःस्थापकीय न्याय एउटा प्रक्रिया हो जसमा कुनै कसूरका सरोकारवाला पक्ष सहभागी भएर कसूर पश्चातको अवस्था र यसले भविश्यमा पार्ने असरबारे सामूहिक रूपमा निक्यौल गर्ने गर्दछ (A process whereby all the parties with a stake in a particular offence come together to resolve collectively how to deal with the aftermath of the offence and its implication for the future)

John Braithwaite ले The Evaluation of Restorative मा भनेका छन् Restorative Justice means restoring victims, a more victim centered criminal justice system as well as restoring offenders and restoring community.

Restoring victim अन्तर्गत re-store property loss, restore injury, restore sense of security, restore dignity, restore sense of empowerment, restore harmony based on a feeling that justice has been done, restore social support आदि पर्दछन्। यसरी हेर्दा सरकारका तर्फबाट फौजदारी न्याय प्रशासनमा सहभागी हुनुको प्रमुख उद्देश्य नै Restorative Justice को उद्देश्य पुरा गर्न हो भन्न सकिन्छ।

पुनःस्थापकीय न्यायले पीडितको चाहना अवस्था र समाजमा पुनःस्थापनाका सम्बन्धमा अध्ययन गर्दछ। पुनःस्थापकीय न्याय पीडित केन्द्रित न्याय प्रणाली भएपनि पीडितमा मात्र यो केन्द्रित हुदैन। यसमा पीडितका साथै अपराधवाट असर परेको समुदाय र कसूरदारका बीच वार्ता, संवाद गरी प्रभावको मूल्याङ्कन समेत गरी पीडित र पीडक दुवैलाई पुनर्मिलन गराई पूर्ववत् रूपमा समाजमा पुनःस्थापित गराइन्छ। अपराधको सामाजिक अध्ययन गरी यथार्थमा सबैलाई वास्तविक न्यायको खोजी पुनःस्थापकीय न्यायले गर्दछ।

नेपालमा फौजदारी न्यायमा पुनःस्थापकीय न्यायका सन्दर्भमा कानुनले स्पष्ट सम्बोधन नगरेको भएता पनि मुलुकी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११७ को मिलापत्र गर्ने व्यवस्थालाई यससँग गाँसेर हेर्न भने सकिन्छ। बालन्याय तर्फ भने बालबालिकालाई दिशान्तर र पुनर्स्थापना गर्ने कुरालाई बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले व्यवस्था गरेको छ। बालबालिका सम्बन्धी नियमावली बनिनसकेको हुँदा बालबालिका कै सन्दर्भमा समेत पुनःस्थापकीय न्यायको अभ्यास गतिलो देखिएको

^६ Ibid.

छैन । अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा १६ मा भएको पीडित र अभियुक्त दुवैको सहमतिमा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै विषयमा छलफल गराउँदा विवाद समाधानमा सघाउ पुग्ने कुरामा अदालत विश्वस्त भएमा र छलफल गर्दा सार्वजनिक हित र न्यायमा प्रतिकूल असर नपर्ने भएमा पीडित र अभियुक्तबीच छलफल गराउन सक्ने कानूनी प्रावधानका पछाडि पुनःस्थापकीय न्यायको संकेत गर्न खोजेको भान हुन्छ ।

४. अपराध पीडित सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून

International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) १९६६ मा अपराधबाट पीडितका अधिकारका सम्बन्धमा भएका निम्न व्यवस्थाहरु उल्लेखनिय छन् -

- Rights to be protected from harm, which impose obligations on governments to have effective criminal justice systems (Article 6.1, Article 7, and Article 17)
- Rights to be recognized by and treated equally before the law (Articles 2, 3, 16, and 26)
- A right of non-discrimination (Article 2)
- Rights to a remedy and to access to justice (Articles 2 and 14)
- Due process rights (Articles 9, 10, 14, and 15)

United Nations Convention against Transnational Organized Crime] Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air / Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, Their Parts and Components and Ammunition अन्तर्गत Article 24M मा Protection of witnesses, Article 25M Assistance to and protection of victims in particular in cases of threat of retaliation or intimidation to provide access to compensation and restitution for victims of offences भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

Rome Statute of the International Criminal Court: को Article 68: Protection of Victim and Witness and their Participation in Trial Procedure सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।

भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभी २००३ को Article 33. Protection of reporting persons मा to provide protection against any unjustified treatment for any person who reports in good faith and on reasonable grounds भन्ने व्यवस्था, Article 25. Obstruction of justice (Criminalisation of) The use of physical force, threats or intimidation or the promise, offering or giving of an undue advantage to induce false testimony or to interfere in the giving of testimony or the production of evidence भन्ने समेतका प्रावधान छन् ।

UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, १९८५ ले अपराध पीडितका अधिकारको सन्दर्भमा Access to justice and fair treatment (धारा ४-७), Restitution (धारा ८-११), Compensation (धारा १२-१३), Assistance (धारा १४- १७) मा विस्तृत व्यवस्था गर्नुका साथै पीडितका अधिकारको कार्यान्वयन संयन्त्रको तथा कार्यान्वयन कार्य योजना समेतको उल्लेख गरेको छ । कार्यान्वयन कार्य योजना अन्तर्गत क्षमता विकास, सूचनाको संकलन तथा आदान प्रदान, प्राविधिक सहयोग तथा समन्वय जस्ता उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

५. नेपालमा पीडित न्यायशास्त्रको विकास र वर्तमान अवस्था:

नेपालमा पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ आउनु अघि फौजदारी अपराधहरुमा अभियुक्तका विरुद्ध आवश्यक सवृत्त प्रमाण जुटाई मर्का पर्ने व्यक्तिले नै मुद्दा दायर गर्नु पर्ने, पर्याप्त सवृत्तको

पीडितन्याय शास्त्रको अवधारणा र पीडितको न्यायामा...

अभावमा मुद्दा हारेमा भुट्टा उजुरी गरेको भनि सजायको भागी हुनु पर्ने, मुद्दा हारेमा सजाय पाउने डरले उजुरी गर्न डराउने, तारेख बोकी अदालत धाइरहनु पर्ने, सुरक्षा र क्षतिपुर्ति प्राप्तिको व्यवस्था नभएको जस्ता अपराध पीडितको हित प्रतिकूल व्यवस्था देखिन्छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ लागू भए पश्चात सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरु राज्यका तर्फाट अनुसन्धान एवं मुद्दा दर्ता हुने, अपराधको वारेमा जाहेरी दिने व्यक्ति सरकारी साक्षीको रूपमा रहने, मुद्दा नठहरे पनि उजुरी गरे वापत कुनै सजाय नहुने, सरकारी वकीलले मुद्दाको प्रतिरक्षा एवं पुनरावेदन गर्ने आदि जस्ता पीडितको हितमा कार्य थालनी भएको हो ।

तदनोपरान्त केहि विशेष कानूनहरूमा पीडितको हक हित संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ, जस्तो

मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २६ ले अपराध पीडितलाई सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, दफा १७ ले क्षतिपुर्ति, सामाजिक पुनःस्थापना र पारिवारिक पुनर्मिलन गराउने व्यवस्था गरको छ ।

संगठीत अपराध निवारण ऐन, २०७० मा समेत अपराधवाट पीडितको संरक्षण तथा सुरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था रहेका छन् ।

साविक मुलुकी ऐनको अपहरण तथा शरिरबन्धक लिने, कुटपीट, जवर्जस्ती करणी, मानव बेचविखन, सवारी ज्यान, उपभोक्ता संरक्षण, केही सार्वजनिक अपराध आदिमा पीडितले क्षतिपुर्ति प्राप्त गर्ने, चोरी, ठगी, आगलागी आदिमा विगो भरिपाउने व्यवस्था गरिएको थियो ।

प्रमाण ऐन, २०३१ ले पडितको कथन अपराध र अपराधीको पहिचानमा महत्वपूर्ण प्रमाण हुने, मानव बेचविखन मुद्दामा पीडितको प्रमाणित वयान बकपत्र नभए पनि प्रमाणमा लिने, पीडितले छुट्टै कानून व्यवसायीवाट मुद्दामा आफ्नो प्रतिनिधित्व गराउन पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालको संविधानको धारा २१ मा पहिलो पटक मौलिक हक अन्तर्गत अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुने, अपराध पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ३२ मा पीडितलाई मुद्दाको कारवाहीको जानकारी र क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने, दफा ४८ ले अपराध पीडितलाई अन्तरिम क्षतिपुर्ति उपलब्ध गराउने, संहिताले कसूर कायम गरेका प्राय सबै अपराधमा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कार्य पीडितलाई केन्द्रमा राखेर गर्नुपर्ने सिद्धान्त अंगिकार गरेको छ । संहिताको दफा ३२ को उपदफा (६) र (७) मा कुनै देवानी विषय समावेश भएको सरकारवादी कसूरमा मुद्दा नचलाउने गरी सरकारी वकीलवाट भएको निर्णयको जानकारी अनुसन्धान अधिकारी मार्फत पीडितलाई गराउनु पर्ने, यस्तोमा पीडित आफैले पनि दुनियाँवादी मुद्दाको रूपमा कारवाही चलाउन पाउने, दफा ३४ अनुसार सानातिना कसूरमा सरकारी वकीलवाट भएको मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय उपर चित्त नवुभेमा पीडित स्वयंले आफ्नो तर्फाट मुद्दा दर्ता गर्न सक्ने, कुनै कसूरको सम्बन्धमा मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय भएकोमा त्यसको कारण सहितको जानकारी अनुसन्धान अधिकारीले दिनुपर्ने (दफा ४१),

नेपाल सरकार वादी भइ दायर भएको कुनै मुद्दा सरकारवादी भइ चल्न नसक्ने देखिएकोमा अदालतले सरोकारवालाई जानकारी दिइ सकार गरेमा वादी पक्ष कायम गरी मुद्दाको कारवाही गर्ने (दफा ४२), सामान्यतया नेपाल सरकार वादी वा सरकारले प्रतिरक्षा गर्ने मुद्दामा पोल वा उजुर गरेवापत कुनै सजाय नहुने, (दफा ४४), निश्चित अवस्थामा अनुसन्धानको क्रममा सरकारी वकीलको रोहवरमा र अदालतवाट समेत श्रव्य दृष्य संवादवाट पनि पीडित साक्षीको कागज वा बकपत्र गर्न सकिने (दफा १८४, दफा १०९), साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता र सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने (दफा ११३), साक्षी वा पीडितको संरक्षण गर्ने (दफा ११४), नेपाल राज्य बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझन सकिने (दफा ११५), केहि निश्चित मुद्दाहरू (ठगी, वैदेशिक रोजगार, सर्वसाधारणको सम्पत्ति हानी नोक्सानी) मुद्दामा प्रतिवादी र पीडितले मिलापत्र गर्न सक्ने (दफा ११७), बकपत्रमा वादीको साक्षी अर्थात पीडितले प्राथमिकता पाउने (दफा १२७), पीडितलाई विगो वा क्षतिपूर्ति भराउने (दफा १६५), पीडित वा साक्षीको परिचय गोप्य राख्ने (दफा १८३), आदि पीडित न्यायशास्त्र सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था रहे भएको पाईन्छ ।

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ यो ऐनले पीडित न्यायका सन्दर्भमा अपराध पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति र तत्सम्बन्धी कार्यविधि (दफा ४१-४५), कुनै कसूरदारलाई जरिवाना को सजाय निर्धारण गर्दा क्षतिपूर्तिलाई असर गर्ने गरी गर्न नहुने, (दफा १९), पीडित राहत कोष खडा र सो को व्यवस्थापन सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था, (दफा ४८) गरेको छ ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५

संविधानको धारा २१ ले अपराध पीडितलाई आफु पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने र कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्थित गरेको छ । सो मौलिक हक कार्यान्वयनका निमित्त अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ र नियमावली २०७७ लागू भएको छ । यो ऐनको मुख्य उद्देश्य अपराध पीडितलाई निज पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी गराउने, कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय दिलाउने, अपराधबाट पीडितलाई पर्ने गएको प्रतिकूल असर न्यून गर्ने, कसूरको परिणाम स्वरूप व्यहोर्नु परेको क्षति बापत पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई पीडितको हक हितको संरक्षण गर्ने भन्ने हो ।

यो ऐनले पीडितको वर्गिकरण^७ गर्दै;

प्रथम स्तरको पीडित: कसूरको परिणाम स्वरूप, कसूर गर्न वाट रोकदा, कसैलाई वचाउँदा वा उद्धार गर्दा, कसूरदारलाई पकाउ गर्दा मृत्यु वा क्षति पुरोको व्यक्ति,

द्वितीय स्तरको पीडित: कसूरको प्रत्यक्षदर्शी साक्षी वा नावालक प्रथम स्तरको पीडितको संरक्षक वा कसूरको वारेमा जानकारी भएको कारण क्षति व्यहोर्नु परेको व्यक्ति,

पारिवारिक पीडित: प्रथम स्तरको पीडितको नजिकको वा एकासगोलको नाता सम्बन्धको मानिस भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

सोही दफा २ मा क्षतिको परिभाषा गरीशारिरीक अङ्गभङ्ग, जबर्जस्ती करणीको कारण गर्भ रहेको वा प्रतिष्ठामा प्रतिकूल प्रभाव परेको, सर्ववा रोग लागेको, मानशिक चिन्ता, मानशिक तनाव, क्षमतामा

ह्वास वा कमी, मनोवैज्ञानिक वा मनोचिकित्सकीय क्षति, आर्थिक वा भौतिक क्षति एवं शारिरीक सौन्दर्य कुरुप हुनुलाई समेटिएको छ ।

ऐनको दफा ३ मा उल्लेख भए अनुसार देहायको अवस्थामा कुनै क्षति पुगेको भए पनि पीडित मानिन्दैनः

- नीजि रक्षाको लागि गरेको कार्यवाट,
- सुरक्षाकर्मीले कर्तव्यपालनाको सिलसिलामा गरेको कार्यवाट,
- अनुसन्धानको सिलसिलामा गरेको कार्यवाट
- आपराधिक दायित्व बहन गर्नु नपर्ने कार्यवाट

तर, उमेर, मानसिक अवस्था र कृत्तैतिक उन्मुक्तिको कारण आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु नपर्नेमा भने पीडित मानिने ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४ देखि २० सम्म अपराध पीडितका विभिन्न अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । यस्ता अधिकारमा स्वच्छ व्यवहार पाउने, सुरक्षित हुन पाउने भेदभाव विरुद्ध, गोपनीयता, अनुसन्धान/अभियोजन/न्यायीक कामकारवाही सम्बन्धी सूचना पाउने, सुरक्षित हुन पाउने, धारणा व्यक्त गर्ने, कानून व्यवसायी राख्न पाउने, सुनुवाईमा उपस्थित र सहभागिता, सुनुवाईको सिलसिलामा छुटै कक्षमा रहन पाउने, सम्पत्ति फिर्ता पाउने, कसूर सम्बन्धी मुद्दाका सम्बन्धमा अभियुक्तसँग छलफल गर्न सक्ने, निर्णय वा आदेश उपर पुनरावेदन गर्ने सम्बन्धित निकाय वा अधिकारी समक्ष लिखित निवेदन दिन सक्ने, क्षतिपुर्ति सम्बन्धमा जानकारी पाउने, क्षतिपुर्ति र सामाजिक पुनःस्थापना, कानूनमा व्यवस्था भएकोमा अदालतको निर्णय वा आदेश उपर निवेदन वा पुनरावेदन दिन पाउने, अधिकारको प्रचलनको लागि उच्च अदालतमा निवेदन दिने लगायतका व्यवस्था छन् । पीडित अधिकारको पालना नभएको कारण सम्पन्न भइसकेको काम भने बदर हुदैन, सम्बन्धित अधिकारी विभागीय कारवाहीको भागिदार हुनपर्ने अवस्था आउनसक्ने देखिन्छ ।

त्यसै गरी ऐनमा अपराध पीडितका कर्तव्यको वारेमा पनि उल्लेख छ^८ । जस अनुसार कसूरका सम्बन्धमा जाहेरी वा सूचना दिने, अनुसन्धान र अभियोजनको सिलसिलामा सहयोग गर्ने, बकपत्र गर्न उपस्थित हुने र प्रतिकूल बकपत्र नगर्ने, ठेगाना र आवश्यक परिचयात्मक विवरण उपलब्ध गराउने र परिवर्तन भएकोमा जानकारी गराउने जस्ता कार्य पीडितको कर्तव्य भित्र पर्दछन् । कानूनले तोकेको कर्तव्य नगर्ने पीडितले क्षतिपुर्ति पाउने हक्काट बच्चत हुने अवस्था आइपर्न सक्छ ।

यो ऐनले गरेको अर्को महत्वपूर्ण व्यवस्था पीडित प्रभाव प्रतिवेदन^९ हो । अभियोगपत्र दर्ता हुनु अगावै पीडित प्रभाव प्रतिवेदन उपलब्ध गराउन सकिने र सजाय निर्धारण गर्दा यसको आधार लिन सकिने तर पीडित प्रभाव प्रतिवेदन नदिएकै कारण कम क्षति भएको अनुमान गर्न हुदैन ।

यस ऐनले पीडितको क्षतिपुर्ति पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुका साथै क्षतिपुर्तिका सम्बन्धमा जानकारी पाउने र पीडितका तर्फवाट आवश्यक कारवाही गरिदिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ^{१०} । अपराध

^८ ऐन दफा २१

^९ हेन्द्रोस ऐनको दफा २५ देखि २८ सम्म
१० दफा १८ र १९

अनुसन्धामको क्रममा वा प्रमाणका लागि प्राप्त गरेको पीडितको सम्पत्ति स्वामित्वमा विवाद नभएको अवस्थामा वा प्रमाण स्वरूप अदालतमा पेश गर्नु नपर्ने अवस्थामा अनुसन्धान समाप्त भए पछि यथाशिघ्र फिर्ता गर्नु पर्दछ^{११}। यो ऐनको परिच्छेद ४, दफा २९ देखि ४० सम्म क्षतिपुर्ति सम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ। यहाँ भएका कतिपय व्यवस्थाहरू अपराध संहिता र सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐनमा भएका व्यवस्थासँग सानिध्यता राख्दछन्। अपराध पीडितलाई क्षतिपुर्ति समेत उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा बनेको यो विशेष ऐन भएकाले यो ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐन बमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्तरिम क्षतिपुर्तिका लागि आदेश दिनसक्ने- यो व्यवस्था अपराध संहिताको दफा ४८ को व्यवस्था जस्तै छ। कसूर ठहर हुँदा निर्धारित क्षतिपुर्ति रकमबाट अन्तरिम क्षतिपुर्ति वापत प्राप्त गरेको रकम पीडित राहतकोषमा जम्मा गरी बाँकी रकम पीडितलाई उपलब्ध गराइन्छ। पीडितलाई क्षतिपुर्ति भराउने दायित्व कसूरदारको हो। कसूरदारबाट भराउन नसकिने अवस्थामा, कसूर स्थापित भई कसूरदार स्थापित हुन नसकेकोमा, कानून बमोजिम मुद्दा फिर्ता भएको अवस्थामा भने पीडित राहत कोषबाट क्षतिपुर्ति रकम उपलब्ध गराउनु पर्दछ। क्षतिपुर्ति निर्धारण गर्ने विभिन्न आधारहरू समेत यो ऐनले उल्लेख गरेको छ। सजाय निर्धारण ऐनमा भएका व्यवस्थाका अतिरिक्त पीडितले व्यहोर्नु परेको मनोचिकित्सकीय, मनोवैज्ञानिक परामर्श खर्च, अप्रत्यासित यातायात खर्च, कानून व्यवसायी खर्च, सामानको मर्मत संभार वा खरिद खर्च, पीडितको आय आर्जन, बौद्धिक, सौन्दर्य, सामाजिक प्रतिष्ठामा पुरन गएको क्षति, जबरजस्ती करणीका पीडितका हकमा गर्भ रहेको भए गर्भ पतनको खर्च वा शिशु जन्माउने, पालन पोषण गर्ने खर्च समेतलाई विचार गर्नु पर्दछ।

एक भन्दा बढि हैसियतमा अलग अलग क्षतिपुर्ति पाईदैन भने आफूले कर्तव्य पालना नगर्ने वा कसूरमा संलग्न भई अरू विरुद्ध कसूर गर्दा पीडित भएको अवस्थामा, क्षतिपुर्ति वापत विमाको रकम प्राप्त गरेकोमा, राज्य विरुद्धको, संगठित अपराधको कसूरदार सरकारी राजश्व वा अन्य रकम तिर्न बुझाउन बाँकी रहेको, पीडितले समेत क्षतिपुर्तिको लाभ प्राप्त गर्न सक्ने देखिएको अवस्थामा समेत क्षतिपुर्ति पाईदैन। प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए पनि कसूरदारबाट असूल भएको रकममा पहिलो प्राथमिकता पीडितले प्राप्त गर्ने क्षतिपुर्तिले पाउँछ। क्षतिपुर्ति पाउने जानकारी पाएर पनि ६ महिना भित्र लिन नआएमा त्यस्तो रकम पीडित राहत कोषमा जम्मा गरिन्छ।

पीडितन्यायका सन्दर्भमा यो ऐनले गरेका अन्य व्यवस्थामा प्रत्येक कसूर वापत कसूरदारले तोकिएको क्षतिपुर्ति शुल्क कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने, जरिवाना वा क्षतिपुर्ति बहन गरेको भन्ने कारणले यस्तो शुल्कको दायित्व समाप्त हुँदैन भन्ने व्यवस्थाका साथ क्षतिपुर्ति शुल्क^{१२}, र महान्यायधिवक्ताको संयोजकत्वमा पीडित हक अधिकार संरक्षण र सुविधा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई विभिन्न विषयमा सल्लाह सुझाव दिन गठन हुने पीडित सुझाव समिति^{१३} सम्बन्धी व्यवस्था हुन।

६. पीडित न्यायको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

विभिन्न समयमा सर्वोच्च अदालतले पीडित न्यायको सन्दर्भमा विभिन्न सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ। कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नहुँदा पनि संविधान तथा कानूनको व्याख्याको माध्यमबाट कानूनको अभावलाई पुर्ति गरेको छ। केहि महत्वपूर्ण सिद्धान्तलाई संक्षिप्त रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ,

११ दफा १५

१२ दफा ४९

१३ दफा ४४ र ४५

खद्गमाया पुलामी समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा म.प.का. समेत, (ने.का.प. २०७६ अंक ३ निर्णय नं. १०२१२)

पीडितको पीडाको सम्बोधन पीडितमैत्री एवं पीडितको संरक्षण गर्ने खालको कानूनको निर्माण र त्यसको उचित कार्यान्वयनबाट मात्र हुन सक्ने ।

तेजबहादुर पौडेलको जाहेरी ले बादी नेपाल सरकार विरुद्ध जसवन्त सिंह (ने.का.प. २०७५ अंक ५ नि.नं. १००१३)

असक्षम तथा बालबालिकाहरूको अन्तिम संरक्षक राज्य नै हुन्छ भन्ने parenspatriae सिद्धान्तको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता अपराध पीडितले प्राप्त गर्ने क्षतिपूर्ति रकम राज्यको तर्फबाट उपलब्ध गराउँदा संविधानले प्रत्याभूत गरेको हक अधिकारको प्रचलन हुन सक्ने । जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितले भरिपाउने ठहरेको क्षतिपूर्तिको रकम पीडकबाट भराई पाउने नदेखिएको अवस्थामा कानूनद्वारा तोकिएको क्षतिपूर्तिको रकम नेपाल सरकारबाट उपलब्ध गराउन उपयुक्त र न्यायसम्मत समेत देखिने ।

अच्युतप्रसाद खरेल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा म.प.का. समेत (ने.का.प. २०७५ अंक ४ नि.नं. १०००१)

पीडित महिलासम्बन्धी समाचार प्रकाशन गर्दा प्रकाशन हुने विषयबाट पर्नसक्ने प्रभावको सुक्षमरूपमा प्रत्येक पाटोको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धित पत्रकार र आम सञ्चार गृहको हो । कानूनको प्रतिकूल कार्य गर्न कसैलाई छुट नरहेको,

नेपाल सरकार विरुद्ध निर्मला राई दाहाल समेत (ने.का.प. २०७४ अंक ६ नि.नं. ९८२४)

देशको फौजदारी कानूनले प्रतिवादीलाई जतिसुकै जेल सजाय वा दण्ड दिएपनि पीडित महिलाको जीवन सामाजिक सोच र व्यवहारले गर्दा सदा पीडामा नै रहन जाने र पीडितले न्याय पाएको अनुभूत गर्न नसक्ने स्थिति सिर्जना हुन जाने हुँदा अति संवेदनशील पीडितको जीवनसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूका सन्दर्भमा अभियोजन एवं अनुसन्धान पक्ष सँधै सजग, सचेत र समझरूपले पीडित राहत मुखी बन्नु पर्दछ । पीडितले पनि न्यायको अनुभूति गर्न सकेमा त्यस्तो कानून प्रणाली सक्षम र सफल मान्न सकिन्छ । जुन पीडित राहतशास्त्रको अवधारणाबाट अगाडि बढन जरूरी देखिन आउने ।

अधिवक्ता मीरा दुङ्गाना समेत विरुद्ध विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (ने.का.प. २०७० अंक ३ नि.नं. ८९७३)

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ बमोजिम भराई दिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महसूस गर्न नसक्ने ऐनको दफा २६ बमोजिम पीडितलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गरिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

सुन्तली धामी (शाह) वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, (ने.का.प. २०६८, अंक १ नि.नं. ८५४१)

हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफै मुद्दा चलाउन सक्तैन । पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको

आफूमा भएको प्रमाणसहित प्रहरीमा उजूर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हक्काट बञ्चित हुन पुग्ने ।

ज्योती लम्साल पौडेल वि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, (ने.का.प. २०६७, अंक ११ नि.नं. ८५०७)

राज्यले पीडित महिलाको सहयोगको लागि आवश्यक स्रोत र साधनअनुसार प्रत्येक जिल्लामा पीडित महिलाको लागि एक Counseling Centre को क्रमशः व्यवस्था गर्दै जानुपर्ने प्रत्येक जिल्ला अदालतले जवरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित र पीडितलाई Accompany गर्ने व्यक्ति, वादी एवं पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, (ने.का.प. २०६४, अंक ९ नि.नं. ७८८०)

पीडितको सूचनाहरू गोपनीय राख्न नसकेको वा सोको प्रत्याभूति दिन नसकेका हुनाले नै समाजमा घटित अपराधिक घटनाहरू सबै उजुरीको रूपमा दर्ता हुन नसकेकोर पीडितको जोखिमयुक्त अवस्था (Vulnerability) लाई यसले अझ बढाई दिन्छ । त्यसैले पीडित तथा बालबालिका जस्तो संवेदनशील बर्गको परिचय तथा अन्य सूचनाहरू अपराध अनुसन्धान थाले देखिनै व्यवस्थित रूपले संरक्षित रहने गरी गोपनीयताको प्रत्याभूति दिन जरुरी रहेको ।

७. पीडित न्यायको प्रबद्धनमा हाम्रो दायित्व

कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरूपणको प्रक्रियामा संलग्न हुने अधिकारीले यस ऐन तथा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम प्रदत्त पीडितका अधिकारको सम्मान गर्दै कार्यान्वयनका लागि उचित ध्यान दिनुपर्ने कुरा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २२ मा उल्लेख छ । तोकिएका मुद्दा (जवर्जस्ती करणी, हाडनातामा करणी, मानव बेचबिखन, यौन दुर्घटनाहार र नेपाल सरकारले राजपत्रमा तोकिएका अन्य मुद्दा) मा कुनै पनि किसिमले पीडितको वास्तविक पहिचान खुल्ने गरी काम कारबाही गर्नु हुदैन । कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा पीडितले मागेको सूचना उपलब्ध गराउनु पर्दछ तर पीडितलाई अनुसन्धान सम्बन्धी कुनै सूचना दिंदा सो कसूरको अनुसन्धानमा प्रतिकूल असर पर्ने संभावना भएमा वा शंकास्पद वा निज सम्बद्ध व्यक्तिको जीउ ज्यान वा सम्पत्ति माथी खतरा हुन सक्ने भएमा त्यस्तो सुचना नदिई सूचना दिन नमिल्ने कारण सहितको जानकारी पीडितलाई दिनु पर्दछ । पीडितले मागेमा निज पीडित भएका मुद्दाको अभियोजन तथा न्यायीक कामकारबाही सम्बन्धी सूचना यथाशिघ्र दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । अपराध पीडितलाई कसूरको अनुसन्धान अभियोजन, मुद्दाको सुनुवाई, फैसला कार्यान्वयन समेतका सबै चरण र अवस्थामा सुरक्षा र आवश्यक सहयोग प्रदान गर्नु पर्दछ ।

पीडितले मागेमा निज पीडित भएका मुद्दाको अभियोजन सम्बन्धी देहाय बमोजिम सूचना यथाशिघ्र दिनुपर्दछ:

- मुद्दा नचलाउने वा आंशिक मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा सोको आधार कारण र मुद्दा नचलाएका व्यक्तिको नाम थर वतन,
- मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा अभियोग पत्रको प्रमाणित प्रतिलिपी,
- कानून बमोजिम हुने अदालती कारबाहीको प्रक्रिया सम्बन्धी सामान्य जानकारी,

- थप अभियोग मागदावी सम्बन्धी व्यहोरा र यसमा अदालतवाट भएको आदेश,
- पीडितले साक्षीको रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाको जानकारी,
- तत्काल फरार रही अदालतमा उपस्थित भएका अभियुक्तको व्यहोरा,
- अदालतमा दर्ता रहेको मुद्दा नेपाल सरकारले फिर्ता लिने निर्णय गरेकोमा सोको व्यहोरा,
- मुद्दा पुर्पक्षको लागि अभियुक्त थुनामा, धरौट वा तारेखमा रहेको विवरण, र त्यस्तो अन्तरकालिन आदेश उपर दिएको निवेदन सम्बन्धी विवरण,
- अदालतमा मुद्दा सुनुवाई हुने मिति, समय र स्थान,
- कसूरदारलाई भएको सजाय र कैद भएको मा भुक्तान हुने मिति,
- सजाय भुक्तान हुनु अगावै भएको सजाय माफी, मुल्तवी, परिवर्तन वा कमी वा कुनै कानून अन्तर्गत सजायमा छुट पाएको भएमा सो को व्यहोरा ।
- कसूरदारले प्रोवेशन, प्यारोल वा समुदायिक सेवा वा खुला कारागार वा यस्तै किसिमको अन्य कुनै सुविधा पाएमा सो सम्बन्धी व्यहोरा,
- कसूरका सम्बन्धमा भएको फैसलाको विरुद्ध नेपाल सरकारले पुनरावेदन गरे नगरेको, प्रतिवादीको तर्फवाट परेको पुनरावेदनमा प्रत्यर्थी झिकाउने आदेश भए नभएको र पुनरावेदन तहको अदालतवाट भएको फैसला सम्बन्धी विवरण ।
- कसूरमा शंकास्पद व्यक्तिलाई अभियोग लगाउने, मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने, अभियोगको सौदावाजी सम्बन्धी सम्झौता गर्ने, मागदावीमा छुट लिने, थप मागदावी लिने, सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्ने, अदालतमा विचाराधिन मुद्दा फिर्ता लिने छलफल आदि सम्बन्धमा पीडितले आफ्नो धारणा व्यक्त गर्न पाउने भएकोले सो सम्बन्धमा मनासिव समय दिनु पर्दछ ।
- अनुसन्धानको सिलसिलामा वा प्रमाणको लागि नियन्त्रणमा लिइएको पीडितको सम्पत्ति अनुसन्धान कार्य पुरा भए पछि यथाशीघ्र फिर्ता गर्नु पर्दछ , तर प्रमाणको लागि अदालतमा पेश गर्नुपर्नेमा र सम्पत्तिको स्वामित्वको विवाद भै अदालतमा पेश गर्नु पर्नेमा सो को जानकारी गराउनु पर्दछ ।
- कानून बमोजिम पीडितले पाउने क्षतिपूर्तिका सम्बन्धमा स्पष्ट मागदावी लिनुका साथै अदालतवाट पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने ठहर भएकोमा सो को लागि गर्नुपर्ने कानूनी कारवाहीको जानकारी पीडितलाई गराउनु पर्दछ ।
- पीडितको तर्फवाट क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कारवाही गर्ने अधिकार अभियोजन अधिकारीमा भएकोमा पीडितको अनुरोधमा आवश्यक कारवाही गर्नु पर्दछ ।
- पीडितसंग भएका संवाद वा सूचना आदान प्रदान र सम्बद्ध कार्यको व्यवस्थित तरिकाले अभिलेखिकरण गर्नु पर्दछ ।

८. निश्कर्ष

फौजदारी न्यायको अभिष्ट समाजमा अवाञ्छित कृयाकलाप हुन नपाउने वातावरणको सृजना गर्नु, कुनै अवाञ्छित कृयाकलाप (अपराध) भएमा दोषीलाई सजाय दिलाई त्यस्ता कार्यको परिणाम पीडित

हुन पुरेकालाई परिपुरण वा सन्तुष्टी प्रदान गर्नु समेत रहेको हुदा पीडित न्याय शास्त्र फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको छ ।

नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनले पीडित न्यायका सम्बन्धमा धैरे व्यवस्था गरेका छन् । नेपाल कानूनले पीडितका अधिकारको प्रत्याभूत गरी अधिकार कार्यान्वयनलाई फौजदारी न्यायीक प्रक्रियाको अभिन्न अङ्कको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । आफ्ना अधिकार प्रति पीडित सजग रहनु र अधिकार प्राप्तीमा जागरूक हुनु जरुरी छ, अर्को तर्फ कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायले इमान्दारी पूर्वक कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारी पुरा गर्नु पर्दछ । कानूनी कर्तव्य विना जिम्मेवारीको बोध नहुने भएकाले अपराध सम्बन्धी कारबाहीको हरेक चरणमा सम्बद्ध अधिकारी र पीडित वीच सम्बन्ध र सहकार्य गर्ने गरी आएको कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । अपराध अनुसन्धान, अभियोजन लगायत अन्य कारबाहीमा पीडितमैत्री व्यवहार हुन सकेको छ छैन ? हाम्रा काम कारबाहीवाट अपराध पीडित पुनःपीडित हुन गएका त छैनन् ? सचेत रही कार्य गर्नुका साथै पीडितका अधिकार र सो को प्रचलनमा हामीलाई कानूनले सुम्पिएको जिम्मेवारीका सम्बन्धमा सम्बद्ध र आम जनमानसमा सूचना प्रवाह गराउने तर्फ समेत क्रियाशिल हुनु पर्ने देखिन्छ ।

नयाँ कानून कार्यान्वयनमा जटिलता नहुने वा कुनै पनि कार्य समस्या विहिन छ, भन्ने चाँही हैन तर समस्याको समाधानको लागि वा कानूनको कार्यान्वयनमा इमान्दारिता देखाइयो वा देखाइएन त्यो महत्वपूर्ण कुरा हो ।

नेपालमा पीडितको अधिकारको चर्चा अहिलेको संविधान र अपराध पीडित संरक्षण ऐन आएपछि मात्र भएको चाँही हैन । तर छरिएर रहेका कानूनमा भएका व्यवस्थाको प्रभावकारिता नभएको र कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको अनिक्षा देखिएको चाँहि हो । अहिलेको कानून पनि स्वतः कार्यान्वयन त हुदैन । कानून कार्यान्वयन गर्ने वातावरण, उत्प्रेरणा र नियमित सुपरिवेक्षण/अनुगमन, जिम्मेवार निकायको प्रतिवद्धता र उचित व्यवस्थापन हुन र सामूहिक प्रतिवद्धता र सहकार्य हुन पनि त्यति कै जरूरी छ ।

धन्यवाद (सुभावका लागि ई-मेल rijalgp2024@gmail.com)

नेपालमा बाल विवाह नियन्त्रण, कानूनी व्यवस्था र विद्यमान अवस्था

संजीवराज रेग्मी^१

१. बाल विवाह

विवाहयोग्य पुरुष र महिला सँगै वसी दाम्पत्य जीवन जिउन गरिएको सम्भौता विवाह हो । विवाहलाई प्राकृतिक एवं जैविक आवश्यकताको रूपमा पनि लिइन्छ । विवाहको माध्यमबाट परिवारको निर्माण गर्ने उद्देश्य र चाहना अधिकांश वैवाहिक दम्पत्तिमा रहने हुँदा वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्ने कुरा सम्बन्धित व्यक्तिहरुका वीचको स्वतन्त्र सहमतिमा आधारित हुनुपर्ने स्वीकृत मान्यता रहेको छ । कसैलाई पनि निजको ईच्छा वा मन्जुरी बिना विवाह गर्न वा गराउन हुँदैन ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले विवाहलाई इच्छापूर्वक गर्न पाउने परम्परागत, प्राकृतिक, विश्वव्यापी, स्वतन्त्र, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार मानेको छ ।^२ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा १६ ले विवाह गर्ने तथा स्वतन्त्र रूपले बरबधु छान्न पाउने व्यक्तिको अधिकार मानेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजका आधारमा विवाह परम्परागत, प्राकृतिक, विश्वव्यापी, स्वतन्त्र, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार हो । मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट आफूले रोजेको व्यक्तिसँग विवाह गर्न पाउने र आफ्नो जीवन तय गर्ने प्रत्येक नागरिकको हक अधिकार अन्तर्गत पर्दछ ।

विवाहलाई कुनै राष्ट्रको भौगोलिक सीमा वा धर्म वा जात जातिले निषेध गर्न सक्दैन । तर विवाह गर्ने वा नगर्ने स्वतन्त्रता असिमित भने हुँदैन । विवाह, यसका शर्त, आधार, मान्यता, यसले सिर्जना गर्ने परिणामका बारेमा कानूनले सिमा वा बन्देज लगाउनसक्छ । यस्ता कानूनी शर्तको पालना हरेक व्यक्तिले गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्येक देशमा वैवाहिक सम्बन्धलाई सामाजिक रूपमा मात्र नभै कानूनले पनि मान्यता दिएको हुन्छ । तर विवाह सम्बन्धी कानून र शर्त हरेक देशमा फरक हुन सक्छ । यो विषय सम्बन्धित देशले अपनाएको सामाजिक मूल्य मान्यता, परम्परा र विवाह सम्बन्धी दृष्टिकोणमा निर्भर रहन्छ ।

नेपालको विद्यमान कानूनले विवाहको लागि पुरुष र महिलाको न्यूनतम उमेर लगायत विवाह हुनसक्ने अवस्था, आधार र शर्त तोकेको छ । जस अनुसार महिला र पुरुष वीच २० वर्ष नपुगी विवाह गर्न निषेध गरिएको छ । वीस वर्ष उमेर नपुगी गरिएको विवाहलाई बाल विवाह मानिएको छ । यस्तो विवाह भएकोमा स्वतः बदर हुने र विवाह गर्ने गराउनेलाई तीनवर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयासम्म जरिबाना हुने गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।^३

कानूनले बाल विवाहलाई पूर्णत निषेध गरेको भएपनि बाल विवाह नेपाली समाजमा कायम रहेको छ । यसको पछाडि थुपै कारणहरु होलान् । तर कम उमेरमा हुने विवाहका कारण विवाहित व्यक्तिको शिक्षा र

१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

२ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, धारा २३

३ मूलकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १७३

रोजगारीमा मात्र असरपर्ने नभै प्रजनन र स्वास्थ्यमा समेत गम्भीर समस्या हुने अध्ययनहरूले देखाएका छन् । त्यसकारण पनि समाजमा यस्तो कार्य गर्ने मानवीय आचरणलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने कुरा न्यायोचित र उपयुक्त मानिएको हो ।

नेपाली समाजमा विवाह सम्बन्धी अभ्यास र परम्परा कतिपय कुरीति र अवैज्ञानिक मान्यतामा आधारित रहेका छन् । खासगरी कम उमेरमा अर्थात् बाल विवाह गर्ने प्रचलन ज्यादा रहेको देखिन्छ । आम नागरिकमा शिक्षाको अभाव तथाकानूनी र सामाजिक सचेतनाको कमीका कारण पनि यस्ता कार्यहरु हुने गरेको पाइन्छ । बाल विवाहमा कानूनले दण्डसजायको व्यवस्था गर्नुका साथै यस्तो विवाह कानूनी रूपमा अमान्य र स्वतः बदर हुने व्यवस्था गरेको भएपनि बाल विवाह अन्त्यहुन सकेको छैन । कुनैपनि सभ्य समाजमा बाल विवाह सही र मान्य हुन सक्दैन । यो मानव अधिकार प्रतिकूलको कार्य हो भन्ने कुरा विश्वव्यापी रूपमा स्थापित छ । मानिसको जीवनको हक, समानताको हक, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, प्रजनन स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत अधिकारसँग यो विषय सम्बन्धित छ । किनकी बाल विवाहले यी सबै अधिकारको उपभोगमा प्रतिकूल असर गर्दछ, यस सम्बन्धी विद्यमान अवस्थाको अध्ययन र यसका कारण पहिचान गरी नियन्त्रणका लागि गरिएका प्रयासको निर्मम समीक्षा गर्नुपर्ने र सो आधारमा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

२. नेपालमा बाल विवाहको विद्यमान अवस्था

बाल विवाह उच्च रहेका मुलुकहरु मध्ये नेपाल अग्रपंक्तिमा रहेको छ । दक्षिण एशियामा बाल विवाह हुने देशमा बंगलादेश र भारत पछि नेपाल तेश्रो स्थानमा पर्दछ ।^४ युनिसेफले २०१६ मा प्रकाशित गरेको अध्ययन प्रतिवेदनले नेपालमा ३७ प्रतिशत बालिका १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा र १० प्रतिशत बालिका १५ वर्ष भन्दा कम उमेरमा वैवाहिक सम्बन्धमा जोडिन्छन् । सोही अध्ययनले तराईका जिल्लाहरूमा बाल विवाह बढी हुने गरेको देखाएको छ ।^५

नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६ ले नेपालमा २५ देखि ४९ वर्षका महिलाहरूको पहिलो विवाहको मध्यक (मिडियन) उमेर १७.९ वर्ष रहेको देखाएको छ । यसले बीस वर्ष नपुगी विवाह हुने गरेको महिलाको संख्या धेरै रहेको देखाउँछ । एस.एल.सी भन्दा कम शिक्षा हासिल गरेका महिलाहरु १६.८ वर्षमा र आधा भन्दा बढी अर्थात् ५२ प्रतिशत महिलाहरु १८ वर्षको उमेरमा विवाह गर्दछन् । यसैगरी १९ प्रतिशत पुरुषहरु १८ वर्षमा विवाह गर्दछन् ।^६

महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनमा आ.व.०७५।०७६ मा नेपाल भर १०० वटा बाल विवाहका कसूरमा आरोपित व्यक्ति उपर दण्ड सजायको दावी लिई अभियोजन भएको अभिलेख रहेको छ भने आ.व. ०७६।०७७ मा ८६ वटा बाल विवाहका मुद्दामा अभियोजन भएको तथ्यांक रहेको छ । यसमध्ये सल्यानमा १० वटा, सिराहामा ७ वटा, तुवाकोटमा ७ वटा, बारामा ४ वटा र महोत्तरीमा ३ वटा मुद्दा अभियोजन भएका छन् ।^७ आ.व.०७५।०७६ को तुलनामा आ.व.०७६।०७७ मा बाल विवाहका मुद्दामा सामान्य कमी आएपनि यस्तो विवाह गर्ने कार्य समाजमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । संहिता लागू भएको २ वर्षसम्म यस सम्बन्धी कसूर विद्यमान रहनुले स्वभाविक रूपमा कानूनको पालना र कार्यान्वयन कमजोर रहेको देखाउँछ ।

उल्लिखित प्रतिवेदन तथा बाल विवाह सम्बन्धी कसूरको अभियोजनको अवस्थाले २० वर्ष उमेर नपुगी विवाह गर्ने कुरा नेपालमा ठूलो मात्रामा हुने गरेको देखिन्छ । बाल विवाह गरेकोमा सजाय हुने र यस्तो विवाह बदर हुने तथा यसले कानूनी रूपमा मान्यता नपाउने व्यवस्था भएपनि यसले मानिसको सोचमा

^४ बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२, पृष्ठ ३

^५ महिला खवर पर्विका २०१७।१।४मा प्रकाशित

^६ नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६, पृष्ठ ४

^७ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आ.व. ०७५।०७६ र ०७६।०७७ को वार्षिक प्रतिवेदन

नेपालमा बाल विवाह नियन्त्रण, कानूनी व्यवस्था...

परिवर्तन गर्न सकेको देखिएन । कानून समाज परिवर्तनको साधन हो भने नियन्त्रणको माध्यम पनि हो । तथापि मानिसमा यस प्रति विश्वास र पालना गर्ने संस्कार विकसित हुन आवश्यक हुन्छ । कानूनी व्यवस्थाले मात्र यसको नियन्त्रण हुनसक्दैन । प्रभावकारी कार्यान्वयन र सचेतनाका साथ साथै यसका कारणहरुमा हस्तक्षेप हुने गरी रणनीति बनाउन जरुरी हुन्छ । २०७५।५।१ देखि लागू भएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले बाल विवाह स्वतः बदर हुने र वैवाहिक सम्बन्ध कायम नरहने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा यस्तो विवाहका घटना समाजमा नघट्ने र प्रकारान्तरमा यस्तो विवाह उन्मूलन हुने अपेक्षा राज्यले गरेको देखिन्छ । तर बाल विवाहको परिणाम सम्बन्धी नयाँ कानूनी व्यवस्थाको संचार सबै नागरिकमा हुन नसकेको र मानिसमा बाल विवाह गैरकानूनी कार्य हो भन्ने सचेतना जागृत हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ । महिलाभन्दा पुरुषको उमेर सामान्यतया बढी हुनुपर्ने अवैज्ञानिक सामाजिक एवं सांस्कृतिक मान्यता, गरिबी, अशिक्षा, समाजमा विद्यमान लैंगिक विभेदजन्य कुरीति जस्ता कारणहरु बाल विवाहका प्रमुख कारक देखिएका छन् । बाल विवाहको कारण वैवाहिक जीवन दिगो नहुने, परिपक्व नभई सन्तान जन्माउँदा स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न समस्याहरु देखिने, लैंगिक र यौनजन्य हिंसाको जोखिम ज्यादा हुने, बालश्रम र वेचविखन जस्ता थप हिंसाहरुले बालिका र महिलाहरु थप प्रताङ्गित हुन पुर्ने अवस्था रहन्छ । सानो उमेरमा विवाह हुँदा महिलाले शिक्षाको अधिकारबाट बन्चित हुनुपर्ने र कालान्तरमा समाज विकास प्रक्रियामा महिलाहरूको सहभागिता न्यून हुन जाने र समतामूलक समाज निर्माणमा समेत नकारात्मक असर पर्दछ । यो अवैज्ञानिक प्रचलन र गैरकानूनी कार्यलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण र अन्त्य गर्न सकेमा सभ्य र सुसंस्कृतसमाज निर्माण हुन सक्दछ । यसका लागि यसका कारण पहिचान गरी कानूनी र नीतिगत हस्तक्षेप गर्न आवश्यक छ ।

३. नेपालमा बाल विवाहका कारणहरु

बाल विवाह सम्बन्धमा भएका विभिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धानले नेपालमा बाल विवाह हुनका पछाडि निम्न कारणहरु रहेको देखाएका छन् ।

१. विवाहलाई महिला र पुरुषको दाम्पत्य जीवन भन्दा विवाह बन्धनको रूपमा लिने धार्मिक एवं सांस्कृतिक मान्यता बाल विवाहको कारको रूपमा रहेको,
२. विवाहलाई पुरुष र महिलाको पारिवारिक मिलनसँग जोडी सामाजिक मर्यादालाई बढी महत्व दिने परम्परा,
३. उमेर नपुग्दै गरिने विवाहबाट विवाहित पति पत्नीमा हुनसक्ने शारीरिक हानि र स्वास्थ्य सम्बन्धी थप समस्याको बारेमा जानकारीको न्यूनता,
४. किशोरकिशोरीमा अपरिपक्वता र पर्याप्त ज्ञानको अभाव र शिक्षामा निरन्तरताको कमी,
५. वैवाहिक कार्यमा अभिभावकको निर्णायक भूमिका रहने प्रचलन र मान्यता,
६. बाल विवाह दण्डनीय अपराध भएको र यस्तो विवाह स्वतः बदर हुने बारेमा जनचेतनाको कमी,
७. विद्यमान कानूनको कमजोर कार्यावन्यन अवस्था,
८. बाल विवाह नियन्त्रणका लागि गरिएका नीतिगत र कानूनी व्यवस्था

४.१. नीतिगत व्यवस्था

विश्वव्यापी स्तरमा बाल विवाहलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDGs) को प्राप्तिका लागि एक बाधकको रूपमा पहिचान गरी नेपालले दिगो विकासका लक्ष्यहरूको कार्यसूची (SDGs) (२०१६-२०३०) मा बाल विवाह अन्त्य गर्ने विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरेको छ ।^८ नेपालले बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्ने महासन्धि, १९७९, नागरिक तथा

^८ बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ पृष्ठ १, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय

राजनीतिक अधिकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, यातना विरुद्धको महासन्धि, १९८४ लाई अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बनेको छ ।

यसैगरी सार्क लगायत अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरमा बाल अधिकारलाई प्रबढ्दन गर्ने विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा इच्छाधीन आलेखहरु मार्फत बालअधिकार संरक्षणमा आफ्नो प्रतिवद्धता प्रकट गर्दै आएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता तथा दायित्व अनुरुप बाल अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा पर्याप्त कानूनी व्यवस्थाहरु गरिएको छ । सन् २०१४ को जुलाई २२ मा बेलायतमा भएको बाल विवाह तथा कम उमेरमा गरिने विवाह र जवरजस्ती हुने विवाह विरुद्धको उच्चस्तरीय शिखर सम्मेलनमा नेपाल सरकारले सन् २०२० सम्म नेपालबाट बाल विवाहको अन्त्य गर्ने प्रयास गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गरेको थियो ।

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ ले बाल विवाहलाई बालबालिकाको हक अधिकार प्रचलनका लागि वाधकको रूपमा पहिचान गरेको छ । नीतिले बाल विवाह रोक्न सरकारी र विकासका साभेदार संस्थाहरुको सहकार्यमा समुदायस्तरका संघसंस्थाहरुलाई परिचालन गर्ने, बाल विवाह विरुद्धको उजुरी सक्रियताका साथ लिने र कारबाही गर्ने व्यवस्थाका साथै बाल विवाह रोक्ने कार्यका लागि स्थानीय निकायलाई थप जिम्मेवारी दिइने रणनीति नीतिले स्वीकार गरेको छ । यसै गरी स्थानीय स्तरसम्म बाल विवाह विरुद्ध चेतना जागरण कार्यक्रम सञ्चालन संचार लगायत अन्य उपयुक्त माध्यमको परिचालन गरिने रणनीति रहेको छ ।^९ तेहाँ योजनामा बाल विवाहको रोकथाम लगायत विभिन्न प्रकारका सामाजिक दुर्योगहार अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिइएको थियो । त्यसैगरी किशोर किशोरीका लागि समग्र राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७०/०७-२०७४/०७) ले बाल विवाहमा परेका किशोर किशोरी मूलतः औपचारिक शिक्षाको मूलधारमा ल्याउन खुल्ला र वैकल्पिक शिक्षा प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो ।^{१०}

नेपाल सरकारले बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ स्वीकृत गरी लागू गरेको छ । यस रणनीतिले सन् २०३० सम्ममा नेपालमा बाल विवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्य अनुसार विभिन्न रणनीतिक उपायहरु अवलम्बन गरेको छ । यसमा बाल विवाह विरुद्धका कार्यकमहरुलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरी कार्यान्वयन गर्ने, अविवाहित बालबालिका र किशोरीको सशक्तिकरण गर्ने, तिनीहरुका लागि गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने, बाल विवाहमुक्त स्थानीय तहको अभियान सञ्चालन गर्ने, बाल विवाह विरुद्धका कानून र नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने जस्ता रणनीतिक उपायहरु अवलम्बन गरिने उल्लेख छ ।^{१०}

४.२. संविधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधानले बाल विवाहलाई पहिलो पटक बालअधिकार हननको विर्यको रूपमा समावेश गरेको छ । बाल विवाहलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा समेत स्वीकार गरेकोछ ।^{११}

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले कानूनले विवाह गर्ने व्यक्तिको उमेर बीस वर्ष नपुगी विवाह गरेमा बाल विवाहको कसूर हुने र साथै बाल विवाह स्वतः बदर हुने कार्य मानेको छ ।^{१२} यसको अर्थ बाल विवाह अर्थात् बीस वर्ष नपुगी विवाह गर्ने पूर्णरूपमा निषेध गरिएको छ । कुनै पनि बहानामा यस्तो विवाह न्यायोचित र वैध मानिन्दैन । यस्तो कसूर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबानाको सजाय हुने व्यवस्था छ ।

९ बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६९ को द.९

१० बाल विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ को प्रकरण १२

११ नेपालको संविधानको घारा ३९(५)

१२ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १७३

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालविवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने गराउने कार्य बालबालिका विरुद्धको हिंसाजन्य कार्य मानेको छ । यस्तो कार्य गर्ने गराउने व्यक्ति तीनवर्षसम्म कैद र पचहत्तर हजार रुपैयाँसम्म जरिबानाको लागि जिम्मेवार हुनुपर्दछ ।^{१३}

नेपालमा बाल विवाह नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी इतिहास हेर्दा वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनले ५ वर्ष मुनिकी कन्या विवाह गर्न नहुने गरी निषेध गरेको देखिन्छ । २०११ सालमा गैरसरकारी विधेयकका रूपमा तत्कालीन सभामा पेश गरिएको नेपाल विवाह विलमा १८ वर्ष नपुगेको कन्या र २१ वर्ष नपुगेको केटाको विवाहलाई बाल विवाह परिभाषित गरी यस्तो बाल विवाह निषेध गर्ने प्रस्ताव गरिएको थियो ।^{१४}

मुलुकी ऐन, २०२० जारी हुदाँका बखत १४ वर्ष उमेर नपुगेकी स्वास्नीमानिस र १८ वर्ष उमेर नपुगेको लोग्ने मानिसले विवाह गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको थियो । पछि स्वास्नी मानिसको उमेर १६ वर्ष कायम गरियो । मुलुकी ऐन, २०२० मा २०५९।६।१० मा गरिएको एघारौ संशोधन पूर्व वि.स. २०३३।४।२८ मा गरिएको छैठौ संशोधनले संरक्षकको मञ्जुरी भए विवाह गर्न लोग्ने मानिसको उमेर १८ वर्ष र स्वास्नी मानिसको उमेर १६ वर्ष पुगेको हुनुपर्ने तथा संरक्षकको मञ्जुरी नभए लोग्ने मानिसको उमेर २१ वर्ष र स्वास्नी मानिसको उमेर १८ वर्ष पुगेको हुनुपर्ने व्यवस्था गर्यो ।^{१५} २०५९।६।१० मा गरिएको एघारौ संशोधनले यसमा परिवर्तन गरी विहावारी गर्दा महिला र पुरुषको उमेर संरक्षकको मञ्जुरी भए १८ वर्ष र संरक्षकको मञ्जुरी नभए २० वर्ष पुग्नुपर्ने व्यवस्था गर्यो ।^{१६} २०७२ सालमा मुलुकी ऐन विहावारीको महलमा भएको संशोधनले संरक्षकको मञ्जुरी सम्बन्धी व्यवस्था हटाई विहावारी गर्दा पुरुष र महिलाको उमेर बीस वर्ष पुग्नुपर्ने व्यवस्था गरी सो भन्दा कम उमेरमा गरिने विवाह बाल विवाह हुने र सो कार्य फौजदारी कसूर हुने व्यवस्था गर्यो ।^{१७}

प्रचलित मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले बीस वर्ष नपुगी गरेको विवाह बाल विवाह हुने र यस्तो विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था गरेको छ । बाल विवाहको कसूरमा तीनवर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{१८} विगतमा संरक्षकको मञ्जुरीका आधारमा र महिला र पुरुषको उमेरका आधारमा बाल विवाह मानिने कानूनी व्यवस्था नेपालले अवलम्बन गरेकोमा २०७२ सालपछि यो व्यवस्था अन्त्य गरी लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिस दुवैको बीस वर्ष नपुगी विवाह गर्न नपाइने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । यसप्रकार नेपाल कानूनले विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर बीसवर्ष निर्धारण गरेको छ ।

५. विवाहयोग्य उमेर सम्बन्धी अन्य मुलुकको अभ्यास

विवाह गर्ने उमेर देश अनुसार फरक फरक रहेको छ । भारतमा Prohibition of child Marriage Act, 2006 ले विवाह गर्ने उमेर पुरुषको हकमा एकाइस वर्ष र महिलाको हकमा अठार वर्ष तोकेको छ । भारतको अभ्यासमा लोग्ने मानिस र महिलाको उमेर नेपालमा जस्तो समान रहेको छैन । बेलायतमा सोहू वर्ष भन्दा कम उमेरमा गरिएको विवाह बाल विवाह मानिएको छ । अमेरिकामा राज्य अनुसार विवाह गर्ने उमेर फरक परक रहेको छ । कुनै राज्यमा विवाहको उमेर १८ वर्ष रहेको छ, भने कुनैमा १९ र कुनैमा २१ रहेको छ । नेब्रास्कामा १९ रहेको छ । मिसिसिपीमा २१ वर्ष रहेको छ । अधिकाशं राज्यमा अभिभावकको मञ्जुरी भएमा १६ वर्षलाई विवाहयोग्य उमेर मानिएको छ । पाकिस्तानमा विवाहको लागि पुरुषको उमेर न्यूनतम १८ वर्ष र महिलाको लागि १६ वर्ष हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।^{१९} श्रीलंकामा १८ वर्ष न्यूनतम उमेर रहेको छ । चीनमा पुरुषका लागि २२ वर्ष र महिलाका लागि २० वर्ष न्यूनतम उमेर निर्धारण गरिएको छ ।^{२०}

१३ बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ र दफा ७२

१४ नेपाल कानून आयोगको वेबसाइटमा प्रकाशितनेपाल विवाह विल, २०११को दफा २(२) र दफा ३

१५ मुलुकी ऐन (छैठौ संशोधन) ऐन, २०३३

१६ मुलुकी ऐन (एघारौ संशोधन) ऐन, २०५८

१७ केही नेपाल कानून संशोधन तथा खारेज गर्ने ऐन, २०७२

१८ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ७२

१९ Child Marriage RestraintAct,1992 को दफा २

२० Marriage law of people's republic of China 1981 Article 5

६. साविक कानून र विद्यमान बाल विवाह सम्बन्धी कानून बीचको अन्तर

साविक मुलुकी ऐनमा विवाह भएकी बालिकाको उमेरका आधारमा कसूरदारलाई सजायको फरक फरक व्यवस्था रहेकोमा अपराध संहिताले समान सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ। साविक ऐनमा बाल विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था थिएन। केही सीमित अवस्थामा बदर गराउन पाउने विवाहको रूपमा रहेको थियो। जस अन्तर्गत बीस वर्ष नपुगी विवाह भएको र सन्तान पनि जन्मेका रहेनछन् भने बीस वर्ष पुगेपछि मन्जुरी नगरे मात्र बदर गर्न पाउने व्यवस्था रहेको थियो।^{२१} विद्यमान अपराध संहिता तथा देवानी संहिता अनुसार बीस वर्ष नपुगी भएको विवाह (बाल विवाह) स्वतः बदर हुनुका^{२२} साथै प्रारम्भ देखि नै अमान्य हुन्छ।^{२३}

बाल विवाह स्वतः बदर हुने र प्रारम्भ देखि अमान्य हुने हुँदा विवाहित व्यक्तिहरूको कानूनी रूपमा पति पत्नीको सम्बन्ध र दायित्व पनि समाप्त हुन्छ। बाल विवाहले एकातिर फौजदारी दायित्व बहन गर्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कोतर्फ पति पत्नीको रूपमा सम्बन्ध पनि रहदैन। तर निजहरुबाट कुनै सन्तानको जन्म भएकोमा जन्मिएको त्यस्तो सन्तान वा शिशुको हकमा कुनै असर पदैन। कुनै व्यक्तिको बाबु आमा पति पत्नी हुन नसक्ने भएपनि निजहरुबाट जन्मिएको छोरा छोरीको बाबु आमा माथिको अधिकार र निज प्रतिको बाबु आमाको दायित्व भने कायम रहन्छ।^{२४} नेपालमा विवाह गर्ने उमेर बीस वर्ष रहेको र बीस वर्ष नपुगी भएको विवाह कायम रहन नसक्ने हुँदा विवाह गर्ने र गराउने व्यक्तिले विवाह गर्ने केटा केटीको उमेर बीस वर्ष पूरा भएको छ छैन भन्ने कुरामा विशेष हेक्का राख्नु पर्ने हुन्छ। यस्तो विवाह भएको कारणले वा शिशु जन्मिएको कारणले वा अन्य कुनै पनि कारणले बाल विवाहले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन। मूलतः यो व्यवस्थाको उद्देश्य नेपालमा बाल विवाह पूर्ण रूपमान्तर गर्नु हो।

७. विवाहका लागि न्यूनतम उमेर निर्धारणका आधार

नेपाल कानूनले विवाहका लागि महिला र पुरुषको २० वर्ष उमेर पुग्नुपर्ने कानूनी अनिवार्यता गरेको छ। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले यस प्रकारको व्यवस्था गरेको छ। कतिपय देशमा विवाह गर्ने उमेर १८ वर्ष रहेको छ भने कतिपय देशमा पुरुष र महिलाको उमेर फरक फरक हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। भारतमा विवाह गर्ने उमेर पुरुषको हकमा २१ वर्ष र महिलाको हकमा १८ वर्ष रहेको छ भने श्रीलंकामा १८ वर्ष रहेको छ। अमेरिकामा राज्य अनुसार फरक फरक उमेर रहेको छ। न्युनतम १६ वर्ष उमेर राखिएको छ। यसप्रकार विवाहको लागि उमेरमा एकरूपता रहेको देखिदैन। यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डले यति वर्ष उमेर पुग्नुपर्ने भन्ने सीमा तोकेको पाइदैन। तर जवरजस्ती विवाह गर्न र कम उमेरमा विवाह गर्न निषेध गर्नुपर्ने र विवाहलाई सम्बन्धित पक्षको स्वेच्छामा गरिने कार्य मानेको छ। यसबाट शिक्षा, रोजगारी, स्वास्थ्य लगायत अन्य अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्ने गरी कम उमेरमा विवाह गर्न नहुने कुरालाई मानक बनाउन खोजेको देखिन्छ। सामान्य रूपमा हेर्दा कम्तीमा १८ वर्ष र २० वर्षलाई विवाहयोग्य उमेर मानिएको अवस्था देखिन्छ।

नेपालमा २०७२ साल पछि विवाहको लागि न्यूनतम उमेर बीस वर्ष पूरा भएको हुनुपर्ने गरी निर्धारण गरिएको छ। नेपालको अभ्यास हेर्दा विवाहयोग्य उमेर महिलाको हकमा १८ वर्ष र पुरुषको हकमा २१ वर्ष पुगेको हुनुपर्ने प्रस्ताव २०११ सालको विवाह विलमा गरिएको सन्दर्भमा संहिता कानून लागू हुनु ६४ वर्ष अघि नै विवाहको उमेर सम्बन्धमा प्रगतिशील व्यवस्था गर्न खोजेको देखिन्छ। नेपालको विद्यमान विवाह सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हेर्दा दक्षिण एशियाका देशहरूको तुलनामा विवाह गर्ने उमेर सम्बन्धी कानून तुलनात्मक रूपमा प्रगतिशील रहेको छ। तथापि विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर बढी राखिएको र यसले बाल विवाहका घटना हुने गरेका भन्ने टिप्पणी उठ्ने गर्दछन्। नागरिकता प्राप्तिका लागि १६ वर्ष पूरा भए पुग्ने, मतदान गर्नका लागि १८ वर्ष उमेर पूरा भए पुग्ने, बालबालिकाको परिभाषामा १८ वर्ष उमेर नपुगेकोलाई

२१ साविक मुलुकी ऐन विहावारीको महलको २ न. को देहाय ९.

२२ मुलुकीअपराध संहिता, २०७४ को दफा १७३ (२) र मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ७२ (१) (ग)

२३ ऐ. दफा ७४

२४ ऐ. दफा ७५ र दफा ११८

बालक मानिएको आधारलाई विवाह गर्ने उमेर किन वीस वर्ष भन्ने तर्कहरु दिने गरिन्छ । विवाहको उमेर सम्बन्धमा सामाजिक मान्यता र कानूनी व्यवस्थाको बीचमा सन्तुलन हुन नसकेको हो कि भन्ने समाजमा चर्चा हुने गर्दछ । तसर्थ विवाह गर्ने न्यूनतम उमेर वीस वर्ष राख्नुको पछाडिको वैज्ञानिक आधार र कारण सबैमा प्रष्ट हुन आवश्यक हुन्छ ।

छिटो विवाह, बाल विवाह र जवरजस्ती विवाह मानव अधिकारको उल्लंघनका साथै लैंगिक हिंसाको विषय मानिन्छन् । बाल विवाह तथा जवरजस्ती विवाह सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रस्ताव (Resolution on Early, Child and Forced Marriage, UN General Assembly; 2014) ले १८ वर्ष नपुगी गरिने विवाहले महिलाको उच्च शिक्षा पाउने हक तथा यौन र सन्तान जन्माउने स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पार्नुका साथै हानिकारक प्रचलन मानेको छ । कम उमेरको विवाहले महिलाको पारिवारिक क्षमता, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्रियाकलाप, सार्वजनिक स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पार्ने अध्ययनहरूले देखाएका छन् । विवाह गर्ने उपयुक्त उमेर (Best age) यहाँ नै हो भन्न नसकिएपनि विवाहको उपयुक्त समय निश्चित रूपमा निर्धारण गर्न सकिन्छ । उपयुक्त समय भनेको विवाह गर्ने पक्षले आफ्नो व्यक्तिगत जीवन र रोजगारीमा आफूलाई विश्वासयोग्य र सुरक्षित महशुस गरेको समय नै हो भन्न सकिन्छ । यो भनेको उसले प्राप्त गर्ने न्यूनतम शिक्षाको समाप्ति र जीवनयापनका लागि आवश्यक पर्ने रोजगारीको व्यवस्था गर्न लाग्ने उमेर हो यसका अलावा महिला र पुरुषलाई परिपक्व हुन लाग्ने समय र जिम्मेवारी बहन गर्ने सक्षमतासँग पनि यो सम्बन्धित हुन्छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनको प्रतिवेदन अनुसार कम उमेरमा गरिने विवाह र सानो उमेरमा नै सन्तानको जन्म हुने कारण महिलाको स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्नुका साथै उसको शिक्षा प्राप्तिमा पनि रुकावट पैदा गर्दछ । जसको परिणामस्वरूप विवाहित महिलाको आर्थिक स्वायत्तता पनि कमजोर बन्न पुर्दछ । यसबाट शारीरिक र मानसिक रूपमा परिपक्वनभै विवाह गर्ने र सन्तान जन्माउँदा आउने स्वास्थ्य सम्बन्धी विविध समस्या आउनसक्ने कारणले गर्दा विवाहको लागि न्यूनतम उमेर वीस वर्ष राखिएको देखिन्छ । सानो उमेरमा गरिने विवाहले पारिवारिक जिम्मेवारी थेग्न गाहो हुने, परिवारमा विखण्डन हुने र सम्बन्ध बिच्छेदसम्म हुने, शिक्षाको अधिकारबाट बन्चित हुनुपर्ने अवस्था रहन्छ । शारीरिक परिपक्वता विवाहका लागि अति महत्वपूर्ण मानिन्छ । वैवाहिक सम्बन्ध पश्चात् स्वभाविक रूपमा सन्तानको जन्म हुने अवस्था रहन्छ । शारीरिक रूपमा विकास नभएको अवस्थामा सन्तान जन्माउने कार्यले आमा तथा सन्तानको स्वास्थ्यमा जोखिम बढी हुने स्वास्थ्य सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानले देखाएका छन् । व्यवहारिक रूपमा शिक्षा प्राप्ति गर्न नपाउदै र पारिवारिक जिम्मेवारी र दायित्व राम्रोसँग बुझ्न नपाउदै विवाह गर्ने कार्यले सामाजिक र पारिवारिक समस्या मात्र नभै मानसिक विकास तथा आर्थिक र रोजगारीको अवसरबाट पनि बन्चित हुनुपर्ने अवस्था रहन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा शिक्षा, रोजगारीको अधिकारको प्रयोग र स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारका अलावा पारिवारिक दायित्व र जिम्मेवारी बोध समेतका आधारमा विवाहको न्यूनतम उमेर वीस वर्ष राखिएको हो भन्न सकिन्छ । कानूनले फरक फरक प्रयोजनका लागि निर्धारण गरेको उमेर सबै कुरामा समान रूपमा लागू गर्न सम्भव र व्यवहारिक हुँदैन । विवाहको लागि निर्धारण गरिएको उमेरको विषय र नागरिकता प्राप्तिका लागि कायम गरिएको उमेर नितान्त फरक उद्देश्य र प्रयोजनका लागि हो ।

d. निष्कर्ष र सुझावहरु

नेपाल कानून अनुसार बाल विवाह गैरकानूनी कार्य हो । यो महिला विरुद्धको मात्र कसूर नभै उमेर नपुगेका पुरुष विरुद्ध पनि हुन्छ । नेपालमा यो विवाह गैरकानूनी भएपनि विभिन्न सामाजिक तथा प्रथाजनित प्रचलनमा कारण समाजमा विद्यमान रहेको छ । बाल विवाहका कारण सम्बन्धित विवाहित पक्षमा पर्ने असर र तिनीहरुको सन्तानको स्वास्थ्यमा पर्ने असरले अनेक समस्या र जटिलता ल्याउने गरेको देखिन्छ । शिक्षा, रोजगारी, समानता, आर्थिक अधिकार र प्रजनन स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पर्ने गरेको छ । बाल विवाहले अपरिपक्वताका कारण विवाहित महिला तथा पुरुषलाई पारिवारिक जिम्मेवारी थेग्न गाहो हुने, परिवारमा विखण्डन हुने र सम्बन्ध बिच्छेदसम्म हुने अवस्था रहन्छ । रोजगारी र शिक्षाको अवसरबाट

बन्चित हुनुपर्ने र सन्तानको शिक्षा र हेरचाहमा समेत नकारात्मक असर पर्दछ । कानूनी रूपमा बाल विवाह प्रतिबन्धित भएपनि यसको निवारण कानूनी व्यवस्थाले मात्र गर्न संभव छैन । समाजमा विद्यमान रहेको यस सम्बन्धी प्रचलन र सोचमा परिवर्तन ल्याउन आवश्यक छ । साथै कानूनी व्यवस्थाका बारेमा आम नागरिक र समुदायमा सचेतना फैलाउन जरुरी छ । यसका लागि निम्न सुझावहरु उपयोगी हुने देखिन्छ ।

- बाल विवाह नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै बाल विवाहको जोखिममा रहेका बालिका र विवाहित बालिका तथा महिलाका लागि सुरक्षित र गुणस्तरीय औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा तथा आय आर्जनका अवसरहरूको सुनिश्चिततामा जोड दिने ।
- किशोर किशोरीमैत्री प्रजनन् स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी तथा सेवा, सुरक्षित गर्भपतन, एचआईभी लगायत विभिन्न रोग रोकथाम तथा उपचार सम्बन्धी सेवामा विवाहित तथा बाल विवाहको जोखिममा रहेका अविवाहित बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- बाल विवाह गैरकानूनी कार्य मात्र नभै यसले आफ्नो इच्छा अनुसार वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्न पाउने स्वतन्त्रताका साथै शिक्षा, रोजगारी, प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हकमा समेत प्रतिकूल असर पार्ने हुँदा यसलाई परिवारको मात्र जिम्मेवारी वा दायित्वको रूपमा नभै सम्बन्धित व्यक्तिको अधिकार र स्वेच्छाको विषयको रूपमा लिनुपर्ने र सोही अनुरूप आम व्यक्तिलाई बुझाउन कार्यक्रमहरु गर्ने ।
- बाल विवाह तथा लैङ्गिक हिंसाको जोखिममा रहेका बालबालिकाको पहिचान र अवस्थाको अनुगमन गरी उपयुक्त सेवाका लागि क्रियाशील संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- स्थानीय तह, प्रदेश सरकार र संघीय सरकारले बाल विवाहलाई अन्त्य गर्ने गरी ठोस कार्यक्रम र कार्य योजना तयार गरी लागू गर्ने । यस कार्यमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको सहयोगमा बाल विवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- वैवाहिक सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन नचाहने बालिकाहरूको सम्मानजनक जीवनयापनको लागि पारिवारिक तथा सामाजिक वातावरणको सृजना गर्ने र आवश्यकता अनुसार आश्रयस्थल, कानूनी सेवा, मनोसामाजिक परामर्श, व्यावसायिक तातिम, आर्थिक सशक्तिकरणका अवसरहरू लगायत आवश्यक सहयोग र संरक्षणको सुनिश्चितता गर्ने ।
- बाल विवाह सम्बन्धी कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी, सरकारी वकील, न्यायिक र अर्धन्यायिक निकाय लगायत अन्य सरोकारवाला निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- विवाह गर्न पाउने कानूनी उमेर, सोको उल्लंघन गरेमा हुने कानूनी दायित्व तथा यसको परिणाम लगायत बाल विवाह विरुद्ध उपलब्ध हुने कानूनी संरक्षणको व्यवस्था सम्बन्धी जनचेतनामूलक प्रचार प्रसार गर्ने । यसका लागि स्थानीय तहले अन्य सरोकारवाला निकायसँग समन्वय गरी एकीकृत रूपमा सचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- बाल विवाहका सम्बन्धमा कानूनी उपचार लिन चाहने बालबालिकाहरूले सामना गर्नु परिरहेको कानूनी तथा सामाजिक कठिनाइहरु पहिचान गरी सोको लागि सहज पहुँचको बन्दोवस्त गर्ने ।
- विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा बालविवाहलाई निषेध सम्बन्धी कुरा, हुने फौजदारी दायित्व र यसले पार्ने स्वास्थ्य सम्बन्धी असर, सामाजिक आर्थिक प्रभाव लगायतका विषय समावेश गर्ने । यसबाट विद्यार्थीहरु सचेत र सजग हुनसक्ने र अभिभावकलाई समेत शिक्षित गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ ।
- बाल विवाहको कारकको रूपमा रहेका विद्यमान सामाजिक कर्तीतिहरूथा प्रचलनहरु अन्तका लागि सबै तहका सरकार र यसका निकायहरूले साभा प्रयासहरु केन्द्रित गर्ने । यसका लागि गैरसरकारी संघ संस्थाहरूसँग समन्वय र सहयोग लिने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग पनि बाल विवाहको एक कारण रहेको देखिएको हुँदा यसको प्रयोगमा नियन्त्रण र सीमा तोक्ने ।

फौजदारी कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नताको विधिशास्त्रीय पक्ष र यस सम्बन्धी नेपाल कानून

लोकराज पराजुली^१

१. विषय प्रवेश

राज्यका तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने राज्यको कानूनद्वारा अखिलयार प्राप्त वकील नै सरकारी वकील हो । सामान्य तथा सरकारी वकीलका तीनवटा भूमिका हुन्छन् । राज्यका पदाधिकारी वा निकायलाई कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम संवैधानिक र कानूनी प्रश्नमा राय सल्लाह दिनु, कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम फौजदारी कसूरमा राज्यका तर्फबाट अभियोजन गर्नु र राज्यका तर्फबाट अभियोजन गरिएका तथा राज्यलाई सरोकार पर्ने मुद्दाहरुमा राज्यका तर्फबाट बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्नु नै सरकारी वकीलका मुख्य भूमिका हुन् ।

ती भूमिका मध्ये सरकारी वकीलले जब राज्यका तर्फबाट फौजदारी कसूरमा अभियोजन गर्ने भूमिका निर्वाह गर्दछ, त्यो वेला सरकारी वकीललाई एउटा सार्वजनिक अभियोजनकर्ता (Public Prosecutor) का रूपमा लिइन्छ । त्यसैले सरकारी वकीललाई Public Prosecutor पनि भनिन्छ । यसरी अभियोजनकर्ताका रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दा कसूरको अनुसन्धानमा पनि कुनै न कुनै रूपमा सरकारी वकीलको संलग्नता रहने गर्दछ । विभिन्न कानून प्रणाली अनुरूप यो भूमिका पनि फरक फरक हुन सक्छ । सामान्यतया कसूरको अनुसन्धान प्रहरी वा कानूनले अधिकार दिएका अन्य पदाधिकारीले गर्ने र अभियोजन सरकारी वकीलले गर्ने पद्धति वढी प्रचलनमा देखिन्छ । नेपालले पनि यही पद्धति अंगालेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको कसूरको अनुसन्धानमा संलग्नता रहने कुराको विधिशास्त्रीय पक्ष के हो, कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नता के कुन रूपमा रहन्छ र नेपाल कानून अनुसार यस सम्बन्धमा के कस्तो अवस्था रहेको छ भन्ने वारेमा यस आलेखमा चर्चा गरिएको छ ।

२. फौजदारी कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नताको विधिशास्त्रीय पक्ष

अभियोजनकर्ताका रूपमा सरकारी वकीलले आफ्नो कार्य गरिरहदा मुख्यतः तीनवटा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो स्वच्छ सुनवाइका मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै दुरुस्त र कानूनसम्मत तरिकाले कसूरको अनुसन्धान सम्पन्न गर्न कसूरको अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशित गर्नुदोस्रो कसूरको अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणका आधारमा राज्यका तर्फबाट अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्नु अर्थात् मुद्दा चल्ने, नचल्ने निर्णय गर्नु र तेस्रो फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन गराई दोषीलाई

^१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

सजाय र कसूर पीडितलाई न्याय दिलाउन मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष वस्तुनिष्ठ प्रमाण सहित अभियोजन गरी तत्पश्चात् न्याय निरूपण प्रक्रियामा राज्यका तर्फबाट बहस पैरवी, प्रतिरक्षा लगायतका कार्यमा सहभागी हुनु।

सरकारी वकीलले अभियोजनकर्ताका रूपमा उक्त भूमिका निर्वाह गर्दा उसले अभियोजनात्मक स्वविवेक (Prosecutorial Discretion) प्रयोग गर्ने क्षमता पनि राख्दछ । यस्तो अभियोजनात्मक स्वविवेक अन्तर्गत सरकारको तर्फबाट कुनै फौजदारी कसूरमा मुद्दा चलाउने नचलाउने, मुद्दा चलाउने भए के कुन मागदावी लिने, अभियुक्तलाई सजाय छुटको मागदावी गर्ने नगर्ने, कानूनअनुसार मिलापत्र हुने फौजदारी मुद्दामा मिलापत्र गर्न आदेश दिने/नदिने, अदालत/मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट भएका आदेश/फैसला/ निर्णयउ पर निवेदन/पुनरावेदन गर्ने नगर्ने जस्ता निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वकीलले प्रयोग गर्दछ । अभियोजन सम्बन्धी यी स्वविवेकीय अधिकार सरकारी वकीलले मुद्दामा भएका प्रमाणका आधारमा प्रयोग गर्नुपर्दछ । तसर्थ यो अधिकारको समुचित प्रयोग गर्नका लागि कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको सुपरिवेक्षणात्मक र निर्देशनात्मक (Supervisory and Directive) भूमिका आवश्यक मानिन्छ ।

भनिन्छ कसूरको अनुसन्धान गर्न प्राविधिक पक्षमा जानकार अनुसन्धानकर्ता र कानूनी पक्षमा जानकार अभियोजनकर्ताको आ-आफ्नो ज्ञान सीपको सम्मिलन (Fusion of the technical mind of the crime investigator and legal mind of the prosecutor) भएमा कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन दुवै प्रभावकारी हुनसक्छ र यसले फौजदारी न्याय निरूपणमा पनि सकारात्मक परिणाम त्याउन सक्छ । उपर्युक्त दार्शनिक पक्षलाई मध्यनजर गरेर नै हुनुपर्छ The UN Guidelines on the Role of the Prosecutor, 1990 ले अभियोजनकर्ताले कसूरको अनुसन्धानको कानून संगतताको सुपरिवेक्षण कार्य गरी कसूरको अनुसन्धान प्रक्रियामा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नेछन् भनिएको छ ।^२ तसर्थ यो विधिशास्त्रीय पक्षमा सबै सरकारी वकील सचेत र सजग हुनुपर्दछ । कसूरको अनुसन्धान कसूरको अभियोजनको एउटा साधन हो, त्यसर्थ कसूरको अनुसन्धान अभियोजनकर्ताबाट निर्देशित हुनुपर्छ, एउटा अभियोजनकर्ताका रूपमा सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धानको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई सुपरिवेक्षण गरी कसूरको अनुसन्धानकर्तालाई कसूर प्रमाणित गर्न सक्ने प्रमाण संकलन गर्नका लागि निर्देशित गर्न सक्छ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु कसूरको अनुसन्धानकर्ताको कर्तव्य हुन्छ भन्ने आम मान्यता रहेको छ ।

३. नेपाल कानून अनुसार कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नता

नेपालको कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा नेपालको संविधानको धारा १५८ को उपधारा (२) ले यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा वाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छ । धारा १५८ को उपधारा (७) अनुसार महान्यायाधिवक्ताबाट आफू मातहतका सरकारी वकीललाई त्यसरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकार प्रत्यायोजन भएको छ ।^३

^२ The UN Guidelines on the Role of the Prosecutor, 1990 को निर्देशन नं. ११

^३ हेनुहोस् नेपाल राजपत्र खण्ड ७, वैशाख १३, २०७८ साल, संख्या २ र नेपाल राजपत्र खण्ड ७, वैशाख १९, २०७८ साल, अतिरिक्ताइक अक) मा प्रकाशित सूचनाहरू

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २ को खण्ड (त) ले सरकारी वकीलको परिभाषा गर्दै महान्यायाधिवक्ता, नायव महान्यायाधिवक्ता, सहन्यायाधिवक्ता, उपन्यायाधिवक्ता, जिल्ला न्यायाधिवक्ता, सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता र महान्यायाधिवक्ताबाट सरकारी वकीलको हैसियतमा काम गर्न तोकिएको अधिकृतलाई सरकारी वकीलको परिभाषा अन्तर्गत राखेको छ ।

सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनका सन्दर्भमा प्रयोग गर्ने अधिकारको कानूनी स्रोतका रूपमा मुख्यतः मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५ ले गरेका कानूनी व्यवस्था रहेका देखिन्छन् । माथि चर्चा गरिएको कसूरको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको संलग्नताको विधिशास्त्रीय पक्षलाई आत्मसात् गर्दै अपराध अनुसन्धान प्रक्रियामा सरकारी वकीलको संलग्नता रहने गरी उक्त कानूनहरुमा निम्नानुसारका कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ:-

- जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता नगरेको उजुरी सुन्ने (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ५(१), (२), (३) र फौजदारी कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५ को नियम ६)
- अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको जानकारी प्राप्त गर्ने (फौजदारी कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५ को नियम १० र अनुसूची २)
- प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त गरी कसूरको अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने (मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १० तथा फौजदारी कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५ को नियम १५ र अनुसूची-५)
- भ्रमपूर्ण, भुठा वा काल्पनिक सूचनालाई तामेलीमा राख्ने (ऐ. संहिताको दफा ११ तथा नियमावलीको नियम १६ र अनुसूची-६)
- विशेष अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदन प्राप्त गरी त्यस्तो टोलीलाई आवश्यक निर्देशन दिने (ऐ. संहिताको दफा १२ तथा नियमावलीको नियम १८ र अनुसूची-१९)
- पकाउ परेको शंकित व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्न अनुमति माग्ने (ऐ. संहिताको दफा १४(३) र २८ तथा नियमावलीको नियम १९ र अनुसूची-८ एवं नियम २८)
- हिरासतमा रहेको शंकित व्यक्तिलाई धरौट/जमानत/तारेख/जिम्मा जमानीमा छोडने सहमति दिने वा नदिने (ऐ. संहिताको दफा १५ र नियमावलीको नियम २१ र अनुसूची-९)
- शंकित व्यक्ति/अभियुक्तको वयान लिने (ऐ. संहिताको दफा १६(१)(२))
- शंकित व्यक्ति/अभियुक्तको वयानलाई श्रव्यदृश्यको साधनमा अभिलेखवद्ध गर्न गराउन सक्ने (ऐ. नियमावलीको नियम २२(२))
- अनुसन्धान डायरी हेर्न सक्ने (ऐ. संहिताको दफा २५(३))
- कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीलाई राय सल्लाह सहित निर्देशन दिने (ऐ. संहिताको दफा २६)
- कसूरको अनुसन्धानको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले जानकारी लिई अनुसन्धान अधिकारी वा निजको विभागीय प्रमुखलाई जुनसुकै समयमा निर्देशन दिनसक्ने (ऐ. संहिताको दफा २७)
- अदालतमा दायर भैसकेको मुद्दासंग सम्बन्धित व्यक्ति पकाउ भै वा आफै उपस्थित भै प्रहरी कार्यालयमा हाजिर हुन आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई सरकारी वकील मार्फत अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने (ऐ. नियमावलीको नियम २६)

- कसूरको अनुसन्धानमा परिचालन भएको सूत्र सम्बन्धी जानकारी लिन सक्ने (ऐ. नियमावलीको नियम २९(३))
- अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने तथा थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिने (ऐ. संहिताको दफा ३१(१)(२)(४)(५))
- अदालतमा दायर भैसकेको मुद्दामा थप प्रमाणबाट थप दावी लिनुपर्ने देखिएमा थप अनुसन्धान गर्न लगाउन सक्ने (ऐ. संहिताको दफा ३५)
- अभियुक्तले अदालतमा वयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरेको वयान भन्दा फरक जिकिर लिएमा निजले पेश गरेको प्रमाण वा जिकिरका विषयमा अदालतको अनुमति लिएर पुः अनुसन्धान गरी गराई अदालतमा थप सबुद प्रमाण पेश गर्न गराउन सक्ने (ऐ. संहिताको दफा १२३(२))
- अनुसन्धान अधिकारीले पीडित, जाहेरवाला वा साक्षीको वयान, कागज वा कुनै लिखत सरकारी वकीलको रोहवरमा श्रव्यदृश्यका साधनमा अभिलेख गर्न सक्ने (ऐ. संहिताको दफा १८४)

उपरोक्त कानूनी व्यवस्थालाई मध्येनजर गर्दा नेपालका सरकारी वकील प्रत्यक्ष रूपमा कसूरको अनुसन्धानकर्ता होइनन् किनभने उनीहरु आफैले कसूरको अनुसन्धान गर्न सक्दैनन्। तर पनि कसूरको अनुसन्धानका विभिन्न चरणमा सरकारी वकीलको संलग्नता र भूमिका रहने गरी कानूनले निर्धारण गरेका उपरोक्त विन्दुहरूको उद्देश्य कसूरको अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणदेखि नै कसूरको अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता दुवैको आपसी समन्वय र सहकार्यबाट कसूरको अनुसन्धान कानूनी र प्राविधिक दुवै दृष्टिकोणले त्रुटिरहित भई प्रभावकारी अभियोजन हुन सकोस् भन्ने नै हो। उक्त कानूनी व्यवस्था अनुसार समग्रमा नेपालका सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धानमा निम्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्:-

- कसूरको अनुसन्धानकर्तासँग समय समयमा आपसी छलफल गर्ने। यस्तो छलफलबाट अपराध अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धान अधिकारीले सामना गर्नुपरिहेको समस्या समाधान गर्न अनुसन्धान अधिकारीलाई उचित राय सल्लाह दिने।
- कसूरको अनुसन्धानबाट संकलन भएका कागज प्रमाणलाई सुझ्म रूपमा हेरी कसूरको अनुसन्धानका क्रममा कुनै कानूनी त्रुटि भएको देखिए सो त्रुटि सुधार गर्न तथा अभियोजनका लागि आवश्यक पर्ने थप कागज प्रमाण विधिसम्मत तरिकाले संकलन गर्न कसूरको अनुसन्धानकर्तालाई उचित समयमै आवश्यक निर्देशन दिने।

४. सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धानकर्तालाई निर्देशन दिनसक्ने कानूनी व्यवस्थाका वारेमा न्यायिक दृष्टिकोण

नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट निम्न मुद्दाहरूमा सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धानकर्तालाई कसूरको अनुसन्धान प्रक्रियामा निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्थाको विधिशास्त्रीय पक्षमा निम्नानुसार व्याख्या भएको छ :

गौमेश्वर शर्मा विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेत भएको परमादेश मुद्दा^४

- अपराध सम्बन्धमा जाहेरी परी अनुसन्धान कारवाही अगाडि बढी थप अनुसन्धानको कारवाही हुन नसकेको अवस्थामा वारदातसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण नष्ट हुन सक्ने र अनुसन्धान प्रक्रिया समेत अवरुद्ध हुन जाने।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(२) अनुसार अनुसन्धान तहकिकातको काम कारवाही नियमानुसार अगाडि बढाउन प्रहरी कर्मचारी समेतलाई सरकारी वकील कार्यालयले

^४ न.का.प. २०६३, अंक ७, निर्णय नं. ७७३१, पृ. ८७९

आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने कानूनी कर्तव्य भएकोमा सरकारी वकीलको कार्यालयबाट त्यस्तो कानूनी कर्तव्य पूराहुन नसकेको अवस्थामा उक्त कानूनमा व्यवस्था भएको कर्तव्य पालन गराउन सरकारी वकीलको कार्यालयलाई परमादेशको आदेश जारी हुन सक्ने ।

- सरकारी वकील कार्यालय समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन समेत पेश भइसकेको अवस्था हुँदा प्रस्तुत वारदातसँग सम्बन्धित थप अनुसन्धानको कारबाही अगाडि वढाउनु, घटनाशँग सम्बद्ध अनुसन्धान एवं अन्य काम काम कारबाही पूरा गर्न सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(२) को व्यवस्था बमोजिम प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन समेत दिनु भनी जिल्ला सरकारी वकीलको कार्यालयको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ।

जय किशोर लाभ विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा भएको परमादेश मुद्दा^५

- कानूनले कर्तव्य निर्धारण गरेको सार्वजनिक निकायले त्यो कर्तव्य परिपालन गर्न इन्कार गरेमा वा अनिच्छा देखाएमा परमादेश जारी हुने ।
- कानून परिपालन गर्नकै लागि भएकाले राज्यद्वारा विधायिकी अधिकारको अनुसरण गर्दै जारी गरेका कानूनलाई परिपालन गराउने कर्तव्य राज्यको सञ्चालक सरकार र यसका मातहत निकाय (एजेन्सी) को हुने ।
- कानूनद्वारा निषेधित आपराधिक कार्य जो कोहीबाट भए पनि ऊ कानूनको परिधिमा आउनै पर्दछ । अनुसन्धान तहकिकात गर्नु भनेको जाहेरी दरखास्तसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको सत्यान्वेषण गर्नु हो । अपराध भयो भएन, अपराध भएको भए कोबाट कसरी भयो भन्ने कुराको अनुसन्धान र प्रमाण संकलन गर्नु र सरकारी वकीलको सहयोगमा एउटा निष्कर्षमा पुग्नु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको अनिवार्य रूपले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य हुने । पद, वर्दी, पोशाक र ओहदा कसैको पनि रक्षा कबच हुन नसक्ने ।
- कानूनी कर्तव्यको पालना सार्वजनिक निकायको इच्छा र अनिच्छामा निर्भर रहने विषय होइन । कानूनद्वारा निर्धारित कर्तव्य सार्वजनिक निकायले पालन गर्नु सिवाय अको विकल्प हुनै सक्दैन । कानूनी कर्तव्य तदारुकताका साथ परिपालन गर्न सार्वजनिक निकाय सदा तत्पर र क्रियाशील रहनुमा नै कानूनको शासनको सफलता निर्भर रहने ।

नेपाल सरकार विरुद्ध धौलिदेवी बिष्ट भएको जीउदो वालक फालेको मुद्दा

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम कुनै अपराधको तहकिकात शुरु गर्नुभन्दा पहिले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरू खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने र उपदफा (२) बमोजिम त्यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने ।
- कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक रूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन । सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विसर्जन नहुने ।

ध्वज धामी वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय कंचनपुर समेत भएको परमादेश मुद्दा^६

- हरेक कसूरको अनुसन्धान गरी कानून बमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्वसमेत हो । कसूरको कार्य हुने तर अनुसन्धान नै नगर्ने वा गरेपनि असफल

५ ने.का.प. २०६६, अंक २, नि.न. ८०७०, पृ. २८४

६ ने.का.प. २०७२, अंक ३, नि.न. ९३६७, पृ. ४९८

अनुसन्धान गर्न वा नतिजामा पुऱ्याउन नसक्ने भनेको कानूनी राज्यका असफलताका द्योतक उदाहरणहरू हुन् । सफल अनुसन्धान गरी स्वच्छ र वैध अनुसन्धान गर्नु र न्यायको अन्तिम विन्दुमा पुऱ्याउनु, कानून कार्यान्वयन निकायका आधारभूत उत्तरदायित्वका कुराहरू हुन् । तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य पूरा नगरी न्याय पराजित हुन्छ, वा पीडितले उपचार नपाएको अनुभूति गरेको हुन्छ भने त्यसमा पीडितकै उत्तरदायित्वमा निजी अनुसन्धान वा अभियोजनको वैकल्पिक मार्गसमेत प्रसस्त गर्नुपर्ने ।

- अपराध अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको निर्देशनबाट अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान अधिकृत समक्ष आइपरेका कानूनी तथा प्रक्रियागत वाधा अड्चन फुकाई अनुसन्धानलाई विधि र प्रक्रिया अनुसार सम्पन्न गराई अपराधीलाई कानून बमोजिम दण्ड र पीडितलाई न्याय दिलाउने र कानूनी शासनको सिद्धान्तलाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने तै विधायिकी मनसाय देखिने ।
- कानूनले बाध्यात्मकरूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए तापनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी व्यवस्थालाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन त्यस्तो अवस्थामा यसरी निष्क्रियरूपमा रहेका कानूनी प्रावधानलाई सक्रिय बनाउनु सरकारी वकीलको कर्तव्य तै हुन आउने ।
- कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मकरूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन । सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने ।

उपरोक्त न्यायिक व्याख्यालाई आत्मसात गरी सरकारी वकीलले कसूरको अनुसन्धानमा संलग्न रहनुपर्ने विन्दुहरूको आफ्नो कर्तव्य प्रयोग गर्न सचेत र सजग रहनु पर्ने आवश्यकतालाई औल्याएको हुँदा तत् सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरु जिम्मेवार हुन जरुरी छ ।

५. निष्कर्ष

कसूरको अनुसन्धानकर्ता अनुसन्धान अधिकारी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकील वीच समन्वय विकास गरी फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले कसूरको अनुसन्धानका विभिन्न विन्दुमा सरकारी वकीलको समेत संलग्नता हुनुपर्ने विधिशास्त्रीय पक्षलाई आत्मसात गरी नेपाल कानूनमा समेत यस सम्बन्धी व्यवस्था भएको देखिन्छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले केही मुद्दाहरूमा उक्त कानूनी व्यवस्थाको विधिशास्त्रीय पक्षका वारेमा व्याख्या गरेर सरकारी वकीललाई कानूनले तोकेको सो कर्तव्य पालना गर्न सजग हुनुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । त्यसर्थ कसूरको अनुसन्धानमा अभियोजनकर्ता सरकारी वकीललको संलग्नता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई कानूनको मनसाय अनुसार कसूरको अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता दुवैको व्यावसायिक समन्वयबाट प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । त्यसो भएमा मात्र कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन विश्वासिलो र भरपर्दो हुन पुगी कसूरदारलाई कानून बमोजिम दण्ड र पीडितलाई न्याय दिलाई कानूनी शासनको सिद्धान्तलाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने फौजदारी न्याय प्रशासनको मूल उद्देश्य प्राप्तिमा सफलता हासिल गर्न सकिन्छ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा महिलाको संलग्नता: एक विवेचना

रमा देवी पराजुली^१

१. विषय प्रवेश

मुलुकमा अपराध हुन नदिई शान्ति र सुव्यवस्था कायम गर्ने, अपराधमा संलग्न हुनेलाई दण्ड र पीडितलाई न्याय दिलाउने राज्यको आधारभूत कार्य हो । यसको लागि हरेक राज्यले कानूनद्वारा नै समाजको शान्ति, सुरक्षा र नैतिकतामा असर पुऱ्याउने कार्यको नियमन र कुनै कार्य गर्न नहुने भनी निषेध गरेको हुन्छ । व्यक्तिको संविधान र कानूनप्रदत्त हक अधिकारको उल्लंघन भएमा ती अधिकारको संरक्षण गर्न उपचार प्रदान गर्ने माध्यम न्याय प्रशासन हो । फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कार्य गरेमा वा गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको कार्य नगरेमा कसूर गरेको मानिन्छ । समाज विरुद्ध भएका र राज्यका सरोकार निहित रहेका कसूरजन्य मुद्दालाई सरकारवादी फौजदारी मुद्दाका रूपमा लिइन्छ । राज्यको तर्फबाट नै यस्ता कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने तथा न्यायिक निकायबाट मुद्दाको निर्णय हुनेगरी कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिएको हुन्छ । फौजदारी कानूनले गर्न नहुने भनी निषेध गरेका कार्य गर्नेर गर्नु भनी निर्देशित गरेका कार्य नगर्ने व्यक्तिलाई कानूनद्वारा निर्धारित दायित्व वहन गराउने क्रममा फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रक्रिया क्रियाशील हुन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासन प्रक्रिया सञ्चालन गर्दा एक पक्षको रूपमा राज्य संलग्न हुन्छ भने अर्को व्यक्ति रहन्छ ।

मुद्दाको पक्षका रूपमा रहेका व्यक्ति र राज्यका बीचमा सन्तुलन (Equality of Arms) कायम गर्न राज्यले संविधान तथा कानूनमा फौजदारी न्यायका मूलभूत सिद्धान्त अंगिकार गरी व्यक्तिको न्याय सम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको पाइन्छ । संविधान तथा कानूनले प्रत्याभूत गरेका ती हक अधिकार शक्ति व्यक्ति/अभियुक्तले उपभोग गर्न पाउने गरी कानूनको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी फौजदारी न्याय प्रशासनमा संलग्न हुने निकाय र अधिकारीको रहन्छ । नेपालमा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई निर्धारित कार्यविधि पूरा गरी कानूनले तोकेको सजाय निर्धारण गर्न उक्त कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाईको क्रममा अभियोजनात्मक प्रणाली अपनाउने गरी कानूनी र संस्थागत व्यवस्था गरिएको छ । सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा मध्ये मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ का मुद्दाको अनुसन्धान सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले र अनुसूची २ का मुद्दाको अनुसन्धान तोकिएको अधिकारीले गर्ने व्यवस्था रहेको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ र २ का मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम सम्बन्धित सरकारी वकीलले गर्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै, अनुसूची १ का मुद्दाको अभियोजन सरकारी वकीलर अनुसूची २ का मुद्दाको अभियोजन सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

^१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं । (हाल फ्याक्टली राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान,)

पछिल्लो समयमामहिला अधिकार र महिला समानताका लागि भएका आन्दोलन, शिक्षा, स्वास्थ्य, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र जनचेतनामा आएको विकासले अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा समेत महिला अधिकार र समानताका लागि विभिन्न प्रयासहरु भएको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघबाट मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न सन्धि तथा महासन्धिका साथै महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि पारित भएको छ । नेपाल पनि मानव अधिकार सम्बन्धी अधिकांश सन्धि तथा महासन्धिको पक्ष रहेको छ । त्यसैले नेपालले पनि महिलाको राजनैतिक, आर्थिक, समाजिक र सांस्कृतिक सशक्तिकरणका लागि नीतिगत र कानूनी सुधार गरी कार्य योजना सहितका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । जसको कारण महिलाको जीवनस्तर, शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा सकारात्मक सुधार देखापर्न थालेको छ । राजनैतिक क्षेत्र, सार्वजनिक निकाय तथा संगठित संस्थाहरुमा महिलाको सहभागिता र प्रतिनिधित्व समेत बढौं गएको छ ।

प्रविधिको विकास, आवश्यकता र सामाजिक मूल्य मान्यतामा आएको परिवर्तनले सार्वजनिक क्षेत्र लगायत श्रम बजारमा महिलाको उपस्थिति बढ़दो छ । तथापि अधिकांश महिला आधारभूत तहको काममा संलग्न रहेको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा घरायसी काममा मात्र सिमित रहने महिलाको श्रम बजारमा उपस्थिति, सूचना संचारको विकास तथा बढ़दो अपेक्षा समेतका कारण कसूरजन्य कार्यमा समेत महिलाको संलग्नता बढन थालेको छ^२ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ को अनुसूची १ अन्तर्गतका सरकारवादी हुने अभियोजन गरिएका मुद्दामा संलग्न रहेका महिलाको संख्या, कसूरको प्रकृति, कारण लगायतका विषयमा केन्द्रित भै व्यवस्थित रूपमा अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन । यसै खाँचोलाई महसूस गरी विगत ११ वर्षमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट अभियोजन गरिएको उक्त अनुसूची १ भित्रका सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा महिलाको संलग्नताको अवस्था, कसूरको प्रकृति र कसूर गर्ने कारण लगायतका विषयमा उपलब्ध भएका केही तथ्यांकलाई आधार मानेर छलफल तथा विश्लेषण गरी गरिनुपर्ने सुधारका उपाय पहिल्याउने जमर्को गरिएको छ ।

२. विद्यमान अवस्थाको सिंहावलोकन

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ को अनुसूची १ भित्रका प्रहरी कार्यालयबाट अनुसन्धान भै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट अभियोजन गरिएका मुद्दाहरुको जम्मा लगत, मुद्दागत विवरण, जम्मा प्रतिवादीको संख्या, महिला प्रतिवादीको संख्यालाई तालिका नं. १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १

आ. व. २०६५/०६६, २०७१/०७२ र २०७६/०७७ मा रहेको मुद्दाको जम्मा लगत, मुद्दाको प्रकृति, जम्मा प्रतिवादीको संख्या, महिला प्रतिवादीको संख्या र सो को प्रतिशत^३

	२०६५/०६६को लगत				२०७१/०७२को लगत				२०७६/०७७ को लगत			
	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी प्रतिशत	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी प्रतिशत	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी संख्या	महिला प्रतिवादी प्रतिशत
ज्यान/ ज्या.मा.उ.	२३१५	८५२९	२०२	२.३७	२९३४	८९०४	१८९	२.१२	३६१३	९६००	१७२	१.७८
ज.क र ज.क.उ	९६५	१३५१	३७	२.७३	२६८६	३२८८	४४	१.३३	५२५२	६२९६	७०	१.११
मानव	२९०	७९३	९६	१२.१	४३१	९४३	७९	८.३८	४०३	९६६	९२	९.५

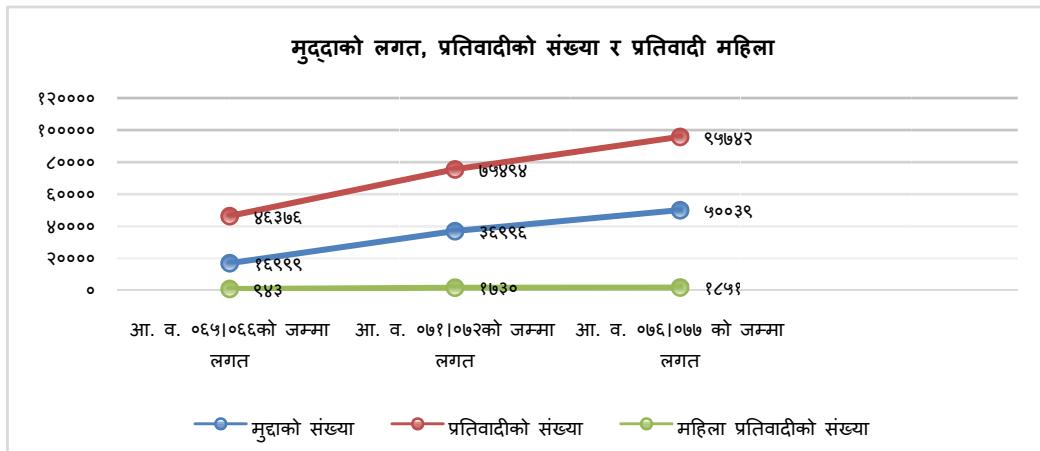
२ <https://wol.iza.org/articles/women-in-crime/long> accessed on 4th march,2022.

३ मान्याधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित आ. व. २०६५/०६६, २०७१/०७२ र २०७६/०७७ का वार्षिक प्रतिवेदनहरु ।

बेबिखन तथा ओ.प												
चोरी	२९७६	७७०४	५५	०.७१	२४४२	५९९२	२११	३.५२	४४१०	८६२७	९५	१.१०
अपहरण	२५५	८४१	१९	२.२६	२९२	९५६	१७	१.७८	२८७	७६१	१८	२.३६
लागूआयध	९५२	२०३७	४१	२.१०	२७६५	५४७४	२७०	४.९३	५००९	९०४९	२२९	२.५३
अन्य मुद्दा ^४	१००४६	२५१२१	४५३	१.९६	२५४४२	४९९३७	९२०	१.८४	३१०६५	६०३६२	११७५	१.९६
जम्मा	१६९९९	४६३७६	९४३	२.०३	३६९९६	७५४९४	१७३०	२.२९	५००३९	९५७४२	१८५१	१.९३

माथि तालिका नं. १ मा उल्लेखित तथ्याङ्कबाट मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ मा परेका देशका ७७ वटै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा आ.व. २०६५/०६६, आ.व. २०७१/०७२ र आ.व. ०७६/०७७ मा रहेको मुद्दाको जम्मा लगत, मुद्दाको प्रकृति र ती मुद्दामा अभियोजन गरिएका जम्मा प्रतिवादीको संख्या, महिला प्रतिवादीको संख्या र सो को प्रतिशत उल्लेख गरिएको छ। यस तालिकाबाट उक्त ११ वर्षको अवधिमा यस प्रकृतिका मुद्दाको संख्या र प्रतिवादीको संख्यामा उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ। जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट आ.व. २०६५/०६६ मा लगत रहेका मुद्दाको संख्या १६,९९० रहेको र ती मुद्दामा अभियोजन गरिएको प्रतिवादीको संख्या ४६,३७६ रहेकोमा आ.व. २०७१/०७२ मा सो संख्यामा वृद्धि भई मुद्दा संख्या ३६,९९६ र प्रतिवादीको संख्या ७५,४९४ पुगेको देखिन्छ। त्यस्तै, आ.व. २०७६/०७७ मा मुद्दा संख्या ५०,०३९ र प्रतिवादीको संख्या ९५,७४२ रहेको देखिन्छ। साथै अभियोजन गरिएका जम्मा महिलाको संख्या आ.व. २०६५/०६६ मा ९४३ (२.०३ प्रतिशत), आ.व. २०७१/०७२ मा १,७३० (२.२९ प्रतिशत) र आ.व. २०७६/०७७ मा १८५१ (१.९३ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। यसबाट आ.व. २०६५/०६६ देखि आ.व. २०७१/०७२ मा आइपुगदा अभियोजन गरिएका महिलाको संख्यामा करिब दोब्बर वृद्धि भएको छ। तर आ.व. २०७६/०७७ देखि आ.व. २०७१/०७२ देखि आ.व. २०७६/०७७ बीचको ५ वर्षको अन्तरालमा भने सो संख्यामा सामान्य वृद्धि भएको देखिन्छ।

माथि उल्लेखित जम्मा मुद्दाको लगत, जम्मा प्रतिवादीको संख्या र प्रतिवादी महिलाको प्रवृत्तिलाई देहाय बमोजिम रेखा चित्रबाट समेत प्रस्तुत गरिएको छ।

^४ यसमा राज्य विरुद्धका अपराध, सार्वजनिक शान्ति विरुद्ध, सार्वजनिक न्याय विरुद्ध, सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसूर, हातहतियार २ खरखजाना संबन्धी कसूर, विझोटक पदार्थ, रास्ट्रिय तथा सार्वजनिक संपदा, धर्म संबन्धी कसूर, भेदभाव तथा अपमानजन्य व्यवहार संबन्धी कसूर, विवाह संबन्धी कसूर, कुट्टिपट अंगभंग, गैर कानूनी थुना, व्यक्ति वेपता पाने, किर्ति, राहदारी, आर्थिक अपराध, प्रविधि संबन्धी कसूर र विविध (अग्र प्रत्यारोपण, आवश्यक वस्तु सरक्षण, कालो बजार, गोबब, जुवा, प्राचीन स्मारक संबन्धी, शिक्षा ऐनको दफा १७ (१क), स्वस्थ्यकर्मी/संस्थाको सुरक्षा) संबन्धी कसूरलगायतका मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ।

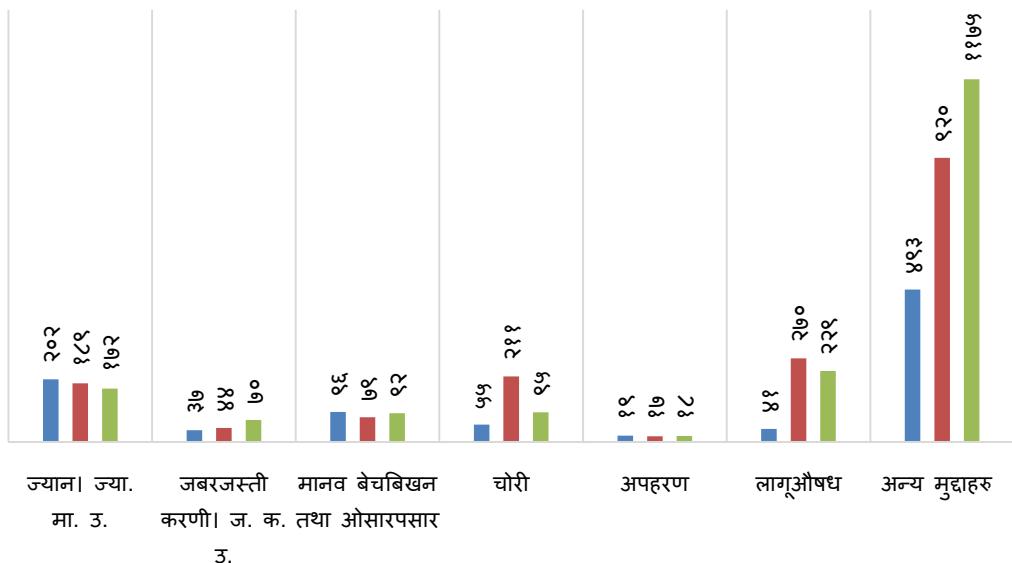
सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा महिलाको संलग्नता...

बि. सं. २०७५ भाद्र १ देखि लागू भएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकाको उमेर १६ वर्ष बाट बढाएर १८ वर्ष कायम गरेको हुँदा १६ देखि १८ वर्षसमूहका व्यक्ति पनि बालबालिकाको तथ्यांक राज्ञे क्रममा बालबालिकाको वर्ग (category) मा नै परेको हुदा र ज्येष्ठ नागरिकको पनि आ. व. २०७५।०७६ देखि छुटै तथ्याङ्क राज्ञ थालिएको कारणले गर्दा समेत महिलाको संख्यामा केही कमी भएको देखिन्छ। समष्टिमा हेर्दा महिला पनि सबै प्रकृतिका कसूरमा संलग्न हुनेगरेको र तिनको संख्या जम्मा अभियोजन गरिएको प्रतिवादीको संख्याको करिब २ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

माथि उल्लेखित मुद्दाका प्रतिवादीहरु मध्ये विभिन्न प्रकृतिका मुद्दामा प्रतिवादी कायम भएका महिलाहरुको अवस्था देहायको स्तम्भ चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ।

मुद्दागत रूपमा महिला प्रतिवादी संख्या

■ आ. व. ०६५।०६६ ■ आ. व. ०७१।०७२ ■ आ. व. ०७६।०७७

मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा हेर्दा उक्त तीन आ. व. २०६५/०६६, २०७१/०७२ र २०७६/०७७ मा जिल्ला अदालतमा दायर भएका मुद्दाहरु मध्ये अन्य मुद्दाहरुमा महिला प्रतिवादीको संख्या क्रमशः उच्च दरमा बृद्धि भएको देखिन्छ र ज्यान मानें उद्योग मुद्दामा यी अध्ययन गरिएका वर्षहरुमा महिला प्रतिवादीको संख्या केही घटेको देखिन्छ। यसै गरी जबरजस्ती करणी र जबरजस्ती करणी उद्योग मुद्दा उल्लेखीय रूपमा बृद्धि भएको देखिन्छ। मानव बेचविखन तथा ओसारपसार मुद्दामा भने महिला प्रतिवादीको संख्या केही घटेको देखिन्छ भने अपहरण मुद्दामा खासै घटबढ भएको देखिदैन। चोरी मुद्दामा पहिलो अध्ययन वर्षको तुलनामा दोश्रो अध्ययन वर्षमा भन्डै चार गुणाले घटेको देखिन्छ भने तेस्रो वर्षमा भने आधा भन्दा बढिले घटेको देखिन्छ। त्यसै गरी, लागू औषध मुद्दामा

भने पहिलो अध्ययन वर्षको तुलनामा दोश्रो अध्ययन वर्षमा पाच गुणा भन्दा बढीले बढेको देखिन्छ, भने तेस्रो वर्षमा भने केही घटेको देखिन्छ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट जिल्ला अदालतहरुमा अभियोजन गरिएका उक्त मुद्दाहरुको सफलताको दर हेर्दा आ. व. २०६५/०६६ मा ६७. ६५ प्रतिशत, आ. व. २०७१/०७२ मा ७२.१६ र आ. व. २०७६/०७७ मा ७३. ९८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। साथै, अभियोजन गरिएका महिला प्रतिवादीको संख्यामा बढी भएको रमुद्दामा कसूर ठहर दर बढेसँगै सजाय कार्यान्वयनको लागि कारागारमा रहने महिलाको संख्या बढ्ने देखिन्छ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ को अनुसूची १ भित्रका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट विगत ६ आर्थिक वर्षमा दायर भएका मुद्दाको प्रकृति र सोमा संलग्न प्रतिवादी महिलाको संख्या तालिका नं. २ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. २

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट विगत ६ आर्थिक वर्ष (०७२०७३ देखि ०७७०७८) मा महिला प्रतिवादी कायम गरी दायर भएका मुद्दाको प्रकृतिर प्रतिवादी महिलाको संख्या^५

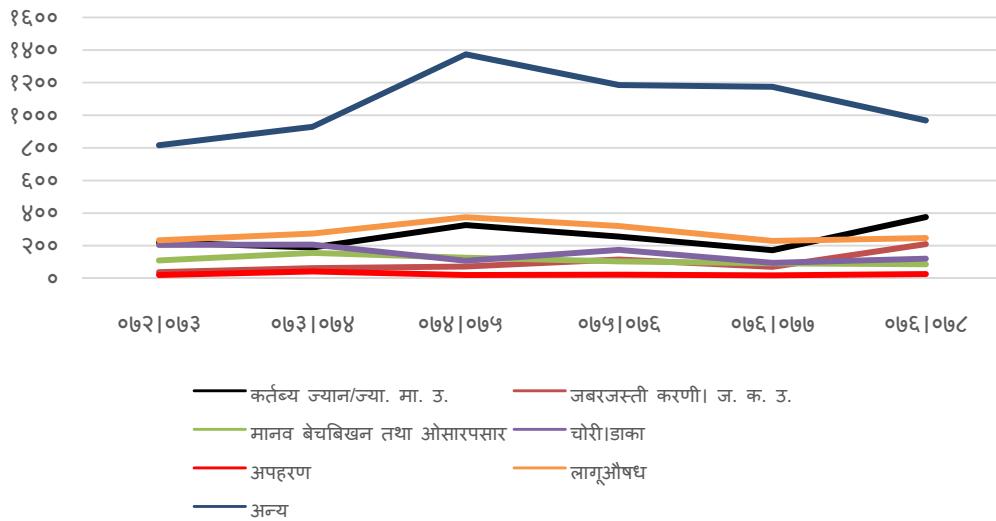
सि.नं.	मुद्दाको नाम	०७२/०७३	०७३/०७४	०७४/०७५	०७५/०७६	०७६/०७७	०७७/०७८	जम्मा प्रतिवादी
१.	ज्यान/ज्या.मा.उ.	२२०	१८९	३२६	२५५	१७२	३७५	१५३७
२.	जबरजस्ती करणी/ज.क.उ.	३८	६३	७२	११६	७०	२१०	५६९
३.	मनव बेचबिखन/ओसारपसार	११०	१५६	१२६	१०४	९२	८६	६७४
४.	चोरी	२०५	२०७	१०८	१७५	९५	१२१	१११
५.	अपहरण	२०	४२	२०	२२	१८	२६	१४८
६.	लागूऔषध	२३३	२७४	३७४	३२०	२२९	२४७	१६७७
	अन्य	८१६	९२९	१३७४	११८५	११७५	९६८	६४४७
	जम्मा	१६४२	१८६०	२४००	२१७७	१८५१	२०३३	११९६३

माथिको तालिका नं. २ बाट आ. व. २०७२/०७३ देखि आ. व. २०७७/०७८ सम्म ६ वर्षको अवधिमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट अभियोजन गरिएका महिलाको संख्या मुद्दागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ। आ. व. २०७२/०७३ देखि २०७४/०७५ सम्म प्रतिवादीको रूपमा अभियोजन गरिएका महिलाको संख्या क्रमिक रूपमा बढेको देखिएपनि पछिल्लो आ. व. २०७५/०७६ देखि सो संख्या केही घटेको तर समग्रमा महिला प्रतिवादीहरुको संख्या सामान्य रूपमा बढ्दै गएको अवस्था छ।

मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा प्रतिवादी महिलाको संख्या र सोको प्रवृत्तिलाई देहायको रेखा चित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ।

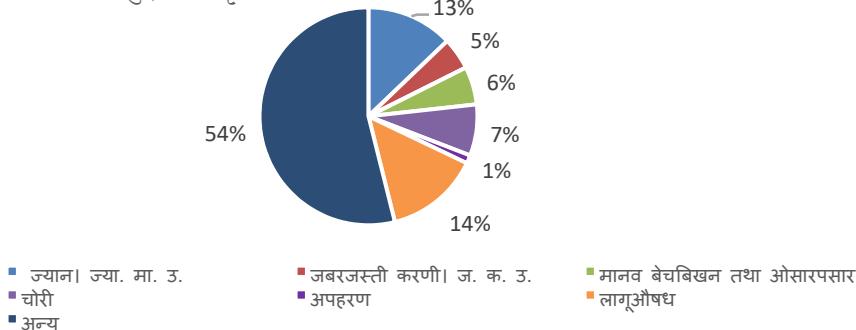
५. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित को आ. व. २०७२/०७३ देखि आ. व. २०७७/०७८ का वार्षिक प्रतिवेदनहरु।

मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा महिला प्रतिवादीको संख्या र सोको प्रवृत्ति

मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा महिलाको संलग्नताको अवस्थालाई देहाय बमोजिम वृत्त चित्रमा समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा महिलाको संलग्नताको अवस्था

विगत ६ वर्षको तथ्यांक हेर्दा महिला संलग्न भएको मुद्दा मध्ये लागू औषध मुद्दामा सबै भन्दा बढी महिलाको संलग्नता रहेको देखिएको छ भने दोस्रोमा ज्यान र ज्यान मार्ने उद्योग र त्यसपछि क्रमशः चोरी मुद्दा, मानव बेचबिखन मुद्दा रहेको देखिन्छ । साथै, जबरजस्ती करणी र जबरजस्ती करणी उद्योग मुद्दामा पनि महिलाको संलग्नता रहेको देखिन्छ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ भित्रका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट विगत ६ आर्थिक वर्षमा दायर भएका मुद्दामा पीडित र प्रतिवादीको रूपमा रहेका बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकको संख्या तालिका नं. ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

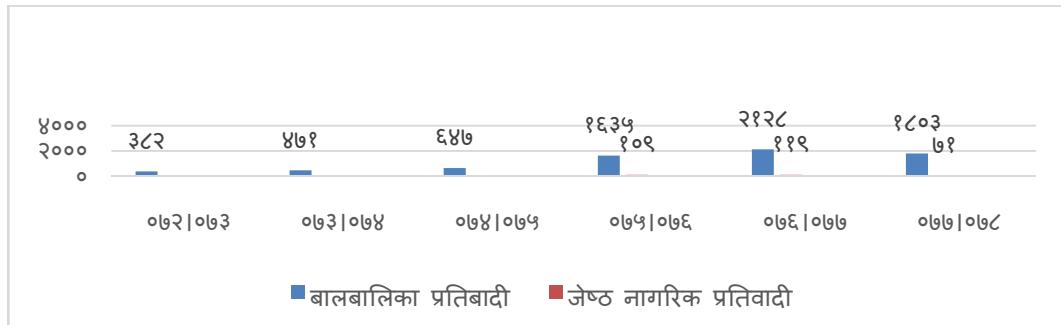
तालिका नं. ३

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट विगत ६ आर्थिक वर्षआ. व. २०७२/०७३ देखि २०७७/०७८ सम्म मा दायर भएका मुद्रामा पीडित र प्रतिवादीको रूपमा रहेकाबालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकको संख्याँ

सि. न.	आ. व.	बालबालिका पीडित	बालबालिका प्रतिबादी	ज्येष्ठ नागरिक पीडित	ज्येष्ठ नागरिक प्रतिबादी
१.	२०७२/०७३	११३१	३८२		
२.	२०७३/०७४	१२६३	४७१		
३.	२०७४/०७५	११७७	६४७		
४.	२०७५/०७६	१७२५	१६३५	२५१	१०९
५.	२०७६/०७७	१६९२	२१२८	१३६	११९
६.	२०७७/०७८	१७१७	१८०३	१०३	७१

माथिको तालिका नं. ३ मा आ. व. २०७२/०७३ देखि आ. व. २०७७/०७८ सम्म ६ वर्षको अवधिमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयहरुबाट अभियोजन गरिएका बालबालिका, पीडित तथा ज्येष्ठ नागरिकको संख्या उल्लेख गरिएको छ। आ. व. २०७२/०७३ देखि आ. व. २०७४/०७५ सम्म प्रतिवादीको रूपमा अभियोजन गरिएका बालबालिकाको संख्या क्रमिकरूपमा बढे पनि पछिल्लो आ. व. २०७७/०७८ मा केही घटेको देखिन्छ। त्यस्तै आ. व. २०७५/०७६ र आ. व. २०७६/०७७ मा प्रतिवादीको रूपमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकको संख्या १०९ बाट ११९ पुगेको देखिए पनि पछिल्ला आ. व. २०७७/०७८ मा यो संख्या घटेर ७१ रहेको देखिन्छ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट विगत ६ आर्थिक वर्षमा दायर भएका माथि तालिका नं. ३ मा उल्लेख भएका मुद्रामा पीडित र प्रतिवादीको रूपमा रहेका बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिकको अवस्थालाई देहाय बमोजिम स्तम्भ चित्रबाट समेत प्रस्तुत गरिएको छ।

वि. सं. २०७५ भाद्र १ देखि मुलुकी अपराध संहिता, २०७४; मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण) ऐन, २०७४ लागू भएका तथा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ कार्यान्वयनमा आएको छ। यी कानूनले बालबालिकाको उमेर १६ वर्षबाट बढाएर १८ वर्ष कायम गरेको हुदा १६ देखि १८ वर्ष उमेर समूहका व्यक्ति पनि बालबालिकामा नै पर्ने भएकोले आ. व. २०७५/०७६ देखि प्रतिवादीको रूपमा रहेका बालबालिकाको संख्या उल्लेखनीय रूपमा बढेको पाइन्छ। साथै, सोही आ. व. २०७५/०७६ देखि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रतिवादीको

६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित आ. व. २०७२/०७३ देखि २०७७/०७८ का बार्षिक प्रतिवेदनहरु।

रुपमा रहेकाज्येष्ठ नागरिकको पनि छुट्टै तथ्यांक राख्ने कार्यको थालनी भएको देखिन्छ । यसबाट आ.व. २०७५/०७६ अधिय महिलाको वर्गमा राखी तथ्याङ्गमा देखाइएका केही संख्या बालबालिकाको वर्गमा र केही संख्या ज्येष्ठ नागरिकको वर्गमा पर्न गएको कारणले समेत प्रतिवादीको रुपमा रहेका महिलाको संख्या आ.व. २०७५/०७६ देखि केही घटेको हुन सक्छ । साथै संख्या घटेको अर्को कारण कोभिड-१९ को संक्रमणबाट सामाजिक तथा आर्थिक कृयाकलापमा आएको संकुचनले गर्दा भएको हुन सक्ने देखिन्छ ।

३. बिश्लेषण तथा छलफल

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट अभियोजन गरिएका फौजदारी प्रकृतिका कसूरजन्य कार्यमा पुरुषको बाहुल्यता रहेता पनिसबै प्रकृतिका फौजदारी कसूरजन्य कार्यमा महिला प्रतिवादीको समेत संलग्नता रहेको देखिन्छ । साथै जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका कसूरमा संलग्न समेत महिलाको संलग्नता रहेको पाइन्छ । महिला र पुरुष उस्तै प्रकृतिका कसूरमा संलग्न भए पनि कसूर गर्ने दर फरक रहेको छ । त्यस्तै जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका कसूर गर्नेमा पनि महिलाको अनुपात कम रहेको पाइन्छ । फौजदारी कसूरमा अभियोजन गरिएका मुद्दाको माथि उल्लेखित तथ्याङ्गबाट महिलाको संलग्नता क्रमिकरूपमा बढाई गएको देखिन्छ ।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयद्वारा गरिएको अपराधसम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२ मा “अपराधमा २५ देखि ४० वर्ष उमेर समूहका व्यक्तिहरु र लैंगिक रुपमा हेर्दा ७३ प्रतिशत पुरुष र १८ प्रतिशत महिलाको संलग्नता रहेको” भन्ने उत्तरदाताको भनाइ रहेको भन्ने देखिएको छ^७ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा गरिएको एक अध्ययनले महिलालाई अपराधिक कृयाकलापमा संलग्न हुने अवस्था सिर्जना गर्ने मुख्य तत्वका रुपमा गरिबीको महिला कारण (Feminization of poverty) हो भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । साथै, त्यहाको कारागारमा रहेका महिलाहरुको कसूरमा संलग्नताको कारण सम्बन्धमा गरेको सर्वेक्षणले “पैसा नभएको (५४ प्रतिशत), खराब संगत समूह (४६ प्रतिशत), छोराछोरीलाई सहयोग गर्नका लागि (३८ प्रतिशत), अल्कोहल र लागू औषधको प्रयोग (३५ प्रतिशत), पारिवारिक समस्या (३३ प्रतिशत) तथा वेरोजगारी (३३ प्रतिशत) को कारणले अपराधिक कार्यमा संलग्न हुनु परेको” भन्ने देखाएको पाइन्छ^८ । परिवारमा हुने विवाद, बढावो सम्बन्ध विच्छेद, निरन्तर पीडित हुनुपर्ने अवस्था र आर्थिक क्षेत्रमा रहेको विभेदको कारणले महिलालाई सिमान्तीकृत बनाइ अपराधिक कृयाकलापमा संलग्न हुन वाध्य बनाउदछ^९ ।

कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले गरेको माथि उल्लेखित अपराध सम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदनले अपराध हुनुका मुख्य कारणहरुमा गरिबी/आर्थिक कारण, वेरोजगारी, मादक पदार्थको सेवन, अशिक्षा, लागूपदार्थ, प्रलोभन, कमजोर सुरक्षा व्यवस्था, रिसइवी/आवेग/प्रतिशोध, सजाय कडा नभएको, राजनैतिक कारण, यौनजन्य कारण, उन्माद/लहड/चर्चा वा पहिचान स्थापित गर्न, सामाजिक परिवेश, साथीभाइको संगत, भेदभाव र कुरीति, चलचित्र/टेलिभिजन/इन्टरनेटजस्ता संचार माध्यमको प्रभाव भन्ने देखाएको पाइन्छ^{१०} । सोही सर्वेक्षणमा २९५ जना बन्दीहरु (८९.५ प्रतिशत पुरुष र १०.५ प्रतिशत महिला) लाई कसूर गर्नु पर्नाको कारणको बारेमासोधिएको देखिन्छ । उक्त सर्वेक्षणमा नमूनाको रुपमा लिएका जिल्लाहरु मध्ये सबै भन्दा बढी महिला उत्तरदाता रहेका जिल्ला काठमाण्डौ (३३.३ प्रतिशत), बाँके (२९ प्रतिशत) र कास्की (२० प्रतिशत) को उत्तरबाट बन्दीहरु कसूरमा संलग्न हुनुको कारण गरिबी/आर्थिक कारण, वेरोजगारी, मादक पदार्थको सेवन,

^७ कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, अपराध संबन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२, पेज नं. २०१

^८ Sandra Walklate, Gender Crime and criminal Justice, Willan Publishing, page 7.

^९ admin,+Islam,+Banarjee,+Khatun+PDF+2+revised.pdf, accessed on 4th march,2022

^{१०} कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय,अपराधसम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण, २०७२, पेज नं. ६५

लागूपदार्थ, प्रलोभन, कमजोर सुरक्षा व्यवस्था, रिसइवी/आवेग/प्रतिशोध, सजाय कडा नभएको, राजनैतिक कारण, यौनजन्य कारण, उन्माद/लहड/चर्चा वा पहिचान स्थापित गर्न, सामाजिक परिवेश र साथीभाइको संगत भन्ने देखिएको छ^{११}।

महिलालाई प्रतिवादी कायम गरी दायर भएका केही कर्तव्य ज्यान मुद्दाको मिसिल हेर्दा कसूरको कारणमा प्रतिवादी महिलाको विवाहइतर सम्बन्ध (Extra marital Relationship)^{१२} र विवाह नभै गरिएको शारिरिक सम्बन्ध^{१३} को कारणले जन्म भएको बच्चाको हत्या गरेको देखिन्छ। यस किसिमका कतिपय मुद्दामा निरन्तर घरेलु हिंसाका कारण प्रताडित भै पीडको हत्या गरेको^{१४} तथा मादक पदार्थको प्रयोग गरी झगडा गरी हत्या गरेको समेत पाइन्छ। गुराँसदेवी लामाको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. राधिका श्रेष्ठ भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा Battered Women Syndrome (BWS) भएकी महिलाले गरेको अपराधको पृथकता सम्बन्धमा व्याख्या गरी फैसला गरेको छ^{१५}। साथै, अप्सराको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. शान्ति वि. क. भएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा कसूरदारको आर्थिक हैसियत कमजोर भै क्षतिपूर्ति भराउन नसक्ने अवस्थामा पीडितलाई पुर्नस्थापना कोषबाट रकम भराउनु पर्ने गरी व्याख्या गरेको छ^{१६}। लागू औषध, मानव बेचबिखन र चोरी मुद्दामा अभियोजन गरिएका अधिकांश प्रतिवादी महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक अवस्था कमजोर रहेको देखिएको छ। प्रतिवादी महिला रहेका यी मुद्दाहरूमा पाइएको यस्तो अवस्थाबाट कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट २०७२ सालमा गरेको अपराध सम्बन्धी बेसलाइन प्रतिवेदनमा उल्लेखित अपराध हुनुका कारणहरू नै नेपाली महिलाको हकमा पनि सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ। यद्यपि यस विषयमा केन्द्रित रही थप अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४. निष्कर्ष र सुझाव

महिलाको अपराधिक कृयाकलापमा संलग्न रहेको तथ्याङ्क हेर्दा प्रतिवादी कायम गरी मुद्दा दायर भएका महिलाको संख्या पुरुषको तुलनामा उल्लेखनीय नभए पनि यो संख्या बढ्दो क्रममा रहेको देखिन्छ। साथै, यसको ठुलो असर र प्रभाव सम्बन्धित घर, परिवार र समाजमा पर्ने हुदा यस किसिमका कसूरजन्य घटना हुने अवस्था आउनै नदिनका लागि यसका कारणहरू पहिल्याई समयमा नै ती समस्यालाई सम्बोधन गर्नु पर्दछ। अपराधिक घटना घटनुका पछाडि समाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक अवस्था तथा व्यक्तिको शैक्षिक र चेतना स्तरको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। समाजमा घटने प्रत्येक अपराधिक घटनाहरूको पछाडि केही न केही कारण हुन्छन्। ऐउटै कारणबाट सिर्जित अपराधका घटनाहरूको प्रकृति फरक फरक पनि हुन सक्दछ भने धेरै कारणबाट ऐउटै प्रकृतिका अपराधका घटनाहरू पनि घटने गरेका हुन्छन्। अपराध हुनुका कारणलाई समयमा नै पहिचान गरी उपयुक्त ढंगले सम्बोधन गर्न सकिएमा अपराधको न्युनीकरणमा सघाउ पुरादछ। त्यसैले राज्यका सरोकारवाला निकायहरूले यस सम्बन्धमा विस्तृतरूपमा अध्ययन अनुसंधान गरी देखिएका समस्या समाधानार्थ उपयुक्त नीतिगत, कानूनी र संस्थागत संरचना सहित योजनावद्व रूपमा कार्यक्रम तयार गरि कार्यान्वयनगर्नुपर्ने देखिन्छ। कसूरजन्य कार्यमा महिलाहरूको बढ्दो क्रम रोकी प्रतिवादीको रूपमा रहेका महिला तथा महिला कैदी बन्दीको अवस्थामा सुधार ल्याउन निम्नानुसार गर्नु पर्ने देखिन्छ।

रोग लागेपछि उपचार गर्नु भन्दा रोग लाग्न नदिनु नै उत्तम भन्ने भनाई यस सन्दर्भमा पनि सान्दर्भिक रहेको छ। विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा कानून विषय समेत समावेश

११ ऐजन, पेज नं. ७९

१२ ने.का.प. २०४५ अंक१ पृ. ७८२ नि. नं. ३५७२

१३ ने.का.प. २०४५ अंक१० पृ. १०१८ नि. नं. ३६०५

१४ ने.का.प. २०६०अंक ७/८ पृ. ५८७

१५ ने.का.प. २०४७ अंक ९ नि. नं. ९२४२

१६ ने.का.प. २०७४ अंक ८ नि. नं. ९८६८

गरी महिलाको लागि अनिवार्य शिक्षालाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । समाज र परिवारका सबै सदस्य विशेष गरी लक्षित वर्गमा केन्द्रित भै मानव अधिकार, महिलाको मानव अधिकार, कानूनले कसूर भनी घोषित गरेका कार्य र सो मा संलग्न भएको अवस्थामा बहन गर्नु पर्ने दायित्व र नागरिकको भूमिका समेतका विषयलाई समावेश गरी कानूनी सचेतना र नागरिक शिक्षा कार्यक्रमसमेत सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा न्याय सम्बन्धी हक, समानताको हक र महिलाको हक समेतलाई सुनिश्चितता गरेको छ । त्यस्तै मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ तथा कारागार ऐन तथा नियमावलीले कैदी बन्दीको रूपमा रहेका महिलाको हकमा लागू हुने गरी केही विशेष अवस्थामा थप सुविधा पाउने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । कैदी बन्दीका रूपमा रहेका विशेष अवस्था खास गरी गर्भवती महिला र सानो बच्चा रहेका महिलाको हकमा केही थप सुविधा दिने व्यवस्था रहेको भए पनि सो सुविधा अपर्याप्त रहेको हुदा बढाउनु पर्ने देखिन्छ । साथै, महिला, बालबालिका र ज्येष्ठ नागरिक प्रतिवादीहरूलाई कानूनले प्रत्याभूत गरेको हक अधिकार व्यवहारिक रूपमा उपभोग गर्न सक्ने गरी श्रोत साधनको विनियोजन र व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस कार्यमा संलग्न हुने सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय र अधिकारीहरु संवेदनशील भै कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

नेपालमा परिवारिक संरचना पितृसत्रात्मक रहेको र जम्मा जनसंख्याको आधा भन्दा बढी संख्यामा रहेका महिलाहरु आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिकरूपमा पछाडि परेको तथा भौगोलिक क्षेत्रको विविधता समेतको कारणले महिलालाई आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक सशक्तीकरण गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण छ । साथै, कतिपय अवस्थामा लक्षित व्यक्ति, परिवार र वर्गको पहिचान नै चुनौतिपूर्ण रहेको देखिन्छ । उपलब्ध तथ्यांक र अध्ययन समेतका आधारमा लक्षित व्यक्ति, परिवार र वर्गको पहिचान पश्चात उनीहरुको चाहना र आवश्यकता अनुसार आयमूलक कार्यक्रम र सीपमूलकतालिम संचालन गरीप्रत्यक्ष रोजगारीसँग जोड्नु पर्दछ । साथै लक्षित वर्ग परिवार सहयोग नीति (Family Support policies) अंगिकार गर्नु पर्दछ । दक्ष र अदक्ष कामदारको बीचमा रहेको पारिश्रमिकको अन्तरलाई समेत कम गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा शक्ति/अभियुक्त/प्रतिवादीको रूपमा रहेका महिला समेतको हक अधिकारको सुनिश्चितता गर्न तथा गरिएका कानूनको प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्न सो कार्यमा संलग्न हुने निकायका अधिकारीहरुले सकरात्मक सोचका साथ अभ बढी संवेदनशील भै भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसका लागि उनीहरुको हक हित र चासोलाई सम्बोधन गर्नेतथा स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्तको मर्म अनुरूप आफ्ना काम कारवाहीलाई पारदर्शीरूपमा सम्पादन गरी राज्यका न्यायिक निकायप्रति उनीहरुको विश्वासमा कमी आउन नदिने गरी प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । साथै मुद्दामा निर्णय गर्दा प्रतिवादीको रूपमा रहेका महिलालाई कसूर गर्नका लागि दुरुत्साहन गर्ने तत्वहरु र निजको अवस्थालाई समेत विचारगरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

अदालतबाट कसूर ठहर भै कारागारमा रहेका कैदी बन्दीहरुकैद सजाय भुक्तान गरी बाहिर निस्किदा मनोवृति सुधारिएको सचेत व्यक्तिको रूपमा समाजमा पुनर्स्थापना गर्नका लागि कारागार मै उनीहरुलाई मनोबल र आत्मविश्वास बढाउने तथा आध्यात्मिक चिन्तनमा लाग्न प्रेरित गर्ने कार्यक्रममा सहभागी गराउने, उनीहरुको रुची र क्षमता अनुरूपको अध्ययन, सीपमूलक तालीम प्रदान गर्ने, आयमूलक काममा संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्ने र उनीहरुले बनाएका सामानको लागि बजारको प्रबन्ध गर्नु पर्दछ । यसबाट कारागारमा हुदा निजहरुको परिवारका सदस्यसँग सम्बन्ध बनाइ राख्न र कारागारबाट निस्के पछि उनीहरुलाई एक स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर तथा घर परिवार र समाजको लागि उपयोगी नागरिकको रूपमा स्थापित हुन सहयोग पुगदछ ।

साथै, महिला कैदी बन्दीलाई मातृत्वको जिम्मेवारी पुरा गर्ने अवसर समेत प्रदान गर्नु पर्दछ । ससाना बालबच्चा भएमा महिला कैदीको बालबच्चाको लालन पालनमा ध्यान दिने, ती बालबालिका र निजको आफन्तसँग नियमित सम्पर्कमा रहने बातावरण मिलाउनु पर्दछ । उनीहरुलाई आवश्यकता अनुसार उचित स्वास्थ्य उपचार (शारीरिक र मानसिक) को प्रबन्धका साथै मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । यसै गरी उनीहरुलाई घर परिवार र समाजमा पुर्नस्थापना गर्नका लागि अन्य आवश्यक सहयोग समेत उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

बिगत ११ वर्षमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची १ मा परेका मुद्दामा महिलालाई प्रतिवादी कायम गरी अभियोजन गरिएको उल्लेखित संख्याबाटप्रतिवादीको रूपमा रहेका महिलाको संख्या बढेको देखिएको, अपराधिक घटनामा महिलाको संलग्नता बढ्दो क्रममा रहेको र भविष्यमा अभ बढ्ने देखिन्छ । अध्ययन गरिएका उक्त आर्थिक वर्षमा लगत रहेका मुद्दामा औषत सफलता दर ७० प्रतिशत रहेको हुदा कैदी बन्दीको रूपमा पनि महिलाको संख्यामा वृद्धि हुदै जाने देखिन्छ । तसर्थ महिलाको कसूरजन्य कृयाकलापमा संलग्न हुनुको कारण पहिचान गरी सो लाई समयमा नै सम्बोधन गर्न सकिएमा यसबाट घर परिवार, समाज र स्वयं व्यक्तिमा पर्ने असर र प्रभाव कम गर्न सकिन्छ । यसका लागि राज्यका सबै तहका सरकार तथा निकायहरुले लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पढाति अवलम्बन गरी लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन पट्टिलाई संस्थागत गर्नु पर्दछ । आर्थिक रूपले विपन्न र आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले पछाडि परेका महिलालाई विशेष प्राथमिकता दिई आर्थिक सशक्तिकरण र सामाजिक रूपान्तरण गर्नु पर्ने देखिन्छ । साथै, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण र भेदभाव अन्त्यका लागि निरोधात्मक र संरक्षणात्मक उपायहरु अपनाउनु पर्दछ । साथै, कानूनी सचेतना र नागरिक शिक्षाका कार्यक्रम व्यापक रूपमा संचालन गर्नु पर्दछ । उपयुक्त सुभावहरु कार्यान्वयन हुन सकेमा कसूरजन्य कार्यमा महिलाहरुको बढ्दो क्रम रोकिने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, अपराधसम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण, २०७२
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित आ. व. २०६५/०६६ देखि २०७७/०७८ का वार्षिक प्रतिवेदनहरु ।
- Sandra Walklate, *Gender Crime and criminal Justice*, Willan Publishing.
- <https://wol.iza.org/articles/women-in-crime/long> accessed on 4th March,2022.
- admin,+Islam,+Banarjee,+Khatun+PDF+२+revised.pdf, accessed on 4th March2022.

नेपाल कानून पत्रिकाहरु

- ने.का.प.२०४५, अंक ९, नि. नं.३५७२
- ने.का.प. २०४५, अंक १०, नि. नं.३६०५
- ने.का.प.२०६०, अंक ७८, पृ. ५८७
- ने.का.प. २०७१, अंक ९, नि.नं.९२४२
- ने.का.प. २०७४, अंक ८, नि. नं. ९८६८

समन्वय समिति सम्बन्धी व्यवस्था र अपराधको अनुसन्धान, अभियोजनको प्रभावकारीतामा भूमिका

हरिप्रसाद जोशी^१

१. पृष्ठभूमि

अपराध अनुसन्धान र अभियोजन पक्ष फौजदारी न्याय प्रणालीका महत्वपूर्ण स्तम्भहरु (Pillars) हुन्। अनुसन्धान र अभियोजन विचको समन्वय एवम् सहकार्यविना फौजदारी न्यायको अभिष्ट “कसूरदारलाई सजाय पीडितलाई न्याय” प्राप्ति असंभव हुन्छ। जसले गर्दा पीडित अन्यायमा पर्छ भने अपराधीले उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुन्छ। यसको कारण सामाजिक शान्ति व्यवस्था खल्वलिन सक्छ र दण्डहीनता बढ्छ। अनुसन्धान र अभियोजनका निकायविचको समन्वयात्मक सहकार्यले कार्य सम्पादनमा गुणस्तरीयता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्दछ। कार्यप्रतिको जिम्मावारीप्रतिको लगाव तथा अपनत्व बोध र उत्तरदायित्व वहनविना संभव छैन। त्यसले अनुसन्धान र अभियोजन संयन्त्रिविचको यस्तो समन्वय र सहकार्य न्याय प्रणालीको उद्देश्य हाँसिल गर्ने पूर्व शर्त हो भन्न अत्युक्ति हुँदैन।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन पक्षलाई स्वतन्त्र तर अन्योन्याश्रित अवयव मानिन्छ। प्रतिद्वन्द्वात्मक प्रणाली (Adversarial System) अंगालेका मुलुकहरुमा अनुसन्धान अभियोजनका निकायहरु कार्यपालिकीय संरचनाभित्र रहेर कानूनी जिम्मेवारी निर्वाह गर्दछन् र न्याय निरूपणमा वस्तुगत आधार प्रमाण उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउँछन्। संविधान तथा कानूनले नै यी दुई निकायविचको सम्बन्ध र सहकार्यलाई स्थापित गरेको छ। नेपालको संविधानले^२ सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनको अधिकार महान्यायाधिवक्ता र मातहत सरकारी वकीललाई सुम्पेको छ। संविधानको यो अधिकार अन्तर्गत मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताः^३ बमोजिम अभियोजनको कार्य सरकारी वकीलबाट हुने गरेको छ। संहिता बमोजिम अपराध अनुसन्धानको कार्य अनुसूचि १ र २ का मुद्दाहरुमा प्रहरीले^४ गर्ने कानूनी अधिकार र दायित्व रहेको छ। यी स्वतन्त्र कार्यका अलावा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को परिच्छेद ३ र ४ का विभिन्न दफाहरुमा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन दुवै निकायका अन्तरनीहित भूमिका उल्लिखित छन्।

अनुसन्धानको सिलसिलामा संकलित हुने तथ्य प्रमाणविना अभियोजनको आधारभूमि तयार हुँदैन भने अभियोजनविना न्यायिक कार्यको प्रारम्भ हुँदैन र अनुसन्धानको सार्थकता रहदैन। सरकारी वकीललाई कानूनले नै अनुसन्धानको निर्देशकको रूपमा पनि स्थापित गरेको छ। जाहेरी दर्ताको

१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

२ नेपालको संविधान, धारा १५८

३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४दफा ३२ ३३

४ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४दफा ४३

भूमिकादेखि प्रारम्भिक चरणमै निर्देशन दिने, बयान गराउने, अपुग प्रमाण संकलन गर्न लगाउने, अनुसन्धानको तथ्यले देखाएका र सम्बद्ध तथ्यसंग सम्बन्धित विषयमा प्रमाण संकलन र आधार खोज्न लगाउने विषय सरकारी वकीलको पनि जिम्मेवारीको विषय रहेको छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ कार्यान्वयनमा आउनु अघि र सरकारवादी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ लागू हुनुपूर्व अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य सरकारी वकील र प्रहरीले संयुक्तरूपमा गर्ने^५ गरेको पाईन्छ। २०४७ सालमा संविधान कार्यान्वयनमा आएपछि भने अभियोजनको कार्य सरकारी वकील र अनुसन्धानको कार्य प्रहरीले गर्नेगरी छुट्ट्याइएको छ। लामो संघर्षपछि संविधानसभावाट बनेको नेपालको संविधान (२०७२) सालमा कार्यान्वयनमा आएपछि भने फौजदारी न्याय प्रशासनका क्षेत्रमा संहिता निर्माण तथा कार्यान्वयनले गति पाएको छ। फौजदारी न्याय प्रशासनका महत्वपूर्ण संहिता कानूनहरु मुलुकी फौजदारी अपराध संहिता, २०७४ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ निर्माण भई २०७५ भाद्र १ बाट कार्यान्वयनमा आएका छन्। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले अनुसन्धान र अभियोजनविच समन्वय संयन्त्र^६ को व्यवस्था गरेको छ।

अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनविच केन्द्रदेखि जिल्ला स्तरसम्म अनुसन्धान संयन्त्रहरु निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएका छन्। यी संयन्त्र निर्माणको उद्देश्य अपराधको अनुसन्धान अभियोजन कार्यमा प्रभावकारीता अभिवृद्धि गरी परिणाममा सफलता हाँसिल गर्ने हो। सफल परिणाम प्राप्तिका लागि यी दुई निकायविचको समन्वय र सहकार्यका माध्यमबाट काम कारवाहीमा गुणस्तरीयता र प्रभावकारीता अभिवृद्धि भएको हुनुपर्दछ। तर निकायहरुविच हुनुपर्ने समन्वय र सहकार्यले मूर्त रूप लिई अनुसन्धान अभियोजनका काम कारवाहीमा अपेक्षित गुणस्तरीयता र प्रभावकारीतामा अभिवृद्धि हुन नसकेको र परिणाममा उपलब्धी हाँसिल नभएको विश्लेषण हुन थालेको छ। त्यसैले यी निकायहरुका विच समन्वय सहकार्यका सन्दर्भमा केकस्ता समस्या छन्? ती समस्याहरुको निराकरणका कार्य प्रक्रिया के हुने? समन्वय समितिका निर्णयको कार्यान्वयनको स्थिति, देखापरेका समस्या र चुनौति तथा समस्या समाधानका विषय के हुने भन्ने चर्चाको विषय रही आएको छ। यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको छ।

२. समन्वय समितिको आवश्यकता र औचित्य

अपराधका प्रकृति एवम् प्रवृत्ति फेरिएका छन्। कतिपय फौजदारी अपराधले व्यक्ति विशेषलाई मात्र प्रभाव पार्ने नभई समाज तथा राष्ट्र तथा राज्य संयन्त्रलाई नै पनि समस्यामा पार्न सक्छन्। कसूरदारलाई सजाय पीडितलाई न्याय, कानूनले बन्देज नलगाएको काम कसूर नहुने, ढिलो न्याय दिनु न्याय नदिनु जस्तै हो, अपराधी छुटेपनि एउटा निर्दोष फस्तु हुदैन, भन्ने जस्ता न्यायसंग सम्बन्धित र कानुनको उचित प्रक्रियाको अवलम्बन, शंकितको मानव अधिकारको संरक्षण कार्यमा निष्पक्षता र स्वतन्त्रता, हरेक मुद्दामा तथ्यगत विविधता र मौलिकता, कसूरको मात्रा अनुसार सजाय, उपयुक्त व्यक्ति उपयुक्त अभियोजन, जस्ता अनुसन्धान अभियोजनका कार्यसंग सम्बन्धित मान्यताहरु रहेका छन्। यी मान्यताहरुको अवलम्बनका साथसाथै अपराधका फेरिएका प्रकृति र प्रवृत्तिलाई

^५ सरकारवादी मुद्दा सम्बन्धी ऐन २०१७ दफा३(एनको दफा ३ मा र नियमावली, २०१८ को नियम २ देखि १३ सम्म अनुसन्धानमा संयुक्त सहभागीता रहने सम्बन्धी तथा नियम १२ बमोजिम अनुसूची फाराम नं २ को ढाँचामा संयुक्त हस्ताक्षरबाट अभियोजन हुने व्यवस्था रहेको छ।)

^६ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४दफा १९४

फरक ढंगले सम्बोधन गर्ने चुनौति अनुसन्धान र अभियोजनका निकायहरूमा रहेको छ । यसका लागि यी दुई निकायबिचको समन्वय सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ ।

अनुसन्धान र अभियोजन पक्ष दुवै एक अर्काका परिपूरक हुन् । कुनै पनि पक्षको अनुपस्थितिमा न्याय प्राप्त गर्न असंभव हुन्छ । “अनुसन्धान अभियोजनको पृष्ठभूमि हो भने अभियोजन न्यायिक कारबाहीको प्रारम्भ हो” । अभियोजनको पृष्ठभूमि र आधार अनुसन्धानबाट संकलित तथ्यगत र वस्तुगत प्रमाणबाट निर्माण हुन्छ । त्यसरी तै सरकारवादी मुद्रामा अभियोजन नभई न्याय निरोपणको कार्य हुन सक्दैन । यसका लागि अनुसन्धान र अभियोजनका निकायबिच समन्वय, सहयोग र सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ । यसरी हुने समन्वय, सहकार्य, सहयोगका माध्यमबाट आउने सफल परिणामले समन्वयको औचित्य पुष्टि गर्दछ । अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन पक्षबिच समन्वय, सहकार्य तथा परस्परको सहयोगको आवश्यकता निम्न बुद्धाहरूमा उल्लेख गरिएको छ :

- अपराधको फेरिएको प्रकृति र प्रवृत्तिलाई फरक ढंगले सम्बोधन गर्न,
- अपराधको अनुसन्धान अभियोजनका निकायहरूमा अपराध पीडितको पहुँच अभिवृद्धि गर्न,
- अपराधको सूचना समयमै दिनसक्ने वातावरण बनाउन,
- वारदात सम्बद्ध प्रमाणहरूको नष्ट हुन नदिन तथा प्रमाणको सुरक्षा र संकलन गर्न,
- वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाण संकलनमा अनुसन्धानलाई केन्द्रित गर्न,
- अनुसन्धानकर्ताको प्राविधिक र अभियोजनकर्ताको कानूनी विज्ञताको समिश्रण (Fusion of technical and legal mind) को आधारमा कार्यलाई कानूनसम्मत र प्रभावकारी बनाउन,
- अनुसन्धान अभियोजनका क्रममा हुनसक्ने कमी कमजोरीमा सुधार ल्याउन र कार्यमा संलग्न पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउन,
- सानातिना र वस्तुगत आधार प्रमाण नभएका मुद्राहरूमा अभियोजन नगर्ने साभा राय निर्माण गर्न,
- साक्षी प्रमाणलाई न्यायिक निकायमा प्रस्तुत गर्न र परीक्षणमा सहयोग पुऱ्याउन,
- फैसलाबाट पीडितलाई उपलब्ध हुने विगो, क्षतिपूर्ति, नोक्सानीको उपलब्धतामा सहयोग पुऱ्याउन,
- अपराध र अपराधमा उपचारबारे सर्वसाधारणमा सचेतना अभिवृद्धि गर्न,
- अपराध पीडित तथा प्रभावितलाई तत्काल उपचार, उद्धार र सुरक्षा कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन,
- अपराध नियन्त्रण र अपराधीलाई सजाय गरी दण्डहीनताको अन्त्य तथा समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न,
- सरकारी सम्पत्ति नोक्सानी सम्बन्धी तथा आर्थिक अपराधलाई कानूनको दायरामा ल्याई विगो, नोक्सानी असुल, उपर गर्न ।

३. समन्वयका क्षेत्रहरू

कानूनी तथा संवैधानिक स्वतन्त्र भूमिकाबिच समन्वयका क्षेत्र पहिल्याउने हो । सरकारवादी मुद्रामा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको कानूनी भूमिकाले आपसमा समन्वय, सहयोग र सहकार्य खोज्छ । अनुसन्धानकर्ताको प्राविधिक निपुणता र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको कानूनी ज्ञानको

समन्वय समिति सम्बन्धी व्यवस्था र अपराधको अनुसन्धान...

सम्मिश्रणबाट अनुसन्धानलाई परिणामदायी बनाई फौजदारी न्यायको लक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता रहिआएको छ । अनुसन्धान जुन अभियोजनको आधारभूमि हो यसलाई "Fusion or meeting of the technical mind of investigator and the legal mind of prosecutor to achieve the goal of criminal justice" भनिन्छ । अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायका कानूनी जिम्मेवारी तथा अन्तर आबद्धताका विषय कानूनले स्पष्ट पारेको छ । यी दुवै कार्य एकअर्कामा अन्तरनीहित र अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । एक अर्काको अभाव वा कमी कमजोरीले सफल कार्य परिणाममा असर पार्छ । कुनै पनि सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणदेखि प्रमाण संकलन, संरक्षण, परीक्षण, अभियोजन, न्यायिक कामकारवाही, लगायत फैसला कार्यान्वयनका चरणसम्म अनुसन्धान अभियोजनका निकायिक निरन्तर समन्वय, सहकार्य र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । यसरी हेर्दा समन्वयका क्षेत्र तथा चरणहरु निम्न रहेका छन्:

(क) अपराध अनुसन्धानका लागि समन्वय र सहकार्य

- प्रमाण संकलन र तिनको सुरक्षा गर्न,
- अपराध पीडित तथा साक्षी र शक्ति व्यक्तिको सुरक्षा गर्न,
- अनुसन्धानमा कानूनी तथा प्रक्रियागत पूर्णता दिन,
- अनुसन्धानलाई वस्तुगत यथार्थपरक र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउन,
- कसूरजन्य कार्यबाट पीडित, घाइते तथा खतरामा परेकाहरुलाई उद्धार, उपचार र संरक्षण गर्न,
- हिरासतमा रहेको व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्न।

(ख) अभियोजनका लागि समन्वय र सहकार्य

- छलफल र विचार आदानप्रदान गर्न,
- साभा अवधारणा बनाउन,
- दशी प्रमाणको सुरक्षा र अभियोजनसाथ पेश गर्न
- अभियोजन संशोधन र थप अभियोजन दाबी लिन,
- सानातिना मुद्दा तामेलीमा राख्न र सजायमा छूट सम्बन्धीको कानूनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याउन ।

(ग) पुर्पक्षका लागि समन्वय र सहकार्य

- साक्षी प्रमाण प्रस्तुतीकरणमा सहजीकरण गर्न,
- नियमित सुनुवाईका मुद्दामा साक्षी प्रमाणको प्रस्तुत गर्न,
- अदालतमा हुने बहसका क्रममा अनुसन्धान अधिकृत उपस्थित भई देखिएका कमी कमजोरीका बारेमा जानकारी लिन र छलफल गर्न एवं त्यस्ता कमी कमजोरी सुधार गर्नका लागि ।

(घ) मुलतवी तथा तामेलीमा रहेका फरार अभियुक्तहरुलाई पक्राउ गरी अदालतमा पेश गर्नका लागि समन्वय र सहकार्य

- अदालतमा उपस्थित गराउने र अदालतमा पेश गर्ने,
- थुनछेक बहस र पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने ।

(ड) फैसला कार्यान्वयनका लागि सम्बन्ध र सहकार्य

- अपराध पीडितलाई फैसलाको जानकारी उपलब्ध गराउन,
- फैसलाले उपलब्ध हुने विगो क्षतिपूर्ति नोक्सानी उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायमा सहजीकरण गर्न ।

४. न्यायिक दृष्टिकोण

अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनका निकायले कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रक्रिया र कार्यविधि पुरा गर्न आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने, अभियोजन पक्षले अनुसन्धानमा निर्देशन दिई अनुसन्धानलाई वस्तुगत प्रमाण संकलनमा केन्द्रित गर्न सहजीकरण गर्नुपर्ने, अनुसन्धानमा अभियुक्तको पहिचान सहितको वतन स्पष्ट पार्नु पर्ने, लगायतका विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन तथा निर्देशन जारी भएका छन् । ती मध्ये केही महत्वपूर्ण दृष्टिकोण देहायमा उल्लेख गरिएको छ :

१. गोपाल सुवेदी विरुद्ध नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०४७, पृष्ठ ४९६)

- अनधिकृत व्यक्तिबाट भएको खानतलासी मुचुल्काले मान्यता नपाउने, कानूने निर्दिष्ट गरिएको प्रक्रिया र कार्यविधि पूरा नगरी भएको मुचुल्कालाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने ।

२. लेकमान महर्जन विरुद्ध नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०६३, अंक ११, नि.नं. ७७८८, पृष्ठ १४६४)

- अनुसन्धानकर्ताले फौजदारी अभियोग लगाउँदा त्यस्तो व्यक्तिको वारदातमा संलग्नता लगायतका वास्तविकता पहिचान हुनेसम्मका विवरणहरू, फोटो, त्याप्चे सहिछाप, नागरिकता नं., मतादाता नामावलीको नं., शारीरिक बनावट, विशेष पहिचान हुनसक्ने हुलिया, नाम, उपनाम, बाबु, बाजेको नाम लगायतका विवरण अभियोग पत्रमा उल्लेख गर्ने, फरार अभियुक्तका हकमा समेत त्यस्तो प्रष्ट विवरण उल्लेख गर्ने ।

३. गौमेश्वर शर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार, (ने.का.प. २०६३, अंक ७, नि.नं. ७७३१, पृष्ठ ८७९)

- अपराध सम्बन्धमा जाहेरी परी अनुसन्धान कारबाही अगाडि बढी थप अनुसन्धानको कारबाही हुन नसकेको अवस्थामा वारदातसँग सम्बन्धित सबूद प्रमाण नष्ट हुनसक्ने र अनुसन्धान प्रक्रिया समेत अवरुद्ध हुन जाने हुन्छ । प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि तहकिकातको कार्य अगाडि बढाउन प्रहरीलाई निर्देशन दिनुपर्ने कर्तव्य सरकारी वकीलको हुन्छ ।

४. नेपाल सरकार विरुद्ध धौलीदेवी विष्ट समेत, (ने.का.प. २०६८, अंक ८, नि.नं. ८६६८, पृष्ठ १३७६)

- कसै उपर कुनै कसूरको आरोप लगाई पकाउ गरी हिरासतमा राख्नु र बयान लेख्नुले मात्रै अनुसन्धान भरपर्दो र विश्वासिलो हुन सक्तैन । आरोप लगाएपछि त्यसको सत्यताको परीक्षण अनुसन्धानको क्रममा हुनु जरुरी हुन्छ । सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देशन दिन सक्ने अधिकारलाई विसर्जन नहुने ।

५. नेपाल सरकार विरुद्ध मगरे खाँ समेत, (ने.का.प. २०६६, अंक १०, नि.नं. ८२४३, पृष्ठ १६६७)

- फौजदारी अपराध गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध ठोस र शंका रहित प्रमाण संकलन हुनु पर्दछ । तब मात्र अभियोजन गर्न सकिन्छ । बिना प्रमाण राज्यले अभियोग लगाउँछ भने त्यो Persecution भएको मान्नु पर्दछ । Confessional statement oriented prosecution लाई सुधार गरी Evidence oriented investigation-evidence supported prosecution गर्नु पर्दछ ।

६. नारायणसिंह राजपुत समेत वि.महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समेत (ने.का.प. २०७०, अंक १, नि.नं. ८९४९)

- अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको निर्देशन र सोधखोजबाट पनि महत्वपूर्ण प्रमाण पत्ता लाग्न सक्दछ । अपराधको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलको भूमिका नै रहेदैन भनी मात्र नमिल्ने ।
- अनुसन्धान र प्रमाणको आधारमा मात्र राज्यले कुनै शंकित व्यक्तिप्रति अभियोग लगाउन सक्दछ । अनुसन्धान र प्रमाणबाट कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा राज्यले त्यस्तो व्यक्तिउपर प्रचलित सारावान र कार्यविधि फौजदारी कानूनबमोजिम दोषको मात्राबमोजिम कानूनले व्यवस्था गरेको सजायको माग दावी लिई मुद्दा दायर गर्नुपर्ने ।
- अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको ईच्छामा निजको विरुद्धमा मुद्दा चल्ने र त्यस्तो अनुसन्धानबाट शंकित व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुन सक्छ भनी सबैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिब नहुने ।

५. समन्वय समिति संयन्त्र तथा कायदिश

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १९४मा समन्वय समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यसपूर्व साविक सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २२ मा^७ यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको थियो । हाल कार्यान्वयनमा रहेको सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७ को नियम ४४ ले पनि यस सम्बन्धमा केही कार्यविधिगत व्यवस्था गरेको छ ।

कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १९४ले समन्वय समिति गठनको उद्देश्य स्पष्ट पारेको छ । यस बमोजिम अनुसूची १ वा अनुसूची २ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनसंग संलग्न निकायका विचमा आवश्यकता अनुसार समन्वय कायम गरी अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी कार्यमा प्रभावकारीता ल्याउने उद्देश्य समन्वय समितिको रहेको छ । उक्त दफा अनुसार केन्द्रमा देहायको समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ:

महान्यायाधिवक्ता -

अध्यक्ष

सचिव, कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय -

सदस्य

^७ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २२ व्यवस्था:- सरकारादी मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात एवं अभियोजनमा संलग्न निकायका विचमा आवश्यकता अनुसार समन्वय कायम गरी उल्लेखित कार्यमा प्रभावकारीता ल्याउन महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा सचिव कानून तथा न्याय मन्त्रालय सचिव गृह मन्त्रालय प्रहरी महानिरीक्षक र महान्यायाधिवक्ताको कायोलयको वरिष्ठ सरकारीधिवक्ता सदस्य सचिव सहतको पाँच सदस्यीय समिति रहने

सचिव, गृह मन्त्रालय -	सदस्य
प्रहरी महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी -	सदस्य
महान्यायाधिवक्ताले तोकेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथिल्लो दर्जाको	
सरकारी वकील -	सदस्य सचिव

समितिको कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेव्यवस्था बमोजिम समन्वय समितिको कार्य संचालन कार्यविधि, २०७६ निर्माण भई कार्यान्वयनमा^५ आएको छ। अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धी कार्यमा प्रभावकारीता ल्याउन समन्वय समितिवाट भएगरेका काम कारबाही निम्न बमोजिम^६ रहेको छः

आ.व. ०७५/०७६ समन्वय समितिको निर्णय र कार्यान्वयनको अवस्था				
सि.नं	बैठक मिति	बैठकको एजेण्डा	निर्णय व्यहोरा	निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था परिपत्र/निर्देशन
१.	२०७५।०५।०६	१.निर्देष देखिदा देखिदै मुद्दा चलाउन राय पेश गर्ने र अभियोजन सम्बन्धमा गरिएको	अनुसन्धानबाट निर्दोषिताको अनुमान अन्यथा पुष्टी हुन्दैन भने त्यस्तोमा अनुसन्धान अभियोजन गर्दा मानव अधिकारको हनन हुन जाने र गलत अनुसन्धा अभियोजन हुने भएकोले यसतर्फ सचेत र सजग रहन निर्देशन दिने।	अनुसन्धान अभियोजनका निकायमा परिपत्र
		२. हदस्यादको अन्तिम अवस्थामा मात्र भिसिल पेश गर्ने गरिएको सम्बन्धमा	निरन्तर र प्रभाकारी अनुसन्धान गर्न अनुसन्धान इकाईलाई निर्देशन दिने र प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त हुने वित्तिके सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने कार्य सम्बन्धमा अभिलेख व्यवस्थित गरी कार्य सम्पादन गर्न निर्देशन दिने	सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूमा परिपत्र
		३.सरकारी वकीलले निर्णय गर्दा प्रतिवादी बनाएका भन्दा अरु थप व्यक्तिहरूलाई प्रतिवादी बनाएको समबन्धमा	अभियोजन गर्दा अधिकारको सिमाभित्र रहेर अभियोजन गर्ने र त्यसबाट पर्न जाने असर प्रति सम्बन्धित अधिकारी जिम्मेवार हुने हुंदा कारबाही गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा लेखी पठाउने	वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा लेखी पठाउने
		४. सरकार पक्षका साक्षीको समयमै बकपत्र गर्ने सम्बन्धमा	फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ११२ र १०१ समेका आधारमा बकपत्र गर्न आवश्यक व्यवस्थाका लागि अनुरोध गर्ने सम्बन्धमा परिपत्र गर्ने	न्यायिक निकायमा समयमै अनुरोध गर्न सरकारी वकील कार्यालयहरूमा निर्देशन
		५.भिसिल संलग्न कागजातहरूमा वादातका सम्बन्धमा फरक फरक भित्र रहेको बारे	सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई ध्यानाकर्षण गराउने	प्रहरी प्रधान कार्यालय मार्फत ध्यानाकर्षण गराउने
		६.वादातका प्रक्रितिले	अनुसन्धान र अभियोजनका निकायबीच	सम्बन्धितमा नर्देशन

		एकतर्फ चल्नुपर्ने मुद्दा अर्कोतर्फ चलाएको सम्बन्धमा	समन्वय कायम गर्न र यस विषय सजग रहन लेखी पठाउने	
		७. अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता विचको प्रदेशिक सम्मेलन आयोजना सम्बन्धमा	सम्मेलनबाट पारित प्रस्ताव कार्यान्वयन कार्ययोजना बनाउन मातहत निकायमा सम्प्रवण गर्ने	कार्ययोजना बनाउन मातहत निकायमा सम्प्रवण गर्न निर्देशन
		८. समन्वय समितिको कार्यविधि निर्माण गर्ने सम्बन्धमा	नायब महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा ३ सदस्यीय मस्यौदा समिति गठन गरी कायदिश दिने	तीन सदस्यीय समिति गठन
		९. कारागार प्रशासन र सुविधा सम्बन्धमा प्रशिक्षण गर्ने गराउने सम्बन्धी	प्रशिक्षणका लागि गृह मन्त्रालयमा लेखी पठाउने र कानून मन्त्रालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सहयोग गर्ने	कार्यक्रम गर्न लेखी पठाएको
		१०. कार्यविधि संहिताको दफा १९४ बमोजिमको समन्वय समितिलाई विस्तार गर्ने सम्बन्धमा	उच्च जिल्ला र विशेष सरकारी बकील कार्यालय तहका समन्वय समिति गठन गर्ने र कायदिश निर्धारण गर्ने	समन्वय समितिमा रहने पदाधिकारी र कायदिश तोकि सबै सरकारी बकील कार्यालयहरूमा परिपत्र
२.	२०७५।०६।१५	१.अस्पतालबाट प्राप्त स्वास्थ्य परीक्षण प्रतिवेदनको परस्पर अमिल्दो राय सम्बन्धमा	छानबिन गरी वास्तविकता पत्ता लगाउने र गलत प्रतिवेदन दिने कार्यमा संलग्नउपर कारबाही गर्न भेडिकल काउन्सिलमा लेखी पठाउने	भेडिकल काउन्सिलमा लेखी पठाएको
		२.परीक्षण प्रतिवेदन समयमा उपलब्ध नहुने सम्बन्धमा	तुरुन्त अनुसन्धान अधिकारीलाई परीक्षण प्रतिवेदन उपलब्ध गराउन सम्पूर्ण अस्पतालहरूलाई निर्देशन गर्ने	सम्पूर्ण अस्पतालहरूलाई निर्देशन
		३. म्याद सूचना प्रकाशन खर्च सम्बन्धमा	अदालतले म्याद सूचना जारी गर्ने भएकोले सर्वोच्च अदालत माफित वेट व्यवस्था गर्न अर्थ मन्त्रालयमा लेखी पठाउने	सर्वोच्च अदालतमा अनुरोध गरी पठाएको
		४.लगातार सुनुवाई सम्बन्धमा	फौजदारी कार्यविधि नियमावली २०७५ को नियम १६ बमोजिम लगातार सुनुवाइलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न लेखी पठाउने	परिपत्र भएको
३.	२०७६।०१।१९	१.हदम्याद नघाई मिसिल प्राप्त हुने गरेको सम्बन्धमा	हदम्याद नघाईको मुद्दामा अभियोजन हुन नसक्ने हुंदा कानूनले तोकेको हदम्यादलाई सम्बेदनशील र सजग भई प्रयोग र परिपालना गर्न लेखी पठाउने	निर्देशन र सजग गराएको
		२. प्रहरीको राय सम्बन्धमा	वैज्ञानिक परीक्षणबाट कसूरस्थापित हुन नसक्ने मुद्दामा पनि मुद्दा चलाउने राय कानून र व्यवहारबाट औचित्यपूर्ण नहुन हुंदा प्रहरी प्रधान कार्यालय तथा वन मन्त्रालयमा लेखी पठाउने	प्रहरी प्रधान कार्यालय तथा वन मन्त्रालयमा लेखी पठाएको
		३. मातहत समन्वय समितिको क्रियाशीलता सम्बन्धमा	गठन नभएका कार्यालयहरूमा समिति गठन गरी वैठक आयोजना गर्ने सम्बन्धमा निर्देशन	निर्देशन भएको
		४.विविधर्क दोस्रो प्रदेशिक सम्मेलन सम्बन्धमा	अनुसन्धान अधिकृत प्रहरी र अभियोजनकर्ताहरूको दोस्रो प्रदेशिक सम्मेलन आयोजन गर्ने	सम्बन्धितमा निर्देशन परिपत्र भएको

		पीडित राहत कोषको स्थापना र संचालन सम्बन्धी कानून र बंजेट व्यवस्था सम्बन्धमा	कानून निर्माणका लागि कानून मन्त्रालय र बंजेट व्यवस्थाका लागि अर्थ मन्त्रालयमा लेखी पठाउने	
		अनुसन्धानमा SOCO को जनशक्ति बढाउने सम्बन्धमा	जनशक्ति बढाउन प्रहरी प्रधान कार्यालयले आवश्यक प्रबन्ध गर्ने र श्रोत साधन उपलब्ध गराउन अर्थ मन्त्रालयमा लेखि पठाउने	
		अनुसन्धान अभियोजन सम्बन्धी निर्देशिका बनाउने सम्बन्धमा	कार्यविधि सहिता २०७४ को दफा १९७ (१)क) बमाजिम निर्देशिका बनाउन कानून मन्त्रालयमा लेखी पठाउने	
		अनुसन्धान अभियोजन सम्बन्धी कार्यको प्रतिवेदन सम्बन्धमा	अनुगमन प्रतिवेदनबाट औल्याइएका मुख्य विषयहरु समन्वय समितिको अको वैटकमा पेश गर्ने	
		अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको देसो राष्ट्रिय सम्मेलन सम्बन्धमा	२०७६ मा आयोजना हुने राष्ट्रिय सम्मेलनको अवधारणापत्र तयार गरी वैटकमा पेश गर्ने	

आ.व. ०७६/०७७ समन्वय समितिको निर्णय र कार्यान्वयनको अवस्था

सि.नं.	वैठक मिति	वैठकको एजेण्डा	निर्णय व्यहोरा	निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था परिपत्र/निर्देशन
४.	२०७६।०४।२९	१. प्रदेशिक सम्मेलनको घोषणापत्र कार्यान्वयन सम्बन्धमा	समन्वय समितिको सचिवालयले घोषणापत्र कार्यान्वयन गर्नका लागि कार्ययोजना बनाई आगामी समन्वय समितिको वैठकमा प्रस्तुत गर्ने	कार्य योजना बनाउन सम्बन्धितमा परिपत्र
		२. समुदायमा कार्यक्रम संयुक्त संचालन गर्ने सम्बन्धमा	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रहरी प्रधान कार्यालयसँग समन्वय गरी एक महिना भित्र कार्यक्रमको स्रोत सामाजी तयार गर्ने।	परिपत्र गरिएको
		३. अनुसन्धानकर्ता अभियोजनकर्ता तथा न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीहरूको राष्ट्रिय कार्यशाला सम्बन्धमा	२०७६ कार्तिक मसान्तभित्र कार्यशाला आयोजना गर्ने।	आवश्यक प्रबन्धका लागि सम्बन्धितमा लेखी पठाएको
		४. राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना र अवधारणापत्र स्वीकृत गर्ने सम्बन्धमा	अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता बीच २०७६ मंसिर ३-१५ गते आयोजना गर्ने। सो सम्मेलनको आयोजनाको लागि भएको अवधारणा पत्र परिमार्जन सहित स्वीकृत।	स्वीकृत अवधारणापत्र सम्प्रेषण भएको
		५. समन्वय समितिको कार्यविधि स्वीकृत गर्ने सम्बन्धमा	समन्वय समितिको कार्य संचालन कार्यविधि, २०७६ उपर छलफल भई परिमार्जन सहित पारित।	कार्यान्वयनमा आएको
		६. हस्ताक्षर तथा परीक्षण खर्च सम्बन्धमा	निशुल्क परीक्षण हुने कानूनी व्यवस्था भएको हुँदा सोही अनुसार परीक्षण गर्न गराउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाल प्रहरी मार्फत मातहत कार्यालयलाई निर्देशन दिने।	लेखी पठाएको
		७. विविध .अनुसन्धानमा हदम्यादको ख्याल गर्ने, कानूनी	हदम्यादको विषयको सन्दर्भमा मातहत सरकारी बकील र प्रहरी कार्यालयलाई निर्देशन।	सम्बन्धितमा निर्देशन, परिपत्र, अनुरोध र ध्यानाकर्षण

		प्रक्रियाको पालना, अभियुक्तको पहिचान खुलाउने समेत सम्बन्धमा		
			सम्बन्धित अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्तालाई आवश्यक कारबाही गर्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालय लेखिपठाउने।	
			प्रकृया पूरा गरी कार्य गर्ने, गराउन अनुसन्धान गर्ने तथा अभियोजन गर्ने निकायहरूलाई निर्देशन दिने।	
			अभियुक्तको वास्तविक पहिचान खुल्ने कागजातहरू संलग्न गरी सो बमोजिम मुद्राको अनुसन्धान र अभियोजनको कारबाही गर्ने गराउन सबै प्रहरी कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयलाई निर्देशन दिने।	
			तोकिएको दिन साक्षी उपस्थित गराई प्रमाण परिक्षणको कार्य गर्नु गराउन भनी अनुसन्धानकर्ता र अभियोजन कर्तालाई संवेदनशील हुन निर्देशन साथै उच्च/विशेष/जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तहका समन्वय समितिलाई ध्यानाकर्ण गराउन लेखि पठाउने।	
५.	२०७६।०८।२३	१.मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ कार्यान्वयन सम्बन्धमा	प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न मातहतका प्रहरी कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई निर्देशन दिने।	निर्देशन भएको
		२.नेपाल प्रहरी र सरकारी वकीलको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलन सम्बन्धमा	राष्ट्रिय सम्मेलनलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न पहल गर्ने।	आवश्यक प्रबन्धका लागि सम्बन्धितमा अनुरोध गरेको
		३.विविध . अनुसन्धान अधिकृत नियुक्तिको जानकारी पठाउने तथा अनुसन्धानमा सजगता अपनाउने सम्बन्धमा	अनुसन्धान अधिकृत तोकीएको जानकारी सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयलाई दिने।	परिपत्र तथा निर्देशन गरिएको
			घटनासाथ आवश्यक अनुसन्धान गरी प्रमाण संकलन गर्न पर्यासि सजगता अपनाउन मातहतका प्रहरी र सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई निर्देशन दिने।	
			अनुसूची १ र २ भित्र नपरेका मुद्राको जाहेरी लिई अनुसन्धानको कारबाहि गरेको सम्बन्धमा जानकारी हुन आएकोले सो तरफ सचेत रही कार्यसम्पादन गर्न प्रहरी र सरकारी वकीललाई निर्देशन दिने।	
			आवश्यक छानविन र कारबाही गर्न स्वास्थ्य मन्त्रालयमा लेखिपठाउने र नेपाल मेडिकल काउन्सीललाई समेत जानकारी गराउने।	
६.	२०७६।११।०४	१.मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को कार्यान्वयन सम्बन्धमा	गृह सचिवज्यू र प्रहरी महानिरिक्षकज्यूलाई वधाई ज्ञापन गर्दै अनुसन्धान र अभियोजनलाई फैजदारी न्याय प्रशासनको लेखी पठाएको	

			दरिलो खम्बाको रूपमा स्थापित गराउने कामना ।	
			अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने निकायिक व्यवस्था र प्रभावकारी समन्वय गर्न पहल गर्ने ।	
		२.राष्ट्रिय सम्मेलनको घोषणा पत्र कार्यान्वयन सम्बन्धमा	घोषणापत्रलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक कार्यतालिका अर्को बैठकमा पेश गर्न सचिवालयलाई जिम्मेवारी दिने ।	लेखी पठाएको
		३.विविध	गृहसचिव श्री प्रेमकुमार राई र प्रहरी महानीरीक्षक श्री सर्वेन्द्र खनालज्यूको योगदानका लागि धन्यवाद ।	

आ.व. ०७७/०७८ समन्वय समितिको निर्णय र कार्यान्वयनको अवस्था

सि.नं.	बैठक मिति	बैठकको एजेञ्डा	निर्णय व्यहोरा	निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था परिपत्र/निर्देशन
७.	२०७७/०८/१८	१.एसीड आक्रमण सम्बन्धी घटनाका सम्बन्धमा	कानूनी तथा संस्थागत संरचना निर्माण बोरेमा अध्ययन गरी यस समिति समक्ष सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न भनी समिति गठन गरियो ।	समिति गठन गरी कायदिश दिइएको
		२.विविध	प्रतिवादी र पीडितले अनुसन्धानको क्रममा आफूहरु मिलापत्रका लागि अनुसन्धान अधिकृत वा सरकारी वकील समक्ष दरखास्त दिएमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी राय पेश गर्न उपयुक्त हुने र सोही बोमेजिम गर्न गराउन सबै सरकारी वकील कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने ।	अनुसन्धान अभियोजनका निकायमा लेखी पठाएको, निर्देशन गरेको
			प्रहरी प्रतिवेदनबाट उठान भएको तथा प्रहरीको अनुसन्धान प्रतिवेदन समावेश भएका मुद्दामा बकपत्र गर्दा पूर्व प्रतिवेदन व्यहोरासँग नवाजिने गरी बकपत्र गर्न गराउन सबै सरकारी वकील कार्यालय तथा प्रहरी प्रधान कार्यालय मार्फत सबै प्रहरी कार्यालयलाई निर्देशन दिने ।	अनुसन्धान अभियोजनका निकायमा लेखी पठाएको, निर्देशन गरेको

आ.व. ०७८/०७९ समन्वय समितिको निर्णय र कार्यान्वयनको अवस्था

सि.नं.	बैठक मिति	बैठकको एजेञ्डा	निर्णय व्यहोरा	निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था परिपत्र/निर्देशन
८.	२०७८/०६/०७	१.अध्यादेश निस्कृत्य भए पश्चात अनुसन्धान,अभियोजनमा पर्ने प्रभाव र त्यसको निकास सम्बन्धमा	परिपत्र गर्ने प्रयोजनका लागि अध्यादेश पूर्वोको व्यवस्था,अध्यादेशले गरेको व्यवस्था र अध्यादेश निकिय भएपछि साविकको व्यवस्था कायम रहने सम्बन्धी व्यवस्था बारे परिपत्र प्रहरी प्रधान कार्यालय लगायतमा पठाउने ।	परिपत्र भएको
		२.अनुसन्धान र अभियोजनमा देखिएका त्रुटीहरू	कानूनले निर्धारण गरेको समयावधिमा मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्नुपर्नेमा सो नगरेकोमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृत र जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई ध्यानाकर्षण गराउने ।	सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृत तथा अनुसन्धान निकायको ध्यानाकर्षणका लागि र आवश्यक छ्यानविन कारबाहीका लागि प्रहरी प्रधान कार्यालय र सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा लेखी पठाउने

			प्रधान कार्यालयमा पठाउने।	
			बारदात पश्चात तत्काल अनुसन्धान नगरी हदम्याद समाप्त हुने अन्तिम समयमा मात्र अनुसन्धान गरी राय पेश गरेकोले सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई ध्यानाकर्षण गराउन प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने।	
			निर्दोष नागरिकलाई अनाहकमा दुःख हैरानी दिन नहुने कुरामा सचेत रहन सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई ध्यानाकर्षण गराउन प्रहरी प्रधान कार्यालय र राजथ अनुसन्धान विभागमा लेखि पठाउने।	
			अनुसन्धान अधिकारीले सारभूत प्रमाण संकलन गर्ने जिम्मेवारी समयमा सम्पादन गरेको नदेखिदा ध्यानाकर्षणको लागि प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने।	
			हदम्यादका सम्बन्धमा उ.स.व.का पाटन र जि.स.व.का काठमाण्डौलाई ध्यानाकर्षण गराउने।	
			झूङ्टा प्रमाणका आधारमा मुद्दा दायर नगर्न सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी र सरकारी वकीललाई ध्यानाकर्षण गराउने।	
		३.विविध	सचिवालयमा तोकीएका सहन्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा समन्वय समितिको उप-समिति गठन गर्ने।	
९.	२०७८।१०।१०	१.कर्तव्यतर्फ उजुरी परेका मुद्दाका हदम्याद सम्बन्धमा	हदम्याद जहिलेसुकै रहने भएकोले सोही अनुसार परिपत्र गर्ने।	परिपत्र गर्ने क्रममा
		२.अनुसन्धानमा देखिएका कमिकमजोरी	बुझ्नै पर्ने प्रमाण नबुझेको र आवश्यक निर्देशन नदिएको तर्फ सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीललाई ध्यानाकर्षण गर्न लेखि पठाउने।	ध्यानाकर्षण तथा छानविन कारबाहीका लागि लेखि पठाउने
			अनुसन्धानमा गम्भीर त्रुटि गरेको तर्फ सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई आवश्यक छानविन तथा कारबाही गर्न भनी प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने।	
		३.हदम्याद नघाई प्रतिवेदन पेश हुने गरेको सम्बन्धमा	तोकीएको जिम्मेवारी तदारकता साथ नगरी कानूनको हदम्याद नै कटाइ अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश भएकोदेखिदा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई आवश्यक छानविन तथा कारबाही गर्न भनी प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने	आवश्यक छानविन तथा कारबाही गर्न भनी प्रहरी प्रधान कार्यालयमा लेखि पठाउने

			पठाउने।	
			हदम्यादको सम्बन्धमा गम्भिरतापूर्वक हेर्न नसेको हुँदा अनुसन्धन गर्ने साइबर व्यूरोको ध्यानाकरण गर्ने र सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतलाई आवश्यक छानविन र कारबाही गर्ने भनी प्रहरी प्रधान कार्यालय लेखि पठाउने।	
			हदम्यादका सम्बन्धमा आवश्यक सजगता अपनाउन भनी प्रहरी प्रधान कार्यालय मार्फत सबै अनुसन्धनका निकायहरूमा परिपत्र गर्ने।	आवश्यक प्रबन्ध हुने
	४.विविध		समन्वय समितिको वैठक प्रत्येक महिनाको पहिलो हस्त वस्ते गरी आवश्यक प्रबन्ध सचिवालयले गर्ने।	

नोट:- माथिको विवरणमा केन्द्रमा रहेको समन्वय समितिको वैठक र यसबाट भएका निर्णय समेटिएको छ । समन्वय समितिको कार्य संचालन कार्याविधि, २०७६ को दफा ३ मा समितिको वैठक आवश्यकता अनुसार बस्न सक्ने व्यवस्था बमोजिम आ.व. २०७५/०७६ मा ३ पटक, आ.व. २०७६/०७७ मा ३ पटक आ.व. २०७७/०७८ मा १ पटक र आ.व. २०७८/०७९ को हालसम्म २ पटक वैठक बसी अनुसन्धान अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउने र सो कार्यमा संलग्नलाई जिम्मेवार बनाउने लगायतका निर्देशन परिपत्र भएका छन् । समन्वय समितिका निर्णयहरू मूलतः निम्न विषयमा केन्द्रित रहेका छन् :

- अनुसन्धान अभियोजनका काम कारबाहीका सिलसिलामा पीडित तथा आरोपीको हक अधिकारको संरक्षणतर्फ सजग रहने,
- अस्पताल तथा प्रयोगशालाका रिपोर्टहरूमा भिन्नता तथा गलत प्रतिवेदनबारे सम्बन्धितलाई जिम्मेवार बनाउने,
- समन्वय समितिको विस्तार र कार्यादेश स्वीकृति गर्ने,
- अपराध पीडित कोषको नियमावली निर्माण र आवश्यक वजेट व्यवस्था गर्ने,
- संयुक्त सम्मेलन तथा क्षमाता विकासका कार्यशाला आयोजन गर्ने,
- अनुसन्धान अभियोजनका कमी कमजोरीहरूमा सुधार गर्ने,
- अनुसन्धान अभियोजनका क्रममा पर्न आउने द्विविधा अलमलका विषय स्पष्ट पार्ने,
- नयाँ र गम्भीर जस्तै एसिड आक्रमण सम्बन्धी अपराधहरूलाई सम्बोधन हुने कानून निर्माण तथा पुनरावलोकन गर्न पहल गर्ने,
- अनुसन्धान अभियोजनका कार्यमा संलग्नहरूलाई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार बनाउने र छानविन कारबाही गर्न लेखी पठाउने,
- मुद्दाको हदम्याद, म्यादका सम्बन्धमा सजग र सचेत रहन अनुसन्धानकर्ता र अभियोजन पक्षलाई निर्देशन हुने गरेको,

- समन्वय समितिवाट मिलापत्र, अभियोग दावीको स्पष्टता, बदनियतपूर्वक हुनगएको अनुसन्धान अभियोजन उपरको कारवाही, बालबालिका संलग्न मुद्दाको अनुसन्धान र सजाय मागदावी, आदि विषय निर्देशन जारी गरेको छ,

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७ कार्यान्वयनमा आउनुअघि कानूनी रूपमा केन्द्रीय समन्वय समिति बाहेकका जिल्लास्तरसम्मका समन्वय संरचनाहरू स्थापना भएका थिएनन् । मिति २०७५। ०५। ०६ गतेको समन्वय समितिको वैठकले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को अनुसूचि १ र २ अन्तरगतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनसंग संलग्न निकायहरूकाविचमा आवश्यकता अनुसार समन्वय कायम गर्न उच्च सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तहमासमेत समन्वय समितिको स्थापना गरी समस्यामूलक विषयमा छलफल गर्ने भन्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तेस्रो पन्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको रणनीति रहेको र नयाँ कानूनहरू लागू भइसकेको सन्दर्भमा उच्च, जिल्ला र विशेष सरकारी वकील कार्यालय तहमा समेत समन्वय समितिको स्थापना गरी समन्वय समितिको गठन र कार्यादेश समेत तोक्ने निर्णय भएको पाइन्छ ।

विभिन्न तहका समन्वय समिति र कार्यादेश^{१०}

उच्च सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समितिर कार्यादेश

उच्च सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समितिको गठन र कार्यादेश निम्न बमोजिम रहेको छ :

उच्च सरकारी वकील तहको समन्वय समिति

सहन्यायाधिवक्ता, उच्च सरकारी वकील कार्यालय -

संयोजक

प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी:-

सदस्य

सम्बन्धित संघीय प्रहरी इकाई कार्यालयको प्रमुख वा निजले तोकेको प्रहरी अधिकृत:-

सदस्य

सहन्यायाधिवक्ताले तोकेको अधिकृतस्तरको सरकारी वकील,

उच्च सरकारी वकील कार्यालय:-

सदस्य सचिव

समन्वय समितिको कार्यादेश

- अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको बहस पैरवी र सरकारी पक्षको प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाउन उच्च सरकारी वकील कार्यालय र सरोकारवाला अन्य सरकारी निकायहरूसँग समन्वय कायम गर्ने,
- फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनी व्यवस्थाको बारेमा सरोकारवाला निकायहरूलाई सूचना तथा जानकारी प्रवाह गर्ने,
- जिल्ला तहमा रहेको समन्वय समितिलाई मार्ग निर्देशन गर्ने,
- केन्द्रीय तहको समन्वय समितिले दिएको निर्देशन बमोजिमको कार्य गर्ने,
- समितिले नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिहरूलाई सो वैठकमा आमन्वण गर्न सक्ने,

^{१०} महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट जारी भएका निर्देशिका एवम् परिपत्रहरू, प्रकाशक: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

- समितिले गरेका निर्णयहरूको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, गृह मन्त्रालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयमा पठाउनु पर्ने,
- सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयले वार्षिक प्रतिवेदन पठाउँदा समन्वय समितिका काम कारबाही र निर्णयको बारेमा समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ,
- अन्य विषयमा समितिले आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्न सक्नेछ,
- समितिको वैठक प्रत्येक दुई महिनामा एक पटक बस्नु पर्नेछ।

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समिति गठन र कार्यादेश

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समितिको गठन र कार्यादेश निम्न बमोजिम रहेको छ :

जिल्ला तहको समन्वय समिति

प्रमुख, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय:-

संयोजक

सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी -

सदस्य

जिल्ला प्रहरी कार्यालयको प्रमुख वा निजले तोकेको सो कार्यालयको अधिकृत

सदस्य

जिल्लामा रहेका अपराध अनुसन्धान गर्ने निकायका प्रमुख वा निजले तोकेको अधिकृत

सदस्य

संयोजकले तोकेको अधिकृतस्तरको सरकारी वकील, जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय

सदस्य सचिव

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समितिको कार्यादेश

- अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको बहस पैरवी र सरकारी पक्षको प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाउन जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय र सरोकारवाला अन्य सरकारी निकायहरूसँग समन्वय कायम गर्ने,
- फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनी व्यवस्थाको बारेमा सरोकारवाला निकायलाई सूचना तथा जानकारी प्रवाह गर्ने,
- केन्द्रीय तहको समन्वय समितिले दिएको निर्देशन बमोजिमको कार्य गर्ने,
- समितिले नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिहरूलाई सो वैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्ने,
- समितिले गरेका निर्णयहरूको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, गृह मन्त्रालय, प्रहरी प्रधान कार्यालय र सम्बन्धित उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्ने,
- सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयले वार्षिक प्रतिवेदन पठाउदा समन्वय समितिको काम कारबाही र निर्णयको बारेमा समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ,
- अन्य विषयमा समितिले आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्न सक्नेछ,
- समितिको वैठक प्रत्येक दुई महिनामा एक पटक बस्नु पर्नेछ

विशेष सरकारी वकील कार्यालयको समन्वय समिति र कायदिश

विशेष सरकारी वकील कार्यालय तहको समन्वय समितिको गठन र कायदिश निम्न बमोजिम रहेको छः

सहन्यायाधिवक्ता, विशेष सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौं -	संयोजक
सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागको महानिर्देशक वा निजले तोकेको बरिष्ठ अधिकृत -	सदस्य
नेपाल राष्ट्र बैंक, वित्तीय जानकारी इकाईको प्रमुख -	सदस्य
वैदेशिक रोजगार विभागको महानिर्देशक वा निजले तोकेको बरिष्ठ अधिकृत -	सदस्य
आन्तरिक राजस्व कार्यालयको महानिर्देशक वा निजले तोकेको बरिष्ठ अधिकृत -	सदस्य
अपराध अनुसन्धान व्यूरो (CIB) का प्रमुख वा निजले तोकेको सो व्यूरोका अधिकृत-	सदस्य
संयोजकले तोकेको अधिकृतस्तरको सरकारी वकील, विशेष	
सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौं	सदस्य सचिव

विशेष सरकारी वकील कार्यालयको समन्वय समिति कायदिश

- अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको बहस पैरवी र सरकारी पक्षको प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाउन विशेष सरकारी वकील कार्यालय र सरोकारवाला अन्य सरकारी निकायहरूसँग समन्वय कायम गर्ने,
- फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनी व्यवस्थाको बारेमा सरोकारवाला निकायलाई सूचना तथा जानकारी प्रवाह गर्ने,
- केन्द्रीय तहको समन्वय समितिले दिएको निर्देशन बमोजिमको कार्य गर्ने,
- समितिले विशेष सरकारी वकील कार्यालयको कार्यक्षेत्रमा परेका नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित निकायका प्रतिनिधिहरूलाई सो बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ,
- समितिले गरेका निर्णयहरूको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, गृह मन्त्रालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयका साथै सरोकारवाला निकायहरूमा पठाउनु पर्नेछ,
- विशेष सरकारी कार्यालयले वार्षिक प्रतिवेदन पठाउदा समन्वय समितिको काम कारबाही र निर्णयको बारेमा समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ,
- अन्य विषयमा समितिले आफ्नो कार्यविधि आफै निर्धारण गर्न सक्नेछ,

समन्वय समितिको सचिवालय सम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ को दफा १९४ को उपदफा () मा समन्वय समितिको सचिवालय सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। त्यसरी नै सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली २०७७ नियम ४४ उपनियम (१)(२)(३) ले यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई थप स्पष्ट पारेको छ। समन्वय समितिको सचिवालय सम्बन्धी व्यवस्था उपरोक्त व्यवस्था निम्न बमोजिम रहेको छः

- समन्वय समितिले गर्ने काम कारबाहीमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा समन्वय समितिको सचिवालय रहने,

- समन्वय समितिमा आवश्यक संख्यामा सरकारी वकील रहने,
- समन्वय समिति सचिवालयले समितिको निर्णय कार्यान्वयन गराउने, अनुगमन गर्ने, निर्णय अभिलेखिकरण गर्ने र तोकिएको अन्य काम गर्ने

समन्वय समितिको कार्य संचालन कार्यविधि, २०७६ को दफा ९ अनुसार समितिको निर्देशनमा रही समितिको काम कारबाहीमा सहयोग पुऱ्याउन र समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा समितिको सचिवालय रहने र सचिवालयमा महान्यायाधिवक्ताले तोकेका सहन्यायाधिवक्ता सहित ३ जना सरकारी वकील र प्रहरी महानिरीक्षकले तोकेका वरिष्ठ प्रहरी उपरीक्षकसहित २ जना प्रहरी अधिकृत रहने व्यवस्था छ ।

६. अनुसन्धान र अभियोजन पक्षबिच समन्वयमा समस्या र समाधानका उपायहरू

समन्वयको कार्य आफैमा व्यावहारिक कार्य हो । अपराधको अनुसन्धानमा संलग्न पदाधिकारीको कानूनी कर्तव्य तथा जिम्मेवारीले सम्बन्धित निकायबिचको व्यावहारिक समन्वय र सहकार्यको बोध हुन्छ । अनुसन्धानलाई परिणाममुखी बनाउन अनुसन्धान तथा अभियोजनका निकायबिच अनुसन्धानका हरेक चरणका कार्यमा सरसल्लाह समन्वय आवश्यक पर्दछ । अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताबिचको समन्वयात्मक कार्यले अपराध अनुसन्धानको कार्यमा सहजता, गुणात्मकता र प्रभावकारीता अभिवृद्धि तथा समग्रमा परिणाममा सफलता हासिल हुनुपर्छ । त्यो सफलता संख्यात्मक भन्दा न्यायपूर्ण भए भएनन् भन्नेबाट हेरिन्छ ।

- अपराधको सूचना दर्ता गर्ने समयमा नै प्रहरी र सरकारी वकील बिच समन्वय नहुने ।
- अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको कुरा सरकारी वकील कार्यालयलाई जानकारी नगराउनु ।
- प्रारम्भक प्रतिवेदन केवल औपचारिकतामा सीमित हुनु ।
- अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकीलसँग अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी कुनै विषयमा राय सल्लाह लिने र सरकारी वकीलले राय सल्लाह दिने परिपाटी न्यून देखिनु ।
- अभियुक्तको म्याद थप प्रक्रिया वस्तुगत हुन नसकेको ।
- सरकारी वकीलबाट हिरासत अनुगमन नियमित हुन नसक्नु ।
- अनुसन्धान अधिकारीले राय प्रतिवेदन समयमा नपठाउने प्रवृत्ति ।
- समन्वय समितिको प्रभावकारितामा कमी ।
- जवाफदेहीतामा कमी र निर्देशन केन्द्रित तल्ला तहका समितिका कार्यशैली ।
- कतिपय ठाउँमा सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ताबिचको Inferiority complex अस्तित्व बोधको अवस्था ।
- समान सहभागितामूलक तालिम प्रशिक्षणको कमी ।
- बदनियतपूर्ण अनुसन्धान अभियोजनमा अपेक्षाकृत कारबाही नहुनु ।
- उत्प्रेरणा, दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था नहुनु ।

अपराध अनुसन्धानमा प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकील बीचको समन्वयका समस्या र चुनौतिले ल्याएका परिणामहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- सबूदमुखी अनुसन्धानको सट्टा बयानमुखी अनुसन्धान हुने गरेको ।

- सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा न्यून सफलता प्राप्त हुने गरेको ।
- सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको न्यून सफलताको जिम्मेवारी संयुक्त रूपमा लिई सुधून खोजु सट्टा एकअर्कालाई दोषी देखाई जिम्मेवारी पन्साउने प्रवृत्ति बढेको ।
- फौजदारी न्याय प्रशासन प्रतिको जनविश्वासमा कमी आएको ।

समाधानका उपायहरु

अपराध अनुसन्धानमा प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलबीचको समन्वयका समस्या समाधानका निम्न उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छः

- अपराधको सूचना दर्ताका क्रममा नै समन्वय गर्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने,
- अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको जानकारी सरकारी वकीललाई समयमै दिने,
- प्रारम्भक प्रतिवेदनलाई प्रारम्भक अनुसन्धान प्रतिवेदनका रूपमा पठाउने व्यवस्था गरिनु पर्ने,
- सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीलाई समयमै निर्देशन दिने व्यवस्था गरिनु पर्ने,
- राय माग्ने र दिने परिपाटीलाई बढाउनु पर्ने,
- अभियुक्तको बयान गराउन अनुसन्धान अधिकृतको अनिवार्य उपस्थिति हुनुपर्ने,
- म्याद थप माग सरकारी वकील कार्यालय मार्फत गर्ने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने,
- सरकारी वकीलबाट प्रभावकारी रूपमा हिरासत अनुगमन हुनुपर्ने,
- समयमै राय प्रतिवेदन पेश गरिनु पर्ने,
- समन्वय समितिको प्रभावकारिता वृद्धि गरिनु पर्ने,
- कमी कमजोरी गर्ने पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउने,
- समान सहभागितामूलक तालिम प्रशिक्षण र क्षमता अभिवृद्धि गराउने ।

५. निष्कर्ष

पीडितलाई न्याय, पीडकलाई सजाय, सम्भावित अपराधीलाई भय र समाज, राष्ट्रलाई शान्ति सुव्यवस्था, अमनचैन, फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिष्ट हो । फौजदारी न्याय प्रशासनको यो उद्देश्य प्राप्त गर्न यसका सरोकारवाला निकायहरु बिच एकआपसमा समन्वय, सहकार्य, साभा दायित्व निर्वहन अत्यावश्यक हुन्छ । समन्वय सहकार्यको यस कार्यलाई अनुसन्धानकर्ता प्रहरी, अभियोजनकर्ता सरकारी वकील र पुर्पकर्ता न्यायालय बीचको बहुआयामिक प्रक्रिया (Multi Dimensional Process) तथा कानूनको शासन संयन्त्रको महत्वपूर्ण साधन (Tool) कानूनको उचित प्रक्रिया (Due process of Law) पनि भन्न सकिन्छ ।

अपराध अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाई अभियोजनमा परिणामदायी सफलता हाँसिल गर्न अनुसन्धानकर्ता र सरकारी वकीलबीच समन्वय संयन्त्रको कानूनी विकासको लामो अवधि छैन । खासगरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को दफा २२ मा यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको थियो भने संहिता कानूनले पहिलोपटक संहिता (एन) मा समन्वय संयन्त्रलाई स्थान दिएको छ केन्द्रीय तहको समन्वय संयन्त्रबाट भएका नीतिगत निर्णय कार्यान्वयन गर्न तथा समन्वय संयन्त्रहरुलाई क्रियाशील तुल्याउन कार्यादिश सहित जिल्ला तहसम्म यसका संरचना विस्तार

गरिएको छ । समन्वय समितिको कार्य संचालन कार्यविधि, २०७६ तथा कार्यदिश बमोजिम सबै तहका समन्वय समितिका आवधिक वैठकहरु बस्ने गरेका छन् ।

अपराधको अनुसन्धान एवम् अभियोजनका सिलसिलामा कसैलाई आरोप लगाई नियन्त्रणमा लिने तथा कसैको स्वतन्त्रतामा अवरोध हुनेगरी कसैका विरुद्ध अभियोजन गर्ने कुरा अत्यन्तै संवेदनशील र जोखिमपूर्ण विषय हो । यस्तो संवेदनशील र जोखिमपूर्ण कार्यमा सरोकारवालाहरु बिचको समन्वय सहकार्य र सहयोगविना संभव छैन । अनुसन्धान अभियोजनको यस संवेदनशीलतालाई मध्यनजर गरी समन्वय समितिबाट अनुसन्धानको कार्य प्रभावकारी बनाउन यस कार्यमा देखिएका द्विविधा तथा अलमलहरुमा आवश्यक निर्देशन दिई उचित निकास दिने कार्यमा सहजीकरण तथा अनुसन्धानका कार्यमा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने प्रयास भएको छ । समितिहरुबाट हुने यस्तो निरन्तरको निर्देशनले अनुसन्धानलाई प्रभावकारी, वस्तुगत, यथार्थपरक र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित अभियोजन गर्ने कुरामा मद्दत पुर्याएको छ । अनुसन्धान अभियोजनका क्रममा हुने गरेका त्रुटी कमी कमजोरीहरुमा समयमै सुधार ल्याउन आवश्यक निर्देशन परिपत्र जारी भएका छन् भने कमी कमजोरी हुन नदिन सम्बन्धितलाई सचेत, सजग र सम्वेदनशील भई कार्य सम्पादन गर्न निर्देश गरिएको छ । तथापि अपराधको अनुसन्धान अभियोजनको अन्तरसम्बन्धित कार्यमा गरिने समन्वय, सहकार्य र सहयोगले मात्र बान्धित परिणाम हाँसिल गर्न तथा फौजदारी न्यायको उद्देश्य “पीडितलाई न्याय कसूरदारलाई सजाय” प्राप्त भई न्यायपूर्ण समाज स्थापनामा अपेक्षित परिणाम हाँसिल हुन नसकेको यथार्थ हाम्रो सामु रहेको छ । यसका लागि सबै तहका समन्वय समितिका निर्णय तथा कार्यदिश बमोजिम अनुसन्धान अनुसन्धान अभियोजनका निकाय तथा पदाधिकारीहरुले नीति निर्देशनहरुको व्यवहारमा प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा जिम्मेवार हुन जरुरी छ ।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा संहिता सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको अवस्था र सुधारका क्षेत्रहरू

हरिप्रसाद रेग्मी^१

१. पृष्ठभूमि

मानव समाजको विकासमा कानून निर्माण र कार्यान्वयन महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । आजको विश्वमा कानून विना समाजको स्थायित्व शान्ति र अमनचैन कल्पना बाहिरका विषय बनेका छन् । कानूनको अभावमा सकरात्मक परिवर्तन र विकास पनि दुर्लभ मानिन्छ । यद्यपी मानव समाजका घोषित अघोषित आफै परम्परा नियम रीतिस्थिति र प्रचलनले पनि समाजलाई बाँधेको छ । कठिपय अवस्थामा कुनै मुलुकको राजनीतिक नेतृत्वले घोषणा गरेका कानून भन्दा समाजका मानिसले अपनाउँदै आएका ति प्रचलन कठोर रूपमा लागू हुन्छन् । फलतः समाज परिवर्तनका लागि लागू गरिएका कानून वा परिमार्जन गरिएका कानूनले उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता र असर देखाउन सक्दैनन् । देशमा लागू भएका कुनै पनि कानूनको सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयन त्यति बेला संभव छ, जुन बखत आम नागरिकमा त्यो कानूनको वोधगम्यता र अपनत्व भाव हुन्छ । सुशिक्षित नागरिकले राज्यका हरेक निकायमा घोषित कानूनको उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता भए नभएको अनुगमन र सुपरिवेक्षण मात्र गर्ने होइन आलोचना र समालोचना मार्फत कानून कार्यान्वयन गर्ने हरेक सार्वजनिक अधिकारीलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन उत्प्रेरणा जगाउँछन् । आजको २१ औं शताब्दीको मानव समाजले कानून कार्यान्वयनका हरेक घटना परिघटना एंवं नतिजालाई विद्युतीय माध्यमबाट जनमानसमा ल्याई सार्वजनिक अधिकारी वा व्यवसायिक व्यक्तिका काम कारबाहीलाई उजागर गरी जवाफदेही बनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा लामो ऐतिहासिक महत्व बोकेको मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी २०७५ साल भाद्र १ गते देखि लागू भएका मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन र ति संहिता अन्तर्गतका नियम निर्देशिकाहरूको निर्माण र कार्यान्वयन पक्ष महत्वपूर्ण अध्ययनको विषय बनेको छ । संहिता सम्बन्धी कानूनहरू लागू भएको तीन वर्ष व्यतित भई सकेको छ । ति कानूनहरू लागू भई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पहिले देखि नै कानून कार्यान्वयन गर्ने प्रहरी कर्मचारी, कानून व्यवसायी, सरकारी वकील र न्यायाधीश लगायतलाई आ-आफ्ना केन्द्रीय निकायबाट अनुशिक्षण तालिम गोष्ठी सेमिनारबाट प्रशीक्षण दिने लिने काम भएका थिए । संहिता लागू भएपछि पनि निरन्तर ती अभ्यास जारी छन् तर कार्यान्वयनमा चुनौती रहदै आएका छन् ।

१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

प्रस्तुत लेखमा फौजदारी न्याय प्रशासनका महत्वपूर्ण कानूनहरु मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन र ती संहिता तथा ऐन अन्तर्गतका नियम निर्देशिकाहरुको निर्माणमा योगदान पुर्याकउने र कार्यान्वयन गर्ने महत्वपूर्ण एक पक्ष सरकारी वकीलको आँखावाट ती कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, देखिएका चुनौति एवं सुधारका क्षेत्रहरुको सिंहावलोकन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

संहिता सम्बन्धी कानूनहरु लागू हुनु ठिक अगाडि र लागू भएपछि प्रारम्भिक चरणमा नै देखिएका कार्यविधिगत जटिलताहरुलाई हटाउन २०७५ र २०७६ सालमा राजपत्रमा सूचना प्रकासन भै कार्यान्वयनमा लैजादा आइ पर्ने र परेका जटिलता फुकाउन परिमार्जन पनि भएको छ । मिति २०७४।६।३० मा प्रमाणीकरण भई मिति २०७५।०५।०१ गते देखि लागू भएका उल्लिखित कानूनहरुमा मुलुकी संहिता सम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०७५ द्वारा मिति २०७६।०१।०२ गते संशोधन भएको थियो । वृहद् र नयाँ कानून एवं नयाँ अभ्यास अपनाउदा आईपर्ने जटिलता अवस्थमधावि त थिए नै तर सुधार र परिमार्जनको रफ्तार एवं गति सोही अनुरूप अगाडि बढन नसकेको यथार्थ हाम्रा सामु छन् । कानूनको उद्देश्य आफैमा खराव हुँदैन; तर कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी वा व्यवसायिक व्यक्तिले सीप दक्षता अभिवृद्धि गर्ने कुरा, निष्पक्षता र पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने कुरा एवं समानता र न्यायभाव प्रतिको समर्पण गर्ने कुरा कति छ भन्ने कुराले ठूलो महत्व राख्छ । यति कुरा भन्दै गर्दा कानूनी प्रबन्धमा स्पष्टता, पूर्णता, एकरूपता, सुनिश्चितता हुनु पर्छ भन्ने कुरामा पनि कुनै विवाद हुन सक्दैन । कानून आफैमा द्विविधापूर्ण अपूर्ण र अष्पस्ट हुँदा हुँदै कार्यान्वयन पक्ष सफल कदापी हुन सक्तैन । कानूनी प्रबन्धका उद्देश्य पहिल्याउन तर्क वितर्क बढी हुँदा कार्यान्वयनमा संशय र विविधता एवं अस्वाभाविक र असमान कार्यान्वयन हुन सक्ने खतरावाट जोगाउन थप चुनौति अगाडि अवश्य आउछन् । यिनै सन्दर्भमा संहिता सम्बन्धी कानूनहरुको कार्यान्वयनमा देखिएका जटिल एवं सबल र दुर्बल पक्षहरु केलाउनु, कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका लगायत सरकारी वकीलको आँखावाट यस लेखमा समस्या औल्याई सुधारका पक्षहरु पहिल्याउनु अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

२. मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

साविक मुलुकी ऐनले परिभाषित गरेका फौजदारी कसूरलाई अलग रूपमा स्पष्ट गर्न, विभिन्न विशेष ऐनमा छरिएर रहेका फौजदारी कसूर सम्बन्धी कानूनी प्रबन्धलाई एकत्रित गर्न, विगतमा कसूरको परिभाषाको अभावलाई परिपूर्ति गर्न, साविक मुलुकी ऐनका गोलमटोल, अस्पष्ट, भाषागत जटिलता र कसूरको परिभाषाका अभावलाई संहितामा समेट्न, सारवान र कार्यविधिका विविध विषयलाई छुट्याई अपराध र दण्डका विषयमा मात्र अलग, स्पष्ट कानूनी प्रबन्ध गर्न वाच्छनीय भएकोले अलग अपराध संहिता तर्जुमा भई लागू भएको छ । विगतमा एउटै मुलुकी ऐनका कानूनी प्रबन्धबाट उत्पन्न गोलमटोल, अस्पष्टता, भाषागत जटिलताका पक्षहरुलाई हटाउन अपराध संहिता तर्जुमा भई लागू भएको हो । कानूनमा अलग विशिष्टीकरण गर्न, प्रष्ट कानूनी प्रबन्ध गर्न, छरिएर रहेका कानूनी प्रबन्धहरुलाई संहितावद्व गर्न कसूरको परिभाषा र दण्ड निर्धारण गर्न मुलुकी अपराध संहिता, अपराध संहितालाई कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि निर्धारण गरिएको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र कसूर ठहर भएका व्यक्तिका हकमा अलग सुनुवाई गरी दण्ड निर्धारण र कार्यान्वयन गर्न फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ मिति २०७५ भाद्र १ गतेबाट लागू भई अभ्यासमा आएका छन् । संहिता सम्बद्ध कानूनहरु कार्यान्वयनमा आएको तीन वर्ष भन्दा बढी अवधि भईसकेको

छ । यस अवधिमा कानूनको कार्यान्वयनको स्थिति र अभ्यासमा देखिएका विषयको समिक्षा गर्नु उपयुक्त अवसर पनि हो ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ५ ले विशेष ऐनले व्यवस्था गरेको कसूरका कुरामा संहिताका प्रबन्धले असर नपर्ने भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । अर्थात कुनै खास कसूरको सम्बन्धमा विशेष ऐनले छुटै विशेष व्यवस्था गरेको रहेछ, भने सोही ऐन बमोजिम हुने र यसका व्यवस्थाले असर नपर्ने गरी संहितालाई साधारण कानूनको रूपमा लागू गरिएको छ । मुलुकी अपराध संहिताका अधिक राम्रा पक्षहरु हुँदा हुँदै पनि यस संहिताले अपराधको परिभाषा गर्दा, संहिता कार्यान्वयनको बहिरक्षेत्रीय क्षेत्राधिकार संहिताको कानूनी प्रबन्ध गर्दा, सजाय निर्धारण र कार्यान्वयनका सन्दर्भमा कानूनी प्रबन्ध गर्दा, क्षतिपूर्ति का सन्दर्भमा कानूनी व्यवस्था गर्दा, हदम्यादका विषयको प्रबन्ध गर्दा कमी कमजोरी रहेको विस्तारै आभाष हुँदै आएको छ । संहिता कार्यान्वयनमा आउनु ठिक अगाडि २०७५ सालमा र लागू भएपछि, २०७६ सालमा पनि संहितामा संशोधन भई सुधार परिमार्जनको प्रयास पनि भएको छ । अपराध संहितामा यद्यपी सुधार र परिमार्जनको खाँचो महसुश भइरहेकै छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा महत्वपूर्ण भुमिकामा रहेको अपराध संहितामा भित्राईएका कसूरका नौला परिभाषाहरूले समाजमा अपराध नियन्त्रण र कानूनी कारवाहीमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्यापएको विषयमा धेरै चर्चा गर्न आवश्यक नभएपनि हालको अभ्यास र कार्यान्वयन स्थिति हेर्दा संहितामा अझै धेरै सुधार र परिमार्जनको आवश्यकता औल्याउन सकिन्छ । सरकारी वकीलका आँखाबाट हेर्दा अपराध संहितामा देहायका कानूनी प्रबन्धमा त्रुटि, कमी कमजोरी, अस्पष्टता, अन्योल हुँदा कार्यान्वयनमा विविधता हुने स्थिति देखिन्छ । यस प्रकारका कानूनी प्रबन्धले सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्न, उपयुक्त अभियोजन सम्बन्धी निर्णय लिन र मुद्रामा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा लगायतका व्यवसायिक काम कारवाहीमा चुनौति थपि दिएको महसुश हुन्छ ।

२.१ मुलुकी अपराध संहिता कार्यान्वयनमा देखिएका जटिल पक्षहरु

- अपराध संहिताको दफा २ को उपदफा (३) को खण्ड (क) मा ज्यान लिएको वा ज्यान लिने उद्योग, दुरुत्साहन वा षडयन्त्र गरेको कसूर भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । सोही दफा उपदफाहरूमा रहेका अन्य खण्डका कसूर जस्तो अपहरण, शरीर बन्धक, जबरजस्ती करणी आदि को उद्योग, दुरुत्साहन आदिमा बहिरक्षेत्रीय क्षेत्राधिकार हुने गरी कानूनी व्यवस्था उल्लेख नहुनु त्रुटीपूर्ण देखिएको,
- अपराध संहिताका विभिन्न परिच्छेद अन्तर्गतका विविध प्रकृतिका कसूरमा सोही परिच्छेदमा नै कसूरवाट अन्यायमा पर्ने जाहेरवाला वा पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गर्दा कतिपय कसूरदारको कसूरले प्रत्यक्ष पीडा भोग्न बाध्य जाहेरवाला एवं पीडितका हकमा कसूरको परिभाषा गर्ने परिच्छेदमा क्षतिपूर्तिको कानूनी प्रबन्ध नै नगरी संहिता मौन रहेको देखिएको ।
- कसैले अर्काको चल अचल सम्पत्ति चोरी गरी क्षति पुऱ्याएको अवस्थामा धनमाल भेटिएकोमा त्यस्तो धनमाल मर्मत गर्न ठूलो खर्च लाग्ने, चोरीको धनमाल जुन रूपमा पाउनु पर्ने त्यस रूपमा प्राप्त गर्न असंभव हुने, चोरी गरेपछि रूप परिवर्तन गरिएका कारण पहिलेकै स्थितिमा ल्याउन नसकिने, कुनै वस्तु चोरी भएका कारण त्यस वस्तु भित्र रहेका विवरण जानकारी संचय भएका तथ्य तथ्याङ्क नाश हुँदा पीडितलाई पुग्ने हानी नोकसानीको मूल्य खुलाई दावी गर्ने

संहितामा कानूनको अभाव रहेको र विगो कायम गर्ने स्पष्ट कार्यविधि कानूनी आधारको पनि अभाव देखिएको ।

- अपराध संहिताको दफा ४३ ले एके वारदातमा एक भन्दा बढी कसूर गर्ने कसूरदारलाई एकिकृत कसूर गरे वापत मूल कसूरमा हुने सजायमा सो मूल सजायको आधा थप सजाय हुने गरी कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसै गरी अपराध संहिताको दफा २१४ मा मानव शरीर अपहरण गर्ने, शरीर बन्धक बनाउने र अन्य कसूर गरेमा थप दश वर्ष देखि पन्थ वर्ष थप सजाय हुने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ । कुनै वारदातमा अपहरण गर्ने र डाँका गर्ने कसूरदारलाई अपराध संहिताको दफा ४३ बमोजिम पनि थप सजाय र अपराध संहिताको दफा २१४ (२) बमोजिम पनि थप सजाय लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्थाले एउटै वारदातमा भएका कसूरमा सबै दफा बमोजिमको थप सजाय मागदावी लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था न्यायिक तवरले हेर्दा मिलेको अवस्था छैन । यसैकुरालाई दृष्टीगत गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी मिति २०७८।०१।०२ को परिपत्रले प्रष्ट गर्ने प्रयास गरेपनि संगठित अपराधको दावी लिएपछि थप सजायको दावी नलिने भनिएको देखिन्छ । तर अन्य दावी के हुने भन्ने अझै प्रष्ट हुँदैन ।
- चोरीको कसूर गर्ने कसूरदारले चोरीको धनमाल लैजाँदा घर, भवन, टहरा, स्थान वा सवारी साधनमा पुऱ्याएको क्षतिपूर्ति दावी गर्ने स्पष्ट कानूनी प्रावधानको अभाव देखिएको ।
- अपराध संहिताको दफा ६० को उपदफा (३) मा कुनै व्यक्ति गैर कानूनी भेला हो भन्ने कुरा जानी जानी हातहतियार लिएर सहभागी भएको कसूरमा हुने सजाय र गैर कानूनी भेलामा हतियार नलिई सहभागी भएको कसूरमा हुने सजायको मात्रा उल्लेख गर्दा हतियार लिएर जानेका हकमा बढी सजाय हुने व्यवस्था मनासिव नै देखिन्छ । तर हतियार लिएर सहभागी हुने कसूरदारका हकमा हुन सक्ने तल्लो सजायको हद भन्दा हतियार लिएर सहभागी नहुने व्यक्तिका हकमा बढी सजाय हुन सक्ने स्थिति देखिएको छ । यसर्थ दफा ६० को उपदफा (३) मा रहेको “सहभागी भएको भए एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।” भन्ने वाक्यांश “हटाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म” भन्ने वाक्यांश थप गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै “वा दुवै सजाय” भन्ने वाक्यांश हटाउनु पर्छ । यस प्रकृतिको अस्वाभाविक कानूनी प्रबन्धमा यथासिद्ध सुधारको आवश्यकता छ ।
- अपराध संहिताको दफा १२५ मा जुवा खेल वा सट्टेबाजी गर्न नहुने भनी दुवै कार्यलाई कसूर कायम गरिएको छ । एउटै दफामा परस्पर फरक प्रकृतिका कसूरजन्य कार्यहरूलाई निषेधित कसूर मानी गोलमटोल कानूनी प्रबन्ध गरिएको अवस्था छ । त्यति मात्र होइन सट्टेबाजीको कसूरको मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार जिल्ला अदालतलाई हुने कानूनी प्रबन्ध फौजदारी कार्यविधि संहिताले गरेको छ । दफा १२५ को उपदफा (४) बाहेकका कसूरसँग सम्बन्धित मुद्दा हेर्ने अधिकार प्र.जि.अ.लाई तोकिएको हुँदा यस दफा १२५ को उपदफा (४) र सो सँग सम्बन्धित अन्य उपदफाहरूलाई छुट्टै दफा १२५क.कायम गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- अपराध संहिताको दफा १३१ ले हातहतियारको शीर्षक अन्तरगत खरखजना सम्बन्धी कसूर समेत राखेको देखिन्छ । हातहतियार र खरखजना अलग अलग प्रकृतिका विषय हुन् । हातहतियार र खरखजनालाई एके दफामा गोलमटोल पारी कसूरको परिभाषा हुँदा अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरोपणमा जटिलता थपिदिएको छ । यसर्थ हातहतियार र खरखजना

सम्बन्धी कसूरहरुलाई अलग अलग रूपमा छुट्टा छुट्टे दफामा कानूनी प्रबन्ध गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

- अपराध संहिता अध्ययन गर्दा दफा १७५ मा “बहुविवाह गर्न नहुने” भनी बहुविवाह गर्नेका हकमा कसूर कायम गरिएको देखिन्छ । कसूरको शीर्षकमा “बहुविवाह गराउने” कार्यलाई कसूरको रूपमा निषेध गरेको देखिदैन । तर यसै दफा १७५ को उपदफा (४) मा सजायको व्यवस्था गर्दा बहु विवाह गराउने कार्यमा सम्लग्नलाई समेत सजायको व्यवस्था गर्दा अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरोपणमा जटिलता र अन्योल भएको छ ।
- अपराध संहिताको ठागी, आपराधिक लाभ र आपराधिक विश्वासघात शीर्षक अन्तरगतको दफा २८७ मा कसूर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिन नहुने शीर्षक अनुरुपको कानूनी व्यवस्था परिच्छेद-२० चोरी र डाँक सम्बन्धी कसूर शीर्षकमा पनि समावेश गर्नु पर्ने वा विविध कसूर सम्बन्धी शीर्षकमा सबै कसूरमा लागू हुने गरी यस सम्बन्धी व्यवस्था राख्नुपर्ने देखिन्छ ।
- अपराध संहिताको लिखत सम्बन्धी कसूरको परिच्छेद अन्तरगत दफा २७६ को कसूरमा कसूरदारले कीर्ते कार्य गर्न वा बनाउन प्रयोग गरेका साधन उपकरण र बनाएका सबै चिजवस्तु जफत गर्ने कानूनी प्रावधान हुनु पर्नेमा ति कुराहरुमा संहिताको कानूनी व्यवस्था मैन रहेको अवस्था छ । यस प्रकारका कसूर सम्बद्ध दशीका सामान जफत हुने भनी सिघ्र कानूनी प्रबन्ध गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- अपराध संहिताको परिच्छेद-१७ अन्तरगत को दफा २१७ मा रहेको अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूरमा पीडित वा पीडितको हक्कालाले क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी व्यवस्थामा अपहरित व्यक्तिको तर्फबाट लिएको सम्पत्ति/ फिरैति बापतको विगो पीडितलाई दिलाउने भराउने मागदावी लिने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्थाको अभाव देखिन्छ ।
- अपराध संहिताले परिभाषित गरेका कसूरमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने सामान्यतः तीन प्रकृतिका हदम्याद देखिन्छन् । पहिलो हो कुनै घटना भए गरेको मितिबाट तोकिएको दिन, महिना वा साल भित्र दायर गर्नुपर्ने, दोस्रो हो कुनै घटना वा कसूर भए गरेको थाहा पाएको मितिबाट तोकिएको दिन, महिना वा साल भित्र दायर गर्नुपर्ने र तेस्रो हो हदम्याद उल्लेख नभएको वा कुनै समयको निश्चित पावन्दी नभएको मुद्दामा जहिले घटनाका बारेमा जाहेरी पर्द्द वा अनुसन्धान गर्ने निकायलाई घटनाका बारेमा जानकारी हुन्छ वा अनुसन्धान सकिन्छ त्यसै बखत अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीले अभियोग दायर गर्ने । जस्तो चोरले लगेको धनमाल वेवारिसे अवस्थामा भेटियो चोर ६ महिना पहिले भेटिएन ६ महिनापछि भेटियो भने हदम्यादका कारण मुद्दा नचल्ने स्थिति भयो । यो कानूनको त्रुटी हो । साविकमा दशी सहित चोर भेटिए जहिलेसुकै नालेस गर्न सकिन्थ्यो । यसर्थ संहिताका हरेक परिच्छेदका हदम्यादका प्रबन्ध पुनरावलोकन गर्नुपर्ने अवस्था छ ।
- मुलुकी अपराध संहिताको दफा २४४ को उपदफा (१) मा डाँका चोरीको कसूरलाई निषेध गरिएको छ । उक्त दफाको उपदफा (२) मा कसैले देहाय बमोजिमको चोरी गरेमा निजले डाँका गरेको मानिनेछ भनी उक्त उपदफाको खण्ड (घ) मा “तीन जना वा तीन जना भन्दा बढीको जमात भई चोरी गरेमा” डाँका हुने भन्ने कसूरको परिभाषाले तीन जना र तीन जना भन्दा बढीको जमात भई चोरी गरेका सबै घटना नै डाँकाको कसूर हुने भन्ने तवरले परिभाषित हुँदा अन्य चोरीका कसूर पनि डाँकाको कसूरमा अभियोजन हुने गरेको अवस्था छ । उपदफा (२) का खण्ड खण्डका परिभाषित स्थिति अलग अलग प्रकृतिका डाँका कसूरलाई

स्पष्ट गरेको अवस्था देखिन्छ । एउटा मोवायल चोरीको कसूरमा तीन जना व्यक्तिको सम्बन्धनता देखिएको तर चोरी गर्दा पीडितसँग जबरजस्ती नलिएको चोरी भएको धेरै समय पछि जाहेरवालाले थाहा पाई उजुरी दिएको घटनामा डँकाको दावी लिने अभ्यासले न्यायिक कार्यविधि र औचित्यमा नै प्रश्न उठेको अवस्था छ ।

३. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता

मुलुकी ऐन, २०२० ले हालको मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, मुलुकी देवानी कार्यविधि नियमावली समेतका कानूनी प्रबन्धहरूलाई एकै ऐनमा समेटदै भण्डै ५५ वर्षको अवधि कार्यान्वयनमा रह्यो । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले फौजदारी मुद्दाको उजुरी देखि अनुसन्धान, अभियोजन, मुद्दाको कारबाही र फैसला कार्यान्वयनका चरण सम्मका विषयमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ । यस संहिताको दफा ३ ले विशेष ऐनले व्यवस्था गरेको कुरामा संहिताका प्रबन्धले असर नपर्ने भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । अर्थात कुनै खास कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, मुद्दा हेर्ने अधिकार क्षेत्र, पुर्षक, सुनुवाई, फैसला, फैसला कार्यान्वयन लगायतका मुद्दाको कारबाहीका सम्बन्धमा छुट्टै ऐनद्वारा विशेष व्यवस्था भएको रहेछ भने सोही ऐन बमोजिम हुने र यसका व्यवस्थाले असर नपर्ने गरी संहितालाई साधारण कानूनको रूपमा लागू गरिएको छ । विशेष ऐनका कसूरमा फौजदारी न्यायप्रशासनमा दैनिक व्यवहारमा आई पर्ने अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायनिरोपणको कारबाहीमा अपनाउनु पर्ने तमाम कार्यविधिको विस्तृत व्यवस्था भएको हुदैन । फौजदारी न्याय प्रशासनमा लागू गरिने कार्यविधिलाई संहितामा विस्तृत रूपमा समेटिएको छ । यसर्थ विषय विषयका ऐनका कसूरमा पनि संहिताका प्रावधानहरु अनुसरण गर्न अत्यावश्यक हुन्छ । साविक मुलुकी ऐनमा नभएका र नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा भिर्त्याईएका नौला अभ्यासहरु र कार्यान्वयन स्थिति यस मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहितामा औल्याउन सकिन्छ :-

३.१ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता कार्यान्वयनमा देखिएका सबल र दुर्बलपक्षहरु

- क. नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालनका लागि कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका लागि कार्यविधिको विस्तृत व्यवस्था गरिएको र विषय विषयका विशेष ऐनमा कार्यविधि कानूनको अभाव पूर्ति गर्ने कानून भएकोले संहिता कार्यान्वयनले केही अपवाद बाहेक विगत भन्दा सहज अवस्था सिर्जना गरेको छ ।
- ख. अपराध संहिताले कसूर परिभाषित गरेका सबै प्रकृतिका कसूर विरुद्ध उजुरी दिने देखि न्याय प्राप्ति गर्ने सम्मको कार्यविधि कानूनको हैसियत यस संहिताले राख्छ । तर यसको कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले सही व्याख्या विश्लेषण र सहज कार्यान्वयनमा लैजाने विधि तर्फ उन्मुख हुनु पर्छ । यस्तो सीप सबैमा देखिएको छैन ।
- ग. कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचना अनुसन्धान गर्ने निकायले लिन नमानेमा अन्य निकायमा दिन सकिने विकल्पहरूलाई खुल्ला गरिएको छ । यद्यपि व्यवहारमा अझैपनि अनुसन्धान अधिकारीले अपराधको सूचना वा जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेको गुनाशा सुनिएकै छन् । जाहेरी दर्ता नभएको कारण रिट क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने अभ्यासमा कमी आएको छ ।
- घ. भ्रमपूर्ण, भुट्टा, काल्पनिक सूचनालाई आधार र कारण खुलाई प्रहरीले अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्न सक्ने र सरकारी वकिलले तामेलीमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको

छ । व्यवहारमा यस प्रकारको कार्यविधि पूरा गरी अनुसन्धानबाट निकास दिनु भन्दा शुरुमै सूचना दर्तामा असहज महशुस गर्ने अभ्यास यदाकदा देखिएको छ । अर्को तर्फ सूचना वा जाहेरी दर्ता भएपछि तामेली भन्दा अभियोगपत्र दायरीमा नै जोड दिने अनुसन्धान अधिकृतको अभ्यास र त्यसै अभ्यसलाई सहजीकरण गर्ने सरकारी वकीलको काम कारबाहीले तामेलीको कानूनी प्रबन्ध प्रभावकारी नभएको भन्ने देखिन्छ ।

- ड. अनुसन्धान गर्न विशेष टोली गठन गर्न सकिने, त्यस्तो टोलीले सरकारी वकीलको निर्देशन मान्नु पर्ने र सरकारी वकील समक्ष प्रतिवेदन पेश हुने संहिताको कानूनी प्रबन्ध संवेदनशील मुद्दामा हुनु पर्ने हो तर व्यवहारमा त्यस्तै प्रकृतिको अपराधमा अनऔपचारिक तवरले अनुसन्धान प्रहरी टोली ठूलो बनाउने तर संहिताको प्रबन्ध बमोजिम विशेष अनुसन्धान टोली गठन गरेको देखिदैन ।
- च. अभियुक्तलाई पकाउ गर्नु पहिले अदालतको अनुमति लिनु पर्ने र जरुरी पकाउ पूर्जी दिई पकाउ गरिएको व्यक्तिको हकमा हिरासतमा राख्न अदालतको अनुमति समर्थन एवं स्वीकृति लिनु पर्ने कानूनी प्रबन्ध उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । पकाउ अनुमति लिएपछि मात्र पकाउ गर्ने काम नियम र जरुरी पकाउ पछि अदालतको समर्थन लिने अभ्यास अपवाद हुनु पर्नेमा त्यसको ठिक विपरीत व्यवहारमा नियम अपवाद र अपवाद नियम बनेको देखिन्छ ।
- छ. कसूरको प्रकृति अनुसार अभियुक्तलाई २५ दिन र ४० दिन सम्मको अवधी हिरासतमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी यसको प्रयोग कम मात्रामा हुने गरेको देखिन्छ ।
- ज. हिरासतमा राखिएको अभियुक्तको अनुसन्धान नसकिई म्याद थप गर्नु पर्दा सरकारी वकील मार्फत म्याद लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्थाले सरकारी वकीललाई कार्य वातवरणमा सकरात्मक र नकरात्मक दुवै प्रकारको असर प्रभाव पारेको छ । जे होस सरकारी वकीलको व्यक्तिगत चासो र सरोकार जे भएपनि व्यवसायिक सरकारी वकील बन्न यस कार्यविधिले सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।
- झ. अनुसन्धान अधिकृत समक्ष उपस्थित हुन नसक्ने अभियुक्तको बयान श्रव्य दृष्ट्य सम्बादको माध्यमबाट लिन सकिने संहिताको प्रचलित कानूनी प्रबन्धले अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायनिरोपण गर्ने निकायलाई मात्र होइन समग्र न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुरेको छ ।
- ञ. हिरासतमा लिइएको व्यक्तिलाई म्याद थपकै अवधिमा यातना दिएको प्रमाणबाट देखिएमा अन्तरिम राहत पाउने र यातना दिने व्यक्तिलाई विभागीय कारबाही गर्न अदालतले आदेश दिने व्यवस्था गरिएको छ । मानव अधिकार संरक्षणका सवालमा यस प्रकृतिको कानूनी व्यवस्थाले प्रभावकारिता देखिएको छ ।
- ट. अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धान अधिकृतले विशेषज्ञ वा विशेषज्ञ टोलीको सहयोग एवं राय लिन आवश्यक भएमा सरकारले उपलब्ध गराईदिनु पर्ने हुँदा अनुसन्धान प्रभावकारी बनाउनमा सहयोग पुर्ने देखिन्छ । तर व्यवहारमा यसको प्रभावकारिता कम देखिएको छ ।

- ठ. अनुसन्धानका लागि कसूरको प्रकृति अनुसार प्रमाण संकलन गर्न प्रहरीको निश्चित दर्जा पुगेकाले मात्र अनुसन्धान गर्न पाउने कानूनी प्रबन्धले गंभिर प्रकृतिका मुद्दाको अनुसन्धानमा कमजोर अनुसन्धान हुने संभावनालाई हटाउनु हो । कानूनको उद्देश्य राम्रो भएपनि व्यवहारमा नतिजा सो अनुरुप अनुभूत हुने गरी देख्न पाइएको छैन ।
- ड. प्रहरीले डायरी राख्नु पर्ने कानूनी प्रबन्ध अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने द्वै निकायले संवेदनशील भई अनुसन्धान अधिकृत समेतलाई सजग बनाउनु पर्नेमा परम्परागत अभ्यासमा सीमित हुँदा प्रभावकारिता देखिएको छैन ।
- ढ. अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक देखिएमा महान्यायाधिवक्ताले जुनसुकै विषयमा अनुसन्धान अधिकारी वा निजको विभागीय प्रमुखलाई निर्देशन दिन सक्ने कानूनी प्रबन्धलाई सक्रात्मक उद्देश्यका लागि अझै प्रभावकारी बनाउनु पर्ने अवस्था देखिएको छ ।
- ण. नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको नेपालमा अनुसन्धान र अभियोजन हुन सक्ने कानूनी प्रबन्धले कसूरको अनुसन्धान अभियोजन र न्यायनिरोपणका चरणमा धेरै जटिलता महसुश भएका छन् । सरकारले विदेशी मुलुकसँग सहकार्य र समझदारीलाई सबल नबनाउँदा सम्म कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समस्या थपिदै जाने देखिएको छ ।
- त. अनुसन्धान गरिएका अभियुक्त मध्ये केहीको हकमा मुद्दा नचल्ने निर्णय भएमा समर्थनका लागि उच्च सरकारी वकील कार्यालय हुँदै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउनु पर्ने र निर्देशानुसार गर्नु पर्ने कानूनी प्रबन्ध छ । जसलाई आंशिक अभियोजन सम्बन्धी निर्णय समर्थन पनि भनिन्छ । अभियोजन अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्दा कतिपय सरकारी वकीलले आंशिक अभियोजन समर्थनका लागि माथिल्लो तहको सरकारी वकील कार्यालयमा नपठाएको भन्ने देखिदा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अनुगमन प्रभावकारी बनाउनु पर्ने अवस्था छ ।
- थ. मुद्दा चलाईएका प्रतिवादी उपर २५ देखि ५० प्रतिशत सम्म सजायमा छुटको माग दावी लिई अभियोगपत्र दायर गर्न सकिने कानूनी प्रबन्ध कार्यान्वयनमा प्रभावकारी देखिएको छैन । यस प्रकृतिको कानूनी सुविधा लिन अभियुक्त वा निजको कानून व्यवसायीले अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलसँग समन्वय सहकार्य र इच्छा चाहना व्यक्त गरी अगाडि बढ्न नचाहेको वा थाहा नपाएको वा थाहा हुँदै वेमतलब गरेको के हो भन्ने कुरा अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने भएको छ । अनुसन्धान अधिकृत, सरकारी वकील र मुद्दा हेर्ने अधिकारी बीच पनि कानूनको उद्देश्य र कार्यविधिको बुझाइमा विविधता तथा अष्पस्टता रहेको छ । अनुसन्धान अभियोजन र न्यायनिरोपण गर्ने निकाय बीचको मत मतान्तर रहने गरेको कारण यो कानूनी प्रबन्ध प्रभावकारी हुन नसकेको हो भन्ने देखिन्छ ।
- द. खास किसिमका सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नहुने मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको कानूनी प्रबन्ध पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको देखिएको छैन । कानूनमा तोकिएको अपराधको विगो जरिवाना एवं दण्डको हद र मुद्दाको प्रकृति मिलेको

नदेखिदा कानूनमा नै परिमार्जन नगरी अभियोजनको विकल्पमा आएको यस प्रकृतिको कानूनी प्रबन्ध प्रभावकारी कार्यान्वयनमा आउन सक्ने नदेखिएको ।

- घ. एक पटक अभियोग दायर भएका अभियुक्त उपर थप अभियोग लगाउनु परेमा वा अभियोग नलगाइएका कसूरदार उपर उसै कसूरमा अभियोग लगाउनु पर्ने देखिएमा वा थप प्रमाण फेला परी थप अभियोग लगाउनु परेमा कारण खुलाई थप अनुसन्धान र अभियोजन हुन सक्ने कानूनी प्रबन्धले एकै पटक ठी ढंगको अभियोजन नभएका कारण अभियुक्तले उन्मुक्ति पाउन सक्ने विगतको अभ्यासमा सुधार आएको अनुभूति भएको छ । यस कानूनी प्रबन्धले अभियोग दावीमा देखिएका त्रुटि सच्चाइ सुधार गर्ने बलियो कानूनी आधार बनेको देखिन्छ ।
- न. मुद्दाको थप अनुसन्धानबाट थप प्रमाण फेला परेको अवस्था वा विशेष अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई अभियोगपत्र संशोधन गर्न सकिने कानूनी प्रबन्धले अभियोग दावीमा देखिने गर्भिर त्रुटीहरु सच्चिने मौका मिलेको छ । अभियोग दावी संशोधनका लागि महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिन भने थप अनुसन्धानबाट थप प्रमाण फेलापर्नु पर्ने स्थिति सधै हेक्का राख्नुपर्छ ।
- प. अभियोगपत्रको प्रतिलिपि अभियुक्तलाई दिनु पर्ने व्यवस्थाले फौजदारी न्याय प्रशासनमा पारदर्शीता, मानव अधिकार संरक्षण र कानूनी शासनमा सबलता, स्वच्छ न्याय निरोपणमा प्रभावकारिता ल्याउन मद्दत पुऱ्याएको मानिएको छ । यद्यपी क्तिपय मुद्दामा कुनै कार्यालयले कार्यान्वयन नगरेको गुनाशा आएका छन् । यद्यपी कार्यान्वयनको प्रभावकारीता भने बढौदै गएको देखिन्छ ।
- फ. सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रायःअपराध पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । क्षतिपूर्तिको मामलामा कानूनमा न्यूनतम वा अधिकतम कुनै मापदण्ड निर्धारण हुन नसक्दा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको तजविजमा हुने क्षतिपूर्ति निर्धारणले कानूनको कार्यान्वयनमा विविधता देखिन्छ । एउटै प्रकृतिको कसूरमा कुनै जिल्ला वा कुनै मुद्दामा कुनै मुद्दा हेर्ने अधिकारीले बढी र उसै प्रकृतिको मुद्दामा कुनै जिल्ला वा मुद्दामा कम क्षतिपूर्ति निर्धारण हुँदा समन्यायमा असर परेको देखिन्छ ।
- ब. अनुसूची अनुसार मुद्दा दायर गर्ने निकाय र अधिकारी किटान गरिएको हुँदा मुलुकी ऐनमा भन्दा मुलुकी अपराध संहिता कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता देखिएको छ ।
- भ. नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरमा अभियुक्त फेला परेको जिल्ला वा निजको स्थायी वतन भएको जिल्लामा अभियोग दायर हुने कानूनी प्रबन्धले अभियुक्त र अपराध पीडितलाई मुद्दाको कारवाहीमा सरिक हुन र न्याय निरोपणमा सहज देखिएको छ ।
- म. कुनै कसूरको मुद्दा दुई अदालतको क्षेत्राधिकारमा पर्ने भई दुई अदालतमा अभियोग दायर भएको भए पहिले दायर भएको अभियोग कायम हुने, एकै दिन दायर भएको भए उसै उच्च अदालत मातहतका जिल्ला भए उच्चले तोके अनुसार हुने र फरक जिल्ला भए सर्वोच्चले तोकेको जिल्लाको मुद्दा कायम रहने कानूनी प्रबन्धले अभियुक्त वा अन्य कसैले एउटै कसूरमा दोहोरो मुद्दाको कारवाहीबाट उन्मुक्ति दिलाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

- य. सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेपनि व्यक्तिले अदालतमा मुद्दा दायर गरी उपचार खोज सक्ने विकल्प सहितको फौजदारी न्यायको हकलाई सुनिश्चित गरिएको छ । तर यस प्रकृतिको मुद्दामा व्यक्तिले आफै खर्चमा मुद्दा लड्नु पर्ने हुँदा यस्ता अभ्यास अपवादमा बाहेक व्यवहारमा प्रयोगमा आएको देखिएको छैन ।
- र. विभिन्न कसूरहरूलाई एउटै अभियोगबाट मुद्दा चलाउन सकिने विषयहरू र प्रत्येक कसूर वा अभियुक्तको सम्बन्धमा छुट्टा छुट्टै अभियोगपत्र दायर गर्नु पर्ने विषयहरूको स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । संहिताको यस प्रकारको कानूनी प्रबन्धले अभियोग दावी लिने विषय र अभियोगपत्र दायर गर्ने विषयका जटिलताहरूमा सहज भएको देखिन्छ ।
- ल. विदेशमा रहे बसेका अभियुक्तका नाममा पक्राउ पूर्जी जारी गर्न वा समाव्यान तामेल गर्न सकिने संहिताको प्रबन्धले नेपालसँग पारस्पारिक कानूनी सहायता सम्बन्धी सम्झौता वा समझदारी भएका मुलुकमा रहेका अभियुक्तलाई कानूनी दायरामा ल्याउन सहज देखिन्छ । यद्यपी यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सरकारको सक्रियता आवश्यक छ ।
- व. फरार रहेका अभियुक्त तोकिएका अधिकारबाट बञ्चित हुनु पर्ने संहिताको कानूनी प्रबन्धले फैसला कार्यान्वयन प्रभावकारी हुने, कसूरदार कानूनी दायरामा आउने र न्यायको प्रत्याभूतिमा अभिवृद्धि भएको छ । फलस्वरूप विगत केही वर्ष देखि फैसला कार्यान्वयनको दर बढेको पाइएको छ ।
- श. अभियुक्तले सह अभियुक्तलाई पोल गरेमा सह अभियुक्तले जिरह गर्न सक्ने प्रमाण परीक्षणको नयाँ अभ्यासको प्रारम्भ भएको छ । साथै सह अभियुक्तको पोलको प्रमाणिक महत्वका बारेमा संहितामा भएको कानूनी प्रबन्धले प्रमाण ऐन, २०३१ मा पनि संशोधन भई सह अभियुक्तको पोल प्रमाणको एक हिस्सा हुने कुरा पारित भएको भन्न सकिन्छ ।
- ष. संहितामा श्रव्य दृष्टि सम्बाद मार्फत साक्षी बुझन सकिने कानूनी प्रबन्धलाई आत्मसात गरियो । यस व्यवस्थाले साक्षी संरक्षणमा मात्र होइन अदालतमा प्रमाण परिक्षण गर्न सकिने वैकल्पिक व्यवस्था हुँदा भौतिक सशरीर साक्षी उपस्थित हुन नसकेका कारण साक्षी बुझन नपाइ न्यायमा पर्ने असरको स्थितिबाट न्याय निरोपणमा मद्दत पुगेको छ ।
- स. सरकारवादी हुने अनुसूची १ र २ अन्तर्गतका कसूरका पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्नु पर्ने संहिताको कानूनी प्रबन्धले सरकारवादी हुने मुद्दाको गंभिरतालाई संहिताले महत्व दिएको मान्न सकिन्छ । गंभिर प्रकृतिका अपराधमा साक्षी संरक्षण न्यायिक कारवाहिको एक बलियो आधार हो । यसर्थ सरकारले मुद्दाको प्रकृति, पीडितको सुरक्षाको अवस्था, साक्षीलाई प्रतिवादीले पुर्यामउन सक्ने खतराको स्थिति समेतका पक्षहरूलाई विचार गरी सुरक्षा र अन्य प्रकृतिका सहुलियत र सुविधा दिई संरक्षण गर्नुपर्ने विषयमा संहिताले महत्वपूर्ण कानूनी प्रबन्ध गरेको छ ।
- ह. संहिताले पारस्पारिक कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन र अन्य प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम नेपाल बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझन सकिने विषयलाई खुला गरेको छ । यस प्रबन्धले बहिरक्षेत्रीय क्षेत्राधिकार भएका मुद्दामा प्रमाण परीक्षणको जटिलतालाई सहजीकरण गर्न सहयोग पुर्यागएको भन्न सकिन्छ ।

क्ष. सरकारवादी हुने मुद्दा मध्ये फिर्ता हुन नसक्ने मुद्दाको किटान गरिएको छ । नेपालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ र २०४९ बमोजिम सरकार वादी हुने मुद्दामा सरकारको निर्णयबाट मुद्दाको कारबाहीमा सोभै हस्तक्षेप गर्न सकिने कानूनी प्रबन्ध थिए । तर संहिताले सरकारलाई त्यस प्रकृतिको तजविजी अधिकारमा प्रतिवन्ध लगाउदै केही गंभीर प्रकृतिका मुद्दा अदालतबाट न्याय निरोपण भई अन्तिम हुन्नै पर्ने र सरकारले चाहेर पनि कुनै कारबाही गर्न नसक्ने कानूनी प्रबन्ध गरी कार्यपालिकाको हस्तक्षेपमा नियन्त्रण गरेको देखिन्छ । यसले जनमानसमा न्याय प्रतिको जन आस्थामा विश्वास अभिवृद्धि गरेको छ ।

४. फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

मुलुकको फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालनका लागि प्रत्येक देशले फौजदारी कसूरमा आ-आफै दण्डनीति, पद्धति र विधिहरू अबलम्बन गरेको पाईन्छ । मानव सभ्यताको शुरुको समयमा प्रतिकारात्मक, प्रतिरोधात्मक र निरोधात्मक प्रकृतिका दण्डले कानून प्रणालीमा स्थान पाएकोमा पछिल्लो समयमा दण्ड प्रणालीमा उपचार प्रदान र सुधारात्मक दण्डले स्थान पाउदै आएको छ । पछिल्लो समयमा Hate the Crime not the Criminal, Reform the Criminal and Compensation accordance with law to the victim of Crime भन्ने मान्यताले स्थान पाएको छ ।

फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित कानूनमा दण्डको उद्देश्यलाई विश्लेषण गरी सजाय निर्धारण गर्ने कानूनी प्रबन्ध गरिन्छ । दण्डले भविष्यमा संभाव्य अपराधीलाई कसूर गर्नबाट दुरुत्साहित गर्नु, वास्तविक अपराधीलाई थप अपराध गर्नबाट रोकथाम गर्नु, कसूरदारलाई सुधारेर कानूनको सम्मान गर्ने नागरिकमा रुपान्तरण गर्नु र अन्ततोगत्वा समाजको रक्षा गर्नु हो । जेहोस दण्डको उद्देश्य मानवीय खराब व्यवहारको निवारण र नियन्त्रण नै हो । सोही उद्देश्य कार्यान्वयन गर्ने, मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्याविधि संहितालाई कार्यान्वयनमा लैजान फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को विशेष महत्व छ ।

४.१ सजाय निर्धारणका मुलभूत पक्षहरू:

कसूरको प्रकृति, कसूरदारको विविध स्थिति, कसूर गर्दाको परिस्थिति, कसूरबाट सिर्जित परिणाम र पीडितको अवस्था, कसूर प्रति सामान्य, गंभीर वा जघन्य कानूनी दृष्टिकोण सजाय निर्धारणका मूलभूत पक्षहरू हुन् । दण्ड केवल दण्डका लागि नभई कसूरदारको सुधारका लागि हुनुपर्छ र उसको सुधार सहित समाजमा पुनःस्थापना गर्ने बाटो कानूनले देखाउनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै कसूरदारको दोषीपना र पीडितलाई भएको हानी-नोक्सानी अनुरूप सजायमा समानता, समानुपातिकता, सजायको वैयक्तिकरण र न्यायिक आत्मसंयम लगायतका दण्डका सिद्धान्त र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेका सजायका उद्देश्य एवं सजाय निर्धारणका आधारहरूलाई समेत दृष्टिगत गरी तर्कसँगत रूपमा उपयुक्तता, वस्तुनिष्ठता र एकरूपता कायम गरि सजाय निर्धारण गरिनु पर्दछ ।

४.२ अपराधको गम्भीरता बढाउने (Aggravating Factors of Crime) र अपराधको गम्भीरता घटाउने (Mitigating Circumstances) तत्वहरू:

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेका सजायका उद्देश्य एवं सजाय निर्धारणका आधारहरूमा सजाय बढी वा घटी हुने आधार तय गरिएको छ । कुनै पनि

फौजदारी मुद्दामा सजाय तोक्दा अपराधको जघन्यता वा क्रुरता र अपराध गर्दाको परिस्थिति यी दुवै अवस्थालाई विचार गरेर सजाय तोक्नुपर्ने मान्यतालाई विभिन्न देशका कानून एवं अदालतले फैसला गर्दा स्वीकार गरे बमोजिम हाम्रो सन्दर्भमा पनि उक्त ऐनले आत्मसात गरेको पाईन्छ । यसरी हेदा अपराधको गम्भीरता बढाउने अवस्थामा असहाय वा सहजै हानी पुऱ्याएन सकिने (Vulnerable) वर्गका मानिस विरुद्ध भएको अपराध, सुनियोजित रूपमा गरिएको अपराध, सामूहिक रूपमा गरिएको अपराध, विश्वास भंग गरेर वा पदको दुरुपयोग गरेर भएको अपराध, नश्लबादी (Racial) कारणबाट भएको अपराध, र सार्वजनिक पदाधिकारीका विरुद्ध भएको अपराधलाई लिएको पाईन्छ । त्यसैगरी अपराध गर्दा जानी जानी हिंसा गरेको वा साधातिक हात हतियार प्रयोग गरेको, अपराधको कार्यान्वयनमा अत्यधिक कर्तृता वा अमानवीयता प्रदर्शन गरेको, अन्य व्यक्तिहरूलाई समेत उक्साएर वा उचालेर आपराधिक कार्यमा संलग्न गराएको, कानून बमोजिम हुने गिरफ्तारीबाट बच्ने वा गिरफ्तारीलाई अवरोध पुऱ्याउने नियतले अपराध गरेको, अरु व्यक्तिको प्रस्ताव स्वीकार गरेर रूपैयाका लागि अपराध गरेको (Crime on hire), गलत मनसाय (motive) बाट जानी जानी अपराध गरेको अपराधमा सजाय घटाउन नमिल्ने भन्ने देखिन्छ ।

अपराधको गम्भीरता घटाउने अवस्था तर्फ हेदा; आपराधिक कार्यबाट न्यून क्षति पुगेको, अपराधको कार्यान्वयनमा अपराध गर्नेको भूमिका गौण रहेको, पीडितले उत्तेजित पारेको वा उक्साएको कारणले अपराध गर्न पुगेको, आफूलाई बचाउने अधिकार भएकोमा प्रतिकार गर्दा अत्यधिक बल प्रयोग गरेको, योजना विना एककासी भावानात्मक आवेगमा वा मानसिक हतासा वा गम्भीर दवावको कारणबाट आपराधिक कार्य गर्न पुगेको, मानसिक विक्षिप्तता वा असन्तुलनको अवस्थामा गरिएको, पहिलेको चालचलन वा चरित्र राम्रो भएकोमा पहिलो पटक सामान्य प्रकृति र तरिकाबाट अपराध गरेको, अपराध गर्नेले न्यायिक प्रक्रियामा सधाउ पुर्या एको, फैसला हुनुपूर्व नै पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराएको, अपराध गर्नेको उमेर, शारीरिक मानशिक अवस्था, सजायबाट निज र आश्रितमा पर्ने असर आदि अवस्था पनि सजाय घटाउने आधार बन्न सक्छ । यी कुराहरूलाई फैसलामा विश्लेषण गरी सजाय निर्धारण गर्ने अभ्यास बढाउने गएको देखिन्छ ।

४.३ सजाय निर्धारण तथा कसूरको सौदाबाजी (Plea bargaining)

Plea bargaining सजायको सौदाबाजी सम्बन्धी व्यवस्था अमेरिकन न्याय प्रणालीको उपज हो । विशेष गरेर Common law System अंगालेका मुलुकहरू फौजदारी न्याय प्रणालीको एक अभिन्न अंग भएको छ । Plea bargaining प्रक्रियामा अभियुक्त र अभियोजन पक्षका विचमा मुद्दा सुनुवाई प्रारम्भ हुनु भन्दा अगाडी वा मुद्दा सुनुवाईको प्रारम्भिक चरणमा आरोपका सम्बन्धमा वार्ता गरि अभियुक्तले अपराध स्वीकार गर्ने (Guilty plea) र अभियोजन पक्षले अपराध स्वीकार गर्ने अभियुक्तको हकमा अभियोजन कार्य अगाडी नबढाई आरोप परित्याग गर्ने वा गम्भीर अपराध सम्बन्धी आरोपलाई परित्याग गरी कम सजाय प्रस्ताव गरि अभियोजन गर्ने गरी सम्झौतामा पुगिन्छ । अभियोजन पक्षले अपराध स्वीकार गर्ने अभियुक्तको कुनै गम्भीर आरोप परित्याग गरी कम गम्भीर आरोपमा अभियोजन गरी Charge Bargaining वा अभियोगको सौदाबाजी गर्न सक्छ । यस प्रक्रियाबाट समय, श्रम र खर्चको बचत हुने, मुद्दामा सफलता र असफलताको अनिश्चितता समाप्त हुने, मुद्दाको सुनुवाईमा अपराध ठहर (Conviction) को चरणमा प्रवेश गर्ने नपरि सजाय निर्धारणको चरण (Sentencing) मात्र सुनुवाई हुने, पीडित तथा अन्य साक्षीहरूको बकपत्र गराउनु पर्ने अवस्था नहुने जस्था फाइदाहरू हुन्छन तर यो बाध्यात्मक व्यवस्था नभएकोले अभियुक्तको

आंशिक साविती वा कम गम्भीर अपराधमा सावितीलाई अभियोज पक्षले Plea Bargaining स्वीकार नगर्न सक्छ । नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा Plea Bargaining को प्रक्रियालाई अभ्यास गरी सकेको नदेखिए तापनि लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन २०३३ दफा १८(ग), मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २१ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५, मुलकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३३ सजाय कम गर्ने माग दावी लिई अभियोग पत्र दायर गर्न सकिने समेतका व्यवस्थालाई यसै सन्दर्भमा हेर्न सकिन्छ । तर अभ्यासमा यो व्यवस्थाको प्रभावकारिता देखिएको छैन ।

४.४ सजाय निर्धारणमा अपराध पीडितको स्थान: (Role of Victim in the sentencing Process)

अपराध गर्ने व्यक्तिलाई सजाय दिएर मात्र हुँदैन । अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति सहितको सुविधाको पनि प्रत्याभुति गर्नु आधुनिक फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य हो । फौजदारी न्याय प्रशासनमा अभियोग लागेको व्यक्तिको हक अधिकारको संरक्षण को साथै अपराध पीडितको हक अधिकारको संरक्षण पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । फलस्वरूप नेपालको संविधानमा अपराध पीडितको हकलाई मौलिक हकको हैसियत प्राप्त छ । सजाय निर्धारण चरणमा पीडितको सहभागिताले अपराध र निज माथि परेको प्रभावको बारेमा अदालतले Victim Impact statement बाट जानकारी प्राप्त गर्न सक्छ । न्यायिक प्रक्रियामा Victim Impact statement (पीडित माथी पर्ने प्रभाव सम्बन्धी विवरण) बुझ्ने व्यवस्थाले कसूरदारलाई कस्तो प्रकारको सजाय दिनु उपयुक्त हुन्छ भन्ने विषयमा पीडितको धारणा बुझ्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थामा पीडितको पुनःस्थापना (Restoration) गर्ने, निजलाई क्षतिपूर्ति सहितको न्याय दिन र पीडित व्यक्ति सामु अभियुक्तले क्षमा याचना गरी क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन मञ्जुर भएमा अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा केही नरम नीति अबलम्बन गर्न सक्छ । यसबाट अपराधको बारेमा अदालतलाई जानकारी गराउन पाउने, सजाय निर्धारण गर्दा आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने पाउने पीडितको अधिकार संरक्षित हुने र सजाय निर्धारण गर्दा अपराधबाट पर्ने गएको क्षतिको मात्रा एकीन गर्न सजिलो हुने अवस्था फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनले मार्ग प्रसस्त गरेको छ ।

४.५ ऐनका विशेषताहरू:

फौजदारी कानून प्रणाली भित्र दण्डको एकरूपता, उपयुक्तता, वैयक्तिकरण, पृथक र पर्याप्त सुनुवाई, पीडितको भुमिका, परिपुरण तथा क्षतिपूर्ति, अपराधीलाई सुधने अवसर तथा सुधारात्मक सजाय लगायतका आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणालीले स्वीकार गरेका अवधारणाहरू समावेश गर्ने प्रयास भएको फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ का प्रमुख विशेषताहरूलाई निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- १) सजाय सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तको व्यवस्था,
- २) खसजायको उद्देश्य, सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराका साथै सजाय निर्धारण गर्ने आधारको उल्लेखन,
- ३) दण्डको नमूनामा परिवर्तन:- सजाय कानूनमानै किटानी हुने Legislative Model को सटामा सजायको माथिल्लो हद मात्र तोकी उपयुक्त सजायको मात्रा निर्धारण गर्ने Judicial Model अबलम्बन गरिएको,

- ४) कैद र जरिवानाको मात्रामा अनुपातिकताः- एक वर्षको कैदसँग दश हजार रुपैयालाई समायोजन गरी सोही अनुपातमा सजाय को व्यवस्था,
- ५) सजाय पूर्वको प्रतिवेदनः- ३ वर्ष सम्म कैद वा तीस हजार रुपैया सम्म जरिवानाको सजाय हुने मुद्दामा सजाय निर्धारणको प्रयोजनको लागि प्रोवेशन वा प्यारोल अधिकृतबाट कसूरदारको व्यक्तिगत सामाजिक साँकृतिक पृष्ठभुमी कसूर गर्दाको परिस्थिति कसूरदारको अधिको चालचलन, उमेर खुलाई सजाय पूर्वको प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था,
- ६) पृथक सुनुवाईको व्यवस्था:- ३ वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैया सम्म जरिवानाको सजाय हुने मुद्दामा अभियुक्तलाई अपराध घोषित गर्नु (Conviction) र दण्ड सजाय तोक्नु (Sentencing) छुट्टा छुट्टे सुनुवाई गर्नु पर्ने नविनतम् व्यवस्था,
- ७) खण्डे सजायको हिसावका साथै एकीकृत कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण र कार्यान्वयनको व्यवस्था,
- ८) पीडितलाई भराउने क्षतिपूर्तिको निर्धारण र क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धी व्यवस्था,
- ९) पीडित राहत कोष र यसको सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था,
- १०) कारागारमा सुधारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लगायत दण्डको सुधारात्मक सिद्धान्तको अबलम्बन,
- ११) प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्ड, सजाय सुभाव समितिको व्यवस्था, आदि ।

४.६ ऐनको प्रयोगको सिमा

यो ऐन देहायका कसूरमा सजाय गर्दा लागू हुदैनः

- अदालतको अवहेलना सम्बन्धी कसूरका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- संघीय संसद वा प्रदेस सभाले चलाएको विशेषाधिकार हनन सम्बन्धी कारावाहीका सम्बन्धमा सजाय गर्दा,
- यो ऐन लागू हुने छैन भनी कुनै कानूनमा व्यवस्था भएकोमा,
- कानूनमा किटानी सजाय भएको अवस्थामा,
- तीन वर्षसम्म कैद वा तीसहजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी छुट्टे सुनुवाई गर्नु पर्दैन ।
- त्यसै गरी जन्मकैद हुने मुद्दामा मातहत अदालतले घटी सजाय हुने राय लगाएको अवस्थामा वाहेक जन्म कैद ठहर भएका मुद्दामा समेत सजाय निर्धारण सम्बन्धी छुट्टे सुनुवाई गर्नु पर्दैन ।
- ऐनका देहायका व्यवस्थाहरू नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरेको मिति देखि लागूहुने भनी ऐनमा व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपी कानून कार्यान्वयनका लागि सरकारले पूर्वाधार विकास, कार्यविधि र कार्यान्वयन अधिकारी नतोकिदा देहायका दफाहरुका कानूनी प्रबन्धहरु बेकाम सावित भएका छन् ।
  - सामुदायिक सेवा, सुधार गृह वा पुनःस्थापना केन्द्र, प्यारोलमा छाड्ने र कैद निलम्बनको विषय(७)
  - सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने (२२)

- कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने (२४)
- सुधार गृहमा पठाउन सकिने (२५)
- पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने (२६)
- सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रीकालीन समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने (२७)
- खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने (२८)
- प्यारोलमा राख्न सकिने (२९)
- सामाजिकीकरण गराउन पर्ने (३०)
- कैद वापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने (३१)
- प्रोवेशन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृत तोक्ने (४९)

४.७ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ कार्यान्वयनको स्थिति

- सजायपूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यवस्था व्यवहारतः प्रभावकारी नदेखिएको,
- सम्बद्ध मिसिल तथा प्रमाणबाट सजाय बढाउने र घटाउने आधार खोज्न व्यवहारिक रूपमा कठिनाई रहेको,
- कसूर कायम भएपछि सजाय निर्धारण गर्ने कार्य प्राथमिकतामा परेको अनुभूती हुन नसकेको र कानूनले तोकेको ३० दिन भित्रको समयावधीलाई नजरअन्दाज गरिएको,
- श्रव्य दृश्य संवादको अभ्यास थालनी भएकोमा पर्याप्त प्राविधिक स्रोत तथा जनशक्तिको समस्या देखिएको,
- सजाय निर्धारण गर्दा अदालतहरूले क्षतिपूर्ति सहितको न्याय, बालबालिकाको उमेर १८ वर्ष अनुरूप निर्धारण, पटकेको हकमा बढी सजाय, आचरण, चालचलन, सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि लगायत कसूरको परिस्थिति अनुरूप सजाय निर्धारण गर्न थालिएको
- अदालतबाट कसूर ठहर भएको तीन वर्षभन्दा बढी सजायहुने मुद्रामा सरकारी वकील र प्रतिवादीको कानून व्यवसायीलाई सजायपूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश दिने गरेकोमा सरकारी वकीलबाट यस्तो प्रतिवेदन पेश हुने गरेको छ। कतिपय मुद्रामा उच्च अदालतबाट पनि सजायपूर्वको प्रतिवेदन माग हुन थालेको छ।

५. फौजदारी न्याय प्रशासनलाई मुखरित गर्ने संहिता कानूनमा तादम्यताको अभाव र अभ्यास

५.१ नविन प्रकृतिका कसूर र नविन अभ्यास

मुलुकी अपराध संहिताले समाजमा देखिन सक्ने संभावित विसंगति, व्यक्तिको जीउ धन प्रतिष्ठा र सम्पत्तिमा पर्ने असर, सरकारी तथा सार्वजनिक सम्पत्ति हानिनोक्सानी तथा क्षतिपुऱ्याएका विषय, राज्य र सरकारको वृहत्तर हित विरुद्ध हुने कुनै पनि कार्य, सार्वजनिक पदाधिकारी विरुद्ध हुन सक्ने कुनै प्रकृतिका कार्य समेतलाई संरक्षण गर्न र कसूरदारलाई दण्ड दिने उद्देश्यले गरेका कानूनी प्रबन्धहरूलाई अलग अलग परिच्छेदमा व्यापक रूपमा समेट्ने प्रयास विधायिकाले गरेको देखिन्छ। अपराध संहिताले गरेका कानूनी प्रबन्धले सार्वजनिक स्थानमा नग्न क्रियाकलाप गर्ने कसूरदार, व्यक्तिले मृत्युवरण गर्नु पर्ने परिस्थिति सिर्जना गर्ने कसूरदार, मृत्युवरण गर्न तम्सिएको तर मर्न नपाएको कसूरदार, सार्वजनिक न्यायिक प्रक्रियामा अवरोध पुर्यासिउने कसूरदार, भुट्टा जानकारी दिने

कसूरदार, भुट्टा प्रमाण बनाउने वा दिने कसूरदार, संक्रामक रोग फैलाउने कसूरदार, भेदभाव व्यवहार गर्ने कसूरदार, सार्वजनिक न्याय विरुद्धका कसूरदार, व्यक्तिका गोपनीयताका मामला वाहिर ल्याउने कसूरदार, आपराधिक लाभ तथा विश्वासघात गर्ने कसूरदार, चोरी कसूर गर्न औजार लिई हिँड्ने कसूरदार, एकै वारदातमा एक भन्दा बढी कसूर मानिने कार्य गर्ने कसूरदार, पटक पटक कसूर गर्ने कसूरदार, नापतौल सम्बन्धी कसूरजन्य कार्य गर्ने कसूरदार, बैक नोटलाई च्यात्ने वा लेख्ने वा कोर्ने वा नष्ट गर्ने कसूरदार, भेदभाव तथा अपमानजन्य व्यवहार गर्ने कसूरदार, राज्य निर्मित वा प्रकृति प्रदत्त सम्पदा विरुद्धका कसूरदार, सार्वजनिक खरिद तथा निर्माण सम्बन्धी कार्यका कसूरदार लगायतका कसूरहरुको अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने कार्य नवीन अभ्यास हुन् ।

माथि उल्लिखित कसूरहरु उपर पर्ने जाहेरी र त्यस पछिका अनुसन्धान एं अभियोजनमा समाज अभ्यस्त नभएका कारण गुनाशाहरु रहेका छन् । प्रहरीबाट कसूर उपर अनुसन्धान हुँदा त्यस प्रकृतिको कसूर नहुँदा नहुँदै पनि कसूर भित्र पारियो, कसूरदारले गरेका कार्य त्यस हद सम्मको सजाय हुने कार्य नहुँदा नहुँदै अभियोजन गरियो, व्यक्ति विशेषले आर्थिक कारोबार गरेका तथा करारीय देवानी दायित्वका विषयमा तिर्नु बुझाउनु पर्ने अन्तिम न्याय निरोपणबाट ठहरेमा हुने न्यायका विषयलाई फौजदारी कसूर भित्र पारियो, पक्षहरु बीचको कारोबारबाट उत्पन्न परिस्थितिमा कुनै एक पक्षले अर्को पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिए हुने विषय फौजदारी कसूर कायम हुँदा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हरण हुने गरी अनुसन्धान अभियोजन गरियो, सामान्य मामलालाई अनुसन्धान अभियोजनले गंभिर मामलाको कसूरको कोटीमा पार्ने गरियो भन्ने अभियुक्तका गुनाशा र जाहेरवाला पक्षले जाहेरी दिई आफै मुद्दामा सरिक हुन नपरोस, राज्यले नै सबै कुरा बुझि आफूलाई विगो र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय दिलाई दियोस भन्ने परस्पर प्रतिस्पर्धाले अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरोपणमा सम्लग्न अधिकारीहरुलाई सहिताले कार्यान्वयनमा जटिलता थपिदिएको छ ।

५.२ जाहेरी दर्ता र तामेली प्रक्रिया

फौजदारी कसूर सम्बन्धी कुनै घटनाका विषयमा दिएका जाहेरी दर्ता गर्न प्रहरीले इन्कार गरेमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा र प्रहरीको माथिल्लो निकायमा उजुर गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालय र प्रहरीको माथिल्लो निकायले सो को अभिलेख राखी आवश्यक कारबाही गर्न सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था हुँदा जाहेरी दर्ता नहुने भन्ने नै देखिदैन । तर जाहेरी दर्ता नहुने भन्ने कुरा किन उठछ भन्ने सवाल हाम्रा कार्यशैली कानून अनुरूप अझै हुन नसकेको हो की भन्ने पक्ष विचरणीय छ । ठिक त्यसै गरी फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची २ अन्तर्रागतका कसूरका जाहेरी सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले दर्ता नगरेमा सम्बन्धित जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारी र गृह मन्त्रालय समक्ष उजुरी दिई कारबाही गर्न सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा गृह मन्त्रालयले पठाउने व्यवस्थाले जाहेरी दर्ता हुन नसक्ने अवस्था कानूनले गरेको अवस्था देखिदैन ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ वा २ मा उल्लिखित जाहेरी उपर आरोप लागेको व्यक्ति र जाहेरवाला समेत बुझ्दा घटनाको जाहेरी वा सूचना भ्रमपूर्ण, भुट्टा वा काल्पनिक भई अझै अनुसन्धान गर्न निरर्थक देखिएमा सोही व्यहोराको प्रतिवेदन सामान्यतया तीन दिन भित्र पठाउनु पर्ने र सरकारी वकीलले अध्ययन गर्दा मनासिव देखेमा थप प्रमाण प्रमाण प्राप्त हुन आएका बखत अनुसन्धान गर्ने गरी तामेलीमा राख्न वा थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ । हरेक जाहेरी कानूनतः यसै कार्यविधि पूरा गरी गुञ्जनु पर्ने देखिन्छ । यसर्थ: हरेक जाहेरी

दर्ता हुने तर जाहेरी की तामेलीमा रहने, की अनुसन्धान अगाडि बढी मुद्दा नचल्ने निर्णय हुने, की मुद्दा चल्ने निर्णय भई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोगपत्र दायर भई टुङ्गो लाग्ने देखिन्छ । तर व्यवहारमा यस प्रकृतिको कार्यविधि पूरा नहुने गरेको भन्ने गुनाशा कार्यान्वयनमा देखा परेको अवस्था छ ।

५.३ कसूरको परिभाषा र सजायको प्रबन्ध बीच अन्योल र अस्पष्टता

अपराध संहिताको दफा १७३ मा बाल विवाहमा सहभागी हुने र दफा १७५ मा बहुविवाह गराउने, कसूरदारका कार्यलाई निषेध गरिएको देखिदैन । तर दफा १७५ को उपदफा (४) मा बहुविवाह गराउनेलाई सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी दफा १८८ को उपदफा (४) मा गर्भपतन गर्ने गराउने कसूरदारको कार्यबाट गर्भवतीले बच्चा जीउदै जन्माएको तर बच्चा तत्काल मरेमा गर्भपतन गराएको कसूर मानिने व्यवस्था गरिएको छ । तर बच्चा बाँचेमा गर्भपतनको उद्योग हुने नहुने र यस प्रकृतिको दफा १८८ को उपदफा (४) मा परिभाषित कसूरमा कति सजाय हुनु उपयुक्त हुने हो भन्ने विषयमा स्पष्ट सजायको व्यवस्था नै देखिदैन ।

५.४ शंकित वा अभियुक्तको स्तन्त्रता हरण नहुने अवस्था

कुन प्रकृतिको कसूर गर्ने अभियुक्त वा शंकित व्यक्तिलाई हिरासतमै राखी अनुसन्धान गर्ने र कस्तो प्रकृतिको कसूर गर्ने अभियुक्त वा शंकित व्यक्तिलाई सामान्य तारेख वा जमानत वा धरौट जमानतमा राखी अनुसन्धान गर्नु पर्ने भन्ने विषयमा भने दुवै संहितामा स्पष्ट उल्लेख गरेको देखिदैन । अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट पकाउ अनुमति पूर्जि लिई हिरासतमा राखेको अभियुक्तलाई अभियोजन अधिकारीको सहमति लिई वा नलिई शंकितलाई के कुन अवस्थामा राखी अनुसन्धान गर्ने भन्ने विषयमा अनुसन्धान अधिकारीको भूमिकामा भर गर्ने जस्तो देखिन्छ । अपराध संहितामा अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीको विवेक परक कानून कार्यान्वयनमा पारदर्शिता एकरूपता र समन्यायमा शंकित र पीडित एवं जाहेरवालाले असन्तुष्टि देखाउँदा अपराध संहिता कार्यान्वयनमा जटिलता थेपेको देखिन्छ ।

खासगरी गर्भवती महिला, बालबालिका, अशक्त, अति वृद्ध वृद्धा अवस्थाका अभियुक्तका हकमा सामान्य तारेख वा जमानत वा धरौट जमानतमा राखी अनुसन्धान गर्न सकिने कानूनी प्रबन्ध भएपनि कार्यान्वयनमा समन्याय हुन सकेको अवस्था छैन ।

५.५ अपराध संहिताको सफल कार्यान्वयनका लागि Non Prosecution को अवस्था

अपराध संहिताले कसूर परिभाषित गरेका साना तिना विगोका वगलीमारा र अन्य कसूरलाई अदालत सम्म नपुर्याई पीडितलाई तत्काल अनुसन्धानकै क्रममा क्षतिको परिपूरण हुने र कसूरको समाजमा ठूलो असर प्रभाव नहुने, कसूरदारलाई पुनः कसूर नगर्ने शर्त सहितको लिखित प्रतिवद्धता जनाउन लगाई यस प्रकारका विषयलाई सरकारी वकीलले Non Prosecution गर्ने कानूनी प्रबन्ध कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको देखिदैन ।

५.६ अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई सजायमा छुट

अपराध संहिताको दफा ४७ मा “कुनै कसूरदारले आफूले गरेको कसूर स्वीकार गरी त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा प्रमाण जुटाउन, अन्य अभियुक्त वा त्यसको गिरोह वा मतियारलाई पकाउ गर्न वा अनुसन्धान वा अभियोजन पक्ष वा अदालतलाई सघाउ पुऱ्याउने अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने

सजायको बढीमा पचास प्रतिशतसम्म सजाय छुट दिन सकिने“ कानूनी प्रावधान रहेको देखिन्छ । अपराध संहिताको दफा ४७ लाई कार्यान्वयनमा ल्याउन फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३३ मा कानूनी प्रबन्ध गरिएको छ । मुद्दा हेर्ने अधिकारीले अपराध संहिताको दफा ४७ एकल ढंगले प्रयोग गर्न नसक्ने गरी “सजायमा छुट दिँदा अभियुक्तले अनुसन्धान, अभियोजन र अदालत तीनै तहमा सत्य तथ्य उजागर गरी सहयोग पुर्या एको हुनु पर्ने, त्यस्तो सहयोग पुर्योएको अनुसन्धान र अभियोजन पक्षले महसुश गरी दावी लिएको हुनु पर्ने र अभियुक्तले अदालतमा पनि कसूर स्वीकार गरेको हुनु पर्ने कुरालाई समेत विचार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

उल्लिखित दुवै संहिताका कानूनी प्रावधानको तीनै पक्षका अधिकारीहरूले समन्वयकारी कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्य राखेमा मात्र संहिता कार्यान्वयनले सफलता पाउने देखिन्छ । सजाय छुटको दावी लिने र सजाय छुट दिने संहिताका प्रावधानहरूको अभ्यासमा अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीबाट नै विरलै सीमित मुद्दाका सीमित अभियुक्तका हकमा अभ्यास भएको देखिन्छ ।

५.७ कसूरको परिभाषामा अस्पष्टता र कार्यान्वयनमा जटिलता

अपराध संहिताका कतिपय कसूरहरु जस्तो बहिरक्षेत्रीय क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी अनुसन्धान अभियोजन र न्यायनिरोपण हुने कसूर, चोरी, ठगी, यौन दुर्व्यवहार, बालयौन दुर्व्यवहार, अप्राकृतिक मैथुन, अपहरण तथा शरीर बन्धक, गर्भपतनको कसूर गर्दा जीउदै बच्चाको जन्म, ठगी, आपराधिक लाभ तथा आपराधिक विस्वासघात लगायतका कसूरका प्रकृति र कसूरजन्य कार्यको प्रकृति कुन हद सम्मको कार्यलाई कसूरजन्य कार्य मान्ने, केही कार्य कसूरदारबाट भएको तर त्यो कार्य गर्ने व्यक्तिको उद्देश्य त्यो अनुरूप हो होइन भन्ने निष्कर्ष निकाल्न प्रमाणको अभाव देखिएको अर्थात द्युयचम्भच १०८ भ्रूवकभ, कसूरको गमिरता र मात्राका आधारमा फौजदारी कार्यविधिसंहिताको कुन अनुसूची अन्तर्गत पर्ने भन्ने विषय पनि हाल अपराध संहिता कार्यान्वयनमा विविधता, अस्पष्टता र जटिलता देखिएको छ ।

५.८ अपराध संहिता र विशेष ऐनले एउटै विषयलाई कसूर परिभाषित गर्दा कार्यान्वयनमा विविधता साविक मुलुकी ऐन र अन्य केही विशेष ऐनहरूलाई प्रतिस्थापन गर्दै लागू भएको अपराध संहिताको कार्यान्वयनले एक वर्षको अवधि पार गरेको छ । शुरुवातका समयमा अपराध संहिताका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्ने निकायले जे जति अन्योल महसुश गर्नु परेको थियो ति हाल कम हुँदै गएको विधायिकाले दावी गर्ने गरेको छ । यद्यपी अपराध संहिताको कार्यान्वयन गर्ने मुद्दाको अनुसन्धान अधिकारी, मुद्दा अभियोजन गर्ने सरकारी वकील र न्याय निरोपण गर्ने अदालत तथा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले हाल सम्म पनि अपराध संहिता कार्यान्वयनमा समस्या छन् भन्ने तथ्य उजागर गरीनै रहेका छन् । अपराध संहिताले कसूर परिभाषित गरेका कतिपय कानूनी प्रावधानहरु विशेष ऐनमा पनि कायमै रहेको, विशेष ऐनले कसूर परिभाषित गरेका विषयमा विशेष ऐनले नै प्राथमिकता पाउने कुरा सिद्धान्तः स्वीकार गरिएको र अपराध संहिताले समेत सोही कुरा उल्लेख गरेको, अपराध संहिताले कतिपय कसूरमा दण्ड निर्धारणका विषयमा कानूनी प्रबन्ध गर्न छुटाएको, कसूरको परिभाषा पूर्ण नभई अपूरा प्रबन्ध गरी अन्य कसूरजन्य कार्यमा मौन रहेको, कसूरको परिभाषा भएपनि कसूर सम्बद्ध मालसामान जफत हुनु पर्ने प्रकृतिका कुरामा संहिता मौन रहेको, अपराध संहिताले अधिक कसूरमा पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकारहरूलाई तत् तत् परिच्छेद अन्तर्गतका कसूरमा संवोधन गरे पनि कतिपय कसूरमा कानूनी प्रबन्ध नगरेको, देवानी दायित्व भित्रका करार,

लेनदेन र क्षतिपूर्तिका विषयमा ठगी सम्बन्धी कसूरमा अभियोजन गर्न सकिने गरी कसूरको परिभाषालाई अनावश्यक व्यापक रूपमा उल्लेख गर्दा व्यक्ति विशेष आफैले मुद्दाको कारवाही गर्नुको सट्टा जाहेरी दिई आफ्नो दायित्वबाट अलग हुने अभ्यासलाई प्रस्त्रय दिएको कारण कार्यान्वयनमा जटिलता मात्र होइन विविधताको अभ्यास भएको महसुश हुँदै आएको छ ।

६. संहिता कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका पहल कदमीहरू

६.१ सर्वोच्च अदालत:

सरकारी कागज किर्ते र ठगी कसूरमा सात वर्षसम्म कैदको सजाय हुन सक्ने देखिएको आधारमा शुरू अदालतले थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्न दिएको आदेश उच्च अदालतबाट सदर भए उपर निवेदकले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ७३ बमोजिम निवेदन दिएकोमा अभियोग मागदावी १० वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद हुनसक्ने मुद्दा नरहेको सन्दर्भमा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १५ को व्यवस्था बमोजिम यस अदालतमा निवेदन दर्ता गर्न मिल्ने देखिन नआउँदा फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ७३ मा गरिएको कानूनी व्यवस्था लागू हुन नसकी न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १५ मा गरिएको कानूनी व्यवस्था आकर्षित हुने। (आदेश मिति २०७६।०१।१३)

६.२ परिपत्रहरू:

- मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को दफा २८९ को उपदफा (२) मा गाई वा गोरू मर्न गएमा त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय गर्न नमिल्ने हुँदा कुनै व्यक्ति गौवध मुद्दामा तीन वर्ष भन्दा बढी अवधि थुना वा कैदमा रहेको भए निजलाई तत्काल थुना वा कैद मुक्त गरिदिनु भनी सबै अदालतमा लेखी पठाउने । (२०७५।०६।११)
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६५(८) मा असुलउपर नभएको बाँकी बीगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम वापत कैद गराउन निवेदन परेमा एक दिनको रु.३००।- का दरले बाँकी हुन आएको बीगो वा रकमलाई कैदमा परिणत गरी त्यस्तो बीगो वा रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिलाई कैद गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको, त्यसैगरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि ऐन, २०७४ को दफा १६८ (४) मा सरकारी बीगो वापत कैद गर्नुपर्दा प्रतिदिन रु.३००।- का दरले कट्टा हुनेगरी गर्नुपर्ने र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ४५(२) मा क्षतिपूर्ति नतिरेमा सो वापत एक दिनको रु.३००।- का दरले क्षतिपूर्ति रकमलाई कैदमा परिणत गरी कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा जरिवाना वापत कैद गर्नुपर्दा पनि एक दिनको रु.३००।- दरले कैद गर्ने । (२०७५।१०।१०)

७. संहिता कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएका पहल कदमीहरु

७.१ सर्वश्व नगरेको विषय:

दावी लिदा सर्वश्वसंहित जन्मकैदको दावी लिएको तर अदालतबाट मिति २०७५।०५।०१ गते पछि फैसला हुँदा सर्वश्व नगरी जन्मकैद मात्र गर्ने गरी फैसला भएको अवस्थामा सोही व्यहोरा जनाई मिसिल व्यवस्थापन गर्नु पर्ने र पुनरावेदन नगर्ने निर्णय निकाशाका लागि फाइल पठाउन नपर्ने । (२०७५।०९।२२)

७.२ घटी सजाय गरेकोमा:

कसुर गर्दाको बखत र सजाय निर्धारण गर्दाको बखत जुन सजाय घटी हुन्छ सोही सजाय गर्नुपर्ने कानूनमा घटी सजाय हुने व्यवस्था भएका कारणले मात्र दावी भन्दा कम सजाय भए उपर पुनरावेदन गर्न नपर्ने (२०७५।११।२३)

७.३ स्वविवेक प्रयोग गरी गरेको सजाय:

- अभियोग दावीको कसूर ठहर गरी अदालतले न्यायिक स्वविवेक प्रयोग गरी सजाय निर्धारण भएको फैसलामा कसूरको मात्रा र सजायको अनुपात मिलेको देखिएमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले आधार कारण उल्लेख गरी मुद्दाको लगत कटौप गर्ने । (२०७५।१२।१२)
- अदालतले अभियोग दावी भित्र रही न्यायिक स्वविवेक प्रयोग गरी सजाय गर्दा मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को दफा ३८ बमोजिम कसूरको गम्भीरता बढाउने अवस्था विद्यमान देखिई कसूरको मात्रा र सजायको अनुपात मिलेको नदेखिएका फैसला उपर प्रतिवादीलाई बढी सजाय हुनुपर्ने आधारहरू उल्लेख गरी पुनरावेदन म्यादलाई ख्याल गरी पुनरावेदनको मस्यौदा तयार गरी तालुक कार्यालय पठाउनु पर्ने । (२०७५।१२।१२)
- उच्च सरकारी वकील कार्यालयले पुनरावेदन गर्नुपर्ने अवस्था देखिएमा पुनरावेदन गर्ने र पुनरावेदन गर्न नपर्ने भएमा आधार र कारण संहित निर्णय गरी मिसिल फिर्ता पठाउने र सोको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने । (२०७५।१२।१२)

७.४ कम उमेरको कम सजाय:

प्रतिवादी उपर कसूर ठहर भै ६ वर्ष कैद हुनेमा १७ वर्षको नाबालक देखिँदा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(४) र मुलुकी अपराध संहिता २०७४ को दफा ४५ (४) बमोजिम उमेर पुगेको कसूरदारलाई हुने सजायको दुई तिहाई अर्थात ४ वर्ष कैद सजाय हुनेगरी भएको फैसला उपर पुनरावेदन गर्नुपर्ने नदेखिदा त्यस्ता मुद्दामा कसूर कायम जनाई मुद्दाको लगत कट्टो गर्ने । (२०७६।०१।०८)

७.५ संहिता कानून कार्यान्वयनमा गरिएका बीस बुँदे परिपत्रहरु

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्थापन समितिको मिति २०७७।१।२६ को बैठकको निर्णयबाट नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन सबै उच्च, विशेष र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई मिति २०७८।०१।०२ गते १२ बुँदाको र मिति २०७८।०३।२९ गते थप ८ बुँदाका निर्देशनहरू महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहत कार्यालयहरूलाई जारी गरिएको छ । संहिताका कानूनी प्रबन्धहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन, अनुसन्धान र अभियोजनको काम कारबाहिमा एकरूपता ल्याउन, अभियोजन सम्बन्धी

निर्णयहरुमा स्पष्टता कायम गर्न, संहिताका कतिपय कानूनी प्रबन्ध र दफाहरु बीच रहेका अस्पष्ट एवं अन्योलपूर्ण कुराहरुलाई अभियोग दावी लगायत अन्य सन्दर्भमा के कसरी संवोधन गर्ने र के कस्ता दावी लिने र के कस्ता दावी नलिने वा मुद्दामा के कसरी कारवाही गर्ने भन्ने लगायत सरकारी वकीलहरुले गर्नुपर्ने अन्य विविध काम कारवाहीमा दिशाबोध गराउन उल्लिखित निर्देशनहरु महत्वपूर्ण रहेका छन्। उल्लिखित २० बुँदे निर्देशनहरुले सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धानमा सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाका विषय, अभियोजन सम्बन्धी निर्णय लिदा खाल गर्नु पर्ने विषय, अभियोग दावीमा कानूनको प्रयोग, सर्व साधरण ठगीएको विषयका मुद्दा मिलापत्र सम्बन्धी कारवाही, फरारी अभियुक्त उपरको कारवाही, उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सहन्यायाधिवक्ताले मुद्दामा अन्तिम निर्णय गर्न सक्ने विषयहरु लगायत संहिता कार्यान्वयनमा विविध विषयमा परिपत्र जारी भएको अवस्था देखिन्छ। जारी परिपत्र देहाय बमोजिम रहेका छन्।

- परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १ मा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ४३ अनुसार एकिकृत कसूर वापत थप सजाय लिनु पर्ने नपर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट गर्दै, ‘एउटै कसूर गर्दा कानून बमोजिम दुई कसूर हुने’ जस्तो : -हाडनाता करणी र जवरजस्ती करणीको कसूरमा दुवै कसूरमा सजाय दावी लिइने हुँदा एकिकृत कसूरको दावी लिन नपर्ने तर स्वतन्त्र दुई अलग अलग कसूर गरेको भए एकिकृत कसूरको समेत दावी लिनुपर्ने गरी स्पष्ट गरिएको छ।
- मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ४४ को पटके कसूरदारको दावीको विषयमा अन्योलपूर्ण कानूनी प्रबन्धलाई अभ्यासमा एकरूपता कायम गर्न आवश्यक थियो। यसैगरी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. २ मा स्पष्ट पार्दै, मिति २०७४।०५।०१ गते पछिका कसूर सम्बन्धी मुद्दामा मात्र यस प्रकारको दावी लिने, ‘जघन्य वा गम्भिर कसूरमा अदालतबाट सजाय पाईसकेको तर सजाय भुक्तान गर्नु नपर्ने तर सो बाहेकका अन्य कसूरमा सजाय पाएको पाँच वर्ष भित्र अर्को कसूर गरेको हुनु पर्ने’ पूर्व शर्त पूरा भएको अवस्थाका कसूरदारका हकमा मात्र पटके कसूरको दावी लिने सो बाहेकका अन्यका हकमा दावी नलिने गरी प्रष्ट गरिएको छ।
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ११७ को उपदफा (२) बमोजिम मिलापत्र गराउन सकिने मुद्दा जुनसुकै अदालतमा जुनसुकै रूपमा विचाराधिन भएपनि मिलापत्रको कारवाही अगाडि बढाउन सकिने र जाहेरवालाको विकल्पमा परिवारका सदस्य हकवालाको उपस्थितिमा मिलापत्र हुने गरी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ३ र ४ मा स्पष्ट पार्दै सजिलो अभ्यास शुरु भएको छ।
- परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ५ र ६ मा चेक अनादार सम्बन्धी बैंकिङ कसूर मुद्दामा जाहेरवाला र प्रतिवादी व्यक्तिहरु बीच मिलापत्र गराउन सकिने र जाहेरवाला र प्रतिवादी व्यक्तिहरु बीच अनुसन्धान वा मुद्दा चलिरहेको अवस्थामा एक आपसमा मिली लेनदेन कारोबार गरे भएमा मुद्दा नचलाउने वा माथिल्लो अदालतमा निवेदन वा पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही नगर्ने नयाँ अभ्यासलाई अगाडि बढाउन मार्ग प्रसस्त गरिएको छ। सिद्धान्ततः मुद्दा नचलाउने वा पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही नगर्ने विषय महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत मातहतबाट अन्तिम निर्णय हुनु कानून सम्मत नै हुन्छ। तर बैंकिङ कसूर सम्बन्धी मुद्दा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मिलापत्र गराउन आदेश दिन मिल्ने र यस प्रकृतिका विशेष ऐनका कसूरमा अपनाइएको अभ्यास आँफैमा कानून र न्याय सँगत हो होइन भन्ने सम्बन्धमा प्राञ्जिक क्षेत्रमा तर्क वितर्कहरु भइरहेको पाइन्छ।

- अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २० ले सरकारी वकीलबाट मुद्दामा कुनै कारवाही नगर्ने निर्णय भएकोमा पीडितले अदालतमा आँफै दायर गरेको निवेदन/ पुनरावेदनमा अदालतले सरकारी वकीललाई पेशीको सूचना दिने गरेको अवस्थामा सरकारी वकीलको भूमिका के हुने भन्ने अन्योल शुरु भएको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट यस सम्बन्धमा परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ७ मा प्रष्ट पाईँ; यस प्रकृतिका मुद्दामा सरकारी वकीलले प्रतिनिधित्व नगर्ने र अदालतलाई सोही कुराको जानकारी लेखि पठाउने भनी स्पष्ट गरेको देखिन्छ । यसरीनै अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४१ बमोजिम अभियोग दावीमा कसूरदारलाई हुने दण्ड जरिवानाको निश्चित प्रतिशत विगो पीडित राहत कोषमा क्षतिपूर्ति वापत जम्मा गराइ पाउन दावी भएपनि फैसलामा अन्य सबै दावी पुरोको त्यति क्षतिपूर्ति शुल्क जम्मा गराउने विषयमात्र बाँकी रहेको विषयमा पुनरावेदन दायर नगर्ने गरी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ८ मा प्रष्ट उल्लेख गरिएको देखिन्छ ।
- समाज परिवर्तनसँगै अपराधको प्रकृति र प्रवृत्तिमा पनि फरकपन देखा पर्दछ । महिला विरुद्ध जवरजस्ती करणीको कसूरको मूल अभियुक्तका रूपमा दावी लिने विषय नौलो हुन सक्छ । यद्यपी प्रचलित कानूनमा नावालक पुरुषलाई उपयोग गरी जवरजस्ती करणी गराएमा वा समलिङ्गिले नावालकको यौनाङ्गमा कुनै चिज पसाएमा जवरजस्ती करणीको कसूर हुने हुँदा परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ९ मा प्रष्टसँग महिला मानिस उपर जवरजस्ती करणीको कसूरमा उजुरी परेमा अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कारवाही गर्ने भनी प्रष्ट पारिएको देखिन्छ । यस परिपत्रले संहिताको सहज र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बल पुऱ्याएको देखिन्छ ।
- मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा संकलित मिसिल सम्लग्न कागजातहरु अभियोगपत्र साथ सरकारी वकीलले अदालतमा पेश गर्नु पर्ने वा सरकारी वकीलले छनोट पनि गर्न सक्ने के हो भन्ने सम्बन्धमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, नेपालगंज विरुद्ध राजु थापा भएको परमादेश रिट मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट (नेकाप २०५७ अंक १०/११ निर्णय नं. ६९५३) सरकारी वकीलले मिसिल सम्लग्न कागजात छनोट गरी पेश गर्न नसक्ने भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । संहिताले पनि अन्यथा कानूनी प्रबन्ध गरेको अवस्था नदेखिदा अभियोग दावी विरुद्धको प्रमाण कागजातलाई अभियोगपत्रमा खण्डन गर्नु र त्यस्तो कागज प्रमाण सबूद प्रमाण खण्डमा नराख्नु सम्म वारी पक्षको कर्तव्य हुने । सरकार सबै नागरिकको न्यायका लागि खडा भएको निकाय हुँदा सरकारी वकीलले सोही अनुरुप व्यवहार गर्नु उसको कर्तव्य हुने । प्रतिवादीको हितमा लागू हुने भन्दैमा मिसिलबाट लोप गर्न नपाइने परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १० मा प्रष्ट पारिएको देखिन्छ ।
- सरकारवादी मुद्दामा पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही गर्दा सर्वोच्च अदालतले पटक पटक विभिन्न मुद्दामा प्रतिपादन गरेका सिद्धान्त विपरीत मुद्दामा पुनरावेदन गरिरहने अभ्यासलाई सुधार गर्न परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. ११ मा प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ । खासगरी कसूरदारका हकमा विगो वा जरिवाना दामासाही सम्बन्धी सिद्धान्त र पुनरावेदन सम्बन्धी कारवाही बीच एकरूपता र सिद्धान्तको पालनाका विषयमा संहिताले प्रबन्ध गरे बमोजिम गर्न गराउन निर्देशनले प्रष्ट पारेको देखिन्छ । यसैगरी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १२ मा संहिता कानूनमा प्रयुक्त भएका शब्दावलीहरूलाई मुद्दाको कारवाहीका सन्दर्भमा प्रयोग र पालना गर्न गराउन सरकारी वकीलहरूलाई निर्देशन गरिएको छ । जसले संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बल पुऱ्याएको देखिन्छ ।

- बालबालिका हुँदा गरेको कसूरजन्य कार्यमा वयष्क भएपछि पक्राउ परेमा अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्दा त्यस व्यक्तिलाई वयष्कलाई लागू हुने कार्यविधि अपनाउने वा बालबालिकालाई लागू हुने कार्यविधि अपनाउने भन्ने सम्बन्धमा परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १३ मा बालबालिकालाई लागू हुने कार्यविधि अपनाउने भनी प्रष्ट पारिएको देखिन्छ । यस परिपत्रले संहिताको प्रभावकारी र एकरूपतासँग कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० अनुसार थप सजायको मागदावी लिए पछि संहिता वा अन्य कानून बमोजिम थप सजाय हुने अन्य सजायका दावीहरु नलिने भनी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १४ मा प्रष्ट पारिएको देखिन्छ । यस परिपत्रले संहिताको कार्यान्वयनमा एकरूपता र प्रभावकारिता बढाउन सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।
- यसरीनै परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १५ मा एउटै कसूरमा आरोप लागेका व्यक्तिहरु मध्ये कसैका हकमा मुद्दा चलाउने र कसैका हकमा प्रमाणको आधारमा मुद्दा नचल्ने आंशिक अभियोजनको निर्णय गर्दा एउटै निर्णय व्यहोरामा लेखिनु पर्नेमा मुद्दा चल्ने र नचल्नेका हकमा अलग अलग निर्णय गर्ने केही सरकारी वकीलको अभ्यासलाई सुधार गर्न स्पष्ट निर्देशन भएको पाइयो । यसले संहिताको कार्यान्वयनमा एकरूपता त्याउन सहयोग पुऱ्याएको भन्न सकिन्छ ।
- सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान प्रतिवेदन रायमा जे जुन दावी लिएको वा व्यहोरा उल्लेख गरेको छ, सोही आधारमा दावी लिने र प्रतिवेदन साथ पेश भएका सबै चिजवस्तु अदालत पुऱ्याउने अभ्यास कायमै भएको देखिन्छ । यस अभ्यासले कसूरसँग सम्बन्ध नै नभएका चिजवस्तु (नगद, सवारी साधन वा अन्य कुनै उपयोग र प्रयोगमा त्याइने माल वस्तु) अदालत पुऱ्याउदा अभियोगपत्र भदा मात्र नभइ मुद्दामा सरोकार नभएका र व्यक्तिका धनमाल अनावश्यक अदालतमा थन्किन पुने, हकवाला व्यक्तिले उपयोग र भोग गर्ने हकवाट वञ्चित हुने अवस्था आउन नदिन परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १६ मा मुद्दामा बेसरोकारका विषयहरु जफतको दावी लिने वा दशीका रूपमा भनी पेश गर्ने अभ्यास निरुत्साहित गर्ने भनी निर्देशन भएको छ । यसरीनै भन्सार तथा राजश्व चुहावट, लागू औषध लगायतका मुद्दामा सुराकीलाई पुरस्कार दिलाउने भनी दावी लिने र सो दावी नपुगेकै कारण मात्र पुनरावेदन गर्ने अभ्यासलाई निरुत्साहित गर्न त्यस प्रकारका दावी नलिन निर्देशन भएको देखिन्छ । यस परिपत्रले अभियोजन सम्बन्धी संहिताले सरकारी वकीललाई सुम्पेको जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा कार्नवयन गर्न मद्दत पुर्या एको पाइयो ।
- यसरीनै परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १७ मा अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्ने सबै सरकारी वकील कार्यालयहरुले अभियोगपत्र अदालतमा दायर भएपछि अभियोगपत्र अपलोड गर्नुपर्ने भनी निर्देशन भएको देखिन्छ । यसले मातहत कार्यालयहरुको अभियोजन सम्बन्धी काम कारवाहीको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण र समयमै सुधारका लागि निर्देशन दिन सकिने भएको छ । संहिताको सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा यसले मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ ।
- यसैगरी परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १८ मा अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्ने सबै सरकारी वकीलहरुलाई अभियोजनको निर्णय लिदा दोषी नउम्किने र निर्दोष उपर अभियोजन नहुने कुरालाई सुनिश्चित गर्न विशेष निर्देशन गरेको देखिन्छ । संहिताको सफल कार्यान्वयनका लागि र मुलुकी अपराध संहिताको दफा ९९ को कसूरबाट उन्मुक्ति लिई अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलले व्यवसायिकता विकास गर्दै उच्च स्तरको नैतिकता कायम गर्न प्रमाणको

मूल्याङ्कनलाई सहि विश्लेषण गर्न परिपत्रमा निर्देशन गरिएको छ । यस प्रकृतिको निर्देशनले संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका परिपत्रले निर्वाह गर्ने देखिन्छ ।

- सबै फौजदारी घटनामा अनुसन्धान गर्ने निकायले अभियुक्त एवं कसूरदारलाई तत्काल नियन्त्रणमा लिन नसक्ने, कसूर भए गरेको हुने तर तत्काल दृष्यमा नआउने, अपराधबाट पीडित हुने व्यक्तिले नै अपराधको सूचना पछि थाहा पाउने वा कसूरदार तत्काल नखुल्ने विविध प्रकृति र परिस्थितिका कारण सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान उसै बखत हुन सक्तैन । घटनाको उजुरी दर्ता हुने तर अनुसन्धान नहुने । यस स्थितिको अन्त्य गरी सिंघ अनुसन्धान पूरा गर्न सरकारी वकीलले घटनाको अनुसन्धान गर्ने अधिकारी र निकायलाई समय समयमा घचघच्चाउनु आवश्यक हुन्छ । परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. १९ मा यसै सन्दर्भमा सरकारी वकीलहरूलाई संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न र संहिताको प्रस्तावनाले लिएको उद्देश्य प्रभावकारी रूपमा प्राप्त गर्न यस परिपत्रले सहयोग पुऱ्याएको छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत सबै कार्यालयका सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूले सामाजिक सञ्जालमा गर्ने टिका टिप्पणी वा कुनै राजनैतिक विचारधारासँग आवद्ध भई कसै प्रति आस्था देखाउने र कसैप्रति द्वष प्रकट गर्ने लगायतका काम कारवाही नगर्न, अनुशासनका नियम र आचार संहिता भित्र रहन, निजामती सेवा ऐन र सरकारी वकीलका आचार संहिता भित्र बाधिन परिपत्रको निर्देशन बुँदा नं. २० मा उल्लेख गरी परिपत्र गरिएको छ । उल्लिखित परिपत्रले सरकारी वकीलहरूमा व्यवसायिकताको विकासमा मात्र नभई संहिताको सफल कार्यान्वयन गर्नमा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

८. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७ साविक अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७४ लाई अद्यावधिक गरी परिमार्जित रूपमा प्रतिस्थापन गरी लागू भएको छ ।

अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, न्याय परिषद्, सैनिक ऐन अन्तर्गतका कसूर, संसदको विशेषाधिकार लगायतका केही अपवादलाई छाडि बाँकी सबै सरकार वादी हुने मुद्दाको दायरी सरकारी वकीलको अभियोजन सम्बन्धी निर्णयबाट हुन्छ । कसै उपर अभियोग लगाउनु वा नलगाउनु अर्थात मुद्दा चल्नु वा नचल्नुले अभियुक्त र पीडितका सन्दर्भमा न्यायको ठूलो महत्व हुन्छ । महान्यायाधिवक्ता र मातहत सरकारी वकीलहरूले प्रचलित फौजदारी न्याय प्रशासनमा अभियोजनको निर्णय सर्वाधिक महत्वको विषय हो । मानव अधिकारको संरक्षण र उल्लंघन, न्यायिक हक्को प्रत्याभूति र समाप्ति, कानूनी शासनको पालना र अवज्ञा, अपराध पीडितको हक्को प्रत्याभूति र सुनिश्चितता अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछन् ।

अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शनको औचित्य र आवश्यकताका बारेमा प्रथम परिच्छेदमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । सरकारी वकीलहरूले सरकार वादी फौजदारी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने सन्दर्भमा एकरूपता कायम गरी अभियोजनमा प्रभावकारिता ल्याउने उद्देश्यले अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७ जारी गरिएको परिच्छेद दुईमा उल्लेख गर्दै कस्तो अवस्थामा मुद्दा चल्ने र कस्तो अवस्थामा मुद्दा नचल्ने भन्ने सम्बन्धमा अभियोजन नीतिका मुख्य आधारहरु उक्त परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ । मुख्य आधारका जगमा २९ वटा अभियोजन नीति तय गरिएको छ । यसैगरी परिच्छेद दुईमा नै अभियोजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अलग ६ वटा कार्यनीति प्रस्तुत गरिएको छ । परिच्छेद तीनमा सरकारी वकीलहरूका लागि अभियोजन सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनका

बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा मुद्दाको प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन र निर्देशन, अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित डायरी व्यवस्थापन गर्ने, प्रमाण परीक्षण गराउन ध्यान दिनु पर्ने कुरा, अभियुक्तको बयानमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा, बयानको प्रक्रिया, बयानमा नखुलाई नहुने कुरा, बयानमा सहित्याप र प्रमाणित गर्नुपूर्व खाल गर्नुपर्ने कुरा, अभियोजन निर्णयका सामान्य मार्गदर्शन, मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुरा र गर्न सकिने निर्णयका प्रकृतिहरु, सरकार वादी मुद्दा नहुने देखिएमा पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधि लगायतका विषयमा विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरी बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी परिच्छेद चारमा विशेष प्रकृतिका मुद्दा जस्तो; महिला सम्लग्न मुद्दा, बालबालिका सम्लग्न मुद्दा, लागू औषध सम्बन्ध मुद्दा, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार सम्बन्धी मुद्दा, संगठित अपराध सम्बन्धी मुद्दा, अपराध पीडितको अधिकार संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा सरकारी वकीलका लागि अलग अलग मार्गदर्शन निर्धारण भएका छन् ।

अतः माथि उल्लिखित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट संहिता सम्बद्ध कानूनहरुको कार्यान्वयनमा सरकारी वकील र कर्मचारीहरुले अपनाउनु पर्ने सतर्कता एवं सजगताका बारेमा विभिन्न मितिमा जारी परिपत्रहरु र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७ लाई गम्भिरता पूर्वक अध्ययन गरेमा संहिता सम्बन्धी कानूनहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहयोग पुर्याउने निश्चित छ । अनुसन्धान र अभियोजनलाई सुदृढ बनाउन संहिता सम्बन्धी कानूनमा समय सापेक्ष सुधार र परिमार्जन भएमा र जारी परिपत्र एवं अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शनको भावना बुझी सरकारी वकील संगठनहरुले जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सकेमा अवश्य प्रभावकारिता बढ्छ ।

९. अपराध संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कानून र व्यवहारमा गर्नुपर्ने सुधारहरु

- अपराध संहिताले निषेध एवं परिभाषित गरेका र फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ र २ अन्तरगतका कसूरका घटनामा दिइएका जाहेरी वा सूचनालाई फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ११ ले प्रबन्ध गरेका कानूनी व्यवस्था अनुरूपको कार्यविधि पूरा गरी टुङ्गो लगाउने अभ्यास तर्फ लागि घटनाका बारेमा जाहेरी दिने वा सूचनाकर्तालाई अनावश्यक रूपमा अलम्ल्याउने कार्यशैली सच्याउनु पर्ने ।
- अपराध संहिताले केही निश्चित प्रकृतिका कसूर विदेशी मुलुकमा नेपाली नागरिक विरुद्ध नेपाली नागरिकले घटाएको अवस्थामा नेपाल भित्रै घटाएको सम्भी अनुसन्धान अभियोजन र न्यायनिरोपण हुने गरी बहिरक्षेत्रीय क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेको छ । तर यस प्रकृतिका कसूरमा विदेशी मुलुकसँगको ठोस सहयोग र पीडितपक्षको सक्रिय सहयोग विना अनुसन्धानले प्रमाण संकलन गर्न, अभियुक्तका कुरा सुन्न, प्रमाण परीक्षण गर्न र प्रमाणको वैधता प्राप्त गर्न संभव नभएकोले कानून कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधिमा प्रष्ट गर्न, विदेशी सरकारसँगको सहकार्य गर्ने पद्धति प्रष्ट गर्न र जिम्मेवार निकाय र अधिकारी तोक्त सकिएमा मात्र अपराध संहिता कार्यान्वयन गर्न संभव हुने देखिन्छ ।
- अपराध संहिताले निषेध एवं परिभाषित गरेका कतिपय कसूरहरुमा सीमित हदम्यादको प्रबन्ध गरेको, कतिपय कसूरका पीडितले धेरै ढिला गरी कसूरको उजागर भएको भन्ने व्यहोरा जाहेरीमा उल्लेख गरेको र त्यस प्रकारको परिस्थिति खडा हुनु स्वभाविक देखिएको, अपराध संहिताले घटना थाहा पाएको मितिले वा कसूर गरे भएको मितिले उजुर लाग्छ, भनेको हदम्यादको अन्तिम दिन जाहेरी परेमा अनुसन्धान अधिकारीले जाहेरी दर्ता गरेपछि घटना घटेको दिन मानी अनुसन्धान गर्न मिल्ने देखिदैन । थहा पाएको भन्ने हदम्यादका हकमा अनुसन्धान अधिकारीले थाहा पाएको मितिलाई मान्न सकिएपनि कसूर गरे भएको

मितिले हदम्याद शुरु हुने घटनामा अन्तिम दिन परेको जाहेरीमा कसरी अनुसन्धान र अभियोजन संभव हुन्छ ? १ दिन बाँकी भएकोले अनुसन्धान हुन नसक्ने भनी जाहेरी दरपिठ गर्न मिल्ने नमिल्ने ? नमिल्ने हो भने कति दिन अनुसन्धानलाई आवश्यक हुन्छ ? अनुसन्धान र अभियोजनलाई हदम्याद कानूनमा नै स्पष्ट उल्लेख गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

- एउटै विषयमा विशेष ऐन र अपराध संहिताले कसूरको परिभाषा गरेको अवस्था छ । तर परिभाषा हु बहु भने छैन । सजायमा पनि एकरूपता छैन । दुवै कानूनका कसूर फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ कै कसूरमा पर्छन् । जाहेरवालाहुर संहिता र विशेष ऐन दुवै कानूनको कसूर भयो भनी जाहेरी दिने गर्छन् । अनुसन्धानले सही मार्ग अपनाउन नसक्दा विशेष ऐन अनुसार अनुसन्धान हुनु पर्ने विषय संहिता अनुरूप र संहिता अनुरूप अनुसन्धान हुनु पर्ने विषय विशेष ऐन बमोजिम अगाडि बढेको देखिन्छ । अनुसन्धानलाई अभियोजनले निर्देशन गर्न सक्ने भनिएपनि जाहेरवाला वा पीडितको स्वार्थ अनुकूल अगाडि बढन नसक्दा विवादमा पर्ने अवस्था हुँदा कानूनमै भएका त्रुटीले विवाद खडा गरेको महसुश भएको छ । कानूनमा एक रूपता हुन आवश्यक छ ।
- अपराध संहिताका एउटै कसूर शीर्षकका विभिन्न दफा दफामा कसूरको परिभाषा गर्दा एक दफा र अर्को दफाका कसूर बीच स्पष्ट भिन्नता हुन नसकेको, कतिपय कसूरको स्पष्ट परिभाषा नभएको, सामान्य प्रकृतिको कसूरमा बढी सजाय र गंभिर कसूरमा कम सजाय निर्धारण भएको, कम स्तरको कसूरलाई गंभिर तथा जघन्य र जघन्य कसूर हुनु पर्नेमा कम स्तरको कसूर कायम हुन गएकोले संहितामा नै संशोधन आवश्यक देखिएको ।
- फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ मा पार्नु पर्ने कसूरको दफालाई अन्य अनुसूचीमा र अन्य अनुसूचीमा पार्नु पर्ने कसूरको दफालाई अनुसूची १ मा पारिएको देखिदा अपराध संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जटिलता देखिएकोले यस विषयमा सिद्ध परिमार्जन हुन आवश्यक देखिएको ।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायनिरोपण गर्ने अधिकारीहरुले अपराध संहिताको सफल कार्यान्वयनका लागि कानूनले दिएको जिम्मेवारी एवं कर्तव्यको इमान्दारिता पूर्वक पालन गर्ने र संहिताले दिएको अधिकारको स्वच्छ, निष्पक्ष र समन्वयमा आधारित भई प्रयोग गर्ने अभ्यासका लागि तीनै तहका अधिकारीहरु बीच निरन्तर समन्वय र अन्तरक्रिया गरी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहकार्य गर्न आवश्यक हुन्छ ।
- पीडित र प्रतिवादी एकै व्यक्ति भएका कसूर बाहेक पीडित र प्रतिवादी अलग अलग हुने सबै प्रकृतिका कसूरमा क्षतिपूर्तिको कानूनी प्रवन्ध तत् तत् परिच्छेदमा गरिनु पर्ने ।
- चोरीको परिच्छेदमा ३ जना व्यक्ति कसूरमा सम्लग्न हुँदा साथ डाँकाको कसूर हुने कानूनको परिभाषा व्यवहारिक नभएको, कानूनी सिद्धान्त विपरित देखिएको र न्यायोचित नदेखिएको ।
- चोरीको कसूर भएको थाहा पाइ अनुसन्धान गर्ने निकायमा चोर पत्ता लगाई अनुसन्धान कारबाही गर्न र धनमाल चोरबाट दिलाई भराइ पाउन जाहेरी दर्ता गरियो तर चोरेको धनमाल मात्र ६ महिना पछि वेवारिसे अवस्थामा भेटियो वा चोर सहित धनमाल ६ मिहनापछि भेटियो वा चोरको पहिचान मात्र ६ महिना पछि पत्ता लाग्यो अब कसरी कानूनी कारबाही अगाडि बढाउने ? हदम्याद नै नभएका कारण चोर ६ महिना लुक्न सके

अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने यस्तो कानून व्यवहारिक भएन । यसर्थ संहिताका हरेक परिच्छेदमा रहेका हदम्यादका विषयमा पुनरविचार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

- कसूरको घटना थाहा पाएको मानिने, कार्य गरे भएको मानिने, अपराध घटना विरुद्ध उजुरी दिनु पर्ने समय अवधि र कारणका निश्चित आधार कानूनमा नै परिभाषित हुनु पर्ने
- सर्वोच्च अदालतले मुलुकी ऐनको व्याख्या गर्दा अनुसन्धान गर्ने निकायको अधिकारीले थाहा पाएको मितिबाट हदम्याद गणना हुने अभ्यास भएकोमा कानूनमा नै स्पष्ट उल्लेख गर्नु पर्ने ।
- लिखत सम्बन्धी कसूरको परिच्छेद (२५) मा रहेको दफा २८७ को कानूनी व्यवस्था चोरीको परिच्छेदमा समेत कानूनी प्रबन्ध गरिनु पर्ने ।
- चोरीको परिच्छेदको दफा २४२ (१) को खण्ड (ङ) ले के कुन विषय वस्तु र व्यक्तिलाई समेट्न खोजेको हो यकिन नभएकोले प्रष्ट गर्नु पर्ने ।
- परिच्छेद १७ मा रहेको अपहरण तथा शेरीरबन्धक सम्बन्धी कसूर सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा अपहरित व्यक्तिबाट लिएको सम्पत्ति/फिरौति वापतको विगो भराउने विषयमा कुनै कुरा उल्लेख नै नभएको ।
- परिच्छेद १७ मै रहेका दफा २१४ मा मूल कसूरमा हुने सजाय भन्दा थप सजायको हद बढी देखिदा न्यायिक मूल्य मान्यताका आधारमा नमिलेको देखिएको ।
- ठगीको अभियोग लगाई अदालतमा मुद्दा चलेका अभियुक्तको सम्पत्ति तत्काल रोकका नराखे पछि फैसला नै कार्यान्वयन हुन सक्तैन यसर्थ प्रतिवादी र निजका परिवारका नाममा रहेको सम्पत्ति रोकका राख्न सरकारी वकिल कार्यालयमा निवेदन गर्ने गरेको पाइन्छ । तर सम्पत्ति रोकका राख्न सरकारी वकीलले अदालतमा पत्राचार गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था पनि नभएको र रोकका राख्नु पर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था पनि नदेखिएको के कसो गर्ने ?
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिनिरोपण गर्ने अधिकारीले प्रतिवादी कायम भएका जो कोही अभियुक्तका हकमा सजायको छुट दावी लिन र सजायमा छुट दिन मिल्ने देखिदैन । अपराध संहिताले एक पटक सजाय छुट पाइसकेको अभियुक्त, कैद सजाय हुने कसूरमा दोषी ठहर भई कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको अभियुक्त र जुन कसूरमा सजाय छुट माग गरिएको हो सोही प्रकृतिको कसूरमा एक पटक सजाय पाइसकेको अभियुक्तका हकमा अपराध संहिताको दफा ४७ प्रयोग गर्न मिल्ने अवस्था हुँदैन । अपराध संहिताको दफा ४७ को कानूनी प्रबन्धमा फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३३ बमोजिमको मागदावी भएका विषयमा आकर्षित हुने र दुवै संहिता आपसमा तादम्यता कायम गर्ने गरी संशोधन गर्न आवश्यक छ ।

१०. फौजदारी कार्यविधि संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कानून र व्यवहारमा गर्नुपर्ने सुधारहरू

- अनुसन्धान अधिकारीले अपराधको सूचना वा जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेको गुनाशा सुनिएका छन् । जाहेरी दर्ता गर्ने तर अनुसन्धान अगाडि बढाउन कानूनत; नमिल्ने/नहुने जाहेरी जाहेरीलाई तामेली प्रक्रियामा लैजानु पर्छ । जाहेरी दर्ता नभएको कारण रिट क्षेत्रमा प्रवेश गर्नुपर्ने स्थिति निर्मुल गर्नुपर्छ ।

- काल्पनिक, भ्रमपूर्ण, भुद्वा, सूचनालाई आधार र कारण खुलाई प्रहरीले अनुसन्धान प्रतिवेदन पेश गर्न सक्ने र सरकारी वकिलले तामेलीमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । व्यवहारमा यस प्रकारको कार्याविधि पूरा गरी अनुसन्धानबाट निकास दिनु भन्दा शुरूमै सूचना दर्तामा असहज महशुस गर्ने अभ्यास यदाकदा देखिएको छ । यस प्रकारको अभ्यासमा सुधार ल्याउनु पर्छ ।
- संवेदनशील मुद्दाको अनुसन्धान गर्न विशेष टोली गठन गर्न सकिने, त्यस्तो टोलीले सरकारी वकिलको निर्देशन मान्नु पर्ने र सरकारी वकिल समक्ष प्रतिवेदन पेश हुने सहिताको कानूनी प्रबन्ध व्यवहारमा प्रभावकारी नभएकोले प्रभावकारी बनाउनु पर्ने । त्यसका लागि अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलले नै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अनुरोध गर्ने अभ्यास अगाडी बढाउनु पर्ने ।
- अभियुक्तलाई पकाउ गर्नु पहिले अदालतको अनुमति लिनु पर्ने र जरुरी पकाउ पूर्जी दिई पकाउ गरिएको व्यक्तिको हकमा हिरासतमा राख्न अदालतको अनुमति समर्थन एवं स्वीकृति लिनु पर्ने कानूनी प्रबन्ध उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । कानूनको उद्देश्य अनुरूप कार्यान्वयन गर्न सरोकारवाला सबै निकाय सक्रिय हुनुपर्ने ।
- कसूरको प्रकृति अनुसार अभियुक्तलाई २५ दिन र ४० दिन सम्मको अवधी हिरासतमा राख्न सकिने व्यवस्था भएपनि सिघ्र अनुसन्धान गरी धरौट वा तारेखमा छुट्ने मुद्दामा अभियुक्तको स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि पहल कदमी लिने अभ्यास र संवेदनशीलतामा अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारी सक्रिय हुनु पर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकृत समक्ष उपस्थित हुन नसक्ने अभियुक्तको बयान श्रव्य दृष्य सम्वादको माध्यमबाट लिन सकिने सहिताको प्रचलित कानूनी प्रबन्धले अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायनिरोपण गर्ने निकायलाई मात्र होइन समग्र न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुरोको छ । यस कानूनी प्रबन्धलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु भन्दा फरार देखाएर अभियोग दायर गर्ने अभ्यासमा सुधार हुनुपर्ने ।
- हिरासातमा लिइएको व्यक्तिलाई यातना दिएको प्रमाणबाट देखिएमा अन्तरिम राहत पाउने र यातना दिने व्यक्तिलाई विभागीय कारबाही गर्न अदालतले आदेश दिने व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रकारको कानूनी प्रबन्धको दुरुपयोग हुन नदिन कानून कार्यान्वयन गर्ने सबै अधिकारी सचेत हुनु पर्ने ।
- अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धान अधिकृतले विशेषज्ञ वा विशेषज्ञ टोलीको सहयोग एवं राय लिन आवश्यक भएमा सरकारले उपलब्ध गराईदिनु पर्ने हुँदा अनुसन्धान प्रभावकारी बनाउनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । तर व्यवहारमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा लैजाने अभ्यास नहुँदा अनुसन्धानमा सकरात्मक असर देखिएको छैन । अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीले नै सक्रियता देखाउनु पर्ने ।
- प्रहरीले ढायरी राख्नु पर्ने कानूनी प्रबन्ध अभियोजन र न्याय निरोपण गर्ने दुवै निकायले संवेदनशील भई अनुसन्धान अधिकृत समेतलाई सजग बनाउनु पर्नेमा परम्परागत अभ्यासमा सीमित हुँदा प्रभावकारिता देखिएको छैन । अनुसन्धान गर्ने निकाय प्रमुख, अनुसन्धान अधिकृत र अभियोजन अधिकारीले सजगता अपनाउनु पर्ने ।

- अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक देखिएमा महान्यायाधिवक्ताले जुनसुकै विषयमा अनुसन्धान अधिकारी वा निजको विभागीय प्रमुखलाई निर्देशन दिन सक्ने कानूनी प्रबन्धलाई अभै प्रभावकारी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने देखिएको छ। यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहत कार्यालय एवं अनुसन्धान गर्ने निकाय बीच समन्वय प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।
- नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको नेपालमा अनुसन्धान र अभियोजन हुन सक्ने कानूनी प्रबन्धले कसूरको अनुसन्धान अभियोजन र न्यायनिरोपणका चरणमा धेरै जटिलता महसुश भएका छन्। सरकारले विदेशी मुलुकसँगको सहकार्य र समझदारीलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।
- खास किसिमका सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नहुने कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयनमा लैजान हाल फौजदारी कार्याविधि संहितामा तोकिएको विगो कैद तथा जरीवानाको सजायमा पुनरविचर गर्नुपर्ने ।
- महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई अभियोगपत्र संशोधन गर्न सकिने कानूनी प्रबन्धलाई प्रभावकारी बनाउन मातहत सरकारी वकीलहरूले यथा समयमै अनुमतिका लागि पठाउनु पर्नेमा मुद्दा असफल भएपछि मात्र अनुभूत हुने गरेको छ। यसलाई प्रभावकारी बनाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहत जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा परिपत्र गर्नुपर्ने ।
- विदेशमा रहे बसेका अभियुक्तका नाममा पकाउ पूर्जी जारी गर्न वा समात्वान तामेल गर्न हाल विविध समस्या उत्पन्न भएका छन्। दुई देशको समझदारी नभएमा समस्या हुने भएकोले सरकारले विशेष पहल कदमी लिनुपर्ने ।
- जघन्य कसूर गर्ने, अनुसन्धान र मुद्दाको अदालती कारवाहीबाट भागी फरार रहेका अभियुक्त अदालतबाट म्याद तामेल भई अदालतमा हाजिर नभई भागी फरार हुनेका हकमा सरकारका निकायबाट दिइने सेवा सुविधा तथा तोकिएका अधिकारबाट बच्चित हुनु पर्ने कानूनी प्रबन्ध बच्चित गर्न मिल्ने सबै अभियुक्त एवं कसूरदारका हकमा समान हिसावले प्रयोग गर्नुपर्ने ।
- श्रव्य दृष्टि सम्बाद मार्फत साक्षी बुझन सकिने कानूनी प्रबन्धलाई व्यवहारमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन नसक्दता एकातर्फ साक्षीको अनुपस्थितिको आधार देखाई मुद्दा असफल हुने अर्को तर्फ प्रचलित कानूनको पालना गर्नुपर्ने कार्याविधिको पालना नहुने दोहोरो लापरवाहीबाट छुट पाउन श्रव्य दृष्टि सम्बाद मार्फत साक्षी बुझ्ने प्रक्रियालाई सिघ्र प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।
- स. सरकारवादी हुने अनुसूची १ र २ अन्तर्गतका कसूरका पीडित र साक्षीको संरक्षण गर्नु पर्ने भन्ने कुरामा कुनै दुईमत नभएपनि पीडित तथा साक्षी संरक्षणका लागि सहितामा नै विशेष कानूनी प्रबन्ध गरी अन्य कुरा निर्देशिका वा कार्याविधि बनाई लागू गर्नुपर्ने ।
- नेपाल बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझन सकिने कानूनी प्रबन्धलाई प्रभावकारी बनाउन पारस्पारिक कानूनी सहायता ऐन तथा नियमावली बमोजिम गठित समन्वय समितिलाई प्रभावकारी बनाउने केन्द्रीय अधिकारीले आवश्यक विषयहरु औल्याई कानून, न्याय तथा

संसदीय मामिला मन्त्रालय र परराष्ट्र मन्त्रालय समेतबाट विदेशी मुलुकसँगको सहकार्य र समझदारी बढाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने ।

- चोरी भएको धनमाल क्षति पुऱ्याएको अवस्थामा बरामद भएकोमा क्षतिपूर्ति र मर्मत खर्चको दावी लिने कानूनी आधार र कार्यविधिको अभाव रहेकोले कानूनमा प्रवन्ध गर्नुपर्ने ।
- प्रतिवादीले चोरी गरेको धनमाल नाशो मासेको वा हराएको तथ्य स्थापित हुँदा पनि बरामद नभएकै एकमात्र कारणले मुद्दा असफल हुने गरेको कारण कानूनले ति विषयमा कसूर हुने गरी स्पष्ट परिभाषा हुनु पर्ने ।
- ठगी समेतका कसूरका अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का नराखे फैसला कार्यान्वयन हुन सक्तैन त्यसर्थ सम्पत्ति रोक्का राख्न जाहेरवाला र पीडितले जिसवकामा निवेदन दिने क्रम बढेकोले फरार बाहेकका अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का राख्न सरकारी वकिलले अदालतमा दावी लिन सक्ने कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने ।

११. फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कानून र व्यवहारमा गर्नुपर्ने सुधारहरू

- फौजदारी कसूरमा संलग्न कसूरदारहरूलाई दिइने सजाय समन्याय, समानुपातिकता, अपराध निरोधात्मकताका सिद्धान्तमा आधारित छ, छैन भनी पुनरावलोकन गर्नुपर्ने अवस्था आईसकेको र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन २०७४ का कठिपय कानूनी प्रावधान कार्यान्वयनमा आउन नसकी औपचारिकतामा सीमित हुन पुगेको देखिएकोले ऐनका लागू नभएका सम्पूर्ण व्यवस्था अविलम्ब कार्यान्वयनमा ल्याइनु पर्ने, जस्तै; प्यारोल र प्रोवेशन अधिकृतसँग सम्बन्धित व्यवस्था यथाशीघ्र कार्यान्वयन हुनु पर्ने, सामुदायिक सेवा खुल्ला कारागार जस्ता वैकल्पिक कारागार व्यवस्था कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आवश्यक पूर्वाधार, सञ्चालन मापदण्ड र निर्देशिकाहरू बनाइ कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने ।
- अपराध पीडितलाई राहत उपचार र पुनर्स्थापकीय न्यायका मौलिक हक वा कानूनी हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा देखिएका जटिलताको अध्ययन सर्वेक्षण गरी कानूनमा समसामयिक सुधारको आवश्यकता देखिएको छ ।
- महामारीका बखत कारागार र हिरासतमा राखिएका कसूरदार एवं अभियुक्तलाई छुट्टै मानवोचित व्यवहार र प्रबन्ध गर्न सकिने नीतिगत व्यवस्थाको अभाव छ ।
- अपराधका सम्बन्धमा भुठो बोल्ने र छलछाम गर्ने कसूरदारका हकमा सजाय निर्धारण गर्दा फरक दृष्टिकोण र व्यवहार गरिनुपर्ने,
- पीडितले प्रारम्भिक चरणमै आवश्यकता अनुसार अन्तरिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- कसूरदार पत्ता नलागेको अवस्थामा पनि पीडितले राहत एवं क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने,
- कुनै कसूरदारले धैरै जना कसूरदारलाई बचाउन आफूले मात्र कसूर गरेको भनि सविती भएको अवस्थामा सो अपराधका सहभागी पक्ष स्थापित गराउन चुनौती रहेकोले यस्तर्फ ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने,

- जिल्ला अदालतले पीडितको अवस्था अनुसार पीडितलाई मुद्दाको थुनछेक आदेश (पहलो सुनुवाई) का क्रममै तत्काल अन्तरिम पीडित राहत कोषबाट राहत उपलब्ध गराउन आदेश हुने तर मुख्य रजिस्ट्रारको अध्यक्षतामा हुने समितिले पीडित राहत कोषबाट महिनौ वा वर्षौ सम्म रकम निकासा नहुँदा पीडितले तत्काल पाउने न्याय दुरुह बनेकोले यस्तो कार्यशैली तत्काल सच्याउन र कोष सञ्चालनमा प्रभावकारी व्यवस्थापन हुनु पर्ने,
- जन्मकैद हुने मुद्दामा घटि सजाय हुन राय लगायको मुद्दामा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सुनुवाई गर्न नपर्ने दफा (१) को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (ग) को व्यवस्था र दफा १७को उपदफा (२) ले यस्तो मुद्दामा सजाय निर्धारण सम्बन्धी छुट्टै सुनुवाई गर्नुपर्ने भनी गरेको व्यवस्था एकअर्कामा फरक रहेको अवस्थालाई सामञ्जस्यपूर्ण बनाउनुपर्ने ।
- कैद सजायको विकल्प नखोजिने गरी सूचीबद्ध कसूरको प्रकृति लामो भएको कारण सुधारात्मक दण्डका सिद्धान्तहरूको कार्यान्वयनमा जटिलता थपिएको र यसरी Negative list राख्नु कुनै तर्क र विवेकमा आधारित देखिएको नहुँदा विचार गर्नुपर्ने ।
- खण्डे सजाय गर्नु पर्ने (आजीवन कैद र जन्मकैद) कसूरदारलाई त्यसरी खण्ड छुट्ट्याउने आधार कानूनमा स्पष्ट उल्लेख हुनु पर्ने ।
- अदालतले सजाय निर्धारणको पेशी तोकी १/२ दिन भित्रै सजायपूर्वको प्रतिवेदन माग गर्ने तर कार्यचाल्पे उसै बखत पठाउन नसकिने अवस्था रहेकोले प्रतिवेदन १५ दिनको समय राखी माग गर्नुपर्ने र प्रतिवेदन प्राप्त भएको मितिले १५ दिनको समय राखी सजाय निर्धारणको पेशी तोक्ने प्रवन्ध सहित कसूर ठहर भएको २ महिना भित्र फैसला गर्नु पर्ने कानूनी प्रबन्ध हुनु पर्ने ।
- प्रोवेसन तथा प्यारोल अधिकृतको व्यवस्था नहुँदा सम्म सरकारी वकीलले सजाय पूर्वको प्रतिवेदन दिनुपर्ने ऐनको व्यवस्था देखिदा अदालतबाट प्रतिवेदन माग्ने र सरकारी वकीलले दिने काम खास प्रभावकारी नहुँदा प्रोवेसन तथा प्यारोल अधिकृत सिघ्र तोकी प्रतिवेदन लिने प्रबन्ध गर्नुपर्ने ।
- फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ का अधिक दफाहरू राजपत्रमा सूचना प्रकाशन भएपछि लागू हुने भनिएको तर हाल सम्म कानून कार्यान्वयन गर्ने संरचना, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी र कानून कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि समेतको प्रबन्ध नगरिएको हुँदा सिघ्र कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने ।
- कसूर ठहर भएपछि सजाय निर्धारणका लागि आवश्यक पर्ने तथ्य र सबूद प्रमाणको आवश्यकता हुन्छ भन्ने कुरा अनुसन्धानकै क्रममा हेक्का राखी सबूद प्रमाण र तथ्य संकलनमा अनुसन्धानलाई निर्देशन गर्नुपर्ने ।
- अभियोजन गर्दाकै अवस्थामा कसूरको गम्भीरता बढाउने र घटाउने तत्व सम्बन्धी आधार र कारण अभियोग पत्रमा खुलाउनु पर्ने,
- प्राप्त तथ्य प्रमाणबाट सजायमा छुट दिनुपर्ने अवस्था देखिएमा आधार र कारण सहित उपयुक्त सजाय छुटको दावी लिई अभियोजन गर्ने,

- सजाय पूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्दा कसूरदारको कसूरको मात्रा, कसूरमा संलग्नताको घनत्व, कसूर घटनामा कसूरदारको नियत समेतका तथ्यहरूको वस्तुपरक विश्लेषण सहित प्रतिवेदनमा समेट्नु पर्ने ।
- धेरै कसूरदारको संलग्नता रहेको घटनामा प्रतिव्यक्ति प्रमाण, कसूरदारलाई अभियोग कसूर ठहरको स्थिति र कसूरदारको आपराधिक मात्राका आधारमा प्रतिव्यक्ति सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने अवस्थामा सोही अनुरूप सजायपूर्वको प्रतिवेदनमा अलग कसूरदारका हकमा अलग अलग प्यारामा सजाय निर्धारणका लागि व्याख्या विश्लेषण गर्नुपर्ने ।
- कसूर ठहरभएपछि सजाय निर्धारणको अलग सुनुवाई हुने मुद्दामा कसूरदारका विषयमा थप तथ्य र प्रमाण भए अनुसन्धान गर्ने निकायबाट भिकाई प्रतिवेदन साथ प्रस्तुत गर्ने ।
- धेरै जसो कसूरमा कैद र जरिवानाको उपल्लो हद तोकी दण्ड नीति लचिलो बनाइएको हुँदा कसूरको मात्रा र गम्भीरताका आधारमा दण्ड तोकनका लागि अदालत एवं सबै सम्बन्धित निकायमा प्रभावकारी भूमिका खेल्नुका साथै कसूर अनुसार बढि सजाय हुनुपर्नेमा सजायपूर्वको प्रतिवेदनमा सजाय बढी हुनु पर्ने आधार कारण र तथ्यको स्पष्ट र वस्तुनिष्ठ जिकिरको विश्लेषण हुनु पर्ने ।
- सजाय निर्धारणको सुनुवाई सम्बन्धी पेशी स्थगित नहुने भएकोले सजायपूर्वको प्रतिवेदन र बहस पैरवीमा उपस्थित हुनपूर्व तयारी गर्ने ।
- अपराधले पार्ने सामाजिक असर, पीडितलाई पुऱ्याएको क्षतिको मात्रा, कसूरदारको आपराधिक कार्यको मात्रा, कसूरदारको उमेर अवस्था समेतका विषय वस्तुको वस्तुनिष्ठ आधार प्रमाण सहित सुनुवाईमा प्रस्तुति राख्ने ।
- सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको विषयगत अपराध सम्बन्धी कसूरको सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको जानकारी लिनुपर्ने (विषयगत १६ वटा अपराध)

१२. उपसंहार

मुलुकी ऐनलाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी २०७५ साल भाद्र १ गते देखि लागू भएका मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन र ति संहिता अन्तर्गतका नियम निर्देशिकाहरूको निर्माण भई कार्यान्वयन भएको तीन वर्ष व्यतित भई सकेको छ । फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन कार्यान्वयनमा ल्याउनु विशेष उद्देश्य देखिन्छ । फौजदारी कसूरलाई अलग रूपमा स्पष्ट गर्न, विभिन्न विशेष ऐनमा छारिएर रहेका फौजदारी कसूर सम्बन्धी कानूनी प्रबन्धलाई एकत्रित गर्न, विगतमा कसूरको परिभाषाको अभावलाई परिपूर्ति गर्न, साविक मुलुकी ऐनका गोलमटोल, अस्पष्ट, भाषागत जटिलता र कसूरको परिभाषाका अभावलाई संहितामा समेट्न, सारवान र कार्यविधिका विविध विषयलाई छुट्याई अपराध र दण्डका विषयमा मात्र अलग, स्पष्ट कानूनी प्रबन्ध गर्न, न्यायिक कारवाही विधि सम्मत, पारदर्शी, सीघ एवं अनुमानयोग्य बनाउन र समग्रमा फौजदारी न्याय प्रशासन कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउने मूल उद्देश्य देखिन्छ ।

फौजदारी न्याय प्रशासनमा संहिता सम्बन्धी कानून...

फौजदारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने उक्त उद्देश्यमा विगत तीन वर्षमा मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनका के कस्ता कानूनी प्रावधानको कार्यान्वयनको क्रममा व्यवहारमा के कस्ता जटिलता देखिए, कानूनी प्रावधानको उद्देश्य गलत नभएपनि व्यवहारमा उल्लिखित संहिता कानूनको व्याख्या, विश्लेषण, बुझाइ र अभ्यासमा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय र अधिकारी बीच विविधता र अप्पस्टता देखिएका सन्दर्भमा कानून र व्यवहार दुवै विषय सुधार गर्दै लानु पर्ने देखिएको छ। कानून न सदावहार हुन सक्छ न त समाजको गति नै; समाजको गतिसँग तादम्यता राख्ने कानून सजीव र प्रभावकारी हुने हुँदा संहिता सम्बन्धी कानूनहरूमा देखिएका जटिल कानूनी प्रबन्धलाई सरलीकृत गर्न सर्वोच्च अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट व्याख्या विश्लेषण गरी कानून कार्यान्वयन गर्ने हरेक अड्डा अदालत र मातहत निकायका लागि गरिएका परिपत्र, निर्देशन, मार्गदर्शन, मुद्दामा भएका व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तले संहिता कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका लागि एकरुपता कायम गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। संहिता कानूनमा देखिएका कमजोर पक्षहरूलाई संघीय व्यवस्थापिका संसदबाट संशोधन गरी सबलीकरण गर्न आवश्यक देखियो। कानूनको माध्यमबाट फौजदारी न्यायप्रशासनमा प्रभावकारिता बढाउन सरकारले नेपाल बार एशोसियसन, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत लगायतका निकाय र विषय विज्ञहरूको सुभावलाई ध्यानमा राखी माथि उल्लिखित विषयमा संहिता सम्बन्धी कानून परिमार्जन गर्न संशोधन विधेयक अगाडि बढाउन आवश्यक देखिएको छ। निर्जोव कानूनलाई सजीव बनाई कार्यान्वयन गर्ने सरोकारवाला सबै निकायका जिम्मेवार अधिकारीहरूको अठोट र इच्छाशक्ति आजको आवश्यकता हो। यसका लागि सरोकारवाला सबै निकाय बीच संहिता कानूनको उद्देश्य अनुरूप प्रभावकारी एवं एकसमान कार्यान्वयन गर्न प्रभावकारी समन्वय कायम गर्नु महत्वपूर्ण विषय हो।

सन्दर्भ समाग्री

नेपालको संविधान

मुलुकी ऐन, २०२०

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५

फौजदारी कसूर सम्बन्धी नियमावली, २०७५

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) सम्बन्धी नियमावली, २०७५

कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धी नियमावली, २०७५

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट संहिता सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनका सवालमा विभिन्न मितिमा जारी परिपत्र / निर्दर्शनहरू

सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको गुञ्जायस

शम्भु कार्की^१

पृष्ठभूमि

राज्यको ढुकुटीबाट भुक्तानी हुने र जनताको सेवा सुविधासँग सम्बन्धित खरिद नै सार्वजनिक खरिद हो। मूल रूपमा सार्वजनिक खरिद अन्तर्गत निर्माण खरिद, मालसामान खरिद र परामर्शदाता (सेवा) खरिद पर्दछन्। देशको समग्र विकासको आधार सार्वजनिक खरिदको प्रभावकारितामा निर्भर गरिएको हुन्छ। विश्व बैंकका अनुसार Public procurement is a fundamental, crucial component of democratic governance, poverty reduction, and sustainable development^२। सार्वजनिक खरिद मार्फत बजेटको ठूलो हिस्सा खर्च हुने गरेको विश्व बैंकले देखाउछ। Governments around the world spend an estimated US\$9. 5 trillion in public contracts every year, which in many developing countries represents approximately 15–22 percent of GDP^३। नेपालको सन्दर्भमा कूल गाहस्थ उत्पादनको भण्डै २० प्रतिशत एवं वार्षिक बजेटको करिब ६० देखि ७० प्रतिशत रकम सार्वजनिक वित्तको प्रयोग गरी सार्वजनिक निकायहरूबाट मुलुकको हितमा खर्च हुनें^४ देखिएवाट सार्वजनिक खरिदमा आर्थिक पक्ष नै सर्वोपरी हुने भएकोले सार्वजनिक खरिदमा आर्थिक अनियमितता, भ्रष्टाचारको गन्धको गुञ्जायस सधै रहिरहन्छ। विश्व बैंकका अनुसार Voice and Accountability, Political Stability and Absence of Violence/Terrorism, Government Effectiveness, Regulatory Quality, Rule of Law, and Control of Corruption^५ समेत गरी जम्मा ६ वटा Governance Indicators कुनै न कुनै रूपमा सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित रहेका छन्। OECD राष्ट्रहरूमा हुने कूल भ्रष्टाचार मध्ये ५७ प्रतिशत सार्वजनिक खरिदमा हुने^६ भनी OECD ले प्रकाशन गरेको तथ्यले देखाउछ। उक्त तथ्यलाई आधार मान्दा सार्वजनिक खरिदमा विश्वका प्रायः सबै मुलुकमा आर्थिक अनियमितता हुन्छ भन्न सकिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिदको क्षेत्रमा कति प्रतिशत अनियमितता भयो भन्ने तथ्याङ्ग देखिदैन तथापि ठूला प्रकृतिका खरिद प्रायः विवादित भएका समाचारहरू प्रकाशित हुने गरेको पाइन्छ। अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित विषयमा अनुसन्धान गरी धेरै मुद्दाहरू दायर भएका छन्। वार्षिक रूपमा हुने लेखा परीक्षणबाट पनि वेरुजु औल्याईएका छन्। सार्वजनिक खरिदलाई व्यवस्थित, नियमित र भ्रष्टाचारमुक्त नवनाउने हो भने देश विकासले गति लिन नसक्ने मात्र नभई लोकतन्त्र समेत धाराशायी हुन पुग्छ।

^१ सहन्यायाधिवक्ता महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

^२ <https://www.worldbank.org/en/topic/procurement-for-development#1> (हेरिएको मिति २०७८/०८/१७)

^३ Ibid

^४ सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७, पृष्ठ ११

^५ Daniel Kaufmann, Brookings Institution, The Worldwide Governance Indicators, Policy Research Working Paper, available at <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgi.pdf> (हेरिएको मिति २०७८/०८/१७)

^६ <https://www.oecd.org/gov/ethics/Corruption-Public-Procurement-Brochure.pdf> (हेरिएको मिति २०७८/०८/१७)

सार्वजनिक खरिदको परिभाषा

सार्वजनिक निकायले निर्माणकार्य वा मालसामान वा परामर्शसेवा राज्यको कोषबाट प्राप्त गर्नुलाई सार्वजनिक खरिद भनिन्छ । सार्वजनिक खरिदलाई परिभाषा गर्ने क्रममा Public procurement refers to the purchase by governments and state-owned enterprises of goods, services and works^९ भनि उल्लेख गरेको छ । World Bank ले Public procurement is the process of purchasing goods, services or works by the public sector from the private sector^{१०}. भनी परिभाषा गरेको छ । "Procurement" or "public procurement" means the acquisition of goods, construction or services by a procuring entity^{११} भनि UNCTRAL Model law ले परिभाषा गरेको छ, भने सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा "खरिद" भन्नाले सार्वजनिक निकायले यस ऐन वमोजिम कुनै मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवाप्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउने कार्य सम्भनु पछ भनी परिभाषा गरेको छ^{१२} । उपर्युक्त परिभाषाहरूको सारमा राज्यका निकायहरूले राज्यको ढुकुटीबाट भुक्तानी हुने गरी निर्माण कार्य वा मालसामान वा परामर्श सेवा वा अन्य सेवा सार्वजनिक खरिद कानूनको पालना गरी प्राप्त गर्नुलाई सार्वजनिक खरिद भनिन्छ ।

सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५१ (ख) को देहाय (४) मा "सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निःशक्ति, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पँहुच सूनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने" राज्यको नीति रहेको उल्लेख छ भने सोही धाराको खण्ड (घ) को देहाय (४) मा "आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिविधिमा स्वच्छता, जवाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गर्न नियमनको व्यवस्था गर्दै सर्वाङ्गिण राष्ट्रिय विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने" नीति रहेको छ । सार्वजनिक खरिदमा प्रतिस्पर्धा, पारदर्शिता, निष्पक्षता, जवाफदेहिता समेतको सूनिश्चितता कायम गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

छिमेकी राष्ट्र भारतमा There is no comprehensive central legislation exclusively governing public procurement in India. Instead, the public procurement regime comprises a framework of overlapping administrative rules and guidelines, sector-specific manuals and state-specific legislation^{१३} अवस्थामा नेपालमा छुटै UNCTRAL Model law मा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र ऐन वमोजिमको सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ का प्रमुख व्यवस्थाहरू

- सार्वजनिक खरिदलाई खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, ईमान्दारीता, जवाफदेहीता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी

^९ <https://www.oecd.org/gov/public-procurement/> (हेरिएको मिति २०७३।८।१७)

^{१०} <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/03/23/global-public-procurement-database-share-compare-improve> (हेरिएको मिति २०७३।८।१७)

^{११} UNCRITRAL Model Law Article 2(J)

^{१२} सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २(क)

^{१३} <https://www.legal500.com/developments/thought-leadership/public-procurement-in-india-risks-and-challenges-inherent-in-supplying-to-the-government/> (हेरिएको मिति २०७३।८।१७)

- सार्वजनिक खरिदका निर्माण, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा समेतलाई ऐनमा समेटिएको,
- ऐनको पालना गर्नुपर्ने सार्वजनिक निकायको परिभाषा ऐनले नै गरेको,
- सार्वजनिक निकायले ऐन बमोजिमको कार्यविधि प्रतिकूल हुनेगरी गरिएको खरिद बदर र अमान्य हुने व्यवस्था (दफा ३) ले गरेको,
- खरिद कार्य गर्ने गराउने जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुखको हुने व्यवस्था गरेको,
- सिधै खरिद गर्न सक्ने, मौजुदा सूचीबाट खरिद गर्न सक्ने, सिलबन्दी दरभाउ पत्र तथा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय बोलपत्र सम्बन्धी व्यवस्था रहेको,
- सम्भौता हुनु पूर्वको खरिद कारवाहीको सम्बन्धमा सार्वजनिक निकायको प्रमुख समक्ष निवेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको,
- उक्त निवेदन उपर पुनरावलोकन सुन्न सार्वजनिक खरिद पुनरावलोकन समितिको व्यवस्था रहेको,
- खरिद सम्भौता कार्यन्वयनको क्रममा कुनै विवाद उत्पन्न भएमा आपसी सहमतिमा विवादको समाधान गर्नु पर्ने सो नभएमा मध्यस्थताको माध्यमबाट समाधान गर्नुपर्ने गरी विवादको सयन्त्र हुने व्यवस्था रहेको,
- खरिद कार्यको अनुगमन, नियमन र सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न, नमूना बोलपत्र कागजात तयार गर्ने, कालो सूचिमा राख्न लगायतको कामकारवाही गर्न सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय रहने व्यवस्था रहेको,
- केही निश्चित अवस्थामा सार्वजनिक खरिद ऐनको प्रक्रिया अपनाउनु नपर्ने व्यवस्था ऐनमै रहेको ।

सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तहरु

सार्वजनिक खरिदलाई व्यवस्थित बनाई कुनै अनियमितता हुन नदिने सिद्धान्तहरु नै सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तहरु हुन् । OECD को अनुसार Key Pillars of the Principles^{१२} निम्न रहेको छ :

A. Transparency

1. Provide an adequate degree of transparency in the entire procurement cycle in order to promote fair and equitable treatment for potential suppliers.
2. Maximize transparency in competitive tendering and take precautionary measures to enhance integrity, in particular for exceptions to competitive tendering.

B. Good management

1. Ensure that public funds are used in procurement according to the purposes intended.
2. Ensure that procurement officials meet high professional standards of knowledge, skills and integrity.

C. Prevention of misconduct, compliance and monitoring

1. Put mechanisms in place to prevent risks to integrity in public procurement.

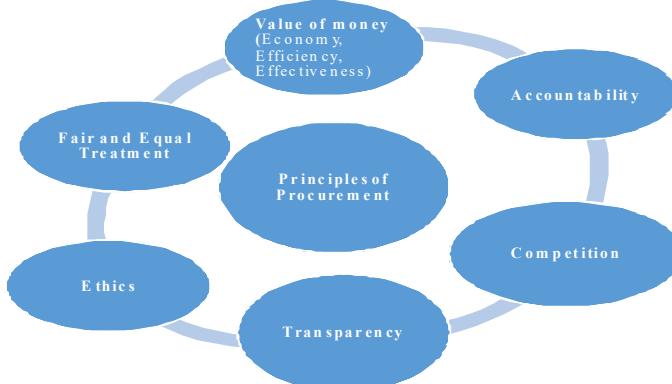
^{१२} <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994520.pdf> (हेरिएको मिति २०७८।०८।१७)

2. Encourage close co-operation between government and the private sector to maintain high standards of integrity, particularly in contract management.
3. Provide specific mechanisms to monitor public procurement as well as detect misconduct and apply sanctions accordingly.

D. Accountability and control

1. Establish a clear chain of responsibility together with effective control mechanisms.
2. Handle complaints from potential suppliers in a fair and timely manner.
3. Empower civil society organizations, media and the wider public to scrutinize public procurement.

OECD राष्ट्रहरूले उजागर गरेजस्तै UNCTRAL Model Law को प्रस्तावनामा उल्लेख भएका Economy, efficiency and competition in procurement and, at the same time, fosters integrity, confidence, fairness and transparency in the procurement process^{१३} सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तको रूपमा लिन सकिन्छ । UNCTRAL Model Law को प्रस्तावनामा उल्लेख भए जस्तै सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएका छन् । पारदर्शिता, खुला पतिस्पर्धा, स्वच्छता, मूल्य सार्थकता, समान अवसर, इमान्दारिता, विना भेदभाव सूचनामा सहज पहुँच, उजुरी तथा पुनरावलोकनको व्यवस्था, पेशाविदता, प्रभावग्राहीता, जवाफदेहिता जस्ता महत्वपूर्ण सिद्धान्त एवं दर्शनमा आधारित भएर विश्वमै सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी ऐन नियम, निर्देशिका, बोलपत्र सम्बन्धी नमूना कागजातहरू बन्ने गर्दछन्^{१४} । समग्रमा सार्वजनिक खरिदका सिद्धान्तलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

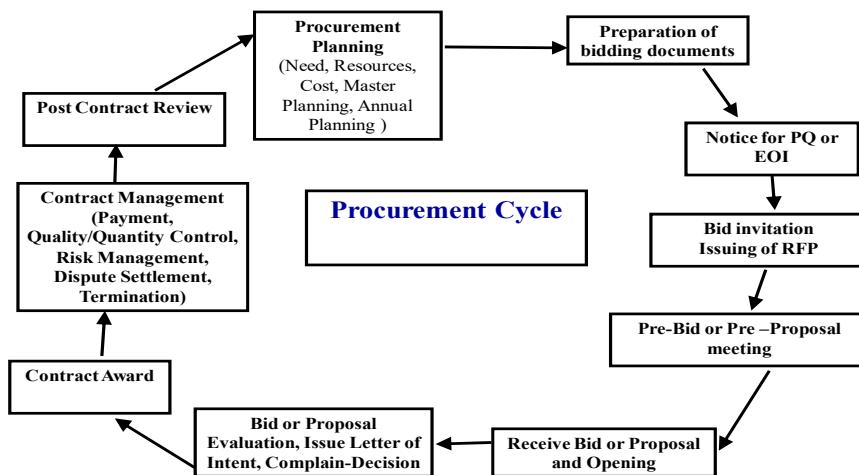

सार्वजनिक खरिदका चरणहरू

सार्वजनिक खरिदको मूल मर्म निर्धारित समयमा गुणस्तरीय र सार्वजनिक निकायले गरेको लागत अनुमान भन्दा पनि कम मूल्यमा प्राप्त गर्नु हो । त्यसरी प्राप्त गर्दा सार्वजनिक खरिदका निश्चित प्रक्रिया अनिवार्य पुरा गर्नु पर्ने हुन्छ । राज्यको तर्फबाट खर्च गर्दा विधि, प्रक्रिया र चरणहरूको अवलम्बन गरेर मात्र गरिनु पर्छ र खर्च गर्ने अधिकारीले जवाफदेहिता बहन गर्नुपर्छ । विधि, प्रक्रिया तथा चरणहरूको अवलम्बन नगरी खरिद गरेमा कानून विपरीतको खरिद हुने मात्र नभई अनियमितता समेत देखिन्छ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले गरेको व्यवस्था अनुसार समग्रमा सार्वजनिक खरिदका चरणहरूलाई निम्नानुसार राख्न सकिन्छ :

^{१३} UNCTRAL Model Law Preamble

^{१४} के सार्वजनिक खरिद ऐन विकासको बाधक नै हो त १, केशव प्रसाद प्रसाद, सार्वजनिक खरिद पत्रिका, २०७५, पृष्ठ-३

सार्वजनिक खरिद व्यवस्थित योजना (Systematic Planning) बाट सम्पन्न गरिन्छ । माथि उल्लेखित चरणहरु मध्ये बोलपत्र आव्हान गर्नु पूर्वको चरणमा खरिदको आवश्यकता, कार्यक्रममा समावेश, श्रोतको प्रत्याभूति, लागत अनुमान, बोलपत्र कागजातका तयारी जस्ता विषय पूरा हुन्छ । बोलपत्र आव्हान भएपछि सम्झौता गर्ने अवस्थासम्म बोलपत्र पेशागर्नु पूर्वको बैठक, बोलपत्र खोल्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, आशयको सूचना जारी गर्ने, कुनै उजुरी आएमा समाधान गर्ने जस्ता विषय पुरा हुन्छ । खरिद सम्झौता भएपछि सम्झौताको कार्यान्वयन सम्झौता बमोजिम गरिन्छ । निर्धारित समयमा सम्पन्न गर्ने, भुक्तानी गर्ने, गुणस्तर कायम गर्ने जस्ता कार्य यही चरणमा गरिन्छ । सार्वजनिक खरिदका प्रत्येक चरण अन्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छन् ।

भ्रष्टाचार

निजी स्वार्थ पुरा गर्न पद र शक्तिको दुरुपयोग नै भ्रष्टाचार हो । Corruption as the abuse of entrusted power for private gain^{१५} । भ्रष्टाचारले राज्य संयन्त्रलाई नकारात्मक दिशातर्फ लैजाने भएकोले भ्रष्टाचार लोकतन्त्र, कानूनी शासन र विकासको विरुद्धमा रहेको हुन्छ । विद्वान Robert Klitgaard ले समस्याको रूपमा रहेको भ्रष्टाचारलाई AIDS संग तुलना गर्दै भ्रष्टाचारलाई formula बाट चित्रण गर्नु भएको छ । उहाँको अनुसार $C = M + D - A$: corruption equals monopoly plus discretion minus accountability^{१६} ।

भ्रष्टाचारलाई सदाचार, नैतिकता र निष्ठा विरुद्धको अपराधको रूपमा पनि चिनिन्छ । Robert Klitgaard ले 1998 मा Formula बाट गर्नु भएको भ्रष्टाचारको परिभाषामा UNDP ले २००४ मा $\text{Corruption} = (\text{Monopoly} + \text{Discretion}) - (\text{Accountability} + \text{Integrity} + \text{Transparency})$ भनी केही परिमार्जन गरेको छ^{१७} । जुन देशमा नैतिकताको स्तर उच्च रहन्छ त्यस्ता देशमा भ्रष्टाचारको अवस्था न्यून रहेको पाइन्छ भने यसको ठीक विपरित जुन देशमा नैतिकताको स्तर न्यून रहन्छ त्यस्ता देशमा भ्रष्टाचारको अवस्था भयावह हुन्छ । DFID ले भ्रष्टाचारलाई Symptom of Failed

^{१५} <https://www.transparency.org/en/what-is-corruption> (हेरिएको मिति २०७८।०३।२४)

^{१६} <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1998/03/pdf/klitgaard.pdf> (हेरिएको मिति २०७८।०३।१७)

^{१७} https://popp.undp.org/UNDP_POPP_DOCUMENT_LIBRARY/Public/FRM_Accountability%20and%20Internal%20Controls_Program%20for%20Accountability%20and%20Transparency.pdf (हेरिएको मिति २०७८।०३।१७)

Governance भनि भनेको छ^{१८} । नेपालमा भ्रष्टाचार अनियन्त्रित रूपमा बढ़दै गैरहेको तथ्याङ्कहरूले देखाउछ । नेपालमा भ्रष्टाचारको विभिन्न स्वरूपहेको र यसैले गर्दा सेवा प्रवाहको स्थितिमा असन्तोष बढाएको छ । साथै सुशासन, सार्वजनिकसेवा प्रवाह र देश विकास प्रक्रियामा नकारात्मक असर पढै गएको छ^{१९} । सबै प्रकृतिको भ्रष्टाचार नियन्त्रण नगरी तथा सुशासन कायम नभई पन्थौयोजनाको ‘समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली’ दीर्घकालीन सोच पूरा हुने अवस्था देखिदैन ।

सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको सन्दर्भ

विश्व बैंक, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय समेतको तथ्याङ्कबाट विश्वका सबै मुलुकहरूले सार्वजनिक खरिदको माध्यमबाट ठूलो धनराशी खर्च गरिरहेका छन् । अर्थतन्त्रको ठूलो हिस्सा ओगटेको सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचार एवं आर्थिक अनियमितताको आभाष रहिरहेको हुन्छ । Public procurement is an operational area with high corruption risks as the large amounts off undsinvolved and the frequently high levels of discretion and bureaucracy provide both incentives and opportunities for rent-seeking behavior. The OECD estimates that the money lost through corruption amounts to between 20 and 25 percent of the procurement budgets. The prime target for corruption is public procurement, where corruption is most pervasive and also has more negative consequences. Corruption forms a driver for efforts to reform public procurement in numerous countries^{२०} । OECD राष्ट्रहरू, Transparency International तथा विश्वबैंकका अनुसन्धात्मक प्रतिवेदन एवं तथ्याङ्कको आधारमा विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूमा सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचार भैरहेको पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा Transparency International को Corruption Perception Index मा विगत १० वर्षको अवस्था^{२१}

Year	Rank	Score
2011	154	22
2012	139	27
2013	116	31
2014	126	29
2015	130	27
2016	131	29
2017	122	31
2018	124	31
2019	113	34
2020	117	33
2021	117	33

Transparency International को Corruption Perception Index अनुसार नेपालमा भ्रष्टाचारको अवस्था उच्च देखिन्छ । सो Corruption Perception Index ले समग्र क्षेत्रको भ्रष्टाचारलाई समेट्ने हुँदा सार्वजनिक खरिद पनि अछुतो रहने अवस्था हुदैन ।

१८ केदारनाथ शर्मा, भ्रष्टाचार, कानून र अद्यतयाः: संक्षिप्त विवेचना, प्रशासन, वर्ष ३७, अंक-३, २०६३, पृष्ठ- ७०

१९ नेपालमा भ्रष्टाचार र सुशासनको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन, २०७५, अद्यतयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, पृष्ठ-१

२० Corruption and Technology in Public Procurement, World Bank Report, April, 2007

२१ <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nz> (हेरिएको मिति २०७८/१०/२१)

अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट दर्ता भएका मुद्दा

नेपालको संविधानको धारा २३९ मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अखित्यारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धान गरी अधिकार प्राप्त अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट विशेष अदालतमा दायर गरेको मुद्दाको सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित भनी विभाजन गरेको आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी र गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको शिर्षक भित्र सार्वजनिक खरिदमा भएको भ्रष्टाचार समावेश भएको देखिन्छ । आयोगको आर्थिक वर्ष २०७३।७४ देखि आर्थिक वर्ष २०७५।७६ सम्मका प्रतिवेदनको आधारमा आयोगले सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी मुद्दा विशेष अदालतमा दायर गरेको तथ्याङ्क निम्नानुसार देखिन्छ :

क्र.स.	आर्थिक वर्ष	कुल मुद्दा संख्या	शिर्षक अनुसारको मुद्दा संख्या	सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित मुद्दा संख्या
१.	२०७३।७४	१५७		
सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी			१८	१
गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको			११	७
२	२०७४।७५	१९४		
सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी			१३	२
गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको			८	३
३	२०७५।७६	३५१		
सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी			३९	१२
गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको			३३	२१
४	२०७६।७७	४४१		
सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी			७५	२१
गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको			३६	२५
५	२०७७।७८	११४		
सार्वजनिक सम्पत्तिको हानि नोकसानी			२०	४
गैर कानूनी लाभ वा हानी पुर्याएको			१२	१०

(ओत: आयोगको आर्थिक वर्ष २०७३।७४ देखि आर्थिक वर्ष २०७५।७६ सम्मका प्रतिवेदनहरुको अध्ययनबाट मुद्दा संख्या एकिन गरिएको)

अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको विगत पाँच वर्षको तथ्याङ्कबाट यस अवधिमा अत्यधिक मुद्दा विशेष अदालतमा दायर भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७६।०७७ मा दायर भएको मुद्दा आयोगको इतिहासमै धेरै भएको मानिन्छ । करिव करिव आधा मुद्दा संख्या घुस रिसवतको देखिएबाट यस अवधिमा घुस रिसवतको रंगेहात मुद्दालाई प्राथमिकता दिएको जस्तो देखिन्छ । रंगेहात समातिएका घुस रिसवत मुद्दा मध्ये सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित समेत देखिएका छन् । मालसामान वा निर्माण कार्य वा परामर्श सेवा खरिद गर्दा व्यवसायी वा उपभोक्ता समूहसँग गैरकानूनी रूपमा राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरुले घुस रिसवत लिने गरेको आयोगले रंगेहात समातिएको मुद्दा दायर गरेबाट देखिन्छ । सार्वजनिक खरिद आफैमा जटिल, विकास निर्माणसँग सम्बन्धित

संवेदनशील भएकोले यस्ता प्रकृतिका मुद्दाको अनुसन्धान गर्न विशेष जनशक्तिको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । साथै लिने दिने दुवै सन्तुष्ट हुने भएकोले उजुरी कम पर्ने अवस्था रहन्छ ।

अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट काठमाडौं महानगरपालिकाबाट भवन निर्माणको लागि आक्हान भएको बोलपत्रको प्राविधिक मूल्याङ्कनको क्रममा गलत लिखत तयार गरी निर्माण व्यवसायी छनौट गरेको भनी पाँच जना विरुद्ध विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको छ^{२२} । त्यसै गरी कृष्ण सामग्री कम्पनी लिमिटेडले खरिद गरेको डि.ए.पी. मल Specification बमोजिमको गुणस्तर नभएको अवस्थामा Specification बमोजिमको छ भनी गलत परीक्षण प्रतिवेदन बनाएको भन्ने समेत आधारमा विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको छ^{२३} ।

अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको विगत पाँच वर्षको वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रेस विज्ञप्ती समेतको आधारमा सार्वजनिक खरिदमा खरिद कार्यको शुरुवातबाट नै अनियमितता भेटिन्छन भने बोलपत्र मूल्याङ्कनको प्रक्रियामा, सम्झौता कार्यान्वयनको प्रक्रियामा तथा Defect Liability Period मा समेत अनियमितता भएको पाइन्छ । मुख्य रूपमा निम्न अवस्थामा अनियमितता भएको भन्ने देखिन्छ:

- बोलपत्र मूल्याङ्कनकै चरणमा गलत प्रतिवेदन तयार गरी ठेकेदार छनौट गरेको,
- कामै नगरी भुट्टा बिल भर्पाई बनाइ भुक्तानी दिने । साना प्रकृतिका सार्वजनिक खरिदमा खासगरी स्थानीय तह, विद्यालयबाट भएका खरिदमा यस प्रकारका भ्रष्टाचार वढी देखिएको छ,
- Performance Bond, Advance payment Guarantee तथा बोलपत्रदाताले पेश गरेको कागजात नै नक्कली हुने,
- वास्तविक काम गरेको भन्दा बढी काम गरेको देखाई भुक्तानी भएको,
- Specification अनुसारको गुणस्तर नभएको,
- भुट्टा कार्यसम्पादन प्रतिवेदन स्वीकर गरेको,
- मुल्य समायोजनमा भ्रष्टाचार हुने गरेको,
- दावी गर्नु पर्ने Performance Bond, Advance Payment Guarantee दावी नगरी फुकुवा गरेको ।

सार्वजनिक खरिदभित्र हुने भ्रष्टाचारलाईनिर्धारण गर्ने चार तत्वहरु

१. निर्वाचन: संघीय वा प्रदेश वा स्थानीय वा जुनसकै तहको राजनीतिक चुनावको खर्चको पारदर्शिता, निश्चित रकम भन्दा बढी खर्च गर्न नपाइने र भएको खर्चको श्रोत पुष्टि गरी खर्च सार्वजनिक गर्नु पर्ने प्रजातान्त्रिक मुलुकका राम्रो अभ्यास हुन । निर्वाचनमा राम्रो नतिजा प्राप्तिको लागि राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारले धैरै खर्च गर्ने र त्यस्तो खर्च जुटाउने जस्ता कार्यहरूले निर्वाचनको स्वच्छतामा प्रभाव पर्न सक्ने^{२४} अवस्था रहन्छ । समित र पारदर्शी निर्वाचन खर्च निष्पक्ष निर्वाचनको मात्र नभई भावी सरकारको भ्रष्टाचार कम हुने महत्वपूर्ण आधार पनि हो । निर्वाचनमा उम्मेदवारहरूले आफ्नो सिमा भित्र रही खर्च गरेका छन त ? सामुहिक अभियानले गरेको प्रतिनिधिसभा निर्वाचन, २०७४ का उम्मेदवारहरूको चुनावी प्रचार

२२ अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, मिति २०७३।०८।२९ को प्रेस विज्ञप्ती

२३ अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, मिति २०७३।०९।१८ को प्रेस विज्ञप्ती

२४ ने.का.प. २०६२, अंक-५, नि.नं. ७५।४१

प्रसार अनुगमन प्रतिवेदन अनुसार बहुसंख्यक उम्मेदवारहरूले तोकिएको खर्च सीमा भन्दाबढी खर्च गरेका र यस्तो बढी गरेको खर्च तोकिएको सीमाभन्दा ३ प्रतिशत देखि १३६ प्रतिशत सम्म बढी रहेको^{२५} देखिदा नेपालको निर्वाचनमा उम्मेदवारहरूले असिमित खर्च गर्दै आएको देखिन्छ। उक्त असिमित खर्चको श्रोत कतै न कतै सार्वजनिक खरिदमा संलग्न भएका वा हुने व्यक्तिमा निर्भर भएको हुन्छ र पछि निर्वाचित भैसकेपछि यसको प्रभाव सार्वजनिक खरिदमा पर्न जान्छ।

- २. नियुक्ति:** सार्वजनिक निकायका प्रमुखको नियुक्ति निष्पक्षता, सक्षमता, व्यवसायिकता र इमान्दारिताको कसिमा उच्च देखिएका व्यक्तिको पारदर्शी किसिमबाट भएन भने यस्ता निकायको अनियमितता धेरै हुन्छ। कुनै डि.जी. वा कार्याकारी निर्देशक वा प्रमुख अनियमित ढंगले ठूलो धनराशी खर्च गरेर वा स्वार्थबाट नियुक्त भएको छ भने उसको प्रमुख उद्देश्य नै आफूले गरेको खर्च उठाउने वा पदको दुरुपयोग गर्नु रहन्छ। यसबाट सार्वजनिक खरिदमा अनियमितता हुन पुर्छ। यसका अलावा राज्यले नियुक्त गर्ने जुनसुकै निकायका पदाधिकारीहरु कुनै स्वार्थ वा आर्थिक चलखेलको माध्यमबाट नियुक्त हुन पुगेमा त्यस्ता निकायहरूले राज्यको वा संगठनको काममा इमान्दारिता देखाउन सक्दैनन जसको प्रभाव सार्वजनिक खरिदमा समेत पर्नु स्वभाविक रहन्छ।
- ३. सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी प्रक्रिया:** राजनीतिबाट निर्देशित तथा खराव प्रमुखको नियुक्ति हुन पुगेमा जस्तोसुकै कानूनी व्यवस्था भएपनि सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाले स्थापित सिद्धान्त बमोजिम काम गर्न सक्दैन। लागत अनुमान देखि नै अनियमितता शुरु हुने, उपभोक्ता समितिको नाममा आफ्ना मान्छेलाई काम दिने, निश्चित ठेकेदार छनौटको लागि Specification नै मिलाउने, प्रतिस्पर्धा सिमित बनाउने, झुट्टा बिल र्भाई र कार्यसम्पादन प्रतिवेदन स्वीकार हुने हुन्छ।
- ४. सार्वजनिक खरिद सम्भौताको कार्यान्वयन:** सम्भौता कार्यान्वयन सार्वजनिक खरिदको महत्वपूर्ण चरण हो। यस चरणमा Quality Control, Quantity Control गर्दै भुक्तानीसम्मका कार्यहरु सम्पन्न हुन्छन। सम्भौतामा उल्लेख भएको भन्दा कम Quality, Quantity लाई स्वीकार गर्ने, Oversight Agencies यस्ता गलत क्रियाकलापमा आँखा चिम्लिने, लामो समयसम्म पेशकी खर्चको दुरुपयोग गर्ने, लामो समयसम्म ठेकेदारको चरम लापरवाही हुँदा पनि कारवाहीको दायरामा नल्याउने, पुनः म्याद थप गरिदिने, अन्ततः मध्यस्थताबाट समेत रकम प्राप्त गर्न सक्ने गरी छिद्रहरु मिलाइदिने काम गरिन्छ।

यसरी यी चार तत्वहरु खराव भएमा राज्यले अथाह आर्थिक व्ययभार त वेहोर्नु पर्छ नै, यसको अतिरिक्त सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने काममा परिमाण अनुसारको काम हुन सक्दैन भने भएको काममा पनि गुणस्तरीयता कायम हुन सक्दैन।

भ्रष्टाचार नियन्त्रणसँग सम्बन्धित संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

- १. संवैधानिक व्यवस्था:** नेपालको संविधानको धारा ५१ को खण्ड (ख) को देहाय ९(४) मा “सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निश्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच

२५ https://www.ifes.org/sites/default/files/following_the_money_2018_nepali.pdf (हेरिएको मिति २०७८/११/१६)

सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने” व्यवस्था रहेको छ, भने सोही धाराको खण्ड (ट) को देहाय (३) मा “राजनीतिक, प्रशासनिक, न्यायिक, सामाजिक लगायत सबै क्षेत्रको भ्रष्टाचार र अनियमितता नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गर्ने” व्यवस्था रहेको छ।

नेपालको संविधानको भाग २१^{२६} मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अखिलयारको दुरुपयोग गरेमा अनुसन्धान गरी अधिकार प्राप्त अदालतमा मुद्दा दायर गर्न अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको व्यवस्था गरिएकोछ।

नेपालको संविधानको भाग २२^{२७} मा सबै संघीय तथा प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी लेखापरीक्षण गर्न महालेखा परिक्षको व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालको संविधानले गरेको धारा ५१ को राज्यको नीतिमा भ्रष्टाचारमुक्त राज्य निर्माण हुने देखिन्छ भने भ्रष्टाचार लागायतका अनियमितता अन्त गर्न संविधानिक निकाय अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र महालेखा परिक्षको व्यवस्था गरी सशक्त बनाएको छ।

२. आवधिक योजना: पन्थी योजनाको प्रकरण ९.१२ मा भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। जस अन्तर्गत सोच “सदाचारयुक्त समाज निर्माण”, लक्ष्य “भ्रष्टाचारजन्य कार्य नियन्त्रण गरी मर्यादित एवं स्वच्छ समाज निर्माण गर्ने”, उद्देश्य “भ्रष्टाचारजन्य कार्य नियन्त्रण गरी सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउनु” रहेको छ। भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि विभिन्न पाँच रणनीतिहरू रहेका छन भने रणनीति अनुसारका १९ कार्यनीतिहरू रहेका छन^{२८}।

३. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९: सर्वसाधारणको सुख, शान्ति र आर्थिक हितको निमित्त समाजमा आर्थिकअनुशासन, नैतिकता र सदाचार कायम राख्न^{२९} भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ।

यस ऐनले सबै पक्षको भ्रष्टाचारको कसूर र सजायको व्यवस्था गरेको छ। सार्वजनिक खरिदमा घुस रिसवत लेनदेन हुने अवस्था रहेकोले घुस रिसवतलाई नियन्त्रण गर्ने यस ऐनको दफा ३ मा राष्ट्रसेवक वा राष्ट्रसेवक हुन लागेको कुनैव्यक्तिले आफ्नो ओहदा वा सो सम्बन्धी कुनै काम गर्न वा गरिदिए बापत वानगर्न वा नगरिदिए बापत वा आफ्नो ओहदा वा सो सम्बन्धी कुनै काम गर्दा कुनै व्यक्तिलाई मोलाहिजा वा अनिष्ट गर्न वा गराइदिए बापत वा नगर्न वा नगराइदिए बापत आफ्नो वा अरु कसैको निमित्त रिसवत लिएमा वा लिन मन्जुरगरेमा रिसवत लिनेलाई वा लिन मन्जुर गर्नेलाई कसूरको मात्राअनुसार कैद र बिगो बमोजिम जरिवाना हुने व्यवस्था गरेको छ।

यस ऐनमा “राष्ट्रसेवकले आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा वा नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई आवश्यक पर्ने कुनै वस्तु वा सेवा खरिद गर्दा वा भाडा वा लिजमा लिदा दिदा वा नेपाल सरकार वासार्वजनिक संस्थाले कुनै ठेकाकपट्टा लिदा वा दिँदा वा नेपाल सरकार वासार्वजनिक संस्थाबाट उत्पादित वस्तु वा सेवा बिकी गर्दा वा भाडा वा लिजमालिदा दिँदा कुनै किसिमको कमिसन, पारिश्रमिक, दलाली दस्तुर, सुविधा वा लाभप्राप्त हुने रहेछ भने त्यस्तो कमिसन,

२६ नेपालको संविधानको धारा २३८ र धारा २३९ मा अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

२७ नेपालको संविधानको धारा २४० र धारा २४१ मा महालेखा परिक्षक सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

२८ विस्तृत विवरणको लागि हेन्दोस, पन्थी योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, पृष्ठ-३१०, ३११, ३१२ र ३१३

२९ भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, को प्रस्तावना

पारिश्रमिक, दलाली दस्तुर, सुविधा वालाभ प्राप्त गरेको मितिले सात दिनभित्र सम्बन्धित कार्यालयमा दाखिला गर्नुपर्नेछ । त्यसरी दाखिला नगरेमा त्यस्तो राष्ट्रसेवकले दफा ३ बमोजिमको कसूरगरेको मानिनेछ र सोही बमोजिम सजाय गरी बिगो समेत जफत गरिनेछ”^{३०} भन्ने व्यवस्था राखी कमिसन लिनेलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

यस ऐनले सार्वजनिक खरिदमा हुने भ्रष्टाचारलाई दफा ८ मा विशेष सम्बोधन गरेको देखिन्छ । उक्त दफामा कुनै राष्ट्रसेवकले आफू वा अरु कुनै व्यक्तिलाई गैरकानूनी लाभ पुऱ्याउने वा नेपाल सरकार वा सार्वजनिक संस्थालाई गैरकानूनी हानि पुऱ्याउने बदनियतले देहायको कुनै काम गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार तीन महिना देखि तीन वर्षसम्म कैद र बिगो खुलेकोमा बिगो बमोजिम जरिवाना गरी बिगो असूल उपर गरिनेछ । बिगो नखुलेकोमा तीन महिना देखि तीन वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैया देखि पचास हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुनेछ^{३१}

- आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्दा वा नर्म तयार गर्दा पुष्ट्याइको आधारविना अस्वभाविक किसिमबाट बढीकाम वा लागत देखाउने,
  - निर्धारित गुणस्तरभन्दा कम गुणस्तरको निर्माण सामग्री प्रयोग गर्ने वा प्रयोग गर्न अनुमति दिने वा त्यस्तो सामग्री प्रयोग भएकोमा निर्धारित गुणस्तरको हो भनी प्रमाणित गर्नेवा स्वीकृत दिने,
  - मनासिव कारण विना निर्माण कार्यको गुणस्तर कम गर्ने, आकार वा रूप परिवर्तन गर्ने वा निर्धारित शर्त तथा मापदण्ड विपरीत निर्माण कार्य गर्ने, गराउने वा त्यस्तो निर्माण कार्यलाई गुणस्तरयुक्त, शर्त तथा मापदण्ड बमोजिम भएको हो भनी प्रमाणित वा स्वीकृत गर्ने,
  - मनासिव कारण विना लागत इष्टिमेट अस्वभाविक रूपमा बढाई संशोधन गरी काम गर्ने/गराउने,
  - झुटा विल/भरपाई बनाई भुक्तानी लिने, दिने वा विलको दोहोरो भुक्तानी लिने दिने,
  - मनासिव कारण विना आवश्यक पर्नेभन्दा अस्वभाविकरूपमा बढी सामान खरिद गर्ने/गराउने,
  - सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको वा सार्वजनिक सम्पत्तिको अस्वभाविक मूल्याङ्कन गर्ने/गराउने,
  - सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति गैरकानूनी रूपमा आफ्नो वाअरुको नाममा दर्ता, भोग चलन गर्ने/गराउने,
  - सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको नाममा कुनै सम्पत्ति धितोलिनु पर्दा त्यस्तो सम्पत्तिको वास्तविक मूल्य भन्दा अस्वभाविक रूपमा अधिक मूल्याङ्कन गर्ने/गराउने,
  - मालसामान खरिद गर्दा गुणस्तरहीन, म्याद नाघेको र अस्वभाविक रूपमा बढी मूल्य तिरी खरिद गर्ने/गराउने ।
४. **सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३:** निश्चित सिद्धान्तको आधारमा प्रक्रिया अवलम्बन गरी सार्वजनिक खरिद गर्नुपर्ने गरी यस ऐनको निर्माण भएको पाइन्छ । यस ऐनमा खरिद कार्यमा हुन सक्ने भ्रष्टाचारको विषयमा खासै उल्लेख भएको पाइदैन तथापि सार्वजनिक खरिदमा हुन सक्ने अनियमिततालाई रोक्न केही विषय भने समेटेको देखिन्छ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को

^{३०} उही ऐनको दफा ६

^{३१} उही ऐनको दफा ८

दफा ६१ मा सार्वजनिक खरिद कार्यमा संलग्न पदाधिकारीहरुको आचरणको व्यवस्था गरेको छ । उक्त आचरणहरु पालना गर्नु सम्बन्धित पदाधिकारीहरुको कर्तव्य हुन्छ । उक्त आचरण अनियमितता हुनबाट रोक्ने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेको उक्त दफामा निम्न व्यवस्था रहेको छ^{३२}:

सार्वजनिक निकायको खरिद योजना तर्जुमा गर्ने, खरिदकारवाही सञ्चालन गर्ने, खरिद सम्झौता कार्यान्वयन गर्ने वा खरिद सम्बन्धी तोकिए बमोजिमको अन्य काम गर्नेकार्यमा संलग्न कुनै पदाधिकारीले देहाय बमोजिमको आचरण पालना गर्नु पर्दछ;

- (क) खरिद कारवाहीमा बोलपत्रदाताको स्वच्छ प्रतिस्पर्धा हुने गरी आफ्नो कर्तव्य निष्पक्ष ढङ्गले पालना गर्ने,
- (ख) खरिद कारवाहीको सञ्चालन सार्वजनिक हित हुने गरी गर्ने,
- (ग) खरिद सम्बन्धमा आफ्नो काम वा आचरण वा व्यवहारबाट स्वार्थ बाहिने कार्य नगर्ने,
- (घ) खरिद कारवाहीको सिलसिलामा आफूले थाहा पाएको बोलपत्रदाताको सम्पत्ति सम्बन्धी जानकारी लगायतका अन्य सबै जानकारी गोप्य राख्ने,
- (ड) आफू पदमा बहाल रहँदाका बखत खरिद कारोबार गरेका व्यक्ति, फर्म, संस्था, कम्पनी र यस्तै प्रकृतिका अन्य कुनै निजी संस्थामा आफू पदबाट अवकाश भएको दुई वर्षसम्म काम नगर्ने,
- (च) आफू संलग्न भएको खरिद कारवाहीमा आफ्ना नजिकका नातेदारहरुले बोलपत्रदाता वाप्रस्तावदाताको रूपमा भाग लिएको जानकारी हुन आएमा आफू भन्दा एक तह माथिको पदाधिकारीलाई तुरुन्त जानकारी दिई त्यस्तो खरिद कारवाहीबाट आफू अलग हुनु पर्ने,
- स्पष्टीकरण: यस खण्डको प्रयोजनका लागि नजिकका नातेदार भन्नाले एकासगोलको पति, पत्नी, बाबु, आमा, छोरा, छोरी, सासू, ससुरा, दाजु, भाइ, दिदी, बहिनी, ज्वाँई, साला, साली वा भिनाजूसम्भनु पर्दछ ।
- (छ) खरिद सम्बन्धी काम कारवाही गर्दा प्रचलित कानून विपरीत हुने काम नगर्ने,
- (ज) भ्रष्टाचारजन्य वा जालसाजीपूर्ण कार्य गर्न वा त्यस्तो कार्यमा संलग्न हुन नहुने,
- (झ) प्रतिस्पर्धाको लाभबाट बच्चित गर्ने गराउने उद्देश्यले बोलपत्र वा प्रस्ताव पेश गर्नु भन्दा अधि वापछि मिलिमतो गर्न वा गुटबन्दीमा संलग्न हुन नहुने ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६१क. मा “तालुक कार्यालय वा अखिलयार प्राप्त निकायले अनुगमन गर्दा सम्बन्धित पदाधिकारीले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा उल्लिखित जिम्मेवारी पूरा नगरेको वाआचरण पालना नगरेको देखिएमा त्यस्ता पदाधिकारी उपर प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारवाहीगर्न अखिलयार प्राप्त अधिकारीसमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसका अतिरिक्त बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताको आचरणलाई सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले निम्नानुसार व्यवस्था गरेको छः^{३३}:

बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताको आचरणः (१) बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेकोनियम, खरिद सम्भौता तथा खरिद सम्बन्धी अन्य लिखितमा उल्लेख भए अनुरूपको दायित्व पालना गर्नु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) को सर्वमान्यतामा प्रतिकूल नहुने गरी बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले खरिद प्रक्रियामा वाखरिद सम्भौताको कार्यान्वयनमा प्रभाव पार्ने मनसायले देहायका कार्य गर्नु वा गराउनु हुँदैनः-

- (क) प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अनुचित प्रलोभन दिन वा सोको प्रस्ताव गर्न,
- (ख) तथ्य बझ्याई वा भुक्याई पेश गर्न,
- (ग) भ्रष्टाचारजन्य वा जालसाजीपूर्ण कार्य गर्न वा त्यस्तो कार्यमा संलग्न हुन,
- (घ) बोलपत्र वा प्रस्ताव सम्बन्धी काम कारवाहीमा कुनै किसिमले संलग्न हुने अन्य प्रतिस्पर्धी बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताको सहभागितामा हस्तक्षेप गर्न,
- (ङ) खरिद कारवाहीमा संलग्न कुनै व्यक्तिको जीउ ज्यान वा सम्पत्ति नोक्सान गर्ने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष धम्की दिने कार्य वा करकापजन्य कार्य गर्न,
- (च) बोलपत्रदाताहरु वा प्रस्तावदाताहरु बीच खरिद सम्बन्धी काम बाँडफाँड गर्ने वा बोलपत्र वा प्रस्तावको मूल्य कृत्रिम वा अप्रतिस्पर्धी तरिकाले कायम गर्ने वा अन्य कुनै तरिकाले सार्वजनिक निकायलाई खुल्ला तथा स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धाको लाभवाट वञ्चित गर्ने उद्देश्यले बोलपत्र वा प्रस्ताव पेश गर्नु भन्दा अधि वा पछि मिलोमतो गर्न वा गुटबन्दीमा संलग्न हुन,
- (छ) बोलपत्र वा प्रस्ताव खोलेको समय देखि बोलपत्र वा प्रस्ताव स्वीकृतिको सूचना नदिँदा सम्मको अवधिमा बोलपत्र वा प्रस्तावका सम्बन्धमा प्रभाव पार्ने उद्देश्यले सार्वजनिक निकायसँग सम्पर्क गर्न वा बोलपत्रको परीक्षण र मूल्याङ्कनमा वा प्रस्तावको मूल्याङ्कनमा कुनै किसिमले प्रभाव पार्नेकार्य गर्न।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ ले गरेको उपरोक्त वमोजिमको राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले आचरण पूर्ण रूपमा पालना गर्ने हो भने सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको वा आर्थिक अनियमितताको गुञ्जायस रहदैन। यसै सन्दर्भमा OECD राष्ट्रहरूले A generic code of conduct for public officials may include^{३४} भनी निम्न आचरणको व्यवस्था गरेको पाइन्छः

- **Serving the public interest:** Public officials are expected to maintain and strengthen the public's trust and confidence in public institutions, by demonstrating the highest standards of professional competence, efficiency and effectiveness, upholding the constitution and the laws, and seeking to advance the public good at all times.

^{३३} उही ऐनको दफा ६२

^{३४} <https://www.oecd.org/governance/procurement/toolbox/search/code-of-conduct-procurement-practitioners.pdf> (हेरिएको मिति २०७८/०९/१७)

- **Transparency and accountability:** Public officials are expected to use powers and resources for the public good, in accordance with the law and government policy. They should be prepared to be accountable for the decisions they make and to justify their official decisions and actions to relevant authority, or publicly, as appropriate in the circumstances.
- **Integrity:** Public officials are expected to make decisions and act without consideration of their private interests. Public service being a public trust, the improper use of a public service position for private advantage is regarded as a serious breach of professional integrity.
- **Legitimacy:** Public officials are required to administer the laws and government policy, and to exercise legitimate administrative authority under delegation. That power and authority should be exercised impartially and without fear or favour, for its proper public purpose as determined by the legislature or the official's organization as appropriate in the circumstances.
- **Fairness:** Public officials should make official decisions and take action in a fair and equitable manner, without being affected by bias or personal prejudice, taking into account only the merits of the matter, and respecting the rights of affected citizens.
- **Responsiveness:** As agents and employees of the elected government, public officials are required to serve the legitimate interests and needs of the government, public organisations, other civil servants, and citizens in a timely manner, with appropriate care, respect and courtesy.
- **Efficiency and effectiveness:** Public officials are required to obtain best value in expenditure of public funds, and efficient use of assets deployed in or through public management, and to avoid waste and extravagance in the use of resources in public programmes and official activities.

भ्रष्टाचार नियन्त्रण सम्बन्धी अन्य कानूनहरू:

- अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८
- न्याय परिषद् ऐन, २०४७
- विशेष अदालत ऐन, २०५९
- सैनिक ऐन, २०६३
- संगठित अपराध नियन्त्रण ऐन, २०७०
- महाअभियोग (कार्यविधि नियमित गर्ने) ऐन, २०५९
- राजश्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४
- सम्पत्ति सुद्धिकरण निवारण ऐन, २०६४
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा अन्तर्राष्ट्रीय प्रतिवद्धता:

भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासचिव: भ्रष्टाचार कुनै एक देशमा मात्र सिमित नभएर विश्वको प्रायः सबै मुलुकमा रहेको छ, फरक यतिमात्र हो कि कुनै राष्ट्रमा भ्रष्टाचार अत्यन्त न्यून रहेको हुन्छ भने कुनै देशमा व्यापक रहेको हुन्छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय महासचिव सन् ४ डिसेम्बर सन्

२००० मा यसको प्रस्ताव नं. ५५/६१ को प्रस्तावबाट भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेज आवश्यक भएको महसुस गरी यस्तो दस्तावेजका सम्बन्धमा वार्ता गर्ने एक तदर्थ समिति गठन गरेको थियो । यसै तदर्थ समितिको २१ जनवरी २००२ देखि १ अक्टोबर २००३ बीचको अवधिमा गरेका विभिन्न सात चरणका वार्ताहरूको परिणाम स्वरूप पहिलो पटक भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासंघ (महासंघ) को मस्यौदा तयार गरियो र सोही मस्यौदालाई संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले ३१ अक्टोबर सन् २००३ मा यसको नं. ५८/४ को प्रस्तावबाट अनुमोदन भई यो महासंघिको पक्ष हुनका लागि सदस्य राष्ट्रहरूलाई खुला गरियो । ८ परिच्छेद र ७१ धारा रहेको यो महासंघिको धारा ६८(१) को प्रावधान अनुरूप महासंघ १४ डिसेम्बर सन् २००५ देखि लागू भएको छ^{३५} । संयुक्त राष्ट्रसंघको सक्रिय सदस्य राष्ट्रको नाताले नेपालले महासंघिलाई २३ फेब्रुअरी सन् २०११ मा अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बनेको छ^{३६} । भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासंघिको धारा ९ मा सार्वजनिक खरिदको सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ:

Public procurement and management of public finances^{३७}

1. Each State Party shall, in accordance with the fundamental principles of its legal system, take the necessary steps to establish appropriate systems of procurement, based on transparency, competition and objective criteria in decision-making, that are effective, inter alia, in preventing corruption. Such systems, which may take into account appropriate threshold values in their application, shall address, inter alia:
  - The public distribution of information relating to procurement procedures and contracts, including information on invitations to tender and relevant or pertinent information on the award of contracts, allowing potential tenderers sufficient time to prepare and submit their tenders,
  - The establishment, in advance, of conditions for participation, including selection and award criteria and tendering rules, and their publication,
  - The use of objective and predetermined criteria for public procurement decisions, in order to facilitate the subsequent verification of the correct application of the rules or procedures,
  - An effective system of domestic review, including an effective system of appeal, to ensure legal recourse and remedies in the event that the rules or procedures established pursuant to this paragraph are not followed,
  - Where appropriate, measures to regulate matters regarding personnel responsible for procurement, such as declaration of interest in particular public procurements, screening procedures and training requirements.
2. Each State Party shall, in accordance with the fundamental principles of its legal system, take appropriate measures to promote transparency and accountability in the management of public finances. Such measures shall encompass, inter alia:
  - Procedures for the adoption of the national budget,
  - Timely reporting on revenue and expenditure,
  - A system of accounting and auditing standards and related oversight,
  - Effective and efficient systems of risk management and internal control, and
  - Where appropriate, corrective action in the case of failure to comply with the requirements established in this paragraph.

^{३५} भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासंघिको कार्यान्वयनसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना-२०६९, पृष्ठ ११

^{३६} Ibid

^{३७} United Nation Convention Against Corruption, Article - 9

3. Each State Party shall take such civil and administrative measures as may be necessary, in accordance with the fundamental principles of its domestic law, to preserve the integrity of accounting books, records, financial statements or other documents related to public expenditure and revenue and to prevent the falsification of such documents.

अन्तरदेशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासचिव: संगठित अपराधिक समूहबाट गरिने गम्भीर प्रकृतिको अपराधलाई संगठित अपराधको रूपमा बुझिन्छ । संगठित अपराधले विश्वलाई नै चुनौती दिइरहेको छ । संगठित अपराध नियन्त्रणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय एकवट्ठता तथा प्रयासहरु जारी रहेका छन् । संगठित अपराध रोकथाम गर्न भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासको फलस्वरूप कार्यान्वयनमा आएको प्रमुख संयन्त्र UN convention against transnational organized Crime, 2000 हो । नेपालले ११ डिसेम्बर २००२ मा यस सन्धिमा हस्ताक्षर गरी २३ डिसेम्बर २०११ मा संसदबाट अनुमोदन भई पक्ष राष्ट्र बनेको छ । सङ्गठित अपराधले त्याएका समस्याहरूलाई समना गर्न/जुधनका निमित अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई अभिवृद्धि गर्न यसले मुख्य भूमिका खेलदछ । यो महासन्धिले अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधका अतिरिक्त घरेलु फौजदारी अपराधको सृजना (सङ्गठित आपराधिक समूह, मुद्रा निर्मलीकरण, भ्रष्टाचार र न्यायको अवरोध) सुर्दर्गी, पारस्पारिक कानुनी सहायता र कानुन कार्यान्वयनमा सहयोगको नविन र विस्तृत ढाँचाको अवलम्बन, राष्ट्रिय निकायहरुको आवश्यक क्षमता निर्माण गर्नका लागि तालिम र प्राविधिक सहयोग अभिवृद्धि गर्ने विषयमा प्रतिवट्ठता व्यक्त गरेका छन्^{३८} । अन्तरदेशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिको धारा ८ मा Criminalization of corruption सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ भने धारा ९ मा Measures against corruption सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ ।

वास्तविकता: भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सुशासन कायम गर्न नेपालको संविधानले नीतिगत रूपमा अत्यन्त राम्रो व्यवस्था गर्नुको अतिरिक्त भ्रष्टाचार सम्बन्धी अनुसन्धान गरी मुद्दा दायर गर्न तथा सार्वजनिक निकायको लेखा परीक्षण गर्न स्वतन्त्र संवैधानिक निकायको व्यवस्था भएको छ । आवधिक योजनामा भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि रणनीति, कार्यनीति तर्जुमा भएका छन् । कानूनहरु प्रयाप्त छन् । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा भ्रष्टाचार निवारणको लागि प्रतिवट्ठता व्यक्त गरी सम्बन्धित सन्धिको पक्ष समेत बनेको छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि संविधान तथा कानून बमोजिम गठित निकायको सक्रियता पनि रहेकै छ । सरकारबाट भ्रष्टाचारमा शुन्य सहनशिलता कायम गरिने प्रतिवट्ठता भएका छन् । यसको अधिकारीहरु दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको मुद्दा दर्ताको संख्या, आयोगको अध्ययन प्रतिवेदनबाट विकास निर्माणको क्षेत्रमा वढी मात्रमा भ्रष्टाचार हुने गरेको देखाएको^{३९} अवस्था, आयोगले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार २०७५ मंसिर मसान्तसम्म सम्झौतामा उल्लेखित अवधिमा सम्पन्न नभएका रूण ठेक्का सम्झौता संख्या १८४८^{४०} देखिएको, नेपालका ठूला भनिएका सार्वजनिक खरिद प्रायः विवादित बनेको, सम्झौतामा तोकिएको अवधिमा काम हुन नसकेको यथार्थको आधारमा नेपालको सार्वजनिक खरिदमा व्यापक

३८ सङ्गठित अपराध सम्बन्धी कानूनको प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन, अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०७४, पृष्ठ २९/३०

३९ नेपालमा भ्रष्टाचार र सुशासनको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन, २०७५, पृष्ठ-६५

४० विस्तृत अध्ययनको लागि हेर्नुहोस, नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालन भएका आयोजनाहरूमा निर्माण कार्यको ठेक्का व्यवस्थापनको अवस्था अध्ययन तथा विलेपण, (२०७५ मार्ग)

अनियमितता हुने गरेको वुभन सकिन्छ । लेखापरीक्षणका क्रममा असुल उपर गर्नु पर्ने बेरुजु औल्याएको रकम सम्बन्धित कार्यालयबाट असूल उपरको लागि प्रयास गर्दा पनि असुल उपर गर्न नसकेकोले सरकारी बाँकी सरह असूल उपरको लागि २०७८ कार्तिक मसान्त सम्मको व्याज समेतको लगतको विवरण सम्बन्धी कुमारी चोक तथा तहसिल कार्यालयको सूचना^{४१} हेर्दा निर्माण व्यवसायी तथा आपूर्तिकर्ताहरुको समेत सूची रहेको देखिन्छ । यसबाट समेत सार्वजनिक खरिदको क्षेत्र अनियमितताबाट ग्रसित छन भनेर वुभन सकिन्छ ।

सार्वजनिक खरिदमा हुने भ्रष्टाचारमा सर्वोच्च अदालतको धारणा:

सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक खरिदसँग सम्बन्धित मुद्दामा दिएका केही दृष्टान्तहरु यस प्रकार छन्:

१. छानविन अधिकृतको प्रतिवेदनले श्री ५ को सरकार विरुद्ध हेम बहादुर मल्ल ठकुरी समेत^{४२} ।
(मुद्दा: दुंगाखानी संचालन गर्न दिई पाउन सक्ने परिमाण भन्दा बढी लकडी उपलब्ध गराई भ्रष्टाचार गरि अछित्यार दुरुपयोग गरेको)

- अभियोग पत्रमा नै दावी नभएको आरोपमा पुनरावेदन पत्र तथा बहस जिकिरमा उठाइएको कुराबाट अभियोग कायम गर्न नमिल्ने,
- मन्त्रीको अधिकार मन्त्रिपरिषद्कै निर्णयबाट मात्र सिमित हुन सक्ने,
- श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट निर्णय नभएको कुरामा मुख्य सचिवबाट निर्देशानुसार भनी लेखिएको पत्रले विभागीय मन्त्रीलाई नियन्त्रण गर्न नसक्ने,
- समान स्थितिका व्यक्तिहरुले कानूनको समान संरक्षण पाउनुपर्ने कुरालाई नकार्न नमिल्ने,
- व्यवस्थापनको लागि भएको निर्णयले मन्त्रीलाई प्रभावित गर्न नसक्ने,
- उद्योगको क्षमता नै निर्धारण नभै कर्ति लकडी उपलब्ध हुँदा बढी परिमाण भयो भन्ने निश्चित गर्न नसकिने,
- सम्झौताको उद्देश्य अनुरूप कुनै व्यक्ति वा पक्षबाट सो कार्यको उल्लंघन हुन्छ भने त्यसको जिम्मेवार उ स्वयं हुन्छ । कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराउने पक्षलाई दोषी करार गर्न नमिल्ने,
- कानून बमोजिम जसले जे गर्नुपर्ने हो सो कार्य कसैले गर्दैन भने त्यस्तो कार्यको लागि अन्य कुनै व्यक्तिलाई सजायभागी बनाउन न्यायको सामान्य सिद्धान्त प्रतिकूल हुने,
- दर्तावाला उद्योगले कच्चा पदार्थ उपलब्ध गर्दा नियम बमोजिमको दस्तुर तिरी लिएकोमा राष्ट्रिय सम्पत्तिको दुरुपयोग हानी नोक्सानी भएको भन्न नमिल्ने,
- रोयल्टी बढाएर उद्योगवालालाई विक्री गर्ने क्रियाले राजश्वमा प्रतिकूल असर नपरेको,
- वादी पक्षले आरोप नै नलगाएको कसुरमा अदालत अग्रसर भै सजाय गर्नु न्यायोचित नहुने,

४१ विस्तृत अध्ययनको लागि हेर्नुहोस, बेरुजु असूल उपर गर्नु पर्ने भनि विभिन्न ६३ जनाको तीनपुस्ते सहित नाम प्रकाशन भएकोमा २७ वटा सार्वजनिक खरिद संग सम्बन्धित छ । Available at M http://www=kumarichowk.gov=np/sarkari-baki=.html (हेरिएको मिति २०७८/१०/१७)

४२ ने.का.प. २०५०, अड्ड ७ निर्णय नं. ४७६७

- आफ्नो कार्यकालमा लकडीको रोयल्टी बढाएर राजश्व वृद्धि गराई श्री ५ को सरकारबाट स्वीकृत कोटा भित्रको मात्र लकडी इजाजत प्राप्त उद्योगवालाहरुलाई मात्र दिन आदेश दिएकोबाट राष्ट्रिय सम्पत्तिलाई हानी पुर्याउने बदनियत थियो वा सो कार्य लापरवाहीपूर्ण कार्य हो भन्न नसकिने,
  - बदनियत र लापरवाही फरक फरक कार्य हुने,
  - आरोप पत्रमा यो यो कार्य बदनियतपूर्ण र अमूक कार्य यस कारण लापरवाहीपूर्ण छ, अथवा भएको भनी तथ्यपूर्ण किटानी दावी नभएको बदनियत र लापरवाही प्रमाणित हुन नसकेको र क्षमता भन्दा बढी परिमाणमा उपलब्ध गराइएको भन्ने कुरा पुष्टि हुन नसकेकोले सो बदनियत र लापरवाहीको आरोप तथ्ययुक्त देखिएन। तथ्ययुक्त आधारको आरोप बेगर अदालतले कसूर कायम गर्नु न्यायसँगत नहुने,
  - विभागीय मन्त्रीले यति परिमाण मात्र लकडी उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था नभएको र मन्त्रीले बढी परिमाणमा लकडी उपलब्ध गराएको भन्ने अभियोग नै कायम रहन नसक्ने भएपछि मन्त्रीको तोक आदेश बमोजिम लकडी उपलब्ध गराएको विषयमा मात्र यी प्रतिवादीलाई कसुरदार मान्न नमिल्ने।
२. श्री कम्प्लेक्स (प्रा.) लि. पोखरा, कास्कीको प्रबन्ध निर्देशक भलकलाल श्रेष्ठको हकमा श्रीमती सविना श्रेष्ठ विरुद्ध अद्वितीय दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, टज्जल, काठमाडौं समेत^{४३} (बन्दिप्रत्यक्षीकरण)
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले स्थानीय निकायलाई समेत सार्वजनिक संस्थाको परिभाषाभित्र समावेश गरेको, आफूलाई गैरकानूनी लाभ पुर्याउने बदनियतले सार्वजनिक संस्था समक्ष गरेको सम्भौताको शर्त पालना नगरेको विषयलाई पनि भ्रष्टाचारको कसूर अन्तर्गत समेटिएको र त्यस्तो कसूरमा संलग्न भनी आरोप लागेको कुनै पनि व्यक्तिलाई उपस्थित गराई अनुसन्धान तहकिकातका सिलसिलामा सोधपुछ गर्न सक्ने समेतको अधिकार अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रदान गरेको पाइँदा निवेदक संलग्न रहेको श्री कम्प्लेक्स प्रा.लि.ले पोखरा उप-महानगरपालिकासँगको सम्भौता बमोजिमको शर्त पालना नगरी रकम हिनामिना गरेको भन्ने विषय पनि भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को क्षेत्रभित्र पर्ने कुरामा विवाद गर्ने अवस्था नदेखिने।
  - भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा कसैको उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारीको आधारमा आयोगले ऐन बमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न वा अन्य कारवाई चलाउन सम्भेद भनी अद्वितीय दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १३(१) ले आयोगको अधिकार किटान गरेको सन्दर्भमा यी निवेदकका हकमा अनुसन्धान तहकिकात गर्न नसक्ने भनी भन्न मिल्ने अवस्था नदेखिदा निजी कम्पनीसँगको संलग्नता भन्ने आधारमा मात्र निवेदक र निजको कम्पनीले त्यसबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था नरहने।

३. ईनोभेटिभ कन्सेप्ट नेपाल प्रा.लि.को तर्फबाट अखित्यारप्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत ऐ.का प्रबन्ध निर्देशक का.जि.का.म. न.पा.वडा नं ३२ बस्ते मनोजकुमार भेटवाल विरुद्ध अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग^{४४} (उत्प्रेषण, प्रतिशेष)
- अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कुनै अधिकारीबाट अधिकारक्षेत्रविहीन कार्य भएमा त्यसलाई सच्चाउने आदेश दिन सक्छ । तर आयोगलाई सुपरिवेक्षकीय (supervisory) अधिकार दिएको मान्न नमिल्ने
  - राज्यका हरेक अङ्ग तथा पदाधिकारीहरूका कामकारवाही क्रियाकलाप कानूनसम्मत हुनुपर्दछ । कोही पनि कानूनभन्दा बाहिर जान सक्दैन । जतिसुकै राम्रो परिणाम आउने काम गरे पनि यदि त्यो काम गर्ने अधिकार छैन अर्थात् नभएको अधिकार प्रयोग भएको छ, भने त्यसले बैधता प्राप्त गर्न नसक्ने
  - तोकिएको अधिकारभन्दा बढी अधिकार कसैले पनि प्रयोग गर्न सक्तैन । प्रस्तावित आकाशे पुल निर्माण संभौतामा भ्रष्टाचार भएको भन्ने नदेखिएको र अधिकार दुरुपयोग भएको भन्ने पनि नदेखिएको अवस्थामा आकाशे पुलको म्भक्षजल को सम्बन्धमा अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले राय दिने वा म्भक्षजल बदल्न लगाउन आदेश गर्न सक्दैन । त्यस्तो आदेश अधिकारक्षेत्रविहीन हुन्छ । क्षेत्राधिकारको अभावमा भएको कुनै पनि कार्यले मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने ।
४. पुनरावेदक प्रतिवादी: जिल्ला पर्सा, वीरगञ्ज उ.म.न.पा. वडा नं. १८ बस्ते ए. के सम्बायर्सको प्रोपाइटर राजेश अधिकारी विरुद्ध प्रतापकुमार श्रेष्ठको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार^{४५} (मुद्दा: फर्निचर खरिदमा भ्रष्टाचार गरेको)
- सामान खरिद गर्दा नगरपालिकाको वोडको निर्णय वा नगर प्रमुखको आदेशाविना खरिद हुन सक्ने कानूनी अखित्यारी नै देखिन्न र त्यसरी खरिद भएको भन्ने पनि छैन । नगरपालिकाद्वारा खरिद गरिएको सामानमा भ्रष्टाचार भएको भए सामान खरिद गर्न आदेश दिने वा अनुमोदनको निर्णय गर्ने मुख्य निर्णयकर्ता पदाधिकारीले नै पहिलो जिम्मेवारी लिनुपर्ने
  - निर्णयकर्तालाई निर्णयका सम्बन्धमा कुनै जिम्मेवार नगराई निर्णय कार्यान्वयन गर्नेलाई मात्र जिम्मेवार बनाउनु न्यायसंगत देखिन्न । निर्णयकर्तालाई आफूले गरेको कार्यको दायित्वबाट उन्मुक्ति वा छूट दिई मातहतका कर्मचारीहरूलाई मात्रै जिम्मेवार बनाउँदा पूरा तवरले इन्साफ हुन नसक्ने
  - एउटै विवादमा फरक फरक रूपमा संलग्न रहेका व्यक्तिहरू मध्ये निर्णय गर्नेलाई पूर्ण उन्मुक्ति दिई निर्णयको कार्यान्वयन गर्नेलाई मात्र बदनियतपूर्ण काम गरेको ठान्नु सरासर अन्याय हुन जान्छ । निर्णय गर्नु र गरेको निर्णयको कार्यान्वयन गर्नु फरक कुरा हो । त्यसमा पनि निर्णयकर्ताले गरेको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने दायित्व बोकेका पदाधिकारीले प्रक्रियागत रूपमा कार्यान्वयनको तहगत प्रक्रिया पूरा गर्ने कार्यसम्म गरेको र भुक्तानी

हुनबाट मौकामा नै रोकेकोबाट यस्तो अध्युरो रूपमा निर्णय कार्यान्वयन गर्नेलाई सजाय गरी निर्णयकर्ताको हकमा विचार हुन नसक्ने स्थिति सिर्जना गर्न कानून र न्यायसंगत नहुने ।

५. अद्वितीयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगका अनुसन्धान अधिकृत डिल्लीरमण आचार्यको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध सुगतरत्न कंसाकार समेत^{४६} (मुद्दाः भ्रष्टाचार)

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले निगमले भुक्तानी दिनपूर्व ऐनसँग बाझिने विनियमको व्यवस्थाको ध्यानाकर्षण गरेको नभै भुक्तानी दिएको महिना दिनपछि पठाएको निर्देशनले भैसकेको भुक्तानीलाई सहयोग गर्न नसक्ने ।
- विमान खरिद गर्ने अभिप्रायले नै रकम पठाएकोमा सार्वजनिक लेखा समितिले खरिद प्रक्रिया रद्द गरेको भन्ने कारणले र प्रक्रिया अघि बढ्न नपाएको भन्ने अभियोग भएपछि जहाज खरिद गर्न त्याउन वा पठाएको रकम फिर्ता प्राप्त गर्ने कुरामा समेत नियन्त्रण गर्न नसक्ने
- प्रतिवादीको कारणले खरिद प्रक्रिया रद्द भएको अवस्थामा बाहेक अन्य कारणले भएको अवरोधको सम्बन्धमा जहाज खरिदसम्बन्धी व्यवस्थापनमा संलग्न व्यक्तिलाई कुनै रूपमा जिम्मेवार बनाउनु युक्तिसंगत देखिन नआउने
- नेपाल वायुसेवा निगम कानूनबमोजिम गठन भएको स्वायत्त संस्था भएकोले उसले आफ्नो व्यावसायिक कारोबार सञ्चालन गर्दा कानूनबमोजिम गर्न सक्ने र त्यस्तो व्यवसायिक कारोबारलाई रोकका गर्न नमिल्ने
- स्वायत्त संस्थाले कानून बमोजिम करार गर्दछ भने त्यस्तो करारको शर्तहरू निर्धारण गर्न, सो परिपालना गर्न र कुनै पक्षले सो करारको परिपालना नगरेमा सोउपर आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नु त्यस्तो कानून बमोजिम संस्थापित संस्थाको स्वाभाविक कानूनी अधिकार हुन्छ । त्यस्तो संस्थाले अन्य कुनै व्यापारिक प्रतिष्ठानसँग व्यापारिक कारोबार गर्दछ भने वा कुनै करारीय अनुवन्धमा सामेल हुन्छ भने त्यो उसको अधिकारको विषय बन्ने
- कस्तो करार गर्ने वा करारको शर्तहरू कस्तो हुनुपर्छ भनी वाह्य जगतले वा करारको पक्ष नै नरहेको वेसरोकारवाला अन्य संस्थाले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने
- जहाज खरिद गर्ने भनिसकेपछि करारका हरेक शर्तका सम्बन्धमा वार्ता गर्न र स्वीकृत शर्त बमोजिम सञ्चालक समितिको निर्णय गराउनु पर्छ भन्न नमिल्ने
- व्यापारिक प्रकृतिको काममा लगाउने तर सरकारी नोकरसाही प्रकृतिको निर्णय प्रक्रिया अवलम्बन गर्न लगाउने हो भने व्यापारिक निपूणता आउनै नसक्ने
- निगम सार्वजनिक चरित्र भएको संस्था भए पनि त्यसको प्रयोजन व्यापारिक प्रकृतिको सेवा प्रदान गर्ने भएको र तदनुरूप व्यापार प्रवर्धन गर्नुपर्ने हुनाले निगमको लागि एकजना सार्वजनिक उद्यमको व्यवस्थापकलाई जो चाहिने अद्वितीयार र लचकता सहितको निर्णय गर्ने प्रावधानको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तो जिम्मेवारी तोकिएको पदाधिकारीले लिएको निर्णयहरूको परिणाम आउन नदिई अग्रीम रूपमा अन्य संस्था वा निकायबाट अवरोध गर्ने हो भने सम्बन्धित निगमको काममा गरिने सीधा हस्तक्षेप अनुचित मात्रै होइन कि आपत्तिजनक समेत हुने

- किटानी संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्था भएमा बाहेक व्यवस्थापिकाको संगठनभित्र तोकिएका समितिहरूले आफ्नो कार्यादेशबमोजिम कार्य गर्दा कार्यपालिका तहका अङ्गहरूमा सिधा हस्तक्षेप हुने गरी आदेश निर्णय गर्ने नभै व्यवस्थापिका अङ्गमार्फत् नै कुनै कुराको निर्देश पठाउनुपर्ने
  - कसैको निजी प्राथमिकता वा अभिरुचिको निर्णयबाट गरिने हस्तक्षेपमा प्रतिविम्बित भयो भने अरुको जवाफदेहिताको पालनाको सुनिश्चितता खोज्ने सार्वजनिक लेखा समिति जस्तो गरिमामय संस्थाको लागि सुहाउँदै हुन नसक्ने
  - करारको कार्यान्वयनको सिलसिलामा सिर्जना हुने हरेक कामको लागि फौजदारी दायित्व बहन गर्ने गरी व्यक्तिगत उत्तरदायित्व बहन हुने विषय बनाउन हुँदैन र त्यसो गर्दा व्यवस्थापन गर्ने हरेक व्यवस्थापकको व्यवस्थापनको निर्णय गर्ने क्षमता नै प्रभावित हुन जाने
  - खराब नियत, वदनियतले अभिप्रेरित भै आफूलाई लाभ र सरकारी निकाय वा सरकारलाई नोक्सानी हुने गरी भ्रष्टाचारमा संलग्न भएको हुन वस्तुतथ्यले प्रमाणित हुनुपर्दछ । अन्यथा देखिन आएमा बाहेक पक्षहरूका वीचमा हुने कारोबारको विषयलाई लिएर भएको सम्भौता र सो सम्भौताको पालना गर्दा अपनाउनु पर्ने विधि र प्रक्रिया अन्तर्गतको करारीय शर्त पालनाको विषयवस्तु भ्रष्टाचारको विषयवस्तु बन्न नसक्ने
  - खराब नियत र भ्रष्टाचारमा संलग्न भएको भन्नलाई वस्तुतथ्यले अन्यथा देखिन आएमा बाहेक हरेक करारीय शर्तमा भ्रष्टाचारको आरोप लगाउन नहुने
  - तर्कसंगत समाधान सम्बन्धित निकायले मौकामा दिन सक्नु पर्दछ । अन्यथा एउटा स्थापित परम्परा वा व्यवसायको सीमाभित्र लिइएको कुनै निर्णयको सम्बन्धमा पर्याप्त र भरपर्दो आधारवेगर गलत नियतकै आरोप लगाउने हो भने त्यस्तो पदाधिकारीको निर्णय क्षमता तथा जोखिम लिने क्षमता घटन जान्छ जसबाट अन्ततः संगठन र समाजले नै नकारात्मक परिणाम भोग्नुपर्ने
  - अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निकायहरूले हमेसा कानूनसंगत र व्यावसायिक हिसाबले सही निर्णय गर्नुपर्ने आमअपेक्षा भए पनि कोही कसैको कुनै निर्णयमा कुनै प्रशासनिक वा होशियारीसम्बन्धी कुनै त्रुटि औल्याउने वित्तिकै त्यसलाई आपाराधीकरण गर्नु वा त्यस्तो गर्ने सोचले बढावा पायो भने अन्ततः सही नेतृत्व लिने व्यक्तिको पलायन हुने खतरा बढेर जाने ।
६. अखिलयार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगको तर्फबाट अनुसन्धान अधिकृत हेमराज भट्टराईको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, डिभिजन कार्यालय, सुर्खेतका तत्कालीन निर्मित डिभिजन प्रमुख विष्णुप्रसाद शर्मासिमेत^{४७} (मुद्दा: भवन र सडक निर्माणमा गरेको भ्रष्टाचार)
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा १४ मा बोलपत्र आह्वानको व्यवस्था गरिएकोछ । दफा १४ हेर्दा बोलपत्र पूर्व योग्यता निर्धारणको प्रस्ताव आह्वानको सूचना राष्ट्रिय स्तरको दैनिक समाचार पत्रमा प्रकाशन गर्नुपर्ने कानूनीव्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यसैगरी बोलपत्र आह्वान भएपछि परेका बोलपत्रहरू मध्ये सबैभन्दा न्यून बोल कबोल गरेको बोलपत्रलाई

दफा २५ बमोजिम मूल्याङ्कन गरी तोकिएको सर्तहरू पूरा भएको देखिए, त्यस्तो न्यूनतम कबोल भएको बोलपत्रलाई सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २७ बमोजिम बोलपत्र स्वीकृति गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधानहरू रहेको देखिने

- ठेकेदार भनिएको प्रतिवादी राजविन्द्र प्रताप सापकोटासमेतसँग मिलेमतो गरीनक्कली र काल्पनिक कागजातहरू तयार गरी जे.भी. को सम्भौता अद्वितयारनामा कम्पनी प्रोफाइल र सोमा भएको दस्तखत छाप लगायतका कागजातहरू अध्ययन नै नगरी ठेकेदारसँग हुनुपर्ने मानव स्रोत साधन, औजार, मेसिन, दुवानी साधन आवश्यक मात्रामा नभए पनि Substantially Responsive भनी लेखी सिफारिस स्वीकृत गरेकाछन्। अनाधिकृत व्यक्तिलाई पेस्की माथि पेस्कीसमेत दिएका छन् भन्ने दावीरहेको छ। मानव स्रोत साधन आवश्यक मात्रामा नभएको भन्ने सम्बन्धमा इन्जिनियरहरूको नेपाल इन्जिनियरिङ काउन्सिलको प्रमाण पत्र पेस गरेको रमेका निकल इन्जिनियरबाट सवारी साधन र उपकरणहरू प्रमाणित गर्नुपर्ने भन्नेकानूनी प्रावधान हाल वहाल रहेको सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावलीले व्यवस्था गरेको देखिएदैन। लिजमा लिएका ट्रक लगायतका सवारी साधनको म्याद समाप्त भए पुनः थप हुन सक्ने अवस्था देखिन्छ। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ कोदफा २५ अनुसार गठित बोलपत्र मूल्याङ्कन समितिले आवश्यक छानबिन र मूल्याङ्कन गरेको र सो समितिले अयोग्य नठहराई स्वीकृतिका लागि सिफारिस गरेको मिसिलबाट देखिन्छ। सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २९ अनुसार सबैभन्दा कमअंक कबोल गरेको बोलपत्रदातालाई सिफारिस गरिएको देखिँदा प्रतिवादीहरूले दावी अनुसारको मिलेमतो गरेको भन्ने नदेखिने
- लिखतहरू बोलपत्रसाथ पेस हुने कागजातहरू हुन्। मैनाचुली/सुरुची जे.भी. का पदाधिकारीले के कस्तो सहिछाप गर्दछन् र प्रेषित कागजातमा भएको सहिछाप आधिकारिक व्यक्तिको हो होइन ? निजहरूको सहिछापसँग मिल्छ, मिल्दैन वा भिड्छ, भिड्दैन भनी कसैको उजुरी नै नपरी बोलपत्रका साथ प्रेषित कागजातहरू मूल्याङ्कन एवं स्वीकृतकर्ताले शाझा गर्ने अवस्था रहैदैन। साथै सबै प्रेषित कागजातहरू नक्कली वा किर्ते हुन् भनी छानबिन गर्नुपर्ने कानूनीव्यवस्था रहे भएको देखिएदैन। प्रेषित कागजातहरू नक्कली हुन् भन्ने तथ्य बोलपत्र मूल्याङ्कन एवं स्वीकृतकर्तालाई तत्कालै थाहा जानकारी हुने अवस्थासमेत रहन सक्दैन। भुक्तानीका हकमा अद्वितयार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले परफरमेन्स वण्ड रोकका राख्न बैंकलाई पत्र लेखेको देखिन्छ। निर्माण सम्पन्न भएको कामको मात्र नापजाँच गरी भुक्तानी दिनुपर्ने जित रकम भुक्तानी दिएको भन्ने तथ्य प्रतिवादी विष्णुप्रसाद शर्माको बयानबाट देखिन्छ। निर्माण सम्पन्न नगराई रकम भुक्तानी दिएको भन्ने अभियोग दावी रहेको देखिएदैन। यसरी निर्माण कार्य सम्पन्न नै नभई रकम भुक्तानी गरेको तथा गुणस्तरहीन काम गराई रकम दिएको भन्ने मिसिल प्रमाणबाट नदेखिँदा नेपाल सरकारलाई गैरकानूनी हानि नोकसानी क्षति र प्रतिवादीहरूले गैरकानूनी लाभ लिएको भन्ने देखिन नआउने।
- E-Bid द्वारा पेस भएको कागजातहरू र बोलपत्र सार्वजनिक खरिद ऐन अनुसार गठित बोलपत्र मूल्याङ्कन समितिले आवश्यक मूल्याङ्कन गरी उपयुक्त ठहर्याएको बोलपत्र स्वीकृतिका लागि पेस गरेको देखिन्छ। सो मूल्याङ्कन समितिले प्रेषित कागजातहरूमा लागेको छाप तथा दस्तखत किर्ते जालसाज हुन् भनी ठहर गरेको देखिएदैन। उक्त मूल्याङ्कन समितिले मूल्याङ्कन गरी आवश्यक कागजातहरू पूरा भएको देखि सिफारिस गरेको

बोलपत्रलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले स्वीकृतगर्ने आशयपत्र राजधानी दैनिकमा प्रकाशित भएकोमा कसैको उजुरीसमेत नपरी ठेक्का स्वीकृत भएको मिसिलबाट देखिन्छ । ठेक्का बमोजिमको काम नै नभएको वा गुणस्तरहीन काम भएको भन्ने अभियोग पत्रमा दावी लिएको छैन । ठेक्का अनुरूपको कार्य सम्पन्न भइसकेको भन्ने मिसिलबाट देखिन्छ । यसरी प्रतिवादीहरूको लापरवाही वा बद्नियतले नेपाल सरकारलाई गैरकानूनी हानि नोक्सानी र प्रतिवादीहरूलाई गैरकानूनी लाभ पुगेको भन्ने नदेखिने ।

- प्रतिवादीको हकमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ११ को समेत दावी लिएको देखियो । उक्त दफा ११ हेर्दा सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाको कागजातमा अनाधिकार वा गैरकानूनी तरिकाले सच्याउने, केरमेट गर्ने, थपघट गर्ने वा हेरफेर गर्नेलाई सजाय हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिले सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थामा रहेको कागजातमा गैरकानूनी रूपमा सच्याउने, केरमेट गर्ने, थपघट गर्ने वा हेरफेर गरी किर्ते गरेको अवस्थामा मात्र दफा ११ बमोजिमको उपर्युक्त कानूनी व्यवस्था आकर्षित हुने हो । यी प्रतिवादी राजविन्द्र प्रताप सापकोटाले सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थामा रहेको कागजातमा उक्त दफा ११ मा उल्लेख भए बमोजिमको काम गरेको नभई छौडै किर्ते कागजातहरू तयार गरेको देखिएकोले उक्त दफा ११ यी प्रतिवादीका हकमा आकर्षित हुने नदेखिने ।
७. अनुसन्धान अधिकृत उद्धवप्रसाद खनालको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध विनयकुमार गामीसमेत^{४८} (मुद्दा: भ्रष्टाचार (सरकारी रकम हिनामिना)

- कार्यालयका पदाधिकारीले जब मन लाग्यो जसरी मन लाग्यो काम गर्ने होइन । कार्यालयमा हुने कामकारवाही एउटा पद्धति र प्रचलनमा आधारितहुन्छ । प्रत्येक कामको कार्यालयमा अभिलेख रहने
  - कुनै योजनाको कामको कार्यालय आफैले अनुगमन र निरीक्षण गर्न सक्तैनभन्ने देखिन्छ भने त्यस्तो आयोजना सञ्चालन गर्न नहुने कुरामा कार्यालय प्रमुख लगायत सबै सचेत रहनुपर्छ । तर योजना स्वीकृत गरेपछि त्यसलाई ऐन नियम बमोजिम सम्पन्न गराउनका लागि जिम्मेवार कर्मचारीहरूले आफ्नो दायित्वलाई इमानदारी पूर्वक निर्वहन गर्नुपर्ने ।
८. अनुसन्धान अधिकृत डिल्लीरमण आचार्यको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध नेपाल प्रहरीकापूर्व प्रहरी महानिरीक्षक ओम विक्रम राणासमेत^{४९} (मुद्दा: भ्रष्टाचार/ सुडान मिसनका APC र सोको स्पर्यर पार्ट खरिद)

- प्रहरी कल्याण कोष सार्वजनिक प्रकृतिको संस्था भएको र उक्त संस्थाको रकम हिनामिनाका सम्बन्धमा अखिलयार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगले अनुसन्धान गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन अनुरूप भ्रष्टाचारमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने नैदेखिन आउने
- सुरक्षा र हातहतियारको खरिद र आपूर्तिसँग सम्बन्धित विषय कुनै व्यक्ति विशेषका बीच हुने विशुद्ध करार नभई नेपाल सरकारको स्वार्थ र हित गाँसिएको विषय हो । यस्तो राज्यको हककितसँग सम्बन्धित करारलाई करार कानूनको दायराभन्दा बाहिर त्याउन नमिल्ने भनी व्याख्या गर्ने हो भने राज्यको हितपराजित हुन गई अन्ततः नेपाल सरकारलाई

अपूरणीय क्षति हुने देखिन्छ । त्यसैले यस्तो नेपाल राज्यको हक हितसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई करार ऐन अन्तर्गत मात्र उपचार खोज्नु पर्छ भन्नु सर्वथा उचित नदेखिने

- प्रहरी कल्याण कोषको रकम लगानी गरी नेपाल सरकार अन्तर्गतको प्रहरी प्रधान कार्यालयले गलत र अनुचित तबरबाट गरेको खरिद सम्झौताको आधारमा नेपाल सरकार, प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई हानि नोक्सानी हुने र ठेकेदारलाई फाइदा हुने स्थिति भयो भने सो कार्यमा संलग्न राष्ट्रसेवक वा व्यक्तिउपर भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५९ को देहाय (ड) मा भएको विशेष व्यवस्था अनुसार कारबाही चलाउन वाधा पर्ने नदेखिने ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक खरिदमा जनताको हितलाई केन्द्रमा राखि राज्यको ढुकुटीबाट खर्च गरिन्छ । राज्यको पूर्वाधार विकास सार्वजनिक खरिदमा नै निर्भर हुने भएकोले देश विकासलाई सार्वजनिक खरिदको कसिमा पनि हेरिन्छ । सार्वजनिक खरिदबाट ठूलो धनराशी खर्च हुने गरेको तथ्याङ्कले देखाएबाट सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचार हुने भ्रष्टाचारको कारण आर्थिक सवलीकरणमा मुलुक पछि पद्दै गैरहेको हुन्छ । सार्वजनिक खरिद निष्पक्ष, भ्रष्टाचार रहित हुनुपर्छ भन्नेमा कसैको दुझ्मत हुन सक्दैन । नेपालमा सार्वजनिक खरिदलाई भ्रष्टाचारमुक्त बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता अनुरूपकै कानूनी एवं संरचनागत व्यवस्था प्रयाप्त मात्रमा भएका छन् । तथापि सार्वजनिक खरिद भ्रष्टाचारमुक्त हुन नसकिरहेको यथार्थता छ । सार्वजनिक खरिदमा हुने भ्रष्टाचारको कारण राज्यको लागानीबाट अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन नसकदा आर्थिक सम्बृद्धिको बाधक बनिहरेको छ ।

सार्वजनिक खरिदको चक्रिय प्रणाली भित्र सम्झौता हुनुपूर्वको अवस्थामा सार्वजनिक निकायले कुनै त्रुटि गरेको वा कानून बमोजिमको कर्तव्य पालना नगरेमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुख समक्ष निवेदन दिन सकिनेऽ० व्यवस्था रहेको छ भने उक्त निवेदन उपर सार्वजनिक खरिद पुनरावलोकन समिति समक्ष निवेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको छै९ । विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायं अवलम्बन गरेर खरिद सम्झौता भैसकेपछि विवाद समाधान गरिने व्यवस्था सम्झौतामा नै शर्त रहेको हुन्छ । यसरी सार्वजनिक खरिद पुनरावलोकन समिति वा मध्यस्थ वा अदालतबाट निरुपण भएका विवादमा Oversight Agencies ले प्रवेश गर्ने अवस्था हुदैन । सार्वजनिक खरिदमा घुस रिसवत लिने दिने धेरै हुने र घुस रिसवतमा दुवै पक्षलाई फाइदा हुने भएकोले यस सम्बन्धी उजुरी अत्यन्त कम पर्ने सम्भावना रहन्छ । लामो समयको अन्तरालमा पर्ने उजुरीबाट गुणस्तर एवं परिमाण पहिल्याउन समेत कठिन हुने भएकोले सार्वजनिक खरिदको अनुसन्धान आफैमा जटिल छ । विकास निर्माणसँग सम्बन्धित अत्यन्त संवेदनशील भएकोले पनि सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी भ्रष्टाचारका धेरै विषय उजागर हुन सकिरहेको छैन ।

सार्वजनिक खरिदलाई भ्रष्टाचारमुक्त बनाई सुशासनको प्रत्यभूति गर्ने उद्देश्यकासाथ कार्यान्वयनमा आएको सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ UNCITRAL Model Law on Public Procurement अनुरूपको रहेको पाइन्छ । ऐनको प्रस्तावनामा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता,

५० सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४७

५१ सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४९

ईमान्दारिता, जवाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गर्ने उल्लेख छ । UNCITRAL Model Law on Public Procurement को प्रस्तावनामा Model Law को उद्देश्य^{५२} निम्न रहेका छन्:

- Maximizing economy and efficiency in procurement,
- Fostering and encouraging participation in procurement proceedings by suppliers and contractors regardless of nationality, thereby promoting international trade,
- Promoting competition among suppliers and contractors for the supply of the subject matter of the procurement,
- Providing for the fair, equal and equitable treatment of all suppliers and contractors,
- Promoting the integrity of, and fairness and public confidence in, the procurement process,
- Achieving transparency in the procedures relating to procurement.

भारतमा सार्वजनिक खरिदलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने कानून General Financial Rules, 2005 रहेको छ । General Financial Rules, 2005 को नियम १६० मा All government purchases should be made in a transparent, competitive and fair manner, to secure best value for money. उल्लेख भएको छ । सोही नियमको नियम १६१ मा MPublic procurement procedure is also to ensure efficiency, economy and accountability in the system भन्ने व्यवस्था रहेको छ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, UNCITRAL Model Law on Public Procurement तथा भारतिय व्यवस्था समेतबाट सार्वजनिक खरिदको क्षेत्रमा अनियमितता नियन्त्रण गर्न सादाचार, नैतिकता, ईमान्दारिता र जवाफदेहिताबाट संभव हुन्छ ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा UNCITRAL Model Law को उद्देश्य प्राप्त गर्ने कानूनको अक्षरश पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । सार्वजनिक निकायका कर्मचारी वा पदाधिकारी र निजी क्षेत्रका व्यवसायीमा निष्ठा, ईमान्दारिता र जवाफदेहिता भएन भने कानूनमा प्रयाप्त मात्रमा व्यवस्था गरेर मात्र पनि अनियमितता एवं भ्रष्टाचार घटाउन सक्ने अवस्था हुदैन ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६१ मा सार्वजनिक खरिद कार्यमा संलग्न पदाधिकारीहरुको आचरण र दफा ६२ मा भएको बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताको आचरणलाई पूर्ण रूपमा पालना हुने हो भने भ्रष्टाचार न्यूनिकरणमा योगदान पुग्छ ।

Transparency International ले सन २००६ मा पहिचान गरेको सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको जोखिम क्षेत्रहरु सबैको लागि महत्वपूर्ण देखिन्छ, जुन सय प्रकार छ:

Public Procurement Corruption risks^{५३}

Phase Number	Phase Description	Risks of corruption
I	Needs assessment phase/ demand determination	<ul style="list-style-type: none"> a. Procurement is not necessary b. Demand is over-estimated c. Procurement is economically unjustified d. “Tagged contract” or procurement planned from a “pre-arranged” contractor
II	Preparation phase/ process design & bid documents preparation	<ul style="list-style-type: none"> a. bidding documents or terms of reference designed to favor a particular provider b. un-necessary complexity of bidding documents used to create confusion to hide corrupt behavior and make monitoring difficult
III	Contractor selection and	<ul style="list-style-type: none"> a. decision makers are biased (bribes, kickbacks or conflicts of interest involved)

५२ Model Law on Public Procurement Preamble

५३ <https://www.transparency.org/en/> (हेरिएको मिति २०७८/८/१७)

	award phase	<ul style="list-style-type: none"> b. Selection criteria are subjective in ways that allow biases to play a role and remain unattended. c. An advantage to a particular bidder is granted through the exchange of confidential information before bid submission or during the clarification period. Clarifications are not shared with all the bidders. d. Confidentiality is abused and extended beyond legally protected information making monitoring and control difficult. e. The grounds for the selection of the winner are not made public (transparency of bid evaluation). f. Excessive (unnecessarily high) price as a result of limited or non-existent competition.
IV	Contract implementation phase	<ul style="list-style-type: none"> a. Winning bidders/contractors compensate bribes and other extra payments with poor quality, defective or different specifications than those contracted. Faulty or sub-specification work execution, requiring early repairs or expensive correction. b. Contract renegotiation or “change orders” introduce substantial changes to the contract, often in small increments that can be decided by site engineer. c. Price increases during execution through “change orders” reflecting changes in specifications or cost increases, facilitated often by collusion between corrupt contractor and corrupt control official. d. False or nonexistent claims are filed. e. Contract supervisors or monitors are “bought” or are not independent and willing to justify false or nonexistent claims. f. Contract renegotiation is allowed or performed introducing substantial changes that render the

Source: (Transparency International 2006, 17-20)

भ्रष्टाचार कुनै एक निकायले मात्र निवारण गर्न सक्ने विषय नभएकोले राजनीतिक नेतृत्व, सबै सार्वजनिक निकाय, भ्रष्टाचारको अनुसन्धान गर्ने निकाय, सशक्त नागरिक समाज, अदालत सबैको सहयोग आवश्यक हुन्छ । OECD राष्ट्रहरूले सार्वजनिक खरिदमा अनियमितता रोक्न बनाएको Code of Conducts विश्वका सबै मुलुकहरूको लागि अनुकरणीय भएको छ । नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचार हुनु भनेको इमान्दारिता र जवाफदेहितामा स्थलन हुनु हो । तसर्थ, राजनीतिक, प्रशासनिक, न्यायिक, नीजि सबै क्षेत्रमा निष्ठा, इमान्दारिता र जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्दै Transparency International ले पहिचान गरेको सार्वजनिक खरिदमा भ्रष्टाचारको जोखिम क्षेत्रहरूको नियमित अनुगमन हुन आवश्यक देखिन्छ ।

मुद्राको अनुसन्धानमा बारम्बार दोहोरिने त्रुटि र सुधारका लागि सरकारी वकीलको भुमिका

पुण्यप्रसाद पाठक^१

विषय प्रवेश

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसुची-१ अन्तर्गतका मुद्राको अनुसन्धान सम्बन्धित प्रहरी अधिकृतहरूबाट हुने^२ र अनुसुची-२ अन्तर्गतका मुद्राहरूको अनुसन्धान गर्न कानूनमा कुनै अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको अधिकृतस्तरको कर्मचारीबाट हुने^३ साथै अनुसुची १ र २ अन्तर्गतका मुद्राहरूमा अनुसन्धानका क्रममा सरकारी वकीलको निर्देशनात्मक भुमिका रहने व्यवस्था^४ उक्त संहिताले गरेको पाइन्छ।

कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार मानिने छैन र कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको पाइन्छ^५। अभियोजनात्मक प्रणाली अपनाउने विश्वका जुनसुकै मुलुकमा यी प्रावधानहरूलाई अभियुक्तका आधारभूत अधिकारका रूपमा मान्यता दिइन्छ। फौजदारी मुद्रामा शंकारहित तबरले कसूर प्रमाणित गर्ने भार अभियोजनकर्तामा रहने, शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउने, अनुसन्धानमा भएको त्रुटिको फाइदा अभियुक्तले पाउने जस्ता सिद्धान्तहरु फौजदारी न्याय प्रणालीका आधारभूत सिद्धान्तहरु हुन्। तसर्थ, मुद्राको अनुसन्धानमा हुने सामान्य जस्ता लाग्ने त्रुटिहरूले पनि मुद्राको सफलतामा गम्भीर असर पार्दछ। अभियुक्तले सफाई पाउछ। अन्ततः फौजदारी न्याय प्रणाली आफ्नो उद्देश्य पुरा गर्न सक्षम हुँदैन। त्रुटिहित अनुसन्धान गर्ने प्रथम दायित्व अनुसन्धान अधिकृतको हो तर मुद्राको अनुसन्धानमा निर्देशनात्मक भुमिकामा रहने सरकारी वकील पनि यो दायित्वबाट टाढा रहन सक्दैन। अपराधको वस्तुगत र प्रक्रियागत अनुसन्धान नै फौजदारी न्याय प्रणालीको सफलताको आधार स्तम्भ हो। अपराधको अनुसन्धानमा नै कमीकमजोरी भएमा फौजदारी कानून जितिसुकै उच्च स्तरको भए पनि वा अभियोजन वा बहस पैरवी जितिसुकै राम्रो भए पनि मुद्राले आशातित सफलता प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था रहदैन। त्यतिमात्र होइन, हामीले अपनाएको अभियोजनात्मक प्रणालीमा मुद्राको अनुसन्धान सफलतापूर्वक गरियो, वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणहरु संकलन गरियो तर अनुसन्धानमा कार्यविधिगत त्रुटिहरु भए भने पनि त्यसको फाइदा अभियुक्तले पाउने अवस्था रहन्छ।

१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय हाल अ.दु.अ.आ

२ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४को दफा ८ (१)

३ ऐ.दफा ८(७)

४ ऐ.दफा १०(३) (४), दफा २६, दफा २७ र दफा ३१(४)

५ नेपालको संविधान, धारा २० (५) (७)

प्रस्तुत लेखमा विभिन्न विषयका मुद्दाको अनुसन्धानमा बारम्बार दोहोरिने, हेर्दा सामान्य जस्ता लाग्ने तर मुद्दामा गम्भीर प्रतिकूल असर पार्ने त्रुटिहरु र उक्त त्रुटिहरुलाई दोहोरिन नदिन सरकारी वकीलले खेल्नुपर्ने भुमिकाका सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ ।

अनुसन्धानमा बारम्बार दोहोरिने त्रुटिहरु

१. घटनास्थल मुचुल्का, घटनास्थल तथा लाशप्रकृति मुचुल्का तथा बरामदी/खानतलासी मुचुल्का गर्दा दोहोरिने त्रुटिहरु

(क) उल्लिखित मुचुल्काहरुको १ वा २ नं. महलमा दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण भन्ने व्यहोरा रहेको हुन्छ । धेरैजसो अवस्थामा उल्लिखित मुचुल्काहरु वारदात भएको जानकारी हुनसाथ, जाहेरी दरखास्त नपर्दै वा मौकामै गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी जाहेरी दरखास्त पूर्व वा मौकामै मुचुल्का गर्दा जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण भन्ने महल खालि राख्ने र पछि जाहेरी दरखास्त वा प्रतिवेदन परेपछि सोही व्यहोरा लेख्ने गरिएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी वा ईजलास आफैले पनि मुचुल्काहरु मौकामै वा मुचुल्कामा उल्लिखित मितिमा गरेको नभई जाहेरी दरखास्त परेपछि सम्बन्धित स्थानमा नगर्ई पहिलेको मिति राखि बनाइएका बनावटी मुचुल्का हुन् भनि प्रश्न उठाएमा सरकारी वकीलले जवाफ दिने ठाँउ नरहने र त्यसको प्रत्यक्ष फाइदा प्रतिवादीले प्राप्त गर्ने अवस्था रहन्छ । तसर्थ, जाहेरी दरखास्त नपर्दै गरिएका मुचुल्काको दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण भन्ने महलमा के कुन सूचनाको आधारमा (लिखित, मौखिक, टेलिफोन वा अन्य) उक्त वारदातका सम्बन्धमा जानकारी भएको हो सो व्यहोरा उल्लेख गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(ख) उल्लिखित मुचुल्काहरु गर्दा त्यस्तो ठाउँमा तत्काल उपलब्ध कमितिमा दुईजना स्थानीय व्यक्ति र स्थानीय तहका एकजना सदस्य वा त्यस्तो सदस्य उपलब्ध नभए कुनै सरकारी कार्यालयको एकजना कर्मचारीलाई रोहवरमा राख्नु पर्ने^६ बाध्यात्मक व्यवस्था भएकोमा धेरै मुद्दाहरुमा स्थानीय व्यक्तिहरु कमितिमा सोही वडाका राख्नु पर्नेमा नराखी अन्यत्रबा राख्ने गरिएको, स्थानीय तह (गाउँपालिका वा नगरपालिका) का सदस्य नराखी वार्ड सदस्य राख्ने गरिएको वा स्थानीय तहका सदस्य वा कुनै सरकारी कार्यालयको कर्मचारी पनि रोहवरमा नराखी मुचुल्का गर्ने गरिएको पाइन्छ । लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ मा उल्लिखित व्यक्तिहरु रोहवरमा राख्न सम्भव नभएमा कमितिमा दुईजना औषध नियन्त्रण अधिकारी वा कमितिमा दुईजना प्रहरी सहायक निरीक्षक दर्जासम्मको प्रहरीको रोहवरमा मुचुल्का गराउन सक्ने व्यवस्था^७ रहेपनि सो कार्यविधि समेत पुरा गर्ने गरिएको देखिदैन । सर्वोच्च अदालतबाट अनधिकृत अधिकारीबाट भएको खानतलासी मुचुल्काले कानुनी मान्यता पाउँछ भन्न नमिल्ने । कानूनले जे जाति मान्छेलाई साक्षी राख्न भनेको छ त्यो भन्दा कम साक्षी राक्न नमिल्ने^८ सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ । त्यसैगरी अर्को मुद्दामा कुनै वस्तु बरामद भएको हो वा होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नु पर्दा बरामदी मुचुल्काको प्रसंग आउँछ । बरामदी मुचुल्का बरामद भएको तथ्यलाई सावित गर्नको लागि बनेको प्रमाण हो । बरामद भएको तथ्यमा विवाद भएको अवस्थामा

६ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४को दफा १९ (२)

७ लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन २०३३को दफा ८ (२)

८ ने.का.प. २०४७, अंक ५ नि.नं. ४९४२

बरामदी मुचुल्काको सत्यता जाँचिने हुँदा बरामदी मुचुल्का तयार हुँदा रीत बेरीत के भयो भनी हेरिने अवस्था आउने भन्ने सिद्धान्त^{१०} समेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

- (ग) खानतलासी लिँदा प्राप्त भएको कसूरसँग सम्बन्धित वस्तुको विवरण, त्यस्ता वस्तु पाइएको ठाउँ र अवस्था खुलाई खानतलासी लिने कर्मचारीले दुई प्रति मुचुल्का तयार गरी एक प्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिई एक प्रति मिसिलमा सामेल राख्नु पर्ने^{१०} कानुनी व्यवस्था रहेतापनि एक प्रति मुचुल्का सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाएको भरपाई सायदै कुनै मिसिलमा राखिएको पाइन्छ । बरामदी भएको कुरामा प्रतिवादी वा अन्य कोही इन्कारी भएमा सो भरपाई इन्कारीलाई खण्डन गर्ने महत्वपूर्ण प्रमाण भएता पनि सो तर्फ अनुसन्धानकर्ताको ध्यान पुगेको देखिदैन ।
- (घ) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, दसी प्रमाण, अभियुक्त वा अन्य कुनै व्यक्ति कुनै ठाउँमा छ भन्ने कुरा शङ्खा गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन र त्यस्तो लिखत वा दसी प्रमाण बरामद गर्न सक्ने साथै खानतलासी गर्न त्यस्तो ठाउँमा प्रवेश गर्नुअघि अनुसन्धान अधिकारीले सम्बन्धित घरधनी वा व्यक्तिलाई आफ्नो समेत तलासी दिनु पर्ने^{११} भन्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । बरामदी/खानतलासी मुचुल्काको^{१२} ढाँचाको २ नं. महलमा खानतलासी गर्ने अधिकारी वा कर्मचारीको अग्रिम तलासी लिनुपर्ने भए सो लिएको विवरण भन्ने समेत उल्लेख भयको पाइन्छ । धेरैजसो बरामदी/खानतलासी मुचुल्कामा खानतलासी गर्ने अधिकारी वा कर्मचारीको यस किसिमले तलासी लिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गर्ने गरिएको पाइदैन । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादी वा अन्य सम्बन्धित व्यक्तिले प्रहरीले कहाँ र कसरी बरामद गर्योस, हामीबाट उक्त लिखत वा दसी प्रमाण बरामद भएको होइन भनी जिकिर लिन सक्ने अवस्था एकातर्फ रहन्छ, भने अर्का तर्फ कानुनी प्रक्रिया नपुर्यारई गरिएको बरामदी/खानतलासी मुचुल्का सधै प्रश्नको घेरामा रहन्छ ।
- (ङ) तत्कालै गर्नु पर्ने खानतलासी बरामदी मुचुल्कालाई केवल औपचारिकता पूरा गर्नका लागि ढिला गरी गरिन्छ । उदाहरणको लागि कुनै व्यक्तिवाट लागू औषध बरामद भएकोमा उक्त लागू औषध कहाँबाट प्राप्त भएको हो भन्ने तुरुन्त सोधी कागज गराई प्राप्त भएको स्थान वा व्यक्तिको शरीर तुरुन्त खानतलासी गर्दा अनुसन्धानको अपेक्षित परिणाम प्राप्त हुनेमा विरलै यसरी अनुसन्धान गरिएको पाइन्छ । आफुले लागू औषध विक्री गरेको मानिस पकाउ परेको थाहा हुनसाथ आफुसँग भएको लागू औषध अन्यत्र लैजाने, लुकाउने वा नष्ट गर्ने अवस्था रहन्छ भन्ने सामान्य समझको जोसुकै मानिसलाई थाहा हुनेमा हप्तौपछि लागू औषध विक्री गर्ने भनी पोलिएको व्यक्तिको शरीर, घर वा सबारी साधन खानतलासी गर्नुले औपचारिकता निर्वाह बाहेक कुनै उपलब्धि हासिल हुने अवस्था रहन्न ।
- (च) कतिपय अवस्थामा एउटा वारदातमा एक भन्दा बढी घटनास्थल रहेका हुन सक्छन् । उदाहरणको लागि ज्यान सम्बन्धी वारदातमा प्रतिवादीहरु र मृतक भेट भएको वा भगडा

९ ने.का.प. २०७२, अंक द नि.नं. ९४५५

१० मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता २०७४को दफा १८ (६)

११ ऐ. दफा १८ (१) र (४)

१२ ऐ. अनुसुची १३

भएको स्थान, मृतकलाई कुटपिट गरेको वा मारेको स्थान, लाँश फालेको स्थान, लाँश बरामद भएको स्थान आदि । एउटा बारदातमा एक भन्दा बढी घटनास्थल रहेका अवस्थामा यथासिद्ध लगातार वा एकैसाथ घटनास्थल मुचुल्का वा घटनास्थल तथा लाश प्रकृति मुचुल्का वा बरामदी/खानतलासी मुचुल्का गर्दा मात्र अपेक्षित प्रमाण प्राप्त हुन सक्नेमा धेरैजसो मुद्राको अनुसन्धान यसरी गरिने गरेको देखिदैन ।

- (छ) खानतलासी/बरामदी मुचुल्का गर्दा कतिपय अवस्थामा धेरै चिजबस्तुहरूको बरामद गर्नु पर्ने अवस्था रहन्छ, छपाइको ढाँचामा रहेको स्थानमा बरामदी चिज वस्तुहरूको नाम, किसिम, प्रकार, संख्या आदि अटाउन नसक्ने अवस्था पर्न जान्छ । यस्तो अवस्थामा बरामदी चिज वस्तुहरूको नाम, किसिम, प्रकार, संख्या आदिको विस्तृत विवरण उल्लेख गरी अर्को पानामा क्रमशः लेख्न सकिनेमा अस्वभाविक रूपमा छोटकरीमा, साना वा माथिल्ला हरफका अक्षरहरू स्वभाविक किसिमका तर तलका हरफका अक्षरहरू साना र पछि थप गरेको होकी भनि भान पर्ने किसिमका वा खाँदेर बुझ्ने मुस्किल हुने गरी लेख्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यस्ता किसिमका मुचुल्काबाट एक त बरामदी चिजबस्तुको यथार्थता भल्कैदैन भने अर्कोतर्फ यस्ता मुचुल्कामा प्रतिवादीको तर्फबाट स्वभाविक रूपमा प्रश्न उठाइन्छ ।
- (ज) खानतलासी/बरामदी मुचुल्का गर्दा बरामद भएका चिजबस्तुहरूको संख्या अंकमा मात्र लेख्ने, अक्षरमा नलेख्ने, अंक केरमेट गर्ने, सच्चाउने गरिएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा यति ठुलो परिमाणमा चिजबस्तुहरू बरामद नै भएको होइन भनी प्रतिवादीको तर्फबाट जिकिर लिने गरिएको पाइन्छ । जस्तै, ९३ सेट अर्थात २७९ एम्पुल लागू औषध बरामद भएकोमा अक्षरमा नलेखिएको कारणबाट प्रतिवादीले मबाट ९सेट अर्थात २७ एम्पुल मात्र लागू औषध बरामद भएको हो भनी जिकिर लिन सक्ने, संख्यालाई अक्षरमा नलेखिएको कारणबाट प्रतिवादी बरामदी मुचुल्काको रोहबरमा बसेको कारणले मात्र निजको सो जिकिरलाई अन्यथा भन्न नसकिने र अदालतले समेत अन्तिमका अक्षरहरू पछि थपिएको भन्ने कुरामा सजिलै विश्वास गर्नसक्ने अवस्था रहन्छ ।
- (झ) अनुसूची १ वा २ अन्तर्गतको कुनै कसूरको अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन र त्यस्तो लिखत वा दसी प्रमाण बरामद गर्न सक्ने^{१३} र खानतलासी लिँदा प्राप्त भएको कसूरसँग सम्बन्धित वस्तुको विवरण, त्यस्ता वस्तु पाइएको ठाउँ र अवस्था खुलाई खानतलासी लिने कर्मचारीले मुचुल्का तयार गर्नु पर्ने^{१४} कानुनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । विशेषतः नेपाल भारत सिमा क्षेत्रमा लागू औषध, हातहातियार, भन्सार छलि ल्याइएका विभिन्न मालसामानहरू, अवैध मालसमानहरू र यस्ता मालसामानहरू ओसारपसार गर्ने व्यक्तिलाई सशस्त्र प्रहरी बलको सशस्त्र प्रहरी कर्मचारीहरूले समेत नियन्त्रणमा लिन सक्छन्^{१५} । यस किसिमका धेरैजसो मुद्राहरूमा यस्ता मालसामान र व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिई सशस्त्र प्रहरी बलको सम्बन्धित कार्यालयको पत्रसाथ सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा बुझाउने र उक्त कार्यालयमानै त्यस्ता मालसामानहरू बरामद गर्ने र नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई पकाउ पुर्जी दिने गरिएको

१३ ऐ. दफा १८ (१)

१४ ऐ. दफा १८ (६)

१५ सशस्त्र प्रहरीएन २०५८, दफा ६(१)(छ) र (ट) र दफा २४(२)

पाइन्छ । वरामद गर्ने यो प्रक्रिया माथि उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको मकसद भन्दा फरक रहेको देखिन्छ । तसर्थ मुद्राको अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त अधिकारीले त्यस्ता अबैध मालसामानहरु र ओसारपसार गर्ने व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिइएको स्थानमानै गई सशस्त्र प्रहरीका अधिकृतलाई समेत रोहवरमा राखी सामानहरु वरामद गर्नु रओसारपसार गर्ने व्यक्तिलाई पकाउ पुर्जी दिनु कानून सम्मत हुने देखिन्छ ।

(२) व्यक्ति सनाखत गराउदा दोहोरिने त्रुटिहरु

सनाखत गराउँदा सनाखत गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई देख्न र हेर्न नपाउने ठाउँमा राखीत्यस्तो व्यक्तिसँग मिल्दाउल्दो उमेर, वर्ण वा शारीरिक स्वरूप भएको कमितमा चार जना व्यक्तिलाई सम्भव भएसम्म एकै किसिमको पहिरन गराई निजहरुसँग सनाखत गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई राखी अनुसूची १७ को ढाँचामा सनाखत गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई छुट्टाछुट्टै सनाखत गराउनु पर्नेछ^{१६} भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । एक जना व्यक्तिबाट एक भन्दा बढी व्यक्तिहरुको सनाखत गराउदा माथि उल्लिखित रीत पुऱ्याई प्रत्येक व्यक्तिको बेरला बेरलै सनाखत गराउनु पर्ने कानूनी मकसद रहेकोमा धेरैजसो मुद्दाहरुमा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरुको सनाखत गराउदा समेत एकै पटक एउटै कागजबाट सनाखत गराउने गरिएको पाइन्छ । कानूनतः यस्ता सनाखत कागजले मान्यता पाउने अवस्था देखिदैन ।

(३) प्रतिवादीको बयान गराउदा दोहोरिने त्रुटिहरु

अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीको बयान सरकारी वकीलको रोहवरमा गरिन्छ^{१७} । अनुसन्धानका क्रममा प्रतिवादीको बयान गराउदा निजलाई जबरजस्ती गरी वा यातना वा डर धाक धम्की दिई, निजको स्वेच्छा विरुद्ध बयान गराइएको हो भन्ने देखिएको अवस्थामा बाहेक अनुसन्धानका क्रममा प्रतिवादीले गरेको बयानलाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिन्छ^{१८} । अनुसन्धानका क्रममा प्रतिवादीले गरेको बयानको आधारबाट अन्य प्रतिवादीहरुको पहिचान र वारदात पुष्टि गर्ने महत्वपूर्ण प्रमाणहरुको संकलन गर्न सकिन्छ । सहअभियुक्तको पोललाई विभिन्न कोणबाट मूल्याङ्कन गर्दा विश्वणसनीय र वास्तविकता प्रकट गरेको देखिन आउँछ भने प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्छ^{१९} । अनुसन्धानको क्रममा प्रतिवादीले गरेको बयान स्वेच्छापूर्वकको हो वा होइन भन्ने कुराको पुष्ट्याई अन्य कुराहरुका अतिरिक्त स्वयं प्रतिवादीहरुले गरेको बयान व्यहोराबाट नै पनि पुष्टि हुने अवस्था रहन्छ । सामान्यत एउटै घटनाको सम्बन्धमा समान तथ्यलाई फरक फरक व्यक्तिले उल्लेख गर्दा वा एउटै व्यक्तिले समेत फरक फरक समयमा उल्लेख गर्दा भिन्न किसिमले गर्ने गर्दछन् । यो सर्वमान्य सत्य पनि हो । तर व्यवहारमा के देखिन्छ भने एक भन्दा बढी प्रतिवादीहरु भएको र सबै प्रतिवादीहरुले वारदातका सम्बन्धमा एकै किसिमका तथ्यहरु उल्लेख गरेका प्रायजसो मुद्दाहरुमा अनुसन्धानका क्रममा बयान गराउँदा बयान गर्ने प्रतिवादीको नाम मात्र फरक पारी सबै प्रतिवादीहरुको बयानको व्यहोरा हुवहु उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीले अदालतमा बयान गर्दा अनुसन्धानका क्रममा गरेको बयानलाई इन्कार गरेमा (प्राय धेरैजसो मुद्दाहरुमा अनुसन्धानका क्रममा प्रतिवादी वारदातको सिलसिलेवार वर्णन गर्दै अपराधमा सावित रहने र अदालतमा बयान गर्दा इन्कार रहने गरेको देखिन्छ) सबै प्रतिवादीहरुको हुवहु व्यहोरा उल्लेख भएको बयानलाई अदालतले स्वेच्छापूर्वकको बयान हो भनी स्वीकार गर्न सक्दैन । परिणामतः

^{१६} ऐ. दफा २४

^{१७} ऐ. दफा १६

^{१८} प्रमाण ऐन २०३१को दफा ९

^{१९} ने.का.प. २०७५ अंक ३ नि.नं. ९९८०

अदालतबाट उक्त बयानलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण त गरिदैन नै उक्त बयानका आधारमा संकलित विविध प्रमाणहरु र बयानको आधारमा खुलेका अन्य प्रतिवादी उपरको प्रमाण सहितको अभियोजनलाई समेत शंकाको नजरले हेर्ने अवस्थाको श्रृजना हुन जान्छ ।

(४) प्रतिवादीको नाम, थर, वतन र उमेर तथा पीडितको उमेर एकिन गर्ने सम्बन्धमा

(क) अभियोग पत्रमा अन्यकुराका अतिरिक्त अभियुक्तको वास्तविक पहिचान हुने विवरण, निजको फोटो, नागरिकता वा राहदानी, सवारी चालक इजाजतपत्र वा निजको वास्तविक परिचय खुल्ने अन्य कागजातको प्रतिलिपि समेत समावेश गर्नु पर्ने^{२०} कानूनी व्यवस्था रहेको छ । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई निजहरुको उमेरको आधारमा घटी बढी सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ^{२१} । उक्त ऐनले नै बालबालिकाको उमेरको निर्धारण गर्ने आधारको प्राथमिकताकम तोकेको छ^{२२} । जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ले जेष्ठ नागरिक मात्र पक्ष विपक्ष भएका मुद्दाले प्राथमिकता पाउने, कानून व्यवसायीको अनिवार्य प्रतिनिधित्व रहनु पर्ने^{२३} र कैद भोगिरहेका जेष्ठ नागरिकलाई कैद छुट दिन सकिने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ^{२४} । त्यसैगरी मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितको उमेरको आधारमा प्रतिवादीलाई सजाय हुने^{२५}, नाबालकको मञ्जुरीलाई मञ्जुरी नमानिने^{२६}, बाल विवाह गरेमा सजाय हुने^{२७}, नवजात शिशु, बालबालिका वा वृद्ध व्यक्तिलाई फाल्ने परित्याग गर्ने वा बेवास्ता गरी छोड्ने कार्यलाई अपराध मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ^{२८} । उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाबाट मुद्दाको अनुसन्धानमा अभियुक्तको वास्तविक पहिचान हुने विवरणका साथै अभियुक्त र पीडितको उमेर खुल्ने प्रमाण समेत संकलन गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । मुद्दा अनुसन्धानको शुरु अवस्था देखिनै उल्लिखित विषयका प्रमाणहरु संकलन गर्न शुरु गर्ने हो भने सम्बन्धित व्यक्ति वा कुनै न कुनै निकायबाट उक्त प्रमाणहरु संकलन गर्न सकिन्छ, तर धेरै मुद्दाहरुमा अभियुक्तको वास्तविक पहिचान हुने विवरणका साथै अभियुक्त र पीडितको उमेर खुल्ने प्रमाण समेत संकलन गर्न चासो नै नदेखाउने गरिन्छ । मुद्दा बुझाउनु पर्ने अन्तिम अवस्थामा मात्र त्यस्ता प्रमाणको खोजी गर्नाले अपेक्षित प्रमाण संकलन गर्न नसकिने हुँदा उपयुक्त र तथ्यपरक अभियोजन गर्न नसक्ने अवस्थाको सृजना हुन जान्छ ।

(ख) जाहेरी दरखास्तमा लेखिएको वा बयानमिसिल संलग्न कागजात तथा प्रमाणहरु के कसरी संकलन हुन आएको हो सो को श्रोत स्पष्ट रूपमा खुलेको हुनु पर्दछ । कतिपय मुद्दाहरुमा अभियुक्त तथा पीडितको उमेर खुल्ने कागजातहरुका फोटोकपिहरु अभियुक्तका तर्फबाट निजका अभिभावक वा जाहेरबालाबाट हातहातै लिने र मिसिलमा राख्ने गरिएको पाइन्छ भने कतिपय मुद्दाहरुमा अभियुक्तका तर्फबाट पेश भएका त्यस्ता

२० मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४को दफा ३२ (१) (छ)

२१ बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५ दफा ३

२२ ऐ. दफा ८३

२३ जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन २०६३को दफा १०

२४ ऐ. दफा १२

२५ मुलुकी अपराध संहिता २०७४ दफा २१९(३)

२६ ऐ. दफा २१९(२), दफा २४२(२)

२७ ऐ. दफा १७३

२८ ऐ. दफा १८४

प्रमाणहरूबाट प्रतिवादी नाबालक देखिने भएमा त्यस्ता प्रमाणनै नलिने, मिसिलमा नराख्ने गरिएको पाइन्छ । अनुसन्धानमा अपनाइने यी दुवै तरिकाहरु उपयुक्त होइनन् । अनुसन्धानका यस्ता प्रक्रियाले मुद्दाको परिणाममा प्रतिकूल प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

अभियुक्तका तर्फबाट पेश गरिने अभियुक्तको उमेर खुल्ने प्रमाण (अस्पतालबाट जारी भएको बालबालिकाको जन्म प्रमाण पत्र, स्थानीय पञ्जकाधिकारीको कार्यालयबाट जारी भएको जन्म दर्ता प्रमाणपत्र, नागरिकताको प्रमाण पत्र, विद्यालयको चारित्रिक प्रमाणपत्र आदि) मिसिल संलग्न गर्दा पेश गर्ने व्यक्तिको निवेदन साथ लिने र निवेदनमा पेश भएका प्रमाण पत्र भुट्टा ठहरेमा कानून बमोजिम सजाय भोग्न मंजुर छु भन्ने व्यहोरा उल्लेख गर्न लगाउने साथै पेश भएको प्रमाणको पिठमा पेश गर्ने व्यक्तिको सहिछाप गराएर मात्र लिने गर्दा मिसिलमा उक्त कागज रहनुको श्रोत स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी पेश भएका प्रमाणमा केही शंका उत्पन्न भएमा सम्बन्धित कार्यालयमा पत्राचार गरी बुझ्ने र पेश भएका कागज भुट्टा ठहरेमा सरकारी कागज किर्तेमा मुद्दा अनुसन्धान गर्ने हो भने भुट्टा प्रमाण पेश गर्ने कार्य रोकिन जान्छ, साथै अनुसन्धानकर्ताले नै भुट्टा प्रमाण मिसिलमा राखेको, बदनियतपूर्वक अनुसन्धान गरेको भन्ने अबगालबाट अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता बच्न सक्ने अवस्था रहन्छ ।

अभियुक्तका तर्फबाट पेश भएका उमेर खुल्ने प्रमाणहरूबाट अभियुक्त नाबालक देखिने भएमा त्यस्ता प्रमाणहरु नलिने, मिसिलमा नराख्ने कार्यले एकातर्फ नाबालकको बाल न्याय अनुकूल न्याय पाउने हक कुनित हुन जान्छ भने अर्कोतर्फ त्यस्ता प्रमाणहरु अदालतमा बयानको क्रममा अभियुक्तका तर्फबाट पेश हुन्ने नै हुँदा त्यस्ता प्रमाणहरुको सत्यता जाँच्ने र प्रमाण भुट्टा भएमा सरकारी कागज किर्ते लगायतका मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने अवसरबाट सरकारी पक्ष विमुख हुने अवस्था रहन सक्दछ ।

अनुसन्धानमा बारम्बार दोहोरिने त्रुटि सुधारका लागि सरकारी वकीलको भुमिका

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ को अनुसुची १ र २ अन्तर्गतका मुद्दाहरुको अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धान अधिकृत र निजहरुका तालुक अधिकृतहरुसँग सरकारी वकीलको सम्बन्ध औपचारिक र अनौपचारिक दुवै दृष्टिले निकटतम र अन्योन्याश्रित किसिमको रहेको हुन्छ । सरकारी वकील अनुसन्धान अधिकृतको अनुसन्धान निर्देशक हो^{२९} । अनुसन्धानबाट संकलित प्रमाणलाई अभियोजन, बहस पैरवी र पुनरावेदनको माध्यमबाट न्यायको कसीमा खरो उतारी पीडित र समाजलाई न्याय दिलाई मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीको उद्देश्यलाई पुरा गराउन प्रयत्न गर्ने संयोजक हो^{३०} । अनुसन्धान अधिकृतलाई निजले गरेको मेहनतको जस दिलाउने माध्यम पनि हो । अभियुक्तलाई हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेन्ने निकाय समक्ष निवेदन दिँदा अनुसन्धान अधिकृत मार्फत दिनु पर्ने कानुनी व्यवस्थाको कारण^{३१} मुद्दाको प्रारम्भिक अनुसन्धानदेखि अनुसन्धानको समाप्ति सम्मको अनुसन्धानको अवस्था सरकारी वकीललाई औपचारिक रूपमानै जानकारी हुनुपर्ने व्यवस्था विद्यमान कानूनमा रहेको पाइन्छ । प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त गरे देखि मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय नगरून्जेलसम्म जुनसुकै अवस्थामा सरकारी वकीलले मुद्दाको अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखेको विषयमा अनुसन्धान अधिकृतलाई औपचारिक रूपमानै निर्देशन दिन सक्दछ । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट समेत वारदातको प्रकृति अनुसार के कसरी अनुसन्धान गर्ने भन्ने तर्फ मार्गदर्शन गर्नु सरकारी वकीलको कर्तव्य हुन आउँछ । कानुनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक

२९. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि सहिता, २०७४ दफा १०(३) (४), दफा २६, दफा २७ र दफा ३१(४)

३०. ऐ. दफा ३२ देखि दफा ३६ सम्म र दफा १८०, १८१

३१. ऐ. दफा १४

रुपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानुनी प्रावधानलाई निष्कृयताको रुपमा लिन मिल्ने हुँदैन । सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दौं र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विसर्न नहुनेः^{३२} भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको अवस्था छ । अर्को एउटा मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकात गर्नु भनेको जाहेरी दरखास्तसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको सत्यान्वेषण गर्नु हो । अपराध भयो भएन, अपराध भएको भए कोबाट कसरी भयो भन्ने कुराको अनुसन्धान र प्रमाण संकलन गर्नु र **सरकारी वकीलको सहयोगमा** एउटा निष्कर्षमा पुग्नु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको अनिवार्य रूपले निर्वाह गर्नुपर्नेः^{३३} भन्ने सिद्धान्त समेत सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भएको पाइन्छ । त्यसैरी अर्को मुद्दामा समेत सर्वोच्च अदालतबाट भविष्यमा वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर हुने अभियोगपत्रमा पक्राउ परेका प्रतिवादीको परिचयात्मक लिखत प्रमाण जस्तोःनागरिकता परिचय पत्र र शैक्षिक प्रमाणपत्रमा रहेका विवरण खुलाउने, निजको शारीरिक बनौट, अनुहारको आकृति, परिचयात्मक हुने हुलिया, निजको फोटो र ल्याच्चे हस्ताक्षर लगायत अन्य पहिचान हुन सक्ने आधारहरु खुलाउनु पर्ने । फरार प्रतिवादीको हकमा निजको बाबु र बाजेको नाम, थर र वतन तिन पुस्ते, स्थायी र अस्थायी वतन निजको नागरिकता नम्वर, मतदाता नामावलीको नम्वर र अन्य लिखत प्रमाण भए सो मा रहेको नाम उपनाम प्रष्टसँग उल्लेख हुनको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुनेः^{३४} भनी अनुसन्धानको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत निर्देशनात्मक आदेश दिइएको कारणबाट समेत अपराधको अनुसन्धानमा समेत सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण र अन्योन्याश्रित भुमिका रहने कुरामा कुनै दिव्यविधा रहदैन ।

सरकारी वकीलको अध्यक्षतामा रहने समन्वय समितिको बैठकमा मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा देखिएका समस्याहरु, सहकार्य, सहयोग र सुधारका सम्बन्धमा छलफल गर्ने, निर्णय गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्न सक्ने अवस्था विद्यमान रहेको हुन्छ । अझ सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकृत एउटै उद्देश्यका लागी आ-आफ्नो क्षेत्रमा काम गर्ने राष्ट्रसेवक भएको हुँदा उनीहरु वीच अनौपचारिक रुपमा रहनु पर्ने छलफल, हार्दिकता, सहयोग र सहकार्यले अनुसन्धानमा बारम्बार देखिइ रहने विशेषतः माथि उल्लिखित समस्याहरु पुनः नदोहोरिने गरी समाधान गर्न सकिन्छ । यसरी सरकारी वकीलले प्रत्येक मुद्दामा दिइने निर्देशन, मुद्दाको अनुसन्धानमा ध्यान दिनुपर्ने विर्षयका परिपत्र, समन्वय समितिको बैठकको छलफल र निर्णय वा अन्य अनौपचारिक भेटघाट, छलफलको माध्यमबाट अनुसन्धानमा बारम्बार दोहोरिने माथि उल्लेख भएका र अन्य त्रुटिहरु समेतको सुधारका लागि सरकारी वकीलले महत्वपूर्ण भुमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ ।

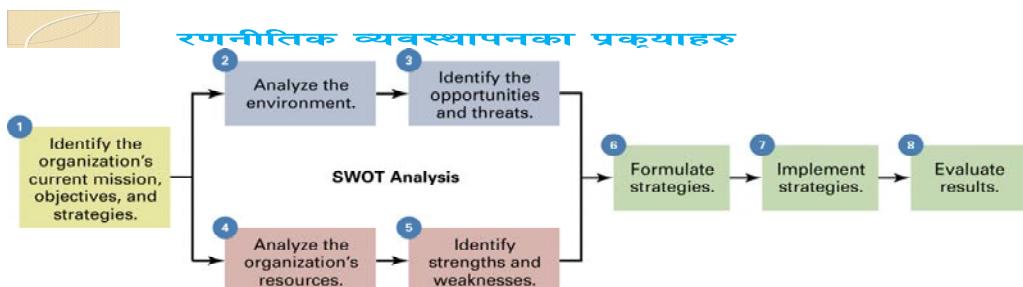
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको रणनीतिक योजना कार्यान्वयन र यसको प्रभाव

सोमकान्ता भण्डारी^१

१. पृष्ठभूमि

निश्चित अवधिमा संस्थागत उद्देश्यहरू पूरा गर्न अवलम्बन गर्ने परिकल्पना रणनीतिक योजना हो । त्यस्तो अवधि छोटो, मध्यम वा लामो पनि हुन सक्छ । रणनीतिक व्यवस्थापन कुनै पनि संगठनको निर्धारित उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने व्यवस्थापकीय कार्य हो । निर्धारित परिदृष्टि, परिलक्ष्य र मूल्य मान्यताका आधारमा कुनै पनि संगठनको उद्देश्य हासिल गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू तय गर्ने, ती उपायहरूको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक क्रियाकलापहरू निर्माण गरी कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको व्यवस्था तथा परिचालन लगायतको समग्र व्यवस्थापन पढ्दितलाई नै रणनीतिक व्यवस्थापन भनिन्छ । प्रारम्भमा सुरक्षा संयन्त्रले आफ्ना विपक्षी उपर हमला गर्नका लागि तय गर्ने तौर तरिकालाई रणनीति भनिन्थ्यो । हाल यसको प्रयोग सार्वजनिक प्रशासन हुँदै न्यायसम्पादन गर्ने निकायमा पनि हुँदै आएको छ । रणनीतिक व्यवस्थापन सम्बन्धी अवधारणाको विकास सन् १९५० देखि १९६० को दशकको बीचमा भएको पाइन्छ ।

सुरुमा संगठनका विभिन्न विभाग र कार्य बीचको सम्बन्ध स्थापित गर्न, संगठनमा पर्ने बाह्य प्रभावको व्यवस्थापन गर्न रणनीतिक व्यवस्थापनको अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । वर्तमान समयमा रणनीतिक व्यवस्थापन प्रायः सबै संगठनहरूको उद्देश्य हासिल गर्ने एउटा महत्वपूर्ण पद्धतिका रूपमा स्थापित भएको छ । नेपालको न्यायपालिकाले २०६१ साल देखि पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । हाल न्यायपालिका चौथो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनमा रहेको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सर्विधान तथा कानूनले सुम्पेका जिम्मेवारीहरू योजनाबद्ध रूपमा सम्पादन गर्न प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तयार गरी मिति २०६७।१।२१।५ देखि कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । सोको निरन्तरता दिँदै हाल तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा रहेको छ । न्याय क्षेत्रमा अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मात्र नभई नेपाल कानून व्यवसायी परिषद, नेपाल प्रहरीले समेत रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ ।

^१ सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।

२. योजना/रणनीतिक योजना

योजना निश्चित लक्ष्य, उद्देश्य, नीति, रणनीतिको आधारमा उपलब्ध स्रोत साधन अनुरूप निश्चित कार्यतालिका किटान गरी बनाइएको अग्रिम खाका हो । विकास सम्बन्धी गतिविधिलाई अनुमानयोग्य र परिणाममुखी बनाउन योजना प्रभावकरी हुने मानिन्छ । योजनामा संगठनको उद्देश्यको निर्धारण, रणनीतिहरूको विकास र कार्यहरूको एउटा विस्तृत खाका तयार गरिएको हुन्छ । योजनालाई informal, formal, strategic, operational, long-term, short-term, specific, directional गरी विभिन्न किसिमले विभाजन गर्न सकिन्छ । योजनाले वर्तमानको अवस्था र प्राप्त गर्न खोजेको लक्ष्य स्पष्ट गर्दछ ।

रणनीतिक योजना कुनै पनि संगठनलाई दिशानिर्देश गर्न अथवा लक्ष्यमा हिडाउन गरिने निर्णय तथा कार्यहरूको त्यस्तो अनुशासित प्रयास हो जहाँ संगठनले के गर्दैछ, किन गर्दैछ, कुन समयमा गर्दैछ, र कसरी गर्दैछ भन्ने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरिएको हुन्छ । रणनीतिक योजनाले वर्तमानको अवस्था र प्राप्त गर्न खोजेको लक्ष्यको अतिरिक्त त्यस्तो लक्ष्य प्राप्त गर्ने तरिका, सोको मापन गर्ने आधार, योजनाले निर्धारण गरेका लक्ष्यलाई स-साना एकाइमा विभाजन गरेको हुन्छ । साथै सोको जिम्मेवार व्यक्तिको निर्धारण, कार्यसम्पादन गर्न लाग्ने समय र स्रोत तथा सो कार्यसम्पादन पछि देखिने नितिजा र कार्यसम्पादन सूचक समेत निर्धारण गरी कार्यान्वयन योजना बनाइएको हुन्छ ।

३. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रमुख अवयवको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय रहेको छ । प्रभावकारी रूपमा फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गर्न संविधान र कानूनले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई महत्वपूर्ण जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ । प्रमुख अभियोजनकर्ता, नेपाल सरकारको कानूनी सल्लाहकार तथा सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट अदालतमा प्रतिरक्षा गर्ने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ । ती जिम्मेवारी/कार्य महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीलबाट सम्पादन हुँदै आएको छ । फौजदारी कानूनको क्रियाशिलता तथा कानूनी शासनको प्रवर्धनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको संस्थागत सुदृढीकरण र सरकारी वकीलको व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्ने आवश्यक छ । सोही आवश्यकता परिपूर्ति गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको विद्यमान वस्तुस्थितिको विश्लेषण, सबल र कमजोर (Strength and Weakness) पक्षहरू तथा अवसर र चुनौतीहरू (Opportunity and Threat) को पहिचान समेत गरी संस्थागत सुदृढीकरणका लागि पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको आएको छ ।

संविधान तथा कानूनले सुम्पेका जिम्मेवारी प्रभावकारी र परिणाममुखी रूपमा सञ्चालन गर्नु पर्दछ । त्यसको लागि रणनीतिक योजना उपयुक्त दस्तावेज हो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले हालसम्म दुई ओटा पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिसकेको छ । समग्र फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारको अपेक्षा राखी प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आ.व. २०६८/०६९-०७२/०७३) कार्यान्वयन गरिएको थियो । योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको निरन्तरताका लागि पहिलो योजनाको कार्यान्वयनको अवस्थाको समीक्षा गरी आ.व. २०७३/०७४-०७८/०७९ का लागि दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा गरिएको

थियो । हाल तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ । विगतका २ वटा रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको र कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव परेको अवस्था छ ।

४. प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना र कार्यान्वयनका प्रभावहरू

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले विभिन्न ६ ओटा लक्ष्य एवं २० ओटा रणनीतिहरू तथा १८६ ओटा क्रियाकलापहरू प्रक्षेपण गरेको थियो । प्रथम योजनाको कार्यान्वयनको समग्र मूल्यांकन गर्दा ३८.७१ प्रतिशत कार्यहरू सम्पन्न भएको अवस्था थियो । योजना अनुसार कार्य संचालन गर्ने संस्कार तथा योजनाका सम्बन्धमा तल्लो तह तथा सरोकारवाला समक्ष जानकारी प्रवाह गर्न समेत नसकदा यस योजनाले आशातित सफलता प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ । तथापि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको थाली र निरन्तरताका लागि सो योजना कोशेदुंगा सावित भएकोमा विवाद छैन । साथै सो योजनाले संस्थागत सुधारका लागि रचनात्मक भूमिका निर्वाह गरेको थियो । प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट हासिल भएका मुख्य उपलब्धिहरू यसप्रकार रहेका छन्:

- बजेटमा सुधारः योजनाको सुरुमा कुल रु. ३६ करोड ४१ लाख ७८ हजार विनियोजन भएकोमा आ.व. ०७१।७२ का लागि कुल ६१ करोड ६३ लाख २४ हजार बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ ।
- भौतिक सुधारः योजना अवधिमा उल्लेख्य संख्यामा सरकारी वकील कार्यालयको भवन निर्माण तथा जग्गा नभएका सरकारी वकील कार्यालयका लागि जग्गाको बन्दोबस्त भएको छ । जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पीडित मैत्री कक्षहरूको निर्माण भएका छन् । कम्प्युटर, ल्यापटप, फोटोकपि मेशिन, प्रिन्टरको व्यवस्थापनमा सुधार भएको थियो ।
- जनशक्ति विकासः सबै जिल्ला तहका सरकारी वकील कार्यालयमा रा.प.द्वितीय श्रेणीको सरकारी वकील रहने व्यवस्था भएको थियो ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगः सूचना प्रविधिको विकासका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधि केन्द्रको स्थापना भएको छ । सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई विस्तार गर्न आवश्यक पर्ने कम्प्युटर, ल्यापटप, प्रिन्टर लगायतका सामाग्रीहरू कार्यालयहरू तथा सरकारी वकीलहरूलाई उपलब्ध गराइएको छ । कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित केही सफ्टवेयरको निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याइएको थियो ।
- प्रोत्साहन व्यवस्थाः सरकारी वकील तथा सहायकस्तरका कर्मचारीलाई सुरु तलबमानको ५० प्रतिशतमा नबढने गरी कार्य सम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था गरिएको थियो ।

५. दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना र कार्यान्वयनका प्रभावहरू

संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिक विकासमा केन्द्रित रही महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७३।०७४- २०७८।०७९) कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । यस योजनाले ४ लक्ष्य, २९ रणनीति र २१८ क्रियाकलापको प्रक्षेपण गरेको थियो । दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनले पारेका सकारात्मक प्रभाव र कार्यान्वयन हुन नसकेका मुख्य कार्यहरू यसप्रकार रहेका छन्:

सकारात्मक प्रभावहरु

- अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन:** सरकार वादी मुद्दाको अभियोजनलाई वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउने समेतको लक्ष्य योजनाले लिएको थियो । वस्तुगत प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने रणनीति अन्तर्गत अभियोजन सम्बन्धी मापदण्ड (Standard Guideline for Prosecution) तयार गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरिएको थियो । परिवर्तित फौजदारी कानून र यस क्षेत्रमा विकसित नवीन सिद्धान्त, विषय र धारणा अनुसार फौजदारी न्याय प्रशासन संचालन गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट २०७४ सालमा जारी भएको अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शनलाई मुलुकी संहिता समेतका आधारमा आवश्यक परिमार्जन गरी अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन, २०७७ जारी गरिएको छ । नयाँ कानूनहरूको प्रयोगमा एकरूपता कायम गर्न र अभियोजनलाई वस्तुनिष्ठ एवं वैज्ञानिक बनाउन सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रस्तुत अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन लागू गरिएको हो । साथै दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको अन्तिम वर्ष २०७७/०७८ लाई “अभियोजन सुधार वर्ष” को रूपमा घोषणा गरिएको थियो ।
- अभियोजन परीक्षण:** अभियोजन परीक्षण तथा कार्यालय अनुगमन सम्बन्धी निर्देशिका जारी गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको काम कारबाहीको बारेमा नियमित अनुगमन गरिएको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रहरी प्रधान कार्यालयसँगको समन्वयमा सरकारी वकील र नेपाल प्रहरीबाट आ-आफ्ना मातहतका कार्यालयको अनुगमन गरी संयुक्त रूपमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको अवस्था र सुधारका विषयहरूका बारेमा समेत छलफल गरिएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा ३२ वटा अनुगमन टोलीबाट १६ उच्च सरकारी वकील कार्यालय र ६९ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूको अनुगमन गरिएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ९ टोलीले २६ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय र प्रहरी कार्यालयको संयुक्त अनुगमन गरेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा ६० वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय र प्रहरी कार्यालयको संयुक्त अनुगमन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा २४ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको अनुगमन भएको थियो । यसले मुलुकी अपराध संहिता र कार्यविधि संहितामा गरिएका व्यवस्थाको प्रयोगमा एकरूपता कायम गर्न मद्दत पुगेको छ । सो अनुगमनबाट सरकारी वकीलको कार्यसम्पादन खासगरी संहिताको कार्यान्वयनको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुगेको थियो । साथै कार्य सम्पादनमा सुधारका लागि मार्गदर्शन समेत भएको थियो । पछिल्लो समयमा विद्युतीय माध्यमबाट समेत अभियोजन सम्बन्धी निर्णयको अनुगमन गर्ने कार्य प्रारम्भ गरिएको छ ।
- पीडित मैत्री व्यवहार र पीडित कक्षको स्थापना:** न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न पीडित र साक्षी संरक्षण गर्ने रणनीति अन्तर्गत जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा छैटै पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्था गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरिएको थियो । योजना तर्जुमा गर्दा ३१ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा कक्ष निर्माण गर्न बाँकी रहेको थियो । योजना कार्यान्वयन अवधिमा ६९ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा पीडित मैत्री कक्षको स्थापना भएको थियो । पीडित र साक्षीको अभिलेख राख्नका लागि अलगै रजिस्टर तयार गरिएको थियो । पीडितलाई मुद्दाको कारबाही र परामर्श (काउन्सिलिङ) का लागि हेल्लो साक्षी कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो ।

विशेष प्रकृतिका मुद्दामा निरन्तर सुनुवाइ गर्ने प्रबन्ध गरिएको अवस्था छ । यसले समयमै फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ सम्पन्न गर्नमा सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिएको छ ।

- **सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण:** दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले लिएको सरकारी वकीलको पेशालाई व्यावसायिक बनाउने लक्ष्य अन्तर्गत सरकारी वकीलहरूलाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्ने रणनीति रहेको थियो । विगत देखि नै विषयगत आधारमा सरकारी वकीलहरूलाई विशिष्टीकरण गरिनु पर्छ भनी उठ्ने गरेका आवाजहरूलाई योजनाले सम्बोधन गरेको थियो । योजनाले प्रक्षेपण गरे बमोजिम सरकारी वकीललाई विषयगत रूपमा विशिष्टीकरण गर्नका लागि मापदण्ड स्वीकृत गरिएको थियो । सो अनुसार विभिन्न ९ विषयका पाठ्यक्रम तयार गरी विषयगत रूपमा सरकारी वकीलहरूलाई विशिष्टीकरण गर्ने कार्य भएको छ । हालसम्म संवैधानिक कानूनमा ४५, राजश्व तथा कर कानूनमा ५१, संगठित अपराध सम्बन्धी कानूनमा ४९, बैंकिङ तथा वाणिज्य कानूनमा ५२, विद्युतीय अपराध नियन्त्रण कानूनमा २३, सरकारी सम्पत्ति तथा भूमि संरक्षणमा २७, लैंगिक तथा बाल न्यायमा ४६, सेवा कानून सम्बन्धीमा ५३ र भ्रष्टाचार निवारण कानूनमा ५१ गरी ४२३ जना सरकारी वकीलहरूले विशिष्टीकरणको प्रशिक्षण लिएका छन् । यस प्रशिक्षणले सरकारी वकीललाई विषयवस्तुको गहिराईमा पुरी अभियोजन, वहस पैरवी र व्यावसायिकता विकास गर्ने दिशामा संस्थागत प्रयास प्रारम्भ गरेको छ ।
- **वैदेशिक अध्ययन भ्रमण:** सरकारी वकीलहरूलाई विदेशी कानून र अभ्यासका सम्बन्धमा तथा विकसित नवीनतम् अवधारणाका बारेमा जानकारी प्रदान हुनु पर्दछ । यस सन्दर्भमा योजना अवधिमा वैदेशिक अध्ययन भ्रमण, तालिम, गोष्ठी तथा अवलोकनमा सरकारी वकीलको सहभागिता उल्लेख भएको पाइन्छ । योजना अवधिमा वैदेशिक अध्ययन भ्रमणमा उल्लेख्य संख्यामा सरकारी वकीलहरु सहभागी भएको देखिन्छ । यसले विभिन्न मुलुकको फौजदारी कानून, फौजदारी न्यायप्रशासनको जानकारी तथा अभ्यासका बारेमा ज्ञान हासिल गर्न र आफुले गर्न कार्यसम्पादनमा लागू गर्न उपयुक्त अवसर प्रदान गरेको अवस्था छ ।
- **क्षमता विकास:** सरकारी वकील तथा कर्मचारीलाई कार्यसम्पादनको विषयसँग सम्बन्धित विषयमा निरन्तर प्रशिक्षण, तालिम प्रदान गरी क्षमता विकास गरिएको छ । सरकारी वकीलहरूलाई नियमित रूपमा तालिम प्रदायक निकायबाट प्रदान गरिने प्रशिक्षण वा तालिम कार्यक्रमका अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा स्थापित अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रबाट नियमित रूपमा विभिन्न विधामा प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन भएका छन् । यस प्रकृतिका कार्यक्रमहरूबाट सरकारी वकील तथा कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्न, कार्यमा एकरूपता कायम गर्न र सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनाउन मद्दत पुगेको छ । कोभिड १९ को संक्रमणको समयमा विद्युतीय माध्यमबाट समेत क्षमता विकासका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता प्रदान गरिएको थियो ।
- **कार्यालय भवन निर्माण:** रणनीतिक योजनाले संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने लक्ष्य अन्तर्गत कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने रणनीति तय गरेको थियो । सो रणनीति अन्तर्गत कार्यवोभ बढी भएका सरकारी वकील कार्यालयलाई प्राथमिकता दिई वर्षको कम्तीमा सात वटा सरकारी वकील कार्यालयहरूको भवन निर्माण गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरेको थियो । योजना अवधिमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय १, उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू १० र

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरु ५० गरी जम्मा ६१ सरकारी वकील कार्यालयहरुको कार्यालय भवन नयाँ निर्माण भएको अवस्था छ । दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाले प्रत्येक वर्ष ७ सरकारी वकील कार्यालय निर्माण गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरे अनुसार योजना अवधिमा ३५ कार्यालयको भवन निर्माण हुने थियो । तर कार्यान्वयनको क्रममा सो भन्दा बढी उपलब्धि हासिल भएको छ । नयाँ र आधुनिक कार्यालय भवनबाट सेवा प्रवाह प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्न सहज भएको छ । खासगरी योजना अवधिमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन निर्माणलाई उल्लेख्य उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

- **जग्गाको बन्दोबस्त:** जग्गा नभएका सरकारी वकील कार्यालयहरुका लागि जग्गाको बन्दोबस्त गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरिएको थियो । योजनामा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरु इलाम, सप्तरी, धनुषा, मकवानपुर, ललितपुर, काठमाडौं, सुखेत, जुम्लाको लागि जग्गाको बन्दोबस्त गर्ने उल्लेख थियो । सो अनुसार उल्लिखित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय इलाम र धनुषाका हकमा सम्बन्धित उच्च सरकारी वकील कार्यालयको जग्गा व्यवस्थापन गरिएको छ । योजना अवधिमा जग्गा बन्दोबस्त गरिएको अवस्था योजनाले प्रक्षेपण गरे अनुसार रहेको छ । खासगरी विशेष तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौंको भवन निर्माणका लागि जग्गा प्राप्ति हुनु उल्लेख्य उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- **सवारी साधनको व्यवस्थापन:** दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा कार्यबोझ बढी भएका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा क्रमशः सवारी साधन उपलब्ध गराउदै लैजाने नीति लिइएको थियो । सो अनुसार योजनाले कम्तीमा प्रति वर्ष पाँच वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयलाई सवारी साधन उपलब्ध गराउने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरिएको थियो । हाल नियमित मोटर संचालन हुने प्रायः सबै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुमा चार पाँडे मोटर उपलब्ध हुन सकेको अवस्था छ । योजना अनुसार योजनाको अवधिमा २५ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा मात्र सवारी साधन हुने अवस्था हुन्थ्यो । तर योजनाले प्रक्षेपण गरे भन्दा बढी सवारी साधनको बन्दोबस्त भएको छ । हाल ७० जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा मोटर उपलब्ध भएको छ । जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरु मध्ये मनाङ, मुस्ताङ, डोल्पा, मुगु, हुम्ला र बाजुरामा सवारी साधन उपलब्ध हुन सकेको छैन । यसबाट सवारी साधनको उपलब्धता सन्तोषजनक रहेको अवस्था छ । उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा थप एक एक मोटर उपलब्ध गराउने गरी क्रियाकलापमा उल्लेख गरेको भए पनि सो अनुसार कार्य हुन सकेको देखिएन ।
- **संहिता कार्यान्वयनमा अग्रसरता:** २०७५ भद्रौ १ गते देखि लागू हुने गरी जारी भएका मुलुकी संहिताहरु कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अग्रसरता लिएको थियो । संहितामा गरिएका नयाँ व्यवस्थाहरुका बारेमा जानकारी दिन र सो अनुसार कार्यसम्पादन गर्नका लागि सबै सरकारी वकील तथा सहायकस्तरका कर्मचारीहरुलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आयोजनामा चरणबद्ध प्रशिक्षण संचालन गरिएको थियो । संहिताका व्यवस्थाका बारेमा जानकारी प्रदान गर्न सोत सामग्री तयार गरी प्रकाशन गरिएको थियो । मुलुकी संहिता कार्यान्वयनको संघारमा राष्ट्रिय कार्यशाला आयोजना गरिएको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा संहिता कार्यान्वयन सहजीकरण समितिको गठन गरिएको थियो । यस प्रकृतिका

कार्यक्रमहरूले मुलुकी संहिता कार्यान्वयनमा सकारात्मक सन्देश दिएको र कार्यसम्पादनको क्रममा आएका जटिलता सम्बोधन गर्न सहज भएको थियो ।

- **विभिन्न अध्ययन सामग्री तयार र प्रकाशन:** सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादन हुने कार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न विषय तथा विधामा अध्ययन समूह निर्माण गरी अध्ययन गरिएको छ । ती अध्ययन सामग्री मुद्रण वा विद्युतीय माध्ययबाट प्रकाशन गरिएको छ । विभिन्न विषयमा स्रोत सामग्री तयार गरी प्रकाशन गरिएको छ । अभियोजन जर्नललाई नियमितता प्रदान गरिएको छ । सरकारी वकीलले बहस गर्ने विषयसँग सम्बन्धित विषयगत नजिर संकलन र प्रकाशन गर्ने (प्रति वर्ष कम्तीमा पाँच विषयका) क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरिएकोमा विषयगत विधा (भूमि, ज्यान, करणी, प्रमाण, सेवा कानून आदि) मा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू संकलन गरी अलगै प्रकाशन गरिएको छ । यी प्रकाशनहरूले विषयवस्तुका बारेमा जानकारी लिन र अभियोजन, बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा समेतका कार्यमा एकरूपता कायम गर्न र व्यावसायिकता विकास गर्न मद्दत पुरेको अवस्था छ ।
- **जनशक्ति थप:** महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट भएका संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण अनुसार विभिन्न समयमा नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना लागू भएपछि सरकारी वकील तथा कर्मचारीको दरबन्दी उल्लेख्य रूपमा थप भएको छ । यस अवधिमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको सहन्यायाधिवक्ताको पद द, राजपत्रांकित द्वितीय श्रेणीको उपन्यायाधिवक्ता वा जिल्ला न्यायाधिवक्ताको पद ३० र राजत्रांकित तृतीय श्रेणीको शाखा अधिकृत पद ६८ थप भएको देखिन्छ । यसैगरी अन्य कर्मचारीहरूको थप दरबन्दी संख्या २१६ गरी समग्रमा दरबन्दी थप संख्या ३२२ भएको देखिन्छ । साथै दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको चरणमा नै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मातहत रहने गरी उच्च सरकारी वकील कार्यालय वीरगञ्ज र ओखलढुंगा तथा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय नवलपरासी पूर्व र रुकुम पूर्व स्थापना भएका छन् ।
- **सरकारी वकील तथा कर्मचारी पुरस्कृत:** योजनाले उत्कृष्ट कर्मचारी घोषणा गर्ने प्रयोजनका लागि मापदण्ड निर्धारण गर्ने र सो मापदण्ड बमोजिम वार्षिक रूपमा उत्कृष्ट कर्मचारी घोषणा गरी पुरस्कार प्रदान गर्ने क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरेको थियो । महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको स्थापना दिवसको अवसर पारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा कार्यरत सरकारी वकीलहरू र कर्मचारीहरूलाई पुरस्कृत गर्ने कार्य प्रारम्भ गरी निरन्तरता प्रदान गरिएको छ । यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रदान गरिने पुरस्कार सम्बन्धी मापदण्ड, २०७५ स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ । सो मापदण्डका आधारमा १० जना सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूलाई नगद पुरस्कार सहित उत्कृष्ट सरकारी वकील तथा कर्मचारीको रूपमा पुरस्कृत गर्ने गरिएको छ । साथै प्रत्येक वर्ष सर्वोत्कृष्ट सरकारी वकील (Attorney of the Year) घोषणा गरी पुरस्कृत गर्ने गरिएको छ । यस कार्यले सरकारी वकील तथा कर्मचारीलाई उत्प्रेरित गरेको छ ।
- **सूचना प्रविधिको प्रयोग:** योजनामा सरकारी वकील कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पहिलिमा आबद्ध गर्ने रणनीति तय गरिएको थियो । सो रणनीति अन्तर्गत ई एटर्नी सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा आवश्यक सफ्टवेयर निर्माण गरी संचालन गर्ने, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेभसाइटमा मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूसँग

समेत इन्ट्रानेट मार्फत लिंक गर्ने, सबै सरकारी वकीलहरूलाई आवासमा इन्टरनेटको सुविधा उपलब्ध गराउने आदि क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरेको थियो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, उपत्यकाका सबै सरकारी वकील कार्यालय एवम् उपत्यका बाहिरका कार्यबोध बढी भएका कार्यालयहरू समेत गरी ६० वटा सरकारी वकील कार्यालयमा CCTV जडान गरी विद्युतीय माध्यमबाट कार्यालयको कार्यसम्पादन अनुगमन गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको छ । सबै सरकारी वकीलहरूलाई ल्यापटप उपलब्ध गराउने रणनीति अनुसार क्रमशः ल्यापटप वितरण हुँदै आएको छ । सबै सरकारी वकील कार्यालय र निवासमा इन्टरनेट उपलब्ध छ । कार्यालयहरूमा आवश्यक कम्प्युटर र प्रिन्टरको बन्दोबस्त भएको छ । सरकारी वकील कार्यालयको कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित कार्यका लागि आवश्यक सफ्टवेयर निर्माण गरी कार्य प्रारम्भ भएको छ । सबै सरकारी वकील कार्यालयको अलगै वेभसाइट निर्माण गरी संचालनमा ल्याइएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेबसाइटलाई अद्यावधिक गरी नियमित सूचना प्रवाह गर्न सकिने गरी व्यवस्थापन गरिएको छ ।

- **समन्वयमा विकास:** योजना कार्यान्वयनको अवधिमा सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य र समन्वयका लागि सरकारी वकीलहरूको केन्द्रीय सम्मेलन, अभियोजनकर्ता सरकारी वकील तथा अनुसन्धानकर्ता प्रहरीको प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन, विभिन्न विषय र चरणमा कार्यशाला, छलफल, अन्तरक्रिया र समन्वय बैठक सम्पन्न भएको छ । सरोकारवाला निकायहरूले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसँग संस्थागत संवाद गरी पृष्ठपोषण संकलन गर्ने प्रारम्भ गरेको छ । यसले समन्वय, सहकार्यमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूका कार्यादेश सहित समन्वय समितिको गठन गरिएको छ । यस्ता समन्वय समितिको बैठक बसी अपराध अनुसन्धान, अभियोजन तथा फौजदारी न्याय प्रशासनका विषयमा देखिएका जटिलता हल गर्ने पद्धति विकास गरिएको छ । तथापि केन्द्रीय तहको बाहेका समन्वय समितिको प्रभावकारिता अपेक्षित रूपमा हुन नसकेको महसुस गरिएको छ ।
- **विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापना:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अग्रसरता र विशेष प्रयासमा राष्ट्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशालाको प्रादेशिक कार्यालय स्थापना भएको छ । प्रदेश २ मा महोत्तरी जिल्लाको बर्दिवासमा र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा कैलाली जिल्लाको धनगढीमा गरी दुई ओटा प्रादेशिक कार्यालय स्थापना भएका छन् । पन्थौं योजनामा समेत प्रादेशिक तहमा विधिविज्ञान प्रयोगशाला विस्तारको विषयलाई समावेश गरिएको छ । नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा पनि सबै प्रदेशमा विधिविज्ञान प्रयोगशाला निर्माण गर्ने विषय समावेश भएको छ । प्रयोगशालाको विस्तारबाट प्रमाणको परीक्षण सम्बन्धी कार्य छिटो हुने अपेक्षा राखिएको छ । यसले समयमा अनुसन्धान सम्पन्न गर्न समेत सहयोग पुग्ने अपेक्षा छ ।
- **योजना कार्यान्वयन संयन्त्रको व्यवस्था:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा योजना विभाग अन्तर्गत सहन्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा योजना महाशाखा र उपन्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा योजना शाखा गठन गरिएको छ । दोस्रो योजना कार्यान्वयनको समयमा विभाग अन्तर्गत रही महाशाखा र शाखाले कार्य योजना निर्माण, स्वीकृत र कार्यान्वयन गर्ने तथा वार्षिक रूपमा योजना कार्यान्वयनको समीक्षा लगायतका कार्य गरेको छ ।

कार्यान्वयन हुन नसकेका कार्यहरु

- अभियोजनमा सुधार:** “संस्थागत सुदृढीकरण र व्यावसायिकता विकास” भन्ने दृष्टिकोणका साथ कार्यान्वयनमा आएको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट भौतिक विकास लगायतका क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको थियो । तथापि सरकारी वकीलको मूल कार्यको रूपमा रहेको अभियोजनको निर्णय र अभियोगपत्र तयार एंव वहस ऐरवी तथा प्रतिरक्षा गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने कार्यमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको देखिन्छैन । अझै पनि झण्डै २० प्रतिशत भन्दा बढी मुद्दामा प्रतिवादीले सफाइ पाएको अवस्था देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानलाई वस्तुनिष्ठ बनाई अभियोजनको निर्णय तथ्य, प्रमाण र कानूनका आधारमा गर्ने अभ्यास र वातावरण बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । पुनरावेदन र दोहोर्याउने निवेदन गर्ने विगतको अभ्यासमा केही सुधार आएको देखिए पनि स्पष्ट मापदण्ड बनाएर अगाडि लैजान बाँकी नै रहेको छ । मुद्दा नचलाउने निर्णय एक प्रतिशत पनि नरहेको अवस्था छ । सरकारी पक्षबाट गरिएको पुनरावेदन र दोहोर्याउने निवेदनमा अपेक्षित रूपमा जिकिर पुगेको अवस्था छैन ।
- हेल्पडेस्क र अभियोजन परीक्षण:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अभियोजनको सन्दर्भमा परेका समस्या समाधान गर्न स्थापना भएको हेल्पडेस्कले अपेक्षित सहजीकरण गर्न सकेको देखिएन । नेतृत्व र समितिमा रहेका सरकारी वकीलको पटक पटकको परिवर्तनले समेतले यसमा असर पारेको देखिन्छ । साथै हेल्पडेस्कका तोकिएका सरकारी वकीलहरूलाई सरकारी वकीलको नियमित कार्यबोध रहेका कारणले समेत आवश्यक समय दिन नसकेको अवस्था रहेको छ । यसैगरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा स्थापना गरिएको अभियोजन परीक्षण शाखाले समेत नियमित रूपमा अभियोजन गरिएका मुद्दाको संकलन र भएका कमी कमजोरी पहिचान गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिन सकेको अवस्था छैन ।
- रिट निवेदनको प्रतिरक्षा:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयबाट प्रतिनिधित्व गरिएका रिट निवेदनहरु मध्ये झण्डै पचास प्रतिशत रिट निवेदनहरूमा माग बमोजिम रिट जारी भएको देखिन्छ । सरकारले गरेका निर्णय उपर निवेदकले चुनौती दिएका यस्ता रिट निवेदन जारी हुनुको मुख्य कारणहरूमा सरकारले कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी कार्य गर्न नसकेको वा प्रतिरक्षाका लागि आवश्यक पर्ने कागजात वा सूचना सरकारी वकील कार्यालयलाई उपलब्ध हुन नसकेका कारण हुन सक्दछन् । सम्बन्धित सरकारी निकायले आफ्ना तर्फबाट वहस गर्ने सरकारी वकीलहरूसँग आवश्यकता अनुसार समन्वय नगरेका कारण वा उपलब्ध गराउनु पर्ने लिखत, कागजात वा सूचना उपलब्ध नगराउँदा समेत रिट जारी हुने अवस्था हुन्छ । योजना अवधिमा रिटको प्रतिरक्षामा कुनै सुधार भएको देखिएन ।
- अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना:** नेपालको संविधानमा नेपाल सरकार वादी भई चल्ने मुद्दामा भविष्यमा गरिनुपर्ने सुधार तथा अपराधका प्रवृत्ति सम्बन्धी विवरण उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७ मा समेत यस केन्द्रको स्थापना र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । अपराधको प्रवृत्ति, फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, विद्यमान दण्डनीतिको प्रभावकारिता लगायत अपराधका विभिन्न पक्षहरूको व्यवस्थित अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी फौजदारी न्याय प्रणालीमा गरिनुपर्ने सुधार सम्बन्धी सुभाव दिनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा

अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरी सुम्पिएको जिम्मेवारी अनुसार कार्य संचालन गर्न आवश्यक छ । यसका लागि भैरहेका जनशक्तिबाट मात्र अपेक्षित नतिजा आउन सक्ने अवस्था छैन । विशेषज्ञ/विज्ञ जनशक्ति परिचालिन गरी उक्त केन्द्रलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

- **अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र:** सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७ मा यस केन्द्रको स्थापना र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट यस केन्द्रको नामबाट उल्लेख्य संख्यामा प्रशिक्षण संचालन भएका छन् । तथापि यस केन्द्रका लागि अलगै बजेट, जनशक्ति, भौतिक सामग्रीको प्रबन्ध हुन नसकेको अवस्था छ । यसलाई संस्थागत गर्दै नियमित रूपमा सरकारी वकील तथा कर्मचारीको प्रशिक्षण प्रदायक संस्थाको रूपमा विकास गर्नु पर्ने अवस्था छ ।
- **सरकारी वकील कार्यालय तथा सरकारी वकीलको सुरक्षा:** सरकारी वकीलहरूले फौजदारी न्यायप्रशासनको मूल प्रवाहमा रही नियमित कार्य संचालन गरिरहेका हुन्छन् । जघन्य, गम्भीर तथा संगठित रूपमा गरिएका अपराधमा अभियोजन गर्ने, अभियोगपत्र दायर गर्ने तथा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ । यी कार्य आफैमा चुनौतीपूर्ण रहेका छन् । अपराधको अनुसन्धान देखि नै संलग्न हुने सरकारी वकीलहरू र सरकारी वकील कार्यालयको सुरक्षाका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम योजना देखि नै रणनीति तथा क्रियाकलापमा उल्लेख गरिए पनि सो सम्बन्धमा हालसम्म ठोस कार्य हुन सकेको देखिँदैन । अकल्पनीय र अपुरणीय क्षति हुनुपूर्व आवश्यक प्रबन्धका लागि सरकारी वकील र कार्यालयका लागि आवश्यक सुरक्षा संयन्त्रको प्रबन्ध गरिनु आवश्यक छ ।
- **सूचना प्रविधिको अधिकतम उपयोग:** महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपलब्ध गराइएका सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित उपकरण, विद्युतीय सामग्री र सफ्टवेयरको कार्यसम्पादनमा अधिकतम उपयोग हुन नसकेको अवस्था छ । सरकारी वकील कार्यालयमा रहेका मुद्राको काम कारवाही र यसको प्रक्रिया सम्बन्धी विवरण समावेश गर्न तयार पारिएका सफ्टवेयर धेरैजसो प्रयोग हुन सकेको अवस्था छैन । त्यसका लागि दक्ष जनशक्तिको प्रबन्ध गर्न सकिएको छैन । यसले अभिलेख व्यवस्थापन र मुद्राको कारवाही लगायतका सूचना र सेवा प्रवाह गर्न समेत कठिनाई महसुस गरिएको छ । अर्कोतर्फ सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूलाई इन्ट्रानेट मार्फत आबद्ध गर्ने कार्य पनि अझै बाँकी नै रहेको छ ।
- **उच्च सरकारी वकील कार्यालयको स्तरीकरण:** योजना अवधिमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयका सहन्यायाधिवक्तालाई दोहोर्याःउने निवेदन गर्ने वा नगर्ने अधिकार प्रत्योजन गरिएको छ । हिरासत तथा कारागार अनुमग्न तथा मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन हुने कार्यको अनुगमन गर्ने कार्य नियमित हुँदै आएको छ । तथापि उच्च सरकारी वकील कार्यालयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको सम्पर्क कार्यालयको रूपमा विकास गर्ने, उच्च सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकीलाई जिम्मेवारी र सुविधा थप गरी स्तरीरकरण गर्न सकिएको छैन ।
- **योजना कार्यान्वयन संयन्त्र र मूल्यांकन प्रणाली:** दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक कार्यान्वयनको चरणमा पनि समग्र सरकारी वकील र कर्मचारीहरूले योजनाप्रति देखाउनु पर्ने अपनत्वभाव र सो अनुसार योजनाबद्ध रूपमा कार्य संचालन गर्नु पर्ने अवस्था अपेक्षित हुन सकेन । उच्च

सरकारी वकील कार्यालयमा योजना कार्यान्वयन शाखा स्थापना गर्ने क्रियाकलाप योजनाले प्रक्षेपण गरेपनि सो अनुसार स्थापना हुन सकेन। नियमित र स्वचालित रूपमा योजनाको मूल्यांकन गर्ने प्रणालीको विकास गर्न सकिएको छैन।

- **सेवा शर्त सम्बन्धी कानून निर्माण:** नेपालको संविधानको धारा १६१ मा सरकारी वकील तथा महान्यायाधिवक्ताको मातहतमा रहने अन्य कर्मचारीहरूको पारिश्रमिक, सुविधा तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी व्यवस्था संघीय ऐन बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ। तत्सम्बन्धी ऐनको मसौदा तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश भैसकेको छ। नेपालको संविधान जारी भएको पाँच वर्ष पूरा भैसक्दा पनि संविधानले गरेको व्यवस्था बमोजिम सरकारी वकीलको सेवा शर्तसम्बन्धी कानून बन्न सकेको छैन। साथै सो कानूनका सम्बन्धमा सरकारी वकील बीच समान धारणा बन्न सकेको अवस्था छैन। सरकारी वकीलको सेवालाई व्यावसायिक बनाउन, अन्य कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राखी कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन, व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति समेतका लागि सो कानून जारी गर्न आवश्यक छ।
- **जनशक्तिको प्राप्ति हुन नसक्नु:** सरकारी वकील कार्यालयको जिम्मेवारीमा रहेका कार्यहरू प्रभावकारी सम्पादनका लागि सरकारी वकीलहरूको जनशक्ति कार्यबोध अनुसार पर्याप्त छैन। सरकारी वकील कार्यालयहरूमा सरकारी वकील र कर्मचारीहरूको दरबन्दी निरन्तर वृद्धि भए पनि कार्यबोध अनुरूप वृद्धि हुन सकेको छैन। बढ्दो कार्यबोध र परिवर्तित सन्दर्भमा देखिएका चुनौतीहरूलाई सामना गर्न हालको जनशक्ति पर्याप्त देखिदैन। सरकारी वकील र कर्मचारीको जनशक्तिमा विभिन्न समयमा थप भए पनि समयमा पदपूर्ति हुन नसक्दा कार्यसम्पादन प्रभावित बनेको छ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेको जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न रणनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्दै आएको हो। योजनाले स्पष्ट भावी कार्यदिशा निर्धारण गर्दछ र गर्नु पर्दछ। योजना अवधिमा योजनाले प्रक्षेपण गरे बमोजिम क्रियाकलाप संचालन गर्न प्रयत्नशील हुनु पर्दछ। योजनाले स्पष्ट प्रक्षेपण गर्न नसक्दा योजना कार्यान्वयनको क्रममा अन्य क्रियाकलाप समेत योजना अवधिमा संचालन गर्नु पर्ने परिस्थिति बन्दछ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको योजना कार्यान्वयन गर्दा योजनाले प्रक्षेपण गर्न नसकेका तर कार्यसम्पादनसँग सान्दर्भिक तथा आवश्यक क्रियाकलाप दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको अवधिमा संचालन गरिएको थियो। जस्तै: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको अवधिमा सरकारी वकीलको राष्ट्रिय सम्मेलन, अनुसन्धानकर्ता नेपाल प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सम्मेलन आवधिक रूपमा संचालन भएका छन्। यसैगरी अनुसन्धानको क्रममा संकलित सबुद प्रमाण परीक्षणका लागि विधिविज्ञान प्रयोगशाला स्थापना भएको अवस्था छ। यस प्रकृतिका क्रियाकलापलाई तेस्रो रणनीतिक योजनाले निरन्तरता समेत दिएबाट कार्यालयको कार्यसँग जोडिने प्रकृतिका क्रियाकलाप समेत योजना तर्जुमामा समावेश गर्न नसकिने यथार्थता समेत हुदोरहेछ। साथै योजना आफैमा महत्वाकाङ्क्षी हुनु पर्ने मानिन्छ। तर योजनामा प्रक्षेपण गर्न नसकिएका तर योजना अवधिमा संचालन हुन सक्ने क्रियाकलाप जुन आवश्यक थिए ती क्रियाकलाप प्रक्षेपण नगरिएको समेत देखिन्छ। उदाहरणको लागि योजना तर्जुमा गर्दा सवारी साधन र कार्यालयको भवन निर्माणतर्फ हेर्दा योजनामा प्रक्षेपण गरिए भन्दा निकै धेरै प्रगति योजनाको अवधिमा भएको देखिन्छ। जुन आवश्यक

पनि थियो । यसबाट योजना तर्जुमा गर्ने कार्य सहज र सरल हुँदैन । साथै स्रोत साधन तथा परिस्थितिको सही आँकलन गर्न नसक्दा रणनीतिक योजना वास्तविक तथा यथार्थ भन्दा टाढा हुने अवस्था हुन्छ ।

६. तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना

“अभियोजनमा सुधार र व्यावसायिकता विकास” मा केन्द्रित रही महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७८/०७९-२०८२/०८३) तर्जुमा गरेको छ । सो योजना २०७८ साउन १ गते देखि कार्यान्वयनमा आएको छ । यस योजनाले ५ लक्ष्य, २९ रणनीति र २०४ क्रियाकलाप प्रक्षेपण गरेको छ । प्रस्तुत योजना तर्जुमा गर्दा दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको समीक्षा समेत गरिएको थियो । योजना तर्जुमाका लागि सरोकारवाला निकाय तथा पदाधिकारीसँग राय सुझाव माग गरिएको थियो । आवश्यक सूचनाको संकलन, परामर्श कार्यक्रम, योजनाविद्युत सँग छलफल, पुस्तक तथा कृति विश्लेषण एवं राष्ट्रिय कार्यशालाको समेत आयोजना गरिएको थियो । साथै रणनीतिक योजना तर्जुमाको क्रममा वस्तुस्थिति विश्लेषण गर्दा SWOT (Strength, Weakness, Opportunity and Threat) Analysis Method अवलम्बन गरिएको थियो । जुन निम्न रहेका छन् :

सबल पक्ष (Strength)	कमजोर पक्ष (Weakness)
<ul style="list-style-type: none"> संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था निर्धारित संगठनात्मक संरचना फौजदारी कानूनको आधुनिकीकरण र सरकारी वकीलको भूमिकामा वृद्धि पीडित संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण सूचना प्रविधिको संजालीकरण भौतिक पूर्वाधारको विकास योजनाबद्ध कार्यसम्पादन र निरन्तरता 	<ul style="list-style-type: none"> अभियोजनमा अपेक्षाकृत सुधार नहुनु पीडित र साक्षी संरक्षण प्रभावकारी नहुनु कार्यबोझ र जनशक्ति व्यवस्थापन सन्तुलन हुन नसक्नु प्रभावकारी प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्व बन्न नसक्नु दक्ष जनशक्ति प्राप्ति र टिकाउन (Retention) नसक्नु भौतिक संरचना/साधनको व्यवस्थापन र संरक्षण हुन नसक्नु सूचना प्रविधिको उपयोग र दिगो व्यवस्थापन गर्न नसक्नु रणनीतिक योजनामा अपनत्व बोध हुन नसक्नु आचार सहिताको पालना प्रभावकारी नहुनु

अवसर (Opportunity)	चुनौती (Threat)
<ul style="list-style-type: none"> संविधान र कानूनी व्यवस्थाले गरेको विश्वास र जिम्मेवारी फौजदारी कानूनको तर्जुमा र पुनरावलोकनमा सहभागिता मानव अधिकारको संरक्षणको जिम्मेवारी रणनीतिक योजनालाई राष्ट्रिय योजनामा सम्बोधन सरोकारवालाहरू वीच समन्वय र सहकार्यमा वृद्धि अन्तर्राष्ट्रिय अभियोजनकर्ताहरूको संगठनको सदस्यता प्राप्ति कानूनी सचेतना र अभिवृद्धिमा सहभागिता 	<ul style="list-style-type: none"> संघीय शासन अनुसार सरकारको संरचना र प्रतिरक्षा फौजदारी कानूनमा अपेक्षित सुधार नहुनु अभियोजनमा स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको प्रत्याभूति सरोकारवालासँगको समन्वय र सहयोग अपेक्षित नहुनु योजना अनुरूपको स्रोत प्राप्ति नहुनु मानव संशोधन आपूर्ति नहुनु सुधारात्मक दण्ड व्यवस्थाको प्रयोग र विकास नहुनु

७. तेसो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको परिदृष्टि, परिलक्ष्य, मूल्य र लक्ष्यहरु

परिदृष्टि

कानूनी शासनको सुनिश्चितता

परिलक्ष्य

वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित अभियोजन तथा प्रभावकारी प्रतिरक्षा गर्ने व्यावसायिक संस्थाको रूपमा स्थापित हुनु,

मूल्यहरु

कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तको अवलम्बन

स्वच्छ सुनुवाइ

उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता

व्यावसायिकता

मानव अधिकारको संरक्षण

अपराध पीडितलाई न्याय

बाल मैत्री तथा लैङ्गिक संवेदनशीलता

सार्वजनिक हितको संरक्षण

स्वामित्वबोध

निरन्तर सिकाइ र सुधार

लक्ष्यहरु

लक्ष्य १: अभियोजनलाई वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउने

लक्ष्य २: मुद्दा तथा रिट्को प्रभावकारी प्रतिरक्षा गर्ने

लक्ष्य ३: संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्ने

लक्ष्य ४: सरकारी वकील सेवालाई व्यावसायिक बनाउने

लक्ष्य ५: संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने

८. निष्कर्ष

योजनाबद्ध रूपमा कार्य सम्पादन गर्नु आफैमा राम्रो पक्ष हो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले दुई वटा पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयन गरेको छ । यो चरणसम्म आई पुगदा संस्थागत सुदृढीकरणमा देखिने गरी सुधार भएको छ । भवन, जग्गा, सवारी साधन, सरकारी वकील तथा कर्मचारीको दरवन्दी, विद्युतीय सामग्री आदिमा संख्यात्मक वृद्धि भएको छ । तथापि सरकारी वकीलको मुख्य कार्य अभियोजन र अभियोगपत्र लेखन तथा बसह पैरवी र प्रतिरक्षाको कार्यमा महसुस हुने गरी सुधार हुन सकेको छैन । सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट सम्पादन हुने कार्यमा अझै पनि योजनालाई अगाडि सारेर कार्य गर्ने पद्धति बसाउन सकिएको छैन । महान्यायाधिवक्ताको

कार्यालयमा योजना कार्यान्वयनका लागि संयन्त्र निर्माण भए पनि मातहतका कार्यालयमा सो संयन्त्र बन्न सकेको अवस्था छैन । नियमित रुपमा योजनाको समीक्षा हुन सकेको छैन । सबै कार्यालयले रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको लागि समयमै वार्षिक कार्ययोजना तयार गरी स्वीकृत गराउने र सो बमोजिम कार्य संचालन गर्न भन्नक्ट मानेको अवस्था छ । योजनाको उपलब्धिवाट लाभ लिन लालायित हुने तर योजनाबद्ध रुपमा कार्य गर्न भन्नक्ट मान्ने व्यवहार योजना कार्यान्वयनको लागि बाधक (Obstacle) हुँदै आएको छ ।

हालको समयमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मात्र नभई सरोकारवाल प्रायः सबै निकायले रणनीतिक योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् । यी सबै निकायको उद्देश्य छिटो छरितो र प्रभावकारी न्याय प्रदान गर्नु तथा कानूनको शासनको प्रवर्धन गर्नु नै हो । योजनाको कार्यान्वयनका लागि सबै सरकारी वकील तथा कर्मचारीमा स्वामित्वभाव जागृत हुनु पर्दछ । योजनाले प्रक्षेपण गरे बमोजिम स्रोत विनियोजन हुनु पर्दछ । सरोकारवाला निकाय बीच योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सहयोग, समन्वय र सहकार्य जरुरी हुन्छ । साथै योजनाले अपेक्षा गरेको लक्ष्य हासिल गर्न योजनामा पहिचान गरिएका जोखिमहरुको समुचित निदान/व्यवस्थापन हुनु पर्दछ । साथै संस्थाको नेतृत्वमा रहनेले योजना कार्यान्वयनका आवश्यक पर्ने स्रोत, सहयोग जुटाउन सक्नु पर्दछ । कार्यान्वयनका लागि नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । कार्यालयमा स्थायी संयन्त्र मार्फत नियमित रुपमा योजना कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने र आवधिक समीक्षा गर्नु पर्दछ । योजना बनाउनु र त्यसमा विषय उल्लेख गर्नु आफैमा महत्वपूर्ण कार्य होइन । योजनाको उपादेयता त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी सुधारको दिशामा आफ्ना कार्यहरु अगाडि बढाउनु हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४
- सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०७७
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रथम पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आ.व. २०६८/०६९-२०७२/०७३)
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आ.व. २०७३/०७४-२०७७/०७८)
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (आ.व. २०७८/०७९-२०८२/०८३)
- न्यायपालिकाको आवधिक रणनीतिक योजनाहरु, सर्वोच्च अदालत
- विभिन्न आर्थिक वर्षका महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरु
- <https://encryptedtbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQkIu8w2s8ZdcGEZmYJZAVFEJTMqcOSmjRrw&usqp=CAU>

अपराध पीडितको संरक्षणमा सरकारी वकीलको भूमिका: एक विश्लेषण

डा. दिवाकर भट्टै^१

१. विषय प्रवेश

कुनै पनि अपराध घटित भएका कारणले मुलुकको कानूनको मात्र उल्लंघन नभई त्यसबाट प्रभावित व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष हानी नोक्सानी व्यहोर्नु परेको अवस्था समेत हुन्छ^२। अपराध पीडितले कुनै अपराधबाट भोग्नु परेको शारीरिक, मानसिक एवं भावनात्मक पीडाको अवस्था नै पीडा हो । पीडीत राहत शास्त्रीका दृष्टिकोणमा कुनै पनि अपराध घटित भएका कारणबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित वा नकारात्मक असर पर्ने व्यक्तिलाई पीडित व्यक्ति भनिन्छ^३ । अपराध पीडितले कुनै अपराधबाट भोग्नु परेको शारीरिक, भौतिक, आर्थिक, मानसिक एवं भावनात्मक पीडाको अवस्थाले नै पीडा वा क्षति हो । अपराध पीडितशास्त्रीका मतमा पीडित भन्नाले कुनैपनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आपराधिक घटनाबाट नकारात्मक रूपमा प्रभावित व्यक्तिलाई जनाउँछै^४ । त्यसै गरी अपराध पीडित सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्रले पीडाको परिभाषा हेर्दा व्यक्तिगत वा सामुहिक रूपमा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक र आर्थिक क्षति व्यहोरेको व्यक्ति वा मौलिक हक अधिकारमा व्यापक क्षति भएको व्यक्ति तथा राज्यमा लागू भएको फौजदारी कानूनले गर्नु भनेको काम नगरेर वा नगर्नु भनेको काम गरेर वा शक्तिको दुरुपयोग गरेर उनीहरूको अधिकारको व्यापक उल्लंघन भएको अवस्थालाई जनाउँछ, भनी परिभाषा गरेको छ^५ । त्यस्तै सो शब्दले पीडित मानिएको, पक्राउ परेको, अभियोजन गरिएको वा दोषी ठहर भए वा नभए पनि तथा पीडित र पीडक बीच पारिवारिक सम्बन्ध भए वा नभए पनि त्यस्ता व्यक्तिलाई आधारभूत घोषणापत्र अन्तर्गत पीडित भनिएको छ । सोही अनुसार पीडित शब्दले प्रत्यक्षतः पीडित भएको व्यक्तिको परिवार, आश्रित व्यक्ति तथा पीडितलाई दुःख पीडाबाट जोगाउने वा सहयोग गर्ने क्रममा पीडा वा नोक्सानी व्यहोरेको व्यक्तिलाई समेटदछ भनि परिभाषा गरिएको छ । व्यक्ति अपराध वा अधिकारको दुरुपयोगबाट पीडित हुन सकदछ । जस्तै: मुलुकको राष्ट्रिय कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेका कार्य वा अकार्यबाट पनि व्यक्ति प्रभावित हुन पुगदछ भने अन्तर मानवीय कानूनले युद्ध अपराध वा मानवता विरुद्ध अपराध मानेका हिंसात्मक गतिविधि घटित भएका कारणबाट पनि पीडित हुन पुगदछ । त्यसै गरी मुलुकका कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी वा अनुसन्धानकर्ताको काम कारबाहीबाट पनि व्यक्ति शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक वा भौतिक रूपमा समेत प्रभावित हुन पुगदछ । यी सबै अवस्थामा

१ जिला न्यायाधीश, फ्याकल्टी, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल ।

२ Shankar Kumar Shrestha, A Step Towards Victim Justice System: Nepalese Perspective, Pairavi Prakashan (2011) pp. 2-6

३ Geeta Pathak Sangroula, In Camera Proceedings: Conceptualizing the Rights of Victims of Crimes, pp. 138-141, Extracted from Journal Layout - Journal finally.doc (asianlii.org) Accessed on Jan 17, 2022

४ संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

अपराधको पीडित भएको व्यक्तिले आफूलाई पर्न गएको क्षतिको परिपुरण, पुनः स्थापना, क्षतिपूर्ति, सहयोग र सान्त्वना राज्य वा व्यक्ति तहबाट प्राप्त गर्नु पर्ने कुरालाई संयुक्त राष्ट्र संघीय पीडित सम्बन्धी घोषणापत्र, १९८५ ले गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरूले सोको परिपालना गर्न नैतिक दायित्व समेत सिर्जना गरेको छ । सोही क्रममा संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराधका पीडित सम्बन्धी घोषणा पत्र, १९८५ ले जोड रहेको छ, कि “Offender should make fair restitution to victims or their families, restitution should be part of the sentencing in criminal cases, and when compensation is not fully available from the offender, the State should provide monetary compensation to victims who suffered serious physical and mental injury for which a nation fund should be set up.” यति मात्रै नभई मुलुकको फौजदारी कानूनको मूलभूत अभिप्राय नै अपराधका दोषिलाई सजाय गर्नु र अपराध पीडितलाई पुनः स्थापना गरी समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नु हो । यसरी फौजदारी कानूनको अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त हुन नसकेमा मुलुकमा कानून विहिनता र अराजकताको स्थिति पैदा भई समग्र शासन व्यवस्था माथि नै ठूलो चुनौती सिर्जना हुन आउँछ ।

२. अपराध पीडितको अवधारणा र अपराध पीडितको परिभाषा

अपराध घटित भएका कारणबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्ति पीडित भएको अवस्था हुन्छ । कुनै व्यक्तिको अपराधका कारण मृत्यु भएको वा निजको जीउ ज्यान वा सम्पत्तिमा प्रतक्ष्य क्षति पुगेको हुन्छ, भनी कुनै व्यक्ति आफ्नो संरक्षण वा आफू आश्रित भएको परिवारका सदस्य अपराधको वारदातमा परेको कारणले पीडित हुन पुगेको हुन्छ । त्यसै गरी अपराध घटित हुँदा परिवारको कुनै सदस्य अपराधमा परेका कारणबाट समेत कुनै व्यक्ति पीडित हुन पुग्छ । यी सबै प्रकृतिका व्यक्तिहरु कुनै न कुनै रूपमा अपराधका पीडित हुन । अपराध पीडित के हो र अपराधका पीडितका प्रकृति के के हुन सकदछन् भन्ने सम्बन्धमा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले व्यापक दृष्टिकोण अंगालेको अवस्था छ । यसले अपराधका पीडितालाई प्रथम स्तरको पीडित द्वितीय स्तरको पीडित र पारिवारीक पीडित भनि अपराध पीडितको वर्गीकरण गरि बृहत रूपमा परिभाषा समेत गरेको छ । अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २ (ज) ले प्रथम स्तरका पीडितका बारेमा गरेको परिभाषा अनुसार “प्रथम स्तरको पीडित” भन्नाले पीडकको उमेर, मानसिक अवस्था, कुटनीतिक उन्मुक्ति वा पदीय आधारले प्राप्त उन्मुक्तिको परिणाम स्वरूप फौजदारी दायित्व बेहोर्नु नपर्ने वा पीडितको पहिचान नखुलेको वा पीडकको विरुद्ध अभियोग नलागेको वा कसूर सम्बन्धी मुद्दा फिर्ता भएको वा कसूरदारलाई भएको सजाय माफी भएको वा कसूरदार ठहर नभएको वा पीडितसँग पीडिकको जे जस्तो पारिवारिक सम्बन्ध भए पनि पीडित विरुद्ध वारदात भएकोमा कसूरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको वा क्षति पुगेको व्यक्ति सम्भनु पर्दछ र सो शब्दले कसूरमा संलग्न नरही देहायको कुनै अवस्थामा मृत्यु भएको वा क्षति पुगेको व्यक्तिलाई समेत जनाउनेछ: १) कसूर गरिरहेको व्यक्तिलाई कसूर गर्नबाट रोक्ने कार्य गर्दा, २) कुनै व्यक्तिको विरुद्धमा कसूर भईरहेको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई कसूरबाट बचाउने उद्देश्यले मनासिव सहयोग र उद्धार गर्ने कार्य गर्दा, ३) उक्त कसूर गरिरहेको वा गरेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न खोजदा वा शंकास्पद व्यक्ति वा कसूरदारलाई पक्राउ गर्ने सिलसिलामा अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई सहयोग पुऱ्याउँदा पीडित भएको व्यक्ति सम्भनु पर्दछ । त्यसले सोही ऐनको दफा २ (च) ले द्वितीय स्तरको पीडित भन्नाले परिभाषा गरेको छ । सो अनुसार “द्वितीय स्तरको पीडित” भन्नाले प्रथम स्तरको पीडितको विरुद्ध

भईरहेको वा भएको कसूरमा संलग्न नभएको तर त्यस्तो कसूरको प्रत्यक्षदर्शी साक्षी भएको कारणले क्षति व्यहोनु परेको व्यक्ति सम्फनु पर्छ र सो शब्दले कसूरमा संलग्न नरहेको तर कसूरको बारेमा जानकारी भएको वा प्रत्यक्षदर्शी साक्षी भएको कारणबाट क्षति व्यहोनु परेको प्रथम स्तरको पीडित नाबालिगको संरक्षक र प्रथमस्तरको पीडितको विरुद्धमा भएको कसूरका सम्बन्धमा थाहा पाएको कारणले क्षति बेहोनु परेको व्यक्तिलाई समेत जनाउनेछः जस्तै, १) प्रथम स्तरको पीडितको संरक्षक, २) प्रथम स्तरको पीडित नाबालिग भएमा, र ३) त्यस्तो क्षति बेहोनु परेको व्यक्ति त्यस्तो कसूरमा संलग्न नरहेमा अवस्थामा । यसका साथै अपराध पीडित सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले तेश्रो पीडितको रूपमा पारिवारिक पीडित भनि परिभाषा गरिएको छ । ऐनको दफा २(भ) अनुसार “पारिवारिक पीडित” भन्नाले कसूरको प्रत्यक्ष परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको प्रथम स्तरको पीडित विरुद्धको कसूरमा संलग्न नरहेको मतृक पीडितको सगोलको आमा, बाबु, पीडित पत्नी वा पीडितमा आश्रित एकासगोलको परिवारको अन्य सदस्य सम्फनु पर्दछ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा के भनी हेर्दा अपराध पीडित सम्बन्धी ऐनको दफा २ (ज) “पीडित” भन्नाले प्राकृतिक व्यक्तिको रूपमा रहेको प्रथम स्तरको पीडित, द्वितीय स्तरको पीडित र पारिवारिक पीडित सम्फनुपर्दछ भनी तीन वटै प्रकारका पीडितलाई अपराध पीडितका रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

अपराध पीडित सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, १९८५ ले परिभाषा गरे हेर्दा उक्त घोषणा पत्र अनुसार “व्यक्तिगत वा सामुहिक रूपमा शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक र आर्थिक क्षति व्यहोरेको व्यक्ति वा मौलिक हक अधिकारमा व्यापक क्षति भएको व्यक्ति तथा राज्यमा लागू भएको फौजदारी कानूनले गर्नु भनेको काम नगरेर वा नगर्नु भनेको काम गरेर वा शक्तिको दुरुपयोग गरेर उनीहरुको अधिकारको व्यापक उल्लंघन भएको अवस्था नै अपराध पीडितको अवस्था हो ।” त्यस्तै सो शब्दले पीडित मानिएको, पकाउ परेको, अभियोजन गरिएको वा दोषी ठहर भए वा नभए पनि तथा पीडित र पीडक विच पारिवारिक सम्बन्ध भए वा नभए पनि त्यस्ता व्यक्तिलाई आधारभूत घोषणापत्र अन्तरगत पीडित भनिएको छ ।

३. अपराध पीडितको संरक्षणका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पीडितको अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीयस्तरका दस्तावेजहरु तर्जुमा भई लागू रहेको अवस्था छ । ती हुन- संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ (The United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985) र अर्को कार्यविधि कानून र कार्यविधिको संरचना भित्र पीडितको स्थान सम्बन्धी युरोपेली परिषद्को सिफारीश, १९८५ (The Council of Europe Recommendation on the Position of the Victim in the Framework of Criminal Law and Procedure, 1985) समेत रहेको छ । यी दुवै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजका व्यवस्थाहरुलाई पछिल्ला दस्तावेजहरुका थप व्याख्या भएका छन् । ती पछिल्ला व्यवस्थाहरु हेर्दा The Statement of Victims' Rights in the Process of Criminal Justice, 1996, The European Union Framework Decision on the Standing of Victims in Criminal Proceedings र The Council of Europe Recommendations on the Assistance to Victims and Prevention of Victimization (2006) ८ रहेका छन् । यी दस्तावेजहरुले खासगरी अपराधका पीडित हुन पुगेका व्यक्तिहरुलाई विभिन्न प्रकारका उपचार दिलाईनु पर्ने व्यवस्थामा जोड दिएको छ । छ । The Council of Europe Recommendations (2006)8 on the Assistance to Victims and Prevention of Victimization ले अपराध पीडितलाई अभियुक्त वा राज्यबाट दिइनु पर्ने सम्बन्धमा गरेको उपचार तथा संरक्षण

सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा पीडितलाई सहयोग, पीडित सहायता सेवाको व्यवस्था, मुद्राको कारबाहीको सम्बन्धमा सूचना पाउने अधिकार, अन्य प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार, मेलमिलाप, राज्य तर्फबाट क्षतिपूर्ति, विमा, राज्य पक्षबाट अपराधका वारेमा सार्वजनिक रूपमा जानकारी पाउने आदि लगायतका कुराहरु सुझाएको अवस्था छ । खासगरी यसले अपराधका पीडितका सम्बन्धमा पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कुरामा जोड दिएकोछ । सो सिफारीशले गम्भीर प्रकृतिका मनसाय प्रेरित अपराध, आक्रामक किसिमका अपराध तथा लैङ्गिक हिंसा आदि अपराधमा राज्यका तर्फबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति तथा पुर्नस्थापना नहुँदासम्मका लागि विमा र राज्यकोषबाट उपचारको व्यवस्थाका साथै सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध गराइनु पर्ने कुरामा थप जोड दिएको छ । युरोपेली परिषद्ले पीडितको अधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा सदस्य राष्ट्रहरूलाई आफ्नो कानून तथा अभ्यासहरूमा विभिन्न कुराहरु पुनरावलोकन गर्न सिफारीश गरेको छ । जस्तै: पीडितलाई अनुसन्धान, अभियोजन, अदालती प्रक्रिया, कानून कार्यान्वयनको तह र मुद्राको सुनुवाई र पीडितको गोपनियता कायम गर्ने सन्दर्भमा कानूनी व्यवस्था तथा आवश्यक संयन्त्र बनाउने कुरा गर्न समेत सदस्य राज्यपक्षहरूलाई युरोपेली परिषद्ले सिफारीश गरेको छ ।

३.१ संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ (The United States Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985)

संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणा पत्र, १९८५ ले खास गरी अपराध पीडितका लागि गरेको उपचारको व्यवस्था हेर्दा क) न्यायमा पहुँच र स्वच्छ उपचार (Access to Justice and Fair Treatment), ख) पुनःस्थापना, ग) क्षतिपूर्ति (Restitution), घ) सहयोग (Compensation) आदि ।

क) न्यायमा पहुँच र स्वच्छ उपचार

पीडितका आधारभूत सिद्धान्त सम्बन्धी घोषणापत्रले पीडितलाई न्यायको संयन्त्रसम्म पहुँच राख्ने अधिकार हुनाका साथै पीडितले भोग्नु परेको क्षति वा पीडितको लागि मुलुकको राष्ट्रिय कानून बमोजिम सीघ्र उपचार प्राप्त गर्ने अधिकार हुने छ र सोका लागि राज्यले न्यायिक तथा प्रशासकीय संयन्त्र स्थापना गर्नुका साथै सशक्तिकरण समेत गर्नेछ । यस बाहेक घोषणापत्रले पीडितलाई न्यायमा सहज पहुँच स्थापित गर्ने कानूनी, औपचारिक वा अनौपचारिक कार्यविधिहरूलाई छिटो छरितो, स्वच्छ, कम खर्चिलो तथा पहुँचयोग्य बनाइने, पीडितहरूलाई सो क्रममा उनीहरूले राज्यका विभिन्न संयन्त्रबाट प्राप्त गर्ने उपचारका लागि सुसूचित गरिने, न्यायिक र प्रशासकीय प्रक्रियाहरूका सन्दर्भमा पीडितहरूलाई खास गरी उनीहरूको भूमिका, क्षेत्र, समय र कार्यविधिको प्रगति र पीडितका मुद्राहरूमा फैसलाको अधिकार विषयमा पीडितहरूलाई सुसूचित गरिने भनी व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै मुद्राको कारबाहीका सन्दर्भमा उनीहरूका विचारको सुनुवाई गरिने, कानूनी कार्यविधिका विषयमा पीडितहरूलाई उचित सहयोग प्रदान गरिने, पीडितलाई कानूनी प्रक्रियाका वारेमा सहयोग गर्ने र पीडितलाई असहज हुने अवस्थामा न्यूनीकरण गर्ने र मुद्राको किनारा लगाउने वा फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा हुने ढिलाई हटाउने आदि पक्षहरूका वारेमा समेत संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ न्यायमा पहुँच र स्वच्छ उपचार अन्तर्गत जोड दिएको छ ।

ख) पुनःस्थापना

अभियुक्त वा तेश्रो पक्षको कुनै व्यवहारबाट भएको पीडा वा क्षतिबाट भएको व्यक्ति वा उनीहरुका परिवारलाई उचित पुनःस्थापना गर्नु पर्ने कुरामा संयुक्त राष्ट्र संघीय पीडित सम्बन्धी घोषणापत्रको जोड रहेको छ । पुनःस्थापनाका उपायहरु अन्तर्गत पीडितको सम्पत्ति फिर्ता वा पीडितलाई हुन गएको क्षति वा पीडितले भोग्नु परेको पीडाका लागि नोक्सानी वापत क्षतिपूर्ति दिलाउनु भराउनु पर्ने, पीडितिकरणका कारणले हुन गरेको खर्च सोधभर्ना, पीडितहरुलाई गर्नु पर्ने सेवा र उनीहरुको अधिकारको पुनःस्थापना आदि पक्षहरु पर्दछन् । अभियुक्तलाई मुद्दामा हुने फौजदारी दायित्व वा कैदका अलावा पीडितलाई पुनःस्थापना गराउने गरी सरकारले नीति नियममा पुनरावलोकन गराउनु पर्ने एवं सार्वजनिक अधिकारी वा उसको प्रतिनिधिहरुले आफ्नो पदीय वा अर्ध पदीय हैसियतमा राष्ट्रिय फौजदारी कानूनहरुको उल्लंघन भएको अवस्थामा पीडितले राज्य तर्फबाट परिपूरण प्राप्त गर्न सक्ने अधिकार रहने तर्फ घोषणा पत्रले संवेदनशील बनाएको छ । साथै राज्यका तर्फबाट पीडितलाई परिपुरण गर्दाको कारवाहीका क्रममा सार्वजनिक पदाधिकारी रहेको बेलाको सरकार परिवर्तन भएमा पछिल्लो गठन हुने सरकारले पीडितलाई परिपूरण गर्ने भन्ने व्यवस्था उक्त घोषणापत्रमा रहेको छ ।

ग) क्षतिपूर्ति

अभियुक्त वा अन्य श्रोतबाट क्षतिपूर्ति भराउन नसकिने अवस्था भएको अवस्थामा राज्यले पीडितलाई आर्थिक क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था पीडित सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणा पत्रको छ । यस बाहेक, त्यस्तो क्षतिपूर्ति कुनै अपराध घटित भएका कारणले कुनै व्यक्तिले भोग्नु परेको शारीरिक वा भौतिक वा मानसिक स्वाध्यमा परेको क्षति, पीडितको परिवारका सदस्य वा आश्रितको मृत्यु हुन गरेको वा अपराधबाट पीडित शारीरिक वा मानसिक रूपमा असक्षम हुन पुगेको अवस्थामा पीडितले व्यहोर्नु परेको क्षतिको परिपुरण स्वरूप प्राप्त गर्ने अधिकार राख्दछ, भनी घोषणा पत्रले व्यवस्था गरेको छ । पीडितलाई राज्य तर्फबाट क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनका लागि राष्ट्रिय स्तरमा पीडित राहत कोषको स्थापना, सुदृढीकरण र विस्तारमा जोड दिइने र पीडितले व्यहोर्नु परेको क्षतिको परिपुरण स्वरूप क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनका लागि अन्य उपयुक्त कोषहरुको स्थापना गर्नु पर्ने कुरामा समेत घोषणा पत्रले सदस्य राष्ट्रलाई संवेदनशील बनाएको छ ।

घ) सहयोग

पीडितले सरकारी, स्वेच्छक, समुदायमा आधारित र परम्परागत माध्यमबाट आवश्यक साधन, स्वास्थ्योपचार, मानोबैज्ञानिक वा सामाजिक सहयोग प्राप्त गर्ने अधिकार राख्ने र पीडितलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सेवा तथा अन्य सम्बद्ध सहयोगका वारेमा जानकारी दिनुका साथै उनीहरुलाई सो प्राप्त गर्नका लागि सक्षम बनाइनु पर्ने कुरामा घोषणा पत्रले जोड दिएकोछ । यसका साथै प्रहरी, न्याय प्रशासन, स्वास्थ्य, सामाजिक सेवा तथा अन्य निकायसँग संलग्न कर्मचारीहरुलाई पीडितहरुको आवश्यकताका सम्बन्धमा तालीम दिई जानकार बनाइने र पीडितका लागि उपयुक्त वा सीध्र सहयोगका लागि मार्गदर्शन दिइने कुरामा समेत घोषणा पत्रले जोड दिएको छ । यस बाहेक पीडितलाई भएको पीडाको कारणबाट पर्न गएको क्षतिको प्रकृति हेरी पीडितलाई आवश्यक सेवा तथा सहयोग प्रदान गर्ने पर्ने कुरामा समेत घोषणा पत्रले जोड दिएको छ । यसरी घोषणा पत्रले

अपराध र अधिकारको दुरुपयोगका पीडितले भोग्नु परेको पीडाका सन्दर्भमा प्राप्त गर्ने उपचार र सोको संयन्त्रको सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रलाई सिफारीश गरेको छ ।

३.२ अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय मार्गदर्शन (The UN Guidelines on the Role of Public Prosecutors), १९९०

अगष्ट २७ देखि ७ सेप्टेम्बर १९९० मा भएको आठौ कांग्रेसले संयुक्त राष्ट्र संघको अपराधको नियन्त्रण र अभियुक्तको उपचार सम्बन्धमा हवानाको राजधानी क्युवामा ग्रहण गरेको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अभियोजनका आधारको रूपमा लिईने संयुक्त राष्ट्र संघीय मार्गदर्शन १९९० ले अभियोजनकर्ताको जिम्मेवारी, भूमिका, स्वायत्तता र संलग्नताका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्दै अभियोजनकर्ताका आधार बारेमा समेत महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेको छ । अभियोजनकर्तामा हुनु पर्ने उपयुक्त शिक्षा र तालिमको सन्दर्भमा जोड दिई अभियोजनकर्ताले शङ्कित तथा पीडितका अधिकार एवं मौलिक स्वतन्त्रताको अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाले गरेको व्यवस्था, सोका मान्यता र पालना गर्नु पर्ने नैतिक कर्तव्यहरुका बारेमा समेत जानकारी राख्नु पर्ने कुरामा मार्गदर्शनले जोड दिएको छ^५ । साथै अभियोजनकर्ताले अभियोजन गर्ने सम्बन्धमा स्थानीय अभ्याससँग तालमेल राख्ने गरी कानूनले अखिलयारी दिएको आधारमा अपराधको अनुसन्धान, अनुसन्धानको कानूनी पक्षको सुपरिवेक्षण र अदालतका फैसलाहरुको कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण एवं सार्वजनिक हितको प्रतिनिधित्व जस्ता अधिकारको प्रयोग गर्ने छन् भनी मार्गदर्शनले जोड दिएको छ^६ । यसरी अभियोजन मार्गदर्शनले अभियोजनकर्ताले अभियोजनका क्रममा अनुसन्धानकार्य उपर सुपरिवेक्षण गरी शङ्कित तथा अपराधका पीडितहरुको अधिकारका बारेमा संवेदनशील हुनु पर्नेमा मार्गदर्शनले संवेदनशील बनाएको छ ।

त्यसै गरी संयुक्त राष्ट्र संघीय अभियोजन मार्गदर्शनले अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य सम्पादनको सिलसिलामा सार्वजनिक हितको संरक्षण, बस्तुगतताका आधारमा शङ्कित र पीडितको अवस्थाका बारेमा उचित ध्यान र शङ्कितको हित वा अहित जे सुकै भएतापनि सबै सम्बद्ध परिस्थितिको बारेमा उचित ध्यान दिनुका साथै आफ्नो कार्य सम्पादनका सम्बन्धमा पीडितका निजी हितका विषयहरुमा उनीहरुका धारणा र सरोकारहरु उपर संवेदनशील हुनु पर्ने जिम्मेवारी अभियोजनकर्तालाई सुम्पिएको छ^७ ।

३.३ मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरुको उपचार अधिकार र परिपुरण सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्गदर्शन (Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation), २००५

मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघनका गम्भीरका पीडितहरुको उपचारका सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाको प्रस्ताव ६०/१४७ द्वारा डिसेम्बर २००५ मा ग्रहण गरिएको उक्त आधारभूत सिद्धान्तले पीडितहरुको उचित, प्रभावकारी र न्यायमा सीध्र पहुँचको सुनिश्चितता गर्नका लागि उपयुक्त र प्रभावकारी कानून एवं प्रशासनिक कार्यविधिका साथै उपयुक्त र प्रभावकारी परिपुरण सहितका उपचारहरुको व्यवस्था गरी पीडितको संरक्षण सदस्य राष्ट्रहरुले सुनिश्चित गर्नु

^५ अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय मार्गदर्शन १९९० को धारा ११

^६ उही धारा ११

^७ धारा १३ (घ)

पर्ने मान्यतालाई जोड दिएको छ^८। यसका साथै उक्त आधारभूत सिद्धान्त मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लंघनका कसुरदार उपर प्रभावकारी अभियोजन, पीडित तथा साक्षीहरुको अन्तर्राष्ट्रीय मानव अधिकार कानूनको मापदण्ड र मानव अधिकार कानून अन्तर्गत संरक्षण र सहयोग प्रदान गर्नु पर्दै दायित्व राष्ट्रको रहेन गरी दायित्व सुम्पेको छ।

त्यसै गरी आधारभूत सिद्धान्तले पीडितहरुलाई मानवीय मर्यादा र मानव अधिकारको संरक्षण हुने गरी व्यवहार गर्नु पर्ने र उनीहरुको शारीरिक सुरक्षा एवं मानसिक स्वास्थ्य र गोपनीयता एवं पारिवारीक सुरक्षा समेत प्रदान गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ^९। मानव अधिकार र मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरुलाई प्राप्त हुने उपचारहरुमा खास गरी समान र प्रभावकारी पहुँचको अधिकार, पर्याप्त र प्रभावकारी एवं सीघ परिपुरणका संयन्त्रमा पहुँचको अधिकार लगायतका उपचारहरुको व्यवस्था समेत आधारभूत सिद्धान्तले समेटेको छ^{१०}। उक्त आधारभूत सिद्धान्तको कार्यान्वयन गराउनु सरकारका साथै सार्वजनिक अभियोजन अधिकारी लगायत सबै राज्य संयन्त्रहरुको दायित्व भएको कुरामा सिद्धान्तको जोड रहेको छ^{११}।

३.४ अन्तर्राष्ट्रीय फौजदारी अदालतको रोम विधान (The Rome Statute of the International Criminal Court), २०००

अन्तर्राष्ट्रीय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ६८ ले पहिलो पटक विधान अन्तर्गत पीडित तथा साक्षीहरुको संरक्षण र सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने कुराको घोषणा गरेको छ। उक्त धाराको व्यवस्था अनुसार अन्तर्राष्ट्रीय फौजदारी अदालतले पीडित तथा साक्षीहरुको सुरक्षा, शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य, सुरक्षा, सम्मान र गोपनीयताको संरक्षण गर्ने छ, भनी व्यवस्था गरेको छ। यसका साथै लैङ्गिक हिंसा र बालबालिका विरुद्ध हुने कसुरको अनुसन्धानका क्रममा अभियोजनकर्ताले उपयुक्त कुराहरुको संरक्षणका लागि विशेष उपायहरु अपनाउने कुरामा जोड दिएको छ। साथै पीडितलाई व्यक्तिगत रूपमा प्रभाव पार्ने हित वा चासो भएका विषयमा अदालती सुनुवाईका क्रममा उनीहरुलाई आफ्ना कुराहरु पेश गर्नका लागि अदालतबाट अनुमति प्राप्त गर्ने प्रत्याभूति समेत विधानले गरेको छ। यति मात्र नभई पीडित वा साक्षीको सुरक्षाका लागि संवेदनशील मानिएका सूचना वा प्रमाणहरुको गोपनीयता कायम गर्ने सन्दर्भमा अभियोजनकर्ताले विशेष उपायहरु अपनाउन सक्ने र सोको गोपनीयता कायम गराउनु पर्ने जिम्मेवारी समेत सबै अधिकारी र निकायहरुलाई विधानले सुम्पेको छ^{१२}। हालसम्म आधारभूत सिद्धान्त र घोषणा पत्रका रूपमा पीडितका अधिकार एवं सरक्षणका व्यवस्था भएकोमा पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रीय फौजदारी अदालतको विधानले फौजदारी अदालत र अभियोजनकर्ताले पीडित र साक्षीहरुको सुरक्षा र संरक्षणका सम्बन्धमा विभिन्न जिम्मेवारीहरु सम्पन्न गर्नु पर्ने गरी एक महत्वपूर्ण शुरुआत मान्न सकिन्छ। त्यसबाट महासन्धी अन्तर्गत समेत पीडित एवं साक्षीहरुको हक, हित, चासो एवं सरोकारलाई उचित संबोधन गर्ने प्रयासको शुरुआत भएको छ।

^८ मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनका पीडितहरुको उपचार अधिकार र परिपुरण सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्गदर्शन (Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation), २००५ हेरिएको मिति जनवरी दद २०२२

^९ उही धारा ४

^{१०} उही धारा ७

^{११} संयुक्त राष्ट्र संघीय अपराध तथा अधिकारको दुरुपयोगका पीडित सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ धारा ९

^{१२} अन्तर्राष्ट्रीय फौजदारी अदालतको रोम विधान, २००० धारा ६८

**३.५ फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी युरोपेली काउन्सिलको सिफारीश
The European Council on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System), (२०००) १९**

फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धमा युरोपेली काउन्सिलको सिफारीश १९ ले अभियोजनकर्ताको भूमिकाको उल्लेखन गर्ने क्रममा अपराधको नियन्त्रण सम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिहरूको कार्यान्वयन, अनुसन्धानमा सहभागीता वा त्यस उपर सुपरिवेक्षण गर्नुका साथै पीडितलाई प्रभावकारी रूपमा सहयोग एवं सहजिकरण गर्नु लगायतका काम, कर्तव्य एवं जिम्मेवारी अभियोजनकर्ताका हुने छनी भनी सिफारीश गरेको छ। अभियोजनकर्ताको सम्बन्धमा युरोपेली परिषदले समेत पीडीतका हक हितहरूको प्रतिनिधित्व र संबोधन गर्ने सिलसिलामा संयुक्त राष्ट्र संघीय अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शनले गरेको व्यवस्था सरह शङ्खित, पीडित तथा साक्षीहरूको संरक्षणका सम्बन्धमा जानकारी हुने गरी अभियोजनकर्तालाई उनीहरूको नियुक्त भन्दा पहिले वा नियुक्त भैसकेपछि आवश्यक शिक्षा, तालिम एवं प्रशिक्षण दिनु पर्ने गरी सदस्य राष्ट्रको दायित्व निर्धारण गरेको छ^{१३}। यसका साथै उक्त सिफारीशले अभियोजनकर्ताको मुद्दाको अभियोजन नगर्ने सम्बन्धमा निर्णयबाट असर पर्ने पीडितले सो निर्णय उपर पदसोपानका आधारमा पुनरावलोकनको प्रक्रिया पश्चात न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने पाउने उपयुक्त व्यवस्था वा निजी अभियोजनमा सहभागी हुन पाउने गरी सदस्य राष्ट्रहरूले राष्ट्रिय कानून बमोजिम आवश्यक व्यवस्था गर्नु पर्ने सिफारीश गरेको छ^{१४}।

४. प्रचलित नेपाल कानूनमा पीडित संरक्षण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

विगतमा नेपाली कानूनहरूले पीडित संरक्षणको अवधारणालाई प्राथमिकता दिएको अवस्था देखिँदैन। केही सीमित अपराधहरु जस्तै: जवरजस्ती करणीको कसुर, घरेलु हिंसा, सवारी ज्यान, कुटपीट र गाली बेइज्जती, चोरी अपराधमा पीडितलाई पुन गएको क्षति दिलाई भराई दिनका लागि वादी पक्षले मुद्दा दायर गर्दा अदालतमा अभियोग पत्र वा फिराद साथ क्षतिपूर्तिको माग गर्न सक्ने अवस्था भए पनि सो व्यवस्थाहरु त्यति प्रभावकारी हुन सकेको पाइँदैन। विगतका संविधानहरूमा नसमेटिएको पीडित सम्बन्धी व्यवस्थालाई नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २१ ले पीडितले आफूले दिएको उजुरी सम्बन्धमा अनुसन्धान र मुद्दाको कारबाही कुन तहमा पुगेको छ, सोको जानकारी प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र पीडितलाई कानून बमोजिम न्याय, सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हक हुनेछ भनी पीडितको हक सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ। पीडितको हक सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्थालाई व्यवहारमा लागू गर्नका लागि पीडित संरक्षण सम्बन्धी विशेष कानून समेत पारित भई लागू भैसकेको अवस्था छ। पीडितका लागि क्षतिपूर्ति र राहत सम्बन्धी वर्तमान समयमा दुई किसिमका कानूनी व्यवस्थाहरु विद्यमान रहेको अवस्था छ। सो अनुरूप सामान्य कानूनको रूपमा मुलुकी अपराध र फौजदारी कार्यविधि संहिताका व्यवस्था हुन भने विशेष कानूनका रूपमा संघीय संसदले अपराध पीडित संरक्षण सम्बन्धी ऐन, २०७५ तर्जुमा गरी लागू गरेको अवस्था छ। सो दुवै किसिमका प्रावधानहरूको आलोकमा अपराधीका पीडिकको संरक्षण सम्बन्धमा सरकारी वकीलको भूमिकालाई यहाँ निम्न बमोजिम चर्चा गर्न गरिएको छ।

१३ फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी युरोपेली काउन्सिलको सिफारीश (The European Council on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System), (२०००) १९, धारा ७
१४ उही धारा २४

४.१.१ पीडित राहत वा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी सामान्य कानूनी व्यवस्थाहरू:

विगतको लामो समयदेखि नेपालमा लागू भएको परम्परागत कानून मुलुकी ऐन अन्तर्गत कानूनी व्यवस्था र छारिएर रहेका कानूनहरूबाट प्रशासित न्याय व्यवस्थाले समयको मागलाई संबोधन गर्न नसकेको अवस्थालाई गम्भीर रूपमा मनन गरी आधुनिक, संहिताकृत र एकबद्ध नयाँ कानूनी संरचनाबाट मुलुक सञ्चालित हुनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गरी साविक मुलुकी ऐन, २०२० को सद्वा मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, मुलुकी देवानी संहिता, मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ तर्जुमा भई लागू भइसकेको अवस्था छ। यसका साथै कसुर सजाय (निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ समेत जारी भई कार्यान्वयन भई सकेको अवस्था छ। परिवर्तित परिस्थितिमा जारी गरिएका यी नयाँ कानूनहरूले नेपालको कानूनी व्यवस्थाहरूलाई रूपान्तरण गर्ने क्रममा समाजमा घटित भएका विभिन्न नयाँ प्रकृतिका अपराधहरूलाई समेतनुका साथै अपराधको प्रकृतिको फरक फरक किसिमले वर्गीकरण गरी सजायमा समेत कठोर दृष्टिकोण राखेको छ। यति मात्र नभई मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताले अभियुक्तलाई कैद, जरिवानका साथ साथ प्रायः जसो सबै प्रकृतिका अपराधहरू जहाँ कुनै व्यक्तिको जीउ, ज्यान, मान, प्रतिष्ठा, इज्जत, धन, सम्पत्तिमा क्षति वा नोक्सानी परेको अवस्था देखिएमा पीडित पक्षलाई “मनासिव क्षतिपूर्ति” दिलाई भराई दिने व्यवस्था स्वीकार गरेको छ। अब प्रश्न उठदछ की “मनासिव क्षतिपूर्ति” भन्नाले के कस्तो क्षतिपूर्तिलाई जनाउँदछ त्यसको व्याख्या अपराध संहिताले नगरेपनि मनासिव क्षतिपूर्ति भन्नाले क्षतिपूर्तिको रकम एकिन गर्न सकिने भएमा सोही बमोजिम र एकिन गर्न नसकिने अवस्था भएमा अपराध पीडितले भोगनु परेको वास्तविक क्षतिपूर्ति वा सामान्य समझ भएको व्यक्तिले क्षतिपूर्तिको रूपमा निर्धारण भएको रकमलाई मनासिव मान्न सक्ने अवस्था देखिएमा त्यस्तो क्षतिपूर्तिलाई मनासिव क्षतिपूर्ति मान्न सकिने हो की भन्ने अनुमान गर्न सकिन्दछ। यस वाहेक महत्वपूर्ण पक्ष के भन्दा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले नेपालमा सर्वप्रथम अपराध पीडितलाई फौजदारी न्यायको संबोधन हुनु पर्ने महत्वपूर्ण पक्ष ठान्नुका साथै कुनै पनि अपराधबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा पीडित हुन पुगेको व्यक्तिलाई मनासिव क्षतिपूर्ति दिइनु पर्ने व्यवस्थालाई कानूनी प्रावधान कै रूपमा स्वीकार गरी सो क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्ने दायित्व प्रथमतः पीडक र द्वितीयतः राज्यको दायित्वको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। प्रचलित सामान्य कानूनले अपराध पीडितको संरक्षणका सन्दर्भमा गरेको व्यवस्थालाई निम्न बमोजिम विश्लेषण गरिएको छ।

क) मुद्दाको अनुसन्धानका क्रममा पीडित संरक्षणको व्यवस्था:

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान कुनै न कुनै रूपमा प्रायः अपराधको सूचना वा जाहेरीबाट हुने हुनाले पीडित वा अपराधबाट मर्का पर्ने पक्षले अनुसन्धान संयन्त्रलाई अपराधको अनुसन्धान र मुद्दा दायरीका लागि जाहेरी दिन पाउने अवस्थालाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले पीडितको हक कै रूपमा परिभाषित गरेको अवस्था छ। यसक्रममा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ५ ले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले मुद्दाको जाहेरी दरखास्त दर्ता नगरेमा अनुसूची १ अन्तर्गतका मुद्दामा सो कार्यालयको माथिल्लो तालुक कार्यालय वा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा दिन पाउने र अनुसूची २ अन्तर्गतका मुद्दामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष उजुर गर्न सकिने कानूनी व्यवस्थालाई स्वीकार गरेको छ। तर सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी नै मुद्दाको अनुसन्धान अधिकारी रहेको अवस्थामा अपराधको उजुरी दर्ता गराउन इन्कार गरेमा गृह मन्त्रालयमा सो उपर उजुरी दर्ताका लागि निवेदन सकिने व्यवस्था छ। विगतमा प्रहरी कार्यालयले जाहेरी दरखास्त दर्ता

नगरेको र अदालतको आदेश जारी हुनका लागि परमादेश प्रकृतिको रिट दायर गर्ने पर्ने अभ्यासको सट्टा उजुरीको दर्तामा सहज निकाशाका लागि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था मुलुकी कार्यविधि संहिताले गरेकोमा कुनै सदेह छैन् ।

ख) जाहेरवाला वा पीडितको पहिचान गोप्य राख्नु पर्ने:

अपराधको प्रकृति बमोजिम महिला, बालबालिका, लैडिक वा यौनिक रूपमा संवेदनशील रहेका जाहेरवाला वा पीडितको पहिचान गोप्य राख्नु पर्ने मुद्दाका जाहेरी दरखास्तदेखि फैसला कार्यान्वयनका हरेक चरणका कार्यविधिहरु गोप्य राखिनु पर्ने मान्यतालाई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता नियमावली, २०७५ ले गरेको छ । मुद्दा अनुसन्धानका क्रममा पीडितको कुनै वयान कागज गराउनु पर्ने अवस्थामा समेत अनुसन्धान अधिकारीले पीडितको सुरक्षालाई ध्यानमा राखी पहिचान गोप्य राख्नुका साथै अपराधमा निज वा निजको परिवार उपर कुनै किसिमको थप भौतिक वा मानसिक दबाव वा खतरा उत्पन्न हुने अवस्था भएमा आवश्यक सुरक्षा, वासस्थान, स्वास्थ्योपचार, मनोसामाजिक चिकित्सकीय परामर्श समेतका अन्तरिम उपचार आदिका लागि अदालतले आदेश गर्नु पर्ने हुन्छ । यस प्रकारका अन्तरिम उपचार खास गरी जवरस्ती करणी, बालयौन दुराचार, घरेलू हिंसा वा अन्य लैडिक तथा यौनिक रूपमा संवेदनशील मानिएका मुद्दामा दिइनु पर्ने व्यवस्थामा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले जोड दिएको छ ।

ग) क्षतिपूर्ति सहितको मागदावी लिई अभियोग पत्र दायर गरिने र दायर नगरिएका उजुरकर्तालाई सोको जानकारी दिइनु पर्ने:

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३२ ले सरकारी वकीलले सम्बन्धित अदालतमा अभियोग पत्र दर्ता गर्दा पीडितको कार्यबाट पीडितलाई पुग्न गएको भौतिक, शारीरिक वा मानसिक क्षति वा नोक्सानीका लागि कसुरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भए सो क्षतिपूर्ति के कति हो, सोको मागदावी लिई सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा दायर गर्नु पर्ने व्यवस्थालाई बाध्यात्मक बनाएको छ । फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ४१ बमोजिम कुनै कसुरको सम्बन्धमा सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय भएकोमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको कारण सहितको सूचना जाहेरवाला वा पीडितलाई दिनु पर्ने भन्ने बाधात्मक कानूनी व्यवस्था छ । त्यसै गरी मुद्दामा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३२ (६) ले तत्काल संकलित सबुत प्रमाण पर्याप्त नभई सरकारी वकीलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो कसुरमा कुनै व्यक्तिको निजी सम्पत्ति वा विगो हानी, नोक्सानी सम्बन्धी देवानी दायित्वका विषय समेत समावेश भएको रहेछ भने सरकारी वकीलले सोको सूचना जाहेरवाला वा त्यस्तो कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी मार्फत दिनु पर्ने व्यवस्थालाई कानूनतः स्वीकार गरिएको छ । त्यसै गरी सोही दफाको उपदफा ७ ले यसरी मुद्दा दायर हुन नसक्ने सूचना प्राप्त भएकोमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको मितिले साठी दिन भित्र सम्बन्धित व्यक्तिले मुद्दा दायर गर्न चाहेमा अनुसूची-४ अन्तर्गत कसुर सरह मुद्दा दायर गर्न सक्नेछ भनी विशेष व्यवस्था गरेको छ । कानूनको सो व्यवस्थाबाट कुनै देवानी वा फौजदारी कानूनमा मुद्दा दायर गर्ने हदम्यादको व्यवस्था भएतापनि सो मुद्दाका सम्बन्धमा जाहेरी परी सो सम्बन्धमा सम्पन्न भएको अनुसन्धानबाट सरकारवादी मुद्दा चल्न नसक्ने भएमा सम्बन्धित कानूनले तोकेको हदम्याद नाथेको भए पनि उजुरकर्ताले सरकारी वकीलबाट मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय भएको साठी दिन भित्र सम्बन्धित अदालतमा जाहेरवाला पक्ष कायम भई मुद्दा दायर गर्न

सक्ने सो फौजदारी कार्यविधि संहिताको विशेष व्यवस्थाले मुद्दा चल्न नसकेका व्यक्तिको सो सम्बन्धमा सरोकार संबोधन हुने बाटो खुलेको देखिन्छ ।

घ) सरोकारवालाई पक्ष कायम गर्न सक्ने:

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले नेपाल सरकारवादी भई दायर भएको कुनै मुद्दा कारवाही हुँदा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ भित्र नर्पन देखिएको तर कानून बमोजिम अन्य कुनै मुद्दा चल्न सक्ने देखिएमा अदालतले सोही आदेश गरी सरोकारवाला व्यक्तिलाई त्यसको सूचना दिनु पर्नेछ । सरोकारवालाले सो बमोजिम सूचना पाएको मितिले दुई महिना भित्र त्यस्तो मुद्दा सकार गरेमा निजलाई वादी पक्ष कायम गरी सोही मुद्दाको मिसिल बमोजिम कारवाही र किनारा गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । यसबाट समेत कुनै फौजदारी मुद्दाको पीडित भएको व्यक्तिको हकमा मुद्दाको कारवाही सरकारवादी कायम हुन नसकेको अवस्थामा व्यक्तिबाट अदालतको सो सम्बन्धमा आदेश भएको मितिले तोकिएको समय भित्र वादी जाहेरवालाले मुद्दा सकार गर्न सक्ने वैकल्पिक उपचारको मार्ग समेत फौजदारी कार्यविधि संहिताले पीडित न्यायको सम्बन्धमा संबोधन गर्न खोजेको देखिन्छ ।

ड) पीडितको सुरक्षा तथा संरक्षणका लागि अदालतले अन्तरिम आदेश दिन सक्ने:

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ४८ ले यस ऐनमा अन्यत्र जुन सुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसुर भएको कारणबाट त्यस्तो कसुरबाट पीडित व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई तत्काल उपचार गराउनु पर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा कुनै प्रकारको राहत रकम दिनु परेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई औषधोपचार गराउन वा अन्तरिम रूपमा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिर्न अदालतले त्यस्तो कसुर लागेको व्यक्तिलाई आदेश दिन सक्ने र अभियुक्तले सो बमोजिमको राहत वा क्षतिपूर्ति पीडित वा निजको आश्रितलाई तत्काल दिलाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्थालाई संहिताले समेटेको छ । यति मात्रै नभई अभियुक्तले तत्काल सो बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन नसक्ने अवस्था भएमा प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको पीडित राहत कोषबाट क्षतिपूर्ति वा राहत रकम उपलब्ध गराउन अदालतले आदेश दिनेछ र सो बमोजिम तत्काल पीडितलाई उपलब्ध गराइएको राहत वा क्षतिपूर्ति अभियुक्तबाट त्यस्तो कोषमा सोधभर्ना गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । यदि अभियुक्तले कसुरबाट सफाई पाएमा अन्तरिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने पीडितले अभियुक्तले सफाई पाएको ३५ दिन भित्र सो रकम पीडित राहतकोषमा फिर्ता गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । तर यहाँ प्रश्न उठ्न सक्दछ कि अन्तरिम राहत दिलाउनु पर्ने खास गरी गम्भीर प्रकृतिका कसुरमा पीडित हुन पुगेका व्यक्तिलाई अदालतले आवश्यकता र उपयुक्तताका आधारमा क्षतिपूर्ति दिलाउने अवधारणा हो तर यसरी उपलब्ध गराइएको कसुरमा सफाई पाएको अवस्था माथि लेखिए बमोजिम पीडितले कोषबाट प्राप्त गरेको क्षतिपूर्ति फिर्ता गर्नु पर्ने अवस्था उत्पन्न भएमा राज्य पीडितको पुनःस्थापन वा परिपुरण गर्ने दायित्वबाट उम्मिक्न खोजेको हो कि भन्ने आभाष सो प्रावधानको व्यवस्थाबाट देखिन आउँछ ।

च) साक्षीलाई दैनिक भ्रमण भत्ताको र साक्षी वा पीडितको सरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था:

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०९ ले कुनै शारीरिक रूपमा अशक्त वा बालबालिका भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्य-दृश्य संवाद (भीडियो कन्फरेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षी बुझनको लागि पीडित वा जाहेरवालालाई अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ । अदालतले समेत सो कुरामा संवेदनशील भई उल्लिखित प्रकृतिका पीडित वा जाहेरवालालाई सोही

बमोजिम साक्षी परिक्षण गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसका साथै फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ११३ ले साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता एवं सुरक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । सो बमोजिम संहिताको अनुसूची -१ वा अनुसूची -२ अन्तर्गतका कसुर सम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्र अनंडित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले र विशेषज्ञको रूपमा उपस्थित भएको साक्षी भए राजपत्राङ्गित तृतीय श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । कुनै साक्षीले सुरक्षाको आवश्यक व्यवस्था गरी पाउँ भनी निवेदन दिएमा अदालतले त्यसको सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिन सक्ने र साक्षीको सुरक्षाको व्यवस्था गर्न अदालतले दिएको आदेश बमोजिम गर्नु पर्ने नेपाल सरकारको दायित्व भएको समेत संहिताको व्यवस्था छ । यसका साथै यस दफा बमोजिम साक्षी संरक्षण गर्न कुनै अदालतले गरेको आदेश बमोजिम अपनाइएको कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाईने र कुनै खास व्यक्तिले साक्षीका रूपमा वकपत्र रहेको कारणले आफूलाई पक्षबाट अनुचित, डर ब्रास वा भय हुन सक्ने वा आफ्नो जीउ ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकुल असर पर्न सक्ने सूचना प्राप्त भएमा प्रहरीले त्यस्ता साक्षीको संरक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्थामा संहिताले जोड दिएको छ ।

छ) फैसलाका क्रममा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनु पर्ने:

अभियोग पत्रको माग दावीमा अभियोजनकर्ताबाट अभियोग पत्र दायर गर्दा पीडितलाई कसुरबाट पुगेको हानी नोक्सानी वा क्षतिको परिपूरणका लागि अभियोग मागदावी साथ सो सम्बन्धमा समेत मागदावी लिनु पर्नु हुन्छ । तत्पश्चात यसरी अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको कारणबाट कुनै व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक वा मनोवैज्ञानिक वा भावनात्मक रूपमा पीडित हुन पुगेको अवस्थालाई मनासिव क्षतिपूर्ति दिलाउने भराउने गरी फैसला गर्न सक्ने व्यवस्था मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले गरेको छ । यति मात्रै नभई मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेका कसुरहरूमा अदालतले मनासिव क्षतिपूर्ति दिलाउन भराउन सक्ने गरी फैसला गर्न सक्ने भन्ने अवधारणालाई अंगालेको छ । अब प्रश्न उठन सबैदछ, यदि अभियुक्तले अभियोगबाट सफाई पाउने गरी फैसला भएका पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति दिलाउन भराउन सकिने हो वा होइन ? यदि कसुर ठहर भएकै अवस्थामा पनि अभियुक्तको कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारणबाट क्षतिपूर्तिको रकम अभियुक्तले तिर्न नसक्ने अवस्था भएमा के कसबाट क्षतिपूर्ति दिलाउने भराउने हो आदि पक्षहरूको सन्दर्भमा वर्तमान कानूनले पीडित राहत कोष वा अन्य स्रोतबाट क्षतिपूर्ति दिलाउने सम्बन्धमा विकल्पहरू सिर्जना गरेकोले सो तर्फ समेत सरकारी वकील र न्यायकर्ता समेत उत्तिकै संवेदनशील हुनु जरुरी देखिन्छ ।

ज) अभियोग पत्र दायर गर्ने क्रममा क्षतिपूर्तीको दावी लिने:

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ३२ (१)(ड) ले सरकारी वकीलले अदालतमा प्रतिवादी उपर कानून बमोजिम मुद्दा चल्ने निर्णय गरी अभियोग पत्र दायर गर्दा अनिवार्य रूपमा प्रतिवादीले हानी नोक्सानी वा क्षति पुर्याएको धनमालको मूल्य वरावरको वा जिन्सी सामान प्रतिवादीबाट वरामद भएका पीडितलाई फिर्ता दिलाई भराई दिन र त्यस्तो दशीमा कुनै क्षति पुगि सामान विग्रिन गएको अवस्था हो भने सो वरावरको क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनका लागि दावी लिई मुद्दा दायर गर्नु पर्ने जिम्मेवारी एवं भूमिका कानूनल सुम्पेको छ ।

४.१.२ पीडित राहत वा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी विशेष कानूनी व्यवस्था

नेपालको संविधान (२०७२) को धारा २१ ले पीडितको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरेको परिप्रेच्छमा व्यवहारतः सो व्यवस्थालाई परिपूर्ति र कार्यान्वयन गर्नेका लागि संघीय व्यवस्थापिकाले अपराध पीडितका सन्दर्भमा छुट्टै कानूनको तर्जुमा हुनु पर्ने आवश्यकता विशेष कानून जारी भएको छ । उक्त संबैधानिक प्रत्याभूतिलाई अपराधबाट पीडितलाई पर्न गएको प्रतिकुल असर न्यून गर्न तथा कसुरको परिणाम स्वरूप व्यहोर्नु परेको क्षति वापत क्षतिपूर्ति दिलाई भराई पाउने समेतको व्यवस्था गरी पीडितको हक हितको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ लागू भई कार्यान्वयनमा रहेको अवस्था छ । संघीय विधायिकाले नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गरी आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने र कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने व्यवस्थाको प्रत्याभूति सो कानूनले गर्ने प्रयास गरेको सन्दर्भलाई सहानिय मान्नु पर्दछ ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को परिच्छेद ३ ले पीडितका अधिकार र कर्तव्यको परिभाषा गरेको छ । पीडितका विभिन्न अधिकारको उल्लेखन गर्ने सन्दर्भमा पीडितलाई स्वच्छ व्यवहार पाउने अधिकार, भेदभाव विरुद्धको अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, अनुसन्धान सम्बन्धी सूचनाको अधिकार, अभियोजन सम्बन्धी सूचनाको अधिकार, न्यायिक कारवाही सम्बन्धी सूचनाको अधिकार, सुरक्षित हुन पाउने अधिकार, धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार, कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार, सुनुवाईमा उपस्थित र सुनुवाईको अधिकार, सुनुवाईको सिलसिलामा छुट्टै कक्षमा रहन पाउने अधिकार, सम्पत्ति फिर्ता पाउने अधिकार, कसुर सम्बन्धी मुद्दाका सम्बन्धमा छलफल गर्न सकिने, लिखित निवेदन दिन सक्ने अधिकार, क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार, क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा सामाजिक पुनःस्थापनाको अधिकार, निवेदन दिन वा पुनःस्थापना गर्न सक्ने आदि अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । सो कानूनी व्यवस्थालाई निश्चय पनि पीडित न्यायका सन्दर्भमा उत्साहजनक नै मान्नु पर्ने हुन्छ । यसको साथै ऐनले पीडितका कर्तव्यको सन्दर्भमा समेत व्यवस्था गरेको अवस्था छ । सो बमोजिम पीडितका कर्तव्यहरूमा खास गरी प्रचलित कानून बमोजिम समयमै अधिकार प्राप्त निकाय वा अधिकारी समक्ष कसुरका सम्बन्धमा जाहेरी वा सूचना दिने, कसुरको अनुसन्धान र अभियोजनका सिलसिलामा अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारीलाई सहयोग गर्ने, कसुरमा संलग्न व्यक्तिलाई बचाउने उद्देश्यले अनुसन्धान अधिकारी वा अदालत समक्ष उपस्थित नहुने वा उपस्थित भए पनि सो उद्देश्यले वयान दिने, वकपत्र गर्ने वा कुनै प्रमाण पेश गर्ने कार्य नगर्ने र आफ्नो वास्तविक नाम, थर, वतन, टेलिफोन नम्बर, इमेल ठेगाना उपलब्ध गराउने र त्यसमा कुनै परिवर्तन भए यथाशीघ्र जानकारी दिने आदि कर्तव्यको समेत उल्लेख गरेको छ ।

ऐनको दफा २२ ले कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन, तहकिकात तथा न्याय निरूपणको प्रक्रियामा संलग्न हुने अधिकारीले यस ऐन तथा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम प्रदत्त पीडितका अधिकारको सम्मान गर्दै कार्यान्वयनको लागि उचित ध्यान दिनु पर्ने गरी अभियोजन अधिकारीको संवेदनशीलता तर्फ समेत जोड दिएको देखिन्छ । साथै परिच्छेद ३ द्वारा प्रदत्त अधिकारको प्रचलनको लागि पीडितले सम्बन्धित उच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र सो बमोजिम निवेदनबाट पीडितका अधिकारीको अतिक्रमण वा हनन भएको देखिएमा त्यस्ता अधिकारको प्रचलनको लागि उच्च अदालतले आदेश जारी गर्न सक्ने एक विशेष प्रकारको व्यवस्था रहेको छ । सो बमोजिम आदेश

जारी गर्दा उच्च अदालतले पीडितका अधिकारको जानी जानी अतिक्रमण गर्ने, हनन गर्ने वा कटौती गर्ने अधिकारीलाई निजको सेवा शर्त सम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित निकाय वा अधिकारी समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ । पीडितको सम्बन्धमा तर्जुमा भएको यस ऐनले विभिन्न कुराको व्यवस्था गरे तापनि पीडित राहतका लागि के कस्ता कार्यक्रम आवश्यक पर्न सबूदछन् र सोको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक निकाय र साधन स्रोतको सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न सकेको अवस्था छैन् । ती कुराहरुलाई कानूनी रिक्तताका रूपमा लिन सकिन्छ र सो तर्फ समेत विधिकर्ताको ध्यान आगामी दिनमा जानु जरुरी देखिन्छ ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐनको तर्जुमा भएतापनि पीडितको संरक्षणमा आवश्यक साधन स्रोतको व्यवस्थापनको पक्ष उत्तिकै चुनौतीपूर्ण भएकाले फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन २०७४ को दफा ४८ ले प्रत्यायोजन गरेको अधिकारको प्रयोग गरी नेपाल सरकारले फौजदारी कसुर पीडित राहत कोष नियमावली, २०७७ जारी गरेको छ । छ । सञ्चालक समितिको सचिवालय सर्वोच्च अदालतमा रहने पीडित राहत कोषमा नियमावलीको नियम ५ बमोजिम अपराधका पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनका लागि मुख्य रजिस्ट्रारले तोकेको रजिस्ट्रार अध्यक्ष र कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, महिला, बालबालिका र जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयका सचिव सदस्य तथा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयका महानिर्देशक सदस्य सचिव रहने गरी कोषको स्थापना हुने र नियम ६ ले कोषको काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । यसरी वर्तमान समयमा फौजदारी कसुर पीडित राहत कोष नियमावली, २०७७ को समेत तर्जुमा भई पीडित राहत कोष सञ्चालनमा आई सकेको अवस्था छ । नियमावलीका थप व्यवस्था तर्फ हेर्दा नियम ८ ले जिल्ला अदालतलाई कोषबाट पीडितलाई दिलाईने क्षतिपूर्ति वा राहतका लागि रकम उपलब्ध गराईने र सोको सञ्चालनका लागि हरेक जिल्ला अदालतमा नियम ९ बमोजिम 'क' वर्गको बाणिज्य बैंकमा खाता खोल्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी नियम १० ले अन्तरिम क्षतिपूर्ति, राहत वा क्षतिपूर्ती सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको व्यवस्था हेर्दा अदालतबाट मद्दामा आदेश वा फैसला हुँदा पीडितलाई कोषबाट अन्तरिम क्षतिपूर्ति, राहत वा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने गरी आदेश वा फैसला भएकोमा त्यस्तो आदेश वा फैसला बमोजिम राहत प्राप्त गर्न चाहने पीडितले अनुसूची-१ बमोजिमको ढाँचामा जिल्ला अदालतमा निवेदन दिनु पर्ने र कसूरदारको कुनै सम्पत्ति नभए पीडितले क्षतिपूर्ति नपाउने देखेमा वा कसुर स्थापित भई कसूरदार कायम हुन नसकेको वा कसुरसँग सम्बन्धी मुद्दा प्रचलित कानून बमोजिम फिर्ता भएको कारण अदालतले कोषबाट क्षतिपूर्ति स्वरूप क्षतिपूर्तिको रकम भराई दिन आदेश गरेकोमा त्यस्तो रकम पाउनका लागि पीडितले अनुसूची २ बमोजिमको ढाँचामा अदालतमा निवेदन दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । पीडितको अनुपस्थितिमा एकासगोलका परिवारका सदस्य वा कानून बमोजिमको हकबालाले निवेदन दिन सम्झे व्यवस्था छ । त्यसै गरी नियमावलीको नियम ११ ले अभियुक्त पता नलागेको वा अन्य कुनै कारणबाट मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष मुद्दा दायर हुन नसकेको अवस्थामा समेत कसूरबाट पीडितलाई समेत कोषबाट रकम उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । साथै नियमावलीको नियम १२ को व्यवस्था हेर्दा अदालतको आदेशले पीडितले पीडित राहत कोषबाट प्राप्त गरेको अन्तरिम राहत वा क्षतिपूर्तिको रकम कोषमा फिर्ता गरी बाँकी रकम पीडितलाई भराई दिने भन्ने व्यवस्था रही आएको छ । साथै नियम १४ ले पीडितसँग सम्बन्धित कुनै राहत वा क्षतिपूर्ति जिल्ला अदालतले कोषबाट उपलब्ध गराएको

अवस्थामा सोको विवरण पीडितसँग सम्बन्धित रहेको अदालत र पीडित राहत कोष सञ्चालक समितिलाई उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था छ । साथै पीडितलाई नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहबाट सोही वारदातमा पीडित भएकै कारण कुनै राहत रकम उपलब्ध गराएकोमा सो कुराको जानकारी सञ्चालक समिति र जिल्ला अदालतलाई दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । यी व्यवस्थाहरूले पीडित राहतकोष र अदालत एवं अन्य निकायको विचमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने सन्दर्भमा समन्वय हुन सकोस् भन्ने मकसद राखेको देखिन्छ । अपराधका पीडितलाई राहत वा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराई उनीहरूको न्यायमा पहुँच र प्रभावकारी उपचार सुनिश्चित गराउनका लागि उक्त नियमावलीको कार्यान्वयबाट उल्लेखनीय नजिताहरु प्राप्त गर्न सकिने कुरा सो कोषको सबल सञ्चालन व्यवस्थापन र सरोकारवाला निकायहरूको समन्वयमा निर्भर रहने देखिन्छ ।

५. अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने सन्दर्भमा सरकारी वकीलको भूमिका र प्रतिपादित सिद्धान्तहरु

अपराधका पीडितको संरक्षण र सरोकारका सबालहरूलाई न्यायको मार्गमा मुखरित गरी उपचार दिलाउने क्रममा सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण भूमिका भएको कुरामा विवाद देखिदैन । यसै क्रममा कुनै पीडितलाई अन्तरिम राहत वा क्षतिपूर्ति दिलाउने तर्फ सरकारी वकीलको भूमिकाका सन्दर्भमा हेदा सरकारी वकीले नेपाल सरकारका तर्फबाट मुद्दा चलाउने निर्णय गरी मुद्दा दायर गर्ने हुनाले सो क्रममा अभियोग पत्र तयार गर्नु पर्ने र अभियोग पत्रमा कसुर गरे वापत प्रतिवादीलाई हुने सजायको मागदावी, सोको दशी र अन्य प्रमाण, निजले लिए खाएको विगो वा सम्पति के कति हो सोको उल्लेखनका साथै निजले गरेको कसुरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको रकम समेतको दावि लिनु पर्ने भनी अपराध संहिताको दफा ३२ (१)(ङ) ले स्पष्ट व्यवस्था गरे तर्फ सरकारी वकील संवेदनशील हुनु जरुरी देखिन्छ । यसका साथै सोही संहिताको दफा ३२ (१) (६) ले कुनै कसुरका सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउन तत्काल सङ्ग्रहित सबुद प्रमाण प्राप्त नभई सरकारी वकीलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो कसुरमा कुनै व्यक्तिको निजी सम्पति वा विगो हानि नोक्सानी सम्बन्धी देवानी दायित्वको विषय समेत समावेश भएको रहेछ भने सरकारी वकीलले सोको सूचना जाहेरवाला वा त्यस्तो कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी मार्फत दिनु पर्नेछ । प्रचलित कानूनमा जुन सुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको मितिले साठी दिन भित्र सम्बन्धित व्यक्तिले मुद्दा दायर गर्न चाहेमा अनुसूची ४ अन्तर्गतको दुनियावादी फौजदारी मुद्दाको रूपमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था अपराध संहिताले एक नयाँ विकल्प दिएको देखिन्छ र सो तर्फ सरकारी वकीलको ध्यान जानु जरुरी छ । यसरी फौजदारी मुद्दाका सम्बन्धमा सरकारी वकीलबाट प्रथमतः पीडित पक्षलाई हुन गएको हानी नोक्सानीको सम्बन्धमा मुद्दा दायर गर्ने जिम्मेवारी सम्पादन हुनु पर्ने देखिन्छ । यदि कुनै कारणबश सो सम्बन्धमा मुद्दा दायर हुन नसक्ने अवस्था रहेकोमा सम्बन्धित जाहेरवालालाई सोको सूचना दिनु पर्ने कर्तव्य समेत सरकारी वकीलको रहेको र तत्पश्चातको कानूनी कार्यविधि बमोजिम जाहेरवालाको सरोकारको संबोधन हुनु पर्ने अवस्था छ ।

यसका साथै अपराध संहिताको दफा ३४ ले फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ र २ बमोजिम कुनै खास किसिमका सानातिना कसुरमा मुद्दा दायर गर्न व्यवहारिक नभएको वा सार्वजनिक हितलाई खास असर नपर्ने देखिएमा सरकारी वकीलले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्न सक्ने भनी पहिलो पटक सानातिना मुद्दामा

अभियोजन नगर्ने भरी कानूनी नीति निर्धारण हुन गएको छ । त्यस्ता मुद्दामा खास गरी पहिलो पटक गरेको एकहजार रुपैयासम्म विगो भएको बगलीमारा सम्बन्धी कसुर, पहिलो पटक गरेको भिक्षा माग्ने कसुर, तीन हजार रुपैयासम्म जरिवाना वा एक महिनाशम्म कैद वा दुवै सजाय हने पहिलो पटक गरेको अन्य कुनै कसुरलाई सानातिना मुद्दाका रूपमा परिभाषित गरी सो मुद्दाहरु नचलाउने गरी निर्णय हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अवस्थामा सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नु अघि सरकारी वकीलले कसुरको विगो जफत गर्नु पर्ने र सरकारी वकीलले उक्त मुद्दा नचलाउने गरी गरेको निर्णय चित्त नबुझ्ने पीडित पक्षले आफ्नो तर्फबाट सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने अधिकार सुरक्षित रहेको कुराको प्रत्याभूति समेत गरेको छ । यसरी मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय भएकोमा त्यसको सम्बन्धित जाहेरवालालाई सूचना दिनु पर्ने र सो प्रयोजनका लागि त्यस्तो निर्णय भएको सूचना प्राप्त भएको मितिबाट कानून बमोजिमको हदम्याद प्रारम्भ भएको मानिने समेतको व्यवस्था अपराध सहिताको दफा ३४ (द) गरेको छ र सो प्रयोजनका लागि मुद्दा अनुसन्धानको कागजातको प्रतिलिपि सम्बन्धित व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था सोही रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

यसरी सरकारी वकिलले मुद्दाको अभियोजनको सिलिसलामा होस् वा मुद्दा अभियोजन नगर्ने निर्णय गरेको अवस्थामा होस् पीडितलाई कसुरबाट पर्न गएको मर्का हानी नोकसानी वा क्षतिको परिपूरणका लागि उपयुक्त वैकल्पिक बाटो देखाई सहजीकरण गरि दिनु पर्ने जिम्मेवारी समेत तोकेको देखिन्छ, र सो तर्फ सरकारी वकील संवेदनशील हुनु जरुरी छ ।

यसका साथै अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले पीडितको संरक्षणका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने क्रममा दफा २५ (१) ले पीडितले चाहेमा कसुरको कारणले आफूलाई प्रत्यक्ष रूपमा परेको क्षति वा प्रभावको उल्लेख गरी कसुरको अभियोगपत्र अदालतमा दायर हुनु भन्दा अगावै अभियोजन गर्ने अधिकारी समक्ष तोकिएको विवरण खुलाई तोकिए बमोजिमको ढाँचामा खुलाई पठाउन सक्ने भन्ने व्यवस्था छ । यसै गरी उपदफा ३ ले माथि जुनसुकै कुरा उल्लेख गरिएको भए पनि पीडितको काबू बाहिरको परिस्थिति परी अदालतमा अभियोग पत्र दायर हुनु अगावै पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न नसकेमा त्यस्तो काबु बाहिरको परिस्थिति परेको प्रमाण संलग्न गरी अभियोग पत्र अदालतमा दायर भएको मितिले एक महिना भित्र अभियोग पत्र दायर गर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्न बाधा नपर्ने र पीडित प्रभाव प्रतिवेदन गोप्य राख्न चाहेको व्यहोरा र सोको कारण समेत प्रतिवेदन खुलाउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । यसरी अभियोजनकर्ताले निवेदन समेत तीन दिन भित्र सम्बन्धित अदालतमा पेश गर्ने पर्ने कानूनी व्यवस्था भएकाले पीडित प्रभाव प्रतिवेदन अदालतमा पेश गर्ने सम्बन्धमा समेत अभियोजनकर्ताले सहजिकरण गर्नु पर्ने जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ ।

६. पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिने कार्यविधि

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १६५ ले क्षतिपूर्ति भराउने समेतको कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्था हेर्दा कुनै व्यक्तिले तिर्नु पर्ने ठहरेको क्षतिपूर्तिका लागि पीडित वा निजको हकवालालाई फैसला भएको मितिले ६ महिना भित्र त्यस्तो क्षतिपूर्तिका रकम बुझाउनु पर्नेछ, र सो बमोजिम क्षतिपूर्तिका रकम नबुझाउने कसुरदारलाई दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुन सक्ने व्यवस्था समेत छ । साथै सो बमोजिम कसुरदारले क्षतिपूर्तिको रकम नबुझाएको अवस्थामा फैसला अन्तिम भएको मितिले तीन वर्ष भित्र त्यस्तो विगो, क्षतिपूर्ति वा

रकम भर्नु पर्ने व्यक्तिको हकमा सम्पत्ति देखाई निवेदन दिन सक्ने र सो बमोजिम निवेदन परेको अवस्थामा अदालतले त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का गरी अभियुक्तको सम्पत्तिबाट क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ । यसि मात्रै नभई कुनै व्यक्तिलाई थुनछेकका क्रममा लिइएको धरौट वा जमानत राखेको भए त्यस्तो रकमबाट क्षतिपूर्तिको रकम असुल उपर हुने भएमा दिलाउन भराउन सक्ने अवस्थालाई समेत ऐनले जोड दिएको छ । यदि कुनै अभियुक्तको सम्पत्ति जायजात गर्दा क्षतिपूर्तिको रकम असुल उपर हुन नसकेका एक दिनको तीन सय रूपैयाका दरले निजलाई बढीमा चार वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने समेत सोही दफाले व्यवस्था गरेको छ । यसरी नयाँ कानूनले क्षतिपूर्तिको रकमलाई देवानी दायित्वका रूपमा स्वीकार गरी पीडितको पुनःस्थापन वा परिपुरणका सन्दर्भमा कैद, दण्ड र जरिवाना जस्तै प्रत्येक कसुरबाट पीडितलाई प्राप्त हुने उपचारका रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

अपराध पीडितको संरक्षण सम्बन्धमा सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरु हेर्दा अपराध पीडितको न्यायमा पहुँच, पुनः स्थापना, क्षतिपूर्ति, परिपुरण तथा राहत प्राप्त गर्ने अधिकार राख्दछ, भनी विभिन्न मुद्दामा व्याख्या भएको अवस्था छ । सो सन्दर्भमा हेर्दा **नारायण सिंह राजपुत वि. महान्यायाधिकारीको कार्यलिय^५** भएको उत्प्रेषण मुद्दामा व्याख्या गर्दै सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ कि “अपराध अनुसन्धानको कार्यको लागि प्रहरीको व्यवस्था भएको हुन्छ र अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ । पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो कानूनी प्रणालीमा पीडितले आफैले मुद्दा चलाउन सक्तैन । पीडितले राज्यबाट व्यवस्था गरिएको प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नु पर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोरा सहित प्रहरीमा किटानी उजुर गर्दासमेत प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा हेर्ने अदालतमा मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडितले न्याय पाउने मौलिक हकबाट बच्चित हुने अवस्था आउँछ । समाज र अपराध पीडितको प्रतिनिधित्व गर्दै शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने आफ्नो प्राथमिक दायित्व पुरा गर्न राज्यले कानून बमोजिम स्थापित आफ्ना निकायबाट अनुसन्धान गरी उक्त अनुसन्धानको आधारमा आपराधिक कार्य र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिको पहिचान गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्दछ, भनी पीडितका लागि राज्यले उपचारको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।” त्यसै गरी **सुन्तली धामी वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यलिय समेत**^६

परमादेशको माग भएको रिटमा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ कि- “नेपालमा अन्तिम अवस्थासम्म सरकारबाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ । पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ । हाम्रो कानूनी प्रणालीमा पीडितले आफै मुद्दा चलाउन सक्तैन । पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नु पर्ने हुन्छ । पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको आफूमा भएको प्रमाण सहित प्रहरीमा उजुर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हकबाट बच्चित हुने अवस्था भएकाले बास्तविक पीडितका हकमा मुद्दामा अभियोजन गर्ने दायित्व अभियोजनकर्ता हो भनी व्याख्या भएको छ ।” यसका साथै **ज्योती लम्साल पौडेल वि. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यलिय समेत**^७

को उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको रिटमा बोलिएको छ कि- “पीडितको

१५ ने. का. प. २०७० अंक १ निर्णय नं. द७४९, पृ. १०१

१६ ने. का. प. २०६८, अंक १ निर्णय नं. द८४९, पृ. ११३

१७ ने. का. प. २०६६ अंक १२ नि. नं. द२८२

अपराध पीडितको संरक्षणमा सरकारी वकील...

गोपनियता महत्वपूर्ण हुन्छ । जवरजस्ती करणीले पीडित डिप्रेसनमा गई ट्रमाको अवस्थामा पुग्न सक्छ । इजलास बाहेक अभियुक्तसँग पीडितको कन्फ्रोन्ट हुनु हुँदैन । मुद्दाको कारवाहीको बेला न्यायाधीशको रोहवरमा बाहेक अदालतको खुल्ला परिसरमा पीडितले अभियुक्तको सामना गरेमा पीडित एवं अन्य साक्षीको बकाईलाई प्रत्यक्ष प्रतिकुल प्रभाव पर्दछ । त्यसै गरी वादीको साक्षीहरुको पनि साक्षी परिक्षणको अवस्थामा बाहेक पीडितसँग भेटघाट नहुने व्यवस्था अदालतले गर्नु पर्छ । तसर्थ प्रत्येक जिल्ला अदालतले जवरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितलाई साथ लाग्ने व्यक्ति, वादी एवं पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गर्नु हुन्छ । तत्काल दुवै पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था सम्भव नभए पीडित पक्षको लागि तत्काल बन्दोबस्त गरी अर्को पक्षको लागि क्रमिक रूपले व्यवस्था गर्नु पर्ने भनी जवरजस्ती करणी मुद्दामा पीडितलाई कानूनी उपचार प्राप्त गर्ने सिलसिलामा संवेदनशील भई हेर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । ” त्यसै गरी **‘क’ कुमारीको जाहेरीले नेपाल सरकार वि. पवन कुमार यादव समेत^{१८}** मुद्दामा बालबालिका सम्बन्धी ऐनको परिभाषा भित्र पर्ने दुवै पक्ष बालक भएको अवस्थामा घटित जवरजस्ती करणीको अपराधमा Rapist बालकको अधिकार मात्र हेर्ने हो भने पीडित बालिकाको हकको संरक्षण हुन सक्ने अवस्था नदेखिँदा यस प्रकारको अपराधमा पीडितका विरुद्ध तर्क गर्दै जाने हो भने बालकहरुका हकमा जवरजस्ती करणीको अपराधले समाजमा विकृति र विसंगती ल्याउन सक्छ । जवरजस्ती करणीको अपराधमा पीडित कसुरदारबाट पीडित जुनसुकै महिलाले पाउने कानून बमोजिमको क्षतिपूर्ति बच्चा महिला अर्थात बालिकाले पाउदैन भनी तर्क गरी व्याख्या गर्दै जाने हो भने समाजमा दण्डहिनतालाई प्रोत्साहन मिल्न जानेछ भनी व्याख्या भएको छ । त्यसै गरी **नेपाल सरकार वि. जुगल सदौ^{१९}** को मुद्दामा बोलिएको छ कि न्यायाधीशले हतकाडी लागाई प्रहरीद्वारा इजलास समक्ष कठघरामा उपस्थित गराईएको दुई हात जोडेर बसेका अभियुक्तलाई मात्र हेरेर सजाय घटाउने राय व्यक्त गर्दा न्याय पर्दैन । मर्ने मरी हाल्यो अभियुक्तलाई पुरा सजाय गर्दैमा मरेको मानिस आउने होइन भन्ने सोचाई पनि न्यायकर्तामा हुनु हुँदैन । न्यायाधीशको दृष्टि एकातर्फ अभियुक्त र अर्को तर्फ अभियुक्तको कारण पीडित वा जाहेरवालाले आफ्नो नजिकको अभिभावक Sole bread earner guardian पिता, माता, दाजु, भाई, लोग्ने, स्वास्नी बाल बच्चा गुमाई टुहुरो बनी भावी जीवनको सुन्दर सपना नै अन्धकारमय भई सम्पूर्ण परिवारलाई जिन्दगीभर अपूरणीय क्षती हुन गएको तर्फ पनि उतिकै ध्यान जानु पर्छ ।” साथै **बुद्धि बहादुर प्रजा वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत^{२०}** भएको मुद्दामा मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेटन नसकेको अवस्थामा आश्रित परिवारलाई राज्यको तर्फबाट प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त भएको भन्न मिल्दैन । यसका साथै सरकारको जिम्मेवार निकायहरुबाट मानवीय कानूनको उल्लंघन गरी निर्दोष नागरिकहरुको हत्याको सम्बन्धमा पीडितशास्त्रिय (Victimological) दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहिनताको अन्त्य गर्नुको साथै यस प्रकृतिको विवादहरुमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्था समेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून निर्माण गर्ने तर्फ यथाशिष्ठ पहल गर्नु पर्ने

१८ ने.का.प. २०६७, अंक ११, नि.नं. ८४९४, पेज १८०२

१९ सम्भवत २०५७ सालको रिट नं. २२६१

२० नि.नं. २३ निर्णय मिति २०६४/०१/२३ परमादेश

भनी व्याख्या भएको छ । यसरी सम्मानीत सर्वोच्च अदालतले पीडित न्यायका सन्दर्भमा राज्यको उचित ध्यानु पर्ने र त्यसमा पनि राज्यको प्रतिनिधि एवं कानून कार्यान्वयन गर्ने अनुसन्धान अधिकारी र सरकार वकीलको गहन भूमिका रहेको कुरामा व्याख्याका सन्दर्भमा जोड दिएको छ ।

७. अपराध पीडितको संरक्षण सम्बन्धमा देखिएका चुनौती र समाधानका उपायहरु

मुलुकी फौजदारी कार्याविधि संहिता, २०७४ ले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने प्रयोजनका लागि कसुरदारको जेथा रोक्का गर्न वा सोबाट जायजात गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई भराई दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । पीडितको सम्पत्तिबाट क्षतिपूर्ति भराउन नसकेको अवस्थामा पीडित राहत कोषबाट भराउने व्यवस्था छ । वर्तमान समयमा पीडितलाई मुद्दाको फैसलाको क्रममा दिलाई भराइने क्षतिपूर्तिलाई कैद, जरिवाना र विगो कै क्रममा राखी पीडितको पुर्नस्थापनालाई उचित जोड दिएको छ । यसैगरी अपराधका पीडितहरुको पुर्नस्थापनका सन्दर्भमा व्यवस्थापिका संसदले विशेष कानूनको तर्जुमा भई लागू भएको अवस्था छ । अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को २५ (१) ले अपराधको पीडित भएको व्यक्तिबाट पीडित प्रभाव प्रतिवेदन माग्ने व्यवस्था गरे तापनि उक्त व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको छैन् । यसै गरी पीडितलाई पीडित राहतकोषको सञ्चालक समितिमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिनिधित्व हुन सकेको अवस्थामा अपराधको पीडितका सम्बन्धमा बनाईएका नीतिगत व्यवस्थाहरु कार्यान्वयनलाई सहज हुन सक्ने देखिन्छ । हाल फौजदारी न्याय प्रशासनका सन्दर्भमा बनाइएका कानूनहरु मुलुकी अपराध संहिता २०७४, फौजदारी कार्याविधि संहिता, २०७४, अपराध पीडितको संरक्षण सम्बन्धी ऐन, २०७५ र फौजदारी कसुर पीडित राहत कोष नियमावली, २०७७ ले पीडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति र पुर्नस्थापना गर्ने सम्बन्धमा केही व्यवस्था गरेको भएतापनि उक्त कानूनी व्यवस्थाहरुको प्रभावकारिता कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था छ । यस वाहेक अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपण लगायतका संस्थागत अभ्यासहरु अझै पनि अपेक्षित रूपमा पीडितमुखी हुन सकेका छैन् । पीडितका अधिकारको स्थापना र पीडितको पुनःस्थापना, क्षतिपूर्ति र राहतको कार्यलाई पीडकको दोष वा निर्दोषिता सँग जोडेर हेरिन्छ । तर केही मुद्दाहरुमा कानूनी प्राविधिक आधारमा कसुरदारले सफाई पाएको हुन सक्दछ । त्यस्तो अवस्थामा पीडितलाई राहत दिने के कस्तो प्रयास राज्यको हुन सक्दछ, भन्ने सम्बन्धमा अझै स्पष्ट व्यवस्था हुन सकेको छैन् । त्यसै गरी अपराध पीडितलाई कसुरदारको सम्पत्ति जायजेथाबाट क्षतिपूर्ति दिलाई दिने कानूनी व्यवस्था भएकाले सो बमोजिम क्षतिपूर्ति दिलाउनका लागि अनुसन्धान अधिकारबाट मुद्दामा अनुसन्धान र अभियोजन अधिकारीबाट अभियोजनका क्रममा कसुरदारको सम्पत्ति पत्ता लगाई रोक्का गर्न सक्ने र रोक्का गरिएको जायजेथालाई क्षतिपूर्तिका लागि अदालतबाट समेत थप रोक्का राख्न सकिने अभ्यास रहेको छ । तर अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा पीडितको जायजेथा खोजतलास हुन नसक्दाका अवस्थामा पीडितले क्षतिपूर्ति दिलाई भराई पाउने कुरा समेत चुनौतीपूर्ण बन्न हुन गरेको छ । पीडित राहत कोष खडा गरिएको भएतापनि सोको सबलीकरणको विषयसमेत त्यतिकै पेचिलो छ । मुलुकी फौजदारी कार्याविधि संहिता, २०७४ र अपराध पीडित सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले कुनै पनि पीडितलाई कसुरदारको सम्पत्तिबाट क्षतिपूर्ति दिलाई दिने र सोका लागि पीडित अदालतमा फैसला भए पश्चात अनुसूचिमा तोकिएको ढाँचामा निवेदन दिनु पर्ने व्यवस्थाले क्षतिपूर्ति दिलाउने भराउने सन्दर्भमा अवधारणागत रूपमा केही परिवर्तन भए पनि कार्यान्वयनको पक्ष भने साविकमा भए सरह यथावत नै देखिन्छ । तसर्थ पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने सन्दर्भमा परम्परागत दृष्टिकोण भन्दा माथि आउनु जरुरी छ ।

८. निष्कर्ष

विभिन्न अपराध घटित भएको कारणले वा सार्वजनिक अधिकारीको अधिकारको दुरुपयोगबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्तिहरुको संरक्षणको सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघका सदस्य राष्ट्रहरुका लागि घोषणा पत्रको रूपमा मात्र अगाडी सारिए तत्पश्चात विश्वव्यापी रूपमा नै पीडित राहतशास्त्रको अवधारणाले एक नौलो आयाम प्राप्त गरेको देखिन्छ । उक्त घोषणापत्रले पीडितका विभिन्न अधिकारहरु जस्तै: न्यायमा पहुँच, स्वच्छ व्यवहार प्राप्त गर्ने, क्षतिपूर्ति एवं परिपुरण र पुनः स्थापित हुने अधिकारको उद्घोषण गरेको सन्दर्भमा नेपालको संविधान (२०७२) ले पहिलो पटक मौलिक हककै रूपमा पीडितको हकलाई प्रत्याभूत गरी अपराधका पीडित सम्बन्धी विशेष कानून र अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन तथा पीडित राहतकोष नियमावली समेत लागू भई पीडित न्यायका सम्बन्धमा केही बलिया नीतिगत, संस्थागत र व्यवस्थापकीय आधारहरु निर्माण भएका छन् । तथापि, उपयुक्त कानूनी, संस्थागत र कार्यविधिगत बन्दोबस्तीहरुलाई व्यवहारमा प्रभावकारी रूपमा त्याउनका लागि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणमा पीडित मैत्री सोच र दृष्टिकोणको विकास हुनु जरुरी देखिन्छ । कानूनी र संस्थागत व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अपराधका पीडितले राहत, क्षतिपूर्ति र पुनः स्थापना प्राप्त गरेको महसुस गराउन सकेमा मात्र पीडित मैत्री न्याय प्रणाली नेपालमा संस्थागत भएको मान्न सकिन्छ । त्यस तरफ सबै सरोकारवाला निकायहरुको प्रतिबद्धता, समन्वय र सहकार्य सहितको अर्जुन दृष्टि हुनु आजको आवश्यकता हो ।

अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (CAP)

कार्यान्वयनको अवस्था र उपलब्धि

भिम प्रसाद ढकाल^१

विषय प्रवेश

राज्यमा शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्न, कानूनी शासनको प्रत्याभूति दिन, दण्डहीनताको अन्त्य गर्न, स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने नागरिकको हक्संरक्षण गर्न फौजदारी न्याय प्रशासन अपरिहार्य हुन्छ^२। फौजदारी न्याय प्रणालीको मुख्य उद्देश्य अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धान र स्वच्छ पुरुषक गरी कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर बमोजिम सजाय दिनु, पीडितलाई न्याय र निर्दोषलाई संरक्षण गर्नु हो। नेपाल प्रहरीको मूलभूत कार्य अपराध रोक्ने, पत्ता लगाउने तथा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने^३ हो। हरेक नागरिकको शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने र अपराध पीडितको न्याय पाउने हक अधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि अग्रपक्तिमा रहेर कार्य सम्पादन गर्नु नेपाल प्रहरीको प्रमुख जिम्मेवारी र दायित्व हो। नागरिकको जीउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण, अपराधको रोकथाम, अनुसन्धान तथा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने कार्यमा नेपाल प्रहरीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

नेपाल प्रहरीले स्थापनाकाल देखि नै अपराध रोकथाम र अनुसन्धानका विभिन्न प्रविधि र प्रणालीहरूको अवलम्बन गर्दै आएको छ। प्रविधिको विकाससँगै अपराधमा वृद्धि र आपराधिक प्रवृत्ति (Crime Pattern) मा समेत परिवर्तन भइरहेको छ। वित्तिय, संगठित, साइबर, अवैध हातहातियार, मानव वेचविखन, लागू औषध जस्ता अपराधहरूमा नयाँ नयाँ चुनौतिहरूको सामना गर्नु परेको छ^४। त्यसैले अनुसन्धान प्रणालीलाई पनि अत्याधुनिक एवं प्रविधि मैत्री बनाउदै लैजान अत्यावश्यक भएको छ। परम्परागत रूपमा अपनाइएका कठिपय विधिहरूमा समयानुकूल परिमार्जन तथा सुधार गर्दै नवीन प्रविधिको प्रयोगबाट मात्र सफलता हासिल गर्न सकिन्छ। अनुसन्धानकर्ताको व्यक्तिगत र संस्थागत दुवै तहको सबलीकरणबाट जनअपेक्षित परिणाम दिन सकिन्छ। जसको लागि प्रहरीलाई पर्याप्त स्रोत साधन उपलब्ध गराइनु पर्दछ।

विगतको अनुसन्धान हेर्ने हो भने परम्परागत बयानमुखी रहेको, वैज्ञानिक तथा प्रविधि मैत्री हुन नसकेको, सेवा विशिष्टीकरणको अभाव रहेको, अपराध अनुसन्धानमा संस्थागत विकासको अभाव रहेको, साक्षी/पीडित मैत्री नभएको, लामो समय देखि अपराध अनुसन्धानलाई सुदृढीकरण गर्ने कार्य योजनाको अभावरहेको थियो। अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान प्रणालीलाई वैज्ञानिक र आधुनिकीकरण गर्नको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, प्रविधिको पहुँच र प्रयोगमा बढावा दिने जस्ता

१ प्र.ना.म.नि. कार्यरत: प्रहरी प्रधान कार्यालय

२ अभियोजन जनल, २०७८, वर्ष ३ अंक २, पृष्ठ ४

३ प्रहरी ऐन, २०१२ को प्रस्तावना

४ अभियोजन जनल, २०७८, वर्ष २ अंक १, पृष्ठ १४४

कार्य गरी अपराध विरुद्ध निरन्तर लाग्नु पर्ने देखिन्छ । अनुसन्धानको क्षेत्रमा व्यापक सुधार ल्याउने अभियायले पहिलो पटक नेपाल प्रहरीले त्रिवर्षीय अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना (Crime Action Plan) को अवधारणा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ बाट प्रारम्भ गरेको हो ।

अनुसन्धान प्रणालीलाई पुनर्ताजगी गर्दै अनुसन्धानकर्ताको तहमा र संस्थागत तहमापनि नवीन सोच, सीप र अवधारणा सुनिश्चित गर्न अपरिहार्य भएको महसुस गरी Crime Action Plan लागू गरिएको हो । अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा योजनाबद्ध विकासको अभाव अन्त्य गर्दै अपराध अनुसन्धानमा रहेका कानूनी, प्रणालीगत एवं व्यवहारिक समस्या तथा चुनौतीहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी अपराध अनुसन्धानलाई सेवा विशिष्टीकरण र तथ्यांक एवं विश्लेषणमा आधारित प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिको संस्थागत विकासलाई सुनिश्चित गर्न त्रिवर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजनाको भूमिका उल्लेखनीय देखिएको छ^५ । कार्य योजनाले अपराध अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक र प्रविधियुक्त बनाई प्रहरी जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारको विकास गरी अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कारण यसकै निरन्तरता स्वरूप दोस्रो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना कार्यान्वयन नभएकोमा हाल तेश्रो कार्य योजनाको तयारी गरी लागू गर्ने कार्य भैरहेको छ ।

अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजनाको पृष्ठभूमि

नेपाल प्रहरीलाई प्रहरी ऐन, २०१२ ले सुम्पेको अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानको जिम्मेवारी पुरा गर्न, अपराध अनुसन्धानमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिको पहिचान गरी प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिको विकास गर्न, Intelligence led एवं Evidence based अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न, अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक विशिष्टीकृत बनाउन, अनुसन्धानमा सूचना प्रविधि एवम् वैज्ञानिक संसाधनको अधिकतम प्रयोग गर्न, प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिलाई संस्थागत गर्न अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (CAP) को आवश्यकता परेको हो ।

अपराध अनुसन्धानको समस्या र चुनौतिलाई समाधान गर्न २०७१ सालमा छुट्टै विशेष कार्य योजना लागू गर्ने निर्णय भई प्रथम त्रिवर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (आ.व. २०७२/०७३-०७४/०७५) गृह मन्त्रालयबाट मिति २०७१/०७१६ गते स्वीकृत भई कार्यान्वयन भएको थियो । दोस्रो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (२०७५/०७६-०७७/०७८) मिति २०७४/१२२१ गते गृह मन्त्रालयबाट स्वीकृत भईगृह प्रशासन सुधार कार्य योजना, २०७४ मा समेत समावेश भएको थियो । वार्षिक रूपमा कार्य योजनाको गतिविधि तथा उपलब्धि समिक्षा हुने गरेको छ । हाल प्रस्तावित तेश्रो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (२०७७/०७८ - ०८०/०८१) स्वीकृत हुने क्रममा रहेको छ ।

कार्य योजनाको दुरदृष्टि (Vision)

सुरक्षित तथा समुन्नत समाजका लागि सबल, सक्षम एवम् प्रभावकारी अनुसन्धान ।

लक्ष्य (Goal)

आपराधिक सुचना प्रणालीलाई व्यवस्थित बनाई आपराधिक जोखिम न्युनीकरण गर्दै अपराध रोकथाम एवं समुचित वैज्ञानिक प्रविधिद्वारा तथ्य एवम् प्रमाणमुखी अपराध अनुसन्धान पद्धतिको विकास गर्नु

उद्देश्यहरु (Objectives)

अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजना (CAP) को उद्देश्यहरु निम्न रहेका छन्:

- वस्तुनिष्ठ, वैज्ञानिक एवं प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिको संस्थागत विकास गर्ने
- अनुसन्धानको सेवा विशिष्टीकरणलाई संस्थागत गर्ने
- अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानमा सूचना प्रविधि एवं वैज्ञानिक संसाधनको अधिकतम प्रयोग गर्ने
- राष्ट्रिय आपराधिक अभिलेख (Criminal Database) को विकास एवम् विस्तार गर्ने
- फौजदारी कानूनको उद्देश्य स्थापित गर्ने
- जघन्य र संगठित प्रकृतिको अपराध अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने
- अन्तर्राष्ट्रीय अपराध नियन्त्रणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय र सहयोग आदान प्रदान गर्ने, मानवअधिकारको संरक्षण र पीडित मैत्री वातावरणको विकास गर्ने ।

अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना कार्यान्वयनको अवस्था

नेपाल सरकारको P1 (Priority One) कार्यक्रमको रूपमा अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विविध क्रियाकलापहरू समेटी तयार पारिएको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना प्रथम चरण आ.व. ०७२/७३ देखि बजेट विनियोजन भई ०७५/७६ सम्म कार्यान्वयन भयो । उक्त कार्य योजनाले अपराध अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक र प्रविधियुक्त बनाई प्रहरी जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारको विकास गरी अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको थियो । जसको निरन्तरता स्वरूप दोस्रो अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना समेत कार्यान्वयन भइसकेको छ ।

प्रथम अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना (Crime Action Plan) को १२ वटा कार्यनीतिगत क्षेत्रहरु अन्तर्गत १७८ वटा क्रियाकलापहरु राखिएकोमा ७६ वटा क्रियाकलाप सम्पन्न भएको र बजेट, दक्ष जनशक्ति र अन्य स्रोत साधनको कमीको कारणले केही क्रियाकलापहरु सम्पन्न गर्न नसकिएन । त्यसैगरी दोश्रो कार्य योजनामा ८७ वटा क्रियाकलाप रहेकोमा २८ वटा क्रियाकलाप सम्पन्न भए । प्रथम र दोश्रो अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजनामा प्रस्तावित रकम मध्ये न्यून रकम मात्र मात्र विनियोजित भएको तथा दक्ष जनशक्ति र अन्य स्रोत साधनको अभावको कारण कार्य योजनाबाट अपेक्षित सफलता प्राप्त हुन सकेन ।

प्रथम CAP का मुख्य उपलब्धीहरु :

आ.व. ०७२/७३ देखि ०७५/७६ सम्म कार्यान्वयन भएको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजनाकोका मुख्य उपलब्धीहरु निम्न रहेका छन्:

- सेवा विशिष्टीकरण अन्तर्गत अपराध अनुसन्धान विभाग तथा मातहतमा ४०१ दरबन्दी कायम रहेको
- Data Center and Digital Forensic Lab को स्थापना
- अपराध अनुसन्धान निर्देशिका, २०७१, विधिविज्ञान सेवा पुस्तिका, २०७३ तथा Guidelines for Collection and Preservation Of DNA Evidence, 2073 जारी

- २० वटा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा भिडियो रेकर्डिङ सहितको अन्तर्वार्ता कक्ष निर्माण
- Missing Person and Dead body Identification Software को निर्माण र कार्यान्वयन भइरहेको
- १० सेट पोलिग्राफ परिक्षण सामग्रीको व्यवस्थापन गरिएको
- मिसिल अभिलेखीकरणका लागि Case File Digitization (CFD) को शुरुवात गरिएको
- ६० थान SOCO Kitbox खरिद गरी वितरण गरिएको
- तत्कालीन अंचल प्रहरी कार्यालयहरूलाई १/१ थान पोर्टेवल जेनेरेटर वितरण गरिएको
- केन्द्रीय विधिविज्ञान प्रयोगशालामा HPTLC (High Performance Thin-Layer Chromatography) जडान
- केन्द्रीय विधिविज्ञान प्रयोगशालामा Incinerator खरिद र जडान
- धरान र नेपालगञ्जमा विधिविज्ञान प्रयोगशाला विस्तार
- तत्कालीन क्षेत्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशाला धरानको लागि आवश्यक उपकरण खरिद भएको
- फैसला कर्यान्वयन अन्तर्गत २०७१ कात्तिक देखि २०७४ असार महिनाशम्म ७,३१२ जना पक्राउ गरिएको, रु. ४,९९,५९,९०,९२८- जरिवाना असुल र ६,३११ वर्ष १० महिना २० दिन कैद असुल भएको ।

दोस्रो CAP का मुख्य उपलब्धीहरू :

आ.व. २०७५/०७६ देखि २०७७/०७८सम्म कार्यान्वयन भएको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजनाको मुख्य उपलब्धीहरू निम्न रहेका छन् :

- केन्द्रीय साईवर व्यूरोको स्थापना र प्रहरी नायव महानिरीक्षक सहित ६४ जनाको दरबन्दी रहेको
- मानव बेचबिखन अनुसन्धान व्यूरोको स्थापना र प्रहरी बरिष्ठ उपरिक्षक सहित ६३ जनाको दरबन्दी रहेको
- डाटा सेन्टरको लागि प्रहरी नायव उपरीक्षक सहित जम्मा ११ जनाको दरबन्दी कायम भएको
- सुत्र परिचालन निर्देशिका, २०७५ तयार गरी स्वीकृतिको लागि गृह मन्त्रालयमा पेश गरिएको
- Crime Scene Investigation Check List तयार गरी कार्यान्वयनमा आएको
- Evidence Tracking Database System निर्माण भई परिक्षणको चरणमा रहेको
- केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालामा DNA/AFIS सञ्चालनका लागि १० जनाको दरबन्दी कायम भएको
- पोलिग्राफको लागि ७ वटा नेपाल प्रहरी प्रदेश कार्यालयहरूमा ७ जना प्रहरी निरीक्षक र ७ जना प्रहरी नायव निरीक्षक गरी जम्मा १४ जनाको दरबन्दी कायम भएको
- सुदूर पश्चिम प्रदेश प्रहरी कार्यालयको धनगढी र नं. २ प्रदेश प्रहरी कार्यालयको लालगढ र जनकपुर एयरपोर्टमा केनाइन सेवा विस्तार भएको

- अनुसन्धानमा कुकुरको प्रयोगलाई अभ विस्तार गर्नका लागि बेल्जियन सेफर्ड जातका ६ वटा र बिगल जातका २ वटा गरी जम्मा ८ वटा कुकुरहरू खरिद गरिएको
- फैसला कार्यान्वयन अन्तर्गत २०७५ श्रावण देखि २०७८ असार मसान्तसम्म १२,२५२ जना पकाउ, रु.१,२८,२१,२६,५७६।- जरिवाना असुल र ७,८५९ वर्ष १० महिना १ दिन कैद असुल उपर भएको
- ७७ स्थानमा AFIS सञ्चालन भएको
- ४९ प्रहरी इकाईमा भिडियो रेकर्डिङ सहितको अन्तर्वार्ता कक्ष निर्माण भएको
- १५ प्रहरी इकाईमा पोलिग्राफ शाखाविस्तार भएको
- केनाइन महाशाखा, धरान, पोखरा र जनकपुरमा Kennel Fitted ४ वटा सवारी साधनको व्यवस्था गरिएको
- अपराध महाशाखालाई Mobile Forensic Van उपलब्ध गराइएको
- १२५ थान SOCO Kit Box खरिद गरी वितरणगरिएको
- २४०० थान Crime Scene Protection Tape खरिद गरी वितरण गरिएको ।
- ८६ वटा मुद्दा चल्ने प्रहरी युनिटमा CFD सञ्चालन (७८,५४६ मिसिल अपलोड भएको) भएको ।

त्यसैगरी नेपाल प्रहरीमा मुद्दा चलाउने जम्मा प्रहरी युनिट २१७, अपराध अनुसन्धान अन्तर्गत ४,०३९ दरवन्दी रहेको जुननेपाल प्रहरीको कुल जनशक्तिको ५.०१% रहेको देखिन्छ । घटनास्थल अधिकृत (SOCO) को रूपमा ३२५ जना, पोलिग्राफ परिक्षक १७ रही पोलिग्राफ परिक्षण संख्या ४,३३९, Digital Forensic Lab स्थापना भएको र हालसम्म १२,६५४ सबुदपरिक्षण गरिएको छ ।

अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना (Crime Action Plan) कार्यान्वयनका चुनौतीहरू

- बजेटको अपर्याप्तता, योजना सञ्चालन हुन सक्ने गरी बजेट बिनियोजन नहुनु (औषतमा १२.६८% बिनियोजन)
- दक्ष जनशक्तिको कमी (नेपाल प्रहरीको जनशक्ति मध्ये १०% जनशक्ति CAP का लागि पूर्ण रूपमा नछुट्यारइएको)
- अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी तालिम प्राप्त प्रहरी कर्मचारीलाई अपराध अनुसन्धान समुहमा नै खटाउन नसकिएको
- सांगठनिक प्रतिवद्धतामा कमी
- अपराध अनुसन्धानमा खटिने कर्मचारीहरूलाई प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था गर्न नसकिएको
- भौतिक पुर्वाधार, साधनश्रोत र वैज्ञानिक उपकरणहरूको कमी (SOCO kit box समेत पर्याप्त नहुनु)
- प्रदेश स्तरमा Forensic Lab/DFL स्थापना हुन नसकेकोले भौतिक सबुद परिक्षण कार्यमा ढिलाई र बढी लागत
- मुद्दा चल्ने ७० वटा प्रहरी युनिटमा intranet नभएको
- मुद्दा चल्ने १३१ वटा युनिटमा CFD सञ्चालन नभएको

- कतिपय क्रियाकलाप सम्पन्न भईसके पछि पनि उक्त क्रियाकलापलाई संस्थागत गर्न नसक्नु ।

भावी रणनीति

- अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकास र सेवा विशिष्टीकरण
- विशिष्टिकृत अनुसन्धान व्यूरोहरूलाई स्रोत साधनको उपलब्धता
- विधिविज्ञान प्रयोगशालाको क्षमता अभिवृद्धि र शाखा विस्तार
- DFL को क्षमता अभिवृद्धि र शाखा विस्तार
- केनाईन महाशाखाको क्षमता अभिवृद्धि र शाखा विस्तार
- पोलिग्राफको क्षमता अभिवृद्धि र शाखा विस्तार
- घटनास्थल सुरक्षा र सबुद प्रमाण संकलनलाई थप वैज्ञानिक बनाउने
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता बमोजिम अनुसन्धान प्रक्रियालाई वस्तुनिष्ठ र व्यवहारिक बनाउने ।

निष्कर्ष

हाल कार्यान्वयनमा रहेका मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता समेतका नयाँ कानूनहरूले नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनलाई सुधारतर्फ अगाडि बढाएको पाइन्छ । न्याय सम्पादनको कार्यलाई प्रभावकारी तुल्याउने अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा उल्लेख्य सुधार हुने अपेक्षा साथ जारी भएका नयाँ कानूनको जोड वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ अनुसन्धान र अभियोजन तर्फ इङित गरेका छन् । जसले गर्दा कार्य योजनाको महत्व र आवश्यकता अझै बढेको छ । अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना (Crime Action Plan) कार्यान्वयनको यो चरणमा आई पुरुदा केही महत्वपूर्ण उपलब्धी हासिल भएको छ । यसलाई दिगो एवं गुणात्मक ढङ्गले अगाडि बढाउने दायित्व हाम्रो सामु रहेको छ । मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता समेतका नया कानूनहरू लागू भए पछि तयार गरिएका कार्य योजना अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू बहुआयामिक प्रकृतिका रहेका छन् । योजना अनुसार सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावको मूल्यांकन गर्दा त्रि-वर्षीय कार्ययोजना सञ्चालन पश्चात उत्साहपूर्ण रूपमा अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानको क्षेत्रमा सुधार भएको छ, जसलाई कार्यप्रगति तथा परिणामहरूले समेत पुष्टि गरेको छ । विगतको लामो अन्तराल पछि यस क्षेत्रमा देखिएको सुधारले अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान अझै सशक्त हुँदै जान सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । विनियोजित बजेट अत्यन्त न्युन हुने गरेको परिप्रेक्ष्यमा पनि उत्साहवर्धक उपलब्धीहरू प्राप्त भएका छन् । जसबाट यो कार्य योजनामा सरकारको थप स्रोत साधन लगानी गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । अनुसन्धान तथा अभियोजन समेतका कार्यलाई सुदृढ एवं समयानुकूल आधुनिकीकरण गर्नका लागि कार्ययोजना माध्यम भएको छ । अनुसन्धानको क्षेत्र बहुआयामिक र परिवर्तनशील छ । समसामयिक समीक्षा र परिमार्जन समेत गर्दै अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजनाको प्रस्तावित तेश्रो चरणलाई अझै प्रभावकारिताका साथ अगाडी लैजानु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

- प्रहरी ऐन, २०१२
- अभियोजन जर्नल, २०७८, वर्ष ३ अंक २, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- अभियोजन जर्नल, २०७६, वर्ष २ अंक १, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
- CID Magazine 2019, Police Headquarters
- त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना प्रथम चरणको समीक्षाप्रतिवेदन, २०७६
- प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागमा रहेको आपराधिक अभिलेखहरू
- मुलुकी अपराध संहिता, २०७४
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४
- अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजनाहरु।

नेपालमा कानून तर्जुमाको प्रक्रियागत व्यवस्था र अभ्यासः संक्षिप्त चर्चा

भफ्न्दप्रसाद गुरागाई^१

अवधारणा

सामान्यतः राज्यको नीतिलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नको लागि कानूनमा रूपान्तरण गर्ने कार्य वा प्रक्रिया (translating policy into law) लाई व्यवस्थापन विधि भनिन्छ । J.A.G. Griffith र Mychael Ryle का अनुसार व्यवस्थापन विधि भनेको त्यो प्रक्रिया हो, जुन कुनै विधेयकलाई कानूनका रूपमा रूपान्तरित गर्नका लागि प्रयोग गरिन्छ । व्यवस्थापन विधि प्रजातान्त्रिक समाजको आवश्यकता र आकांक्षालाई प्रष्ट रूपमा अभिव्यक्त गर्ने सरल र सुसङ्गठित माध्यम हो ।

कानून निर्माण गर्ने काम राज्यको प्रमुख कार्य हो । शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तको शास्त्रीय मान्यता अनुसार विधायिकाले कानून बनाउने, कार्यपालिकाले कानून कार्यान्वयन गर्ने र न्यायपालिकाले कानूनको व्याख्या गर्ने गर्दछ । तर, यो कथन व्यावहारिक रूपमा सत्य छैन । यथार्थमा, राज्यका प्रमुख तीन अङ्गले नै कानून बनाउँछन् र कार्यान्वयन पनि गर्दछन् । कार्यपालिकाले सहायक वा दोस्रो विधायन (subsidiary/secondary) अन्तर्गत कानून बनाउँछ भने न्यायपालिकाले न्यायिक नजीर (judicial precedent) मार्फत कानून बनाउने गर्दछ । यस बाहेक कार्यपालिका अन्तर्गत रहेको चौथो अङ्ग अर्थात प्रशासनिक अङ्ग (administrative branch), सार्वजनिक प्रतिष्ठान तथा स्थानीय निकायले पनि व्यवहारमा कानून बनाउँछन् । कानून बनाउने राज्यको यो परम्परागत कार्यमा देखिएको यो जटिलता नै आधुनिक विधायन व्यवस्थापनको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो^२ ।

कानूनविद G.C. Thornton ले कानून निर्माण प्रक्रियामा मुख्यतः निम्न ५ चरणहरू रहने उल्लेख गरेका छन्:-

१. बोध (Understanding): कानून तर्जुमाको प्राथमिक चरणमा कानून तर्जुमाकारले प्रस्तावित कानूनको उद्देश्यलाई गहन र पूर्णरूपमा बुझ्ने प्रयास गर्नु पर्दछ । साथै प्रस्तावित कानूनले उपचार प्रदान गर्न खोजेको दुष्कृति तथा खराबीलाई समेत बुझ्नु पर्दछ । यसका लागि कानून तर्जुमाकारलाई स्पष्ट र पूर्ण स्वरूपको तर्जुमा निर्देशन (Drafting Instructions) उपलब्ध गराउनु पर्दछ, जसको आधारमा प्रस्तावित कानूनले समेट्ने विषयवस्तुलाई कानूनको भाषा र ढाँचामा ढाल मद्दत पुगदछ । राम्रो तर्जुमा निर्देशनले आधारभूत रूपमा प्रस्तावित कानूनले सम्बोधन गर्न खोजेको समस्याको प्रकृति र सो सम्बन्धी यथेष्ट सूचनाहरू, प्रस्तावित कानूनका उद्देश्यहरू, उक्त उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न

१ उपसचिव, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय

२ कानून तर्जुमा सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षहरू, पृष्ठ १ ।

३ Thornton's Legislative Drafting, पृष्ठ १४५ ।

अपनाइने माध्यमहरू र उक्त प्रस्तावनाले विद्यमान कानून र अवस्थाहरूमा पर्ने प्रभावलाई समेट्नु पर्दछ । अर्कोतर्फ प्रस्तावित कानूनको उद्देश्यलाई बुझ्न र त्यसलाई अरु कार्यान्वयनयोग्य बनाउनको लागि सम्बन्धित सरोकारबाला तथा विज्ञहरूसँगको परामर्श लिनु पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । प्रारम्भिक बोधको प्रक्रियाबाट तर्जुमाकारले प्रस्तावित कानूनले समेट्ने विषयवस्तुलाई फराकिलो तरिकाले बोधगम्य बनाउन तथा केही अनावश्यक विषयहरूलाई अस्वीकार गर्न सक्ने सुविधा प्राप्त गरेको हुनुपर्छ ।

२. विश्लेषण (Analysis): कानून तर्जुमाको यस चरणमा तर्जुमाकारले प्रस्तावित कानूनको सम्बन्धमा तयार गरिएको तर्जुमा निर्देशनले उठान गरेका प्रस्तावनाहरूलाई विद्यमान कानूनहरूका व्यवस्थाहरू, अन्य विशेष कार्यक्षेत्रहरू (जस्तै: नागरिकका अधिकार, सम्पत्ति सम्बन्धी हक, कर लगाउने र उठाउने सम्बन्धी व्यवस्था आदि) र प्रस्तावित कानूनको कार्यान्वयन योग्यताको रोहमा बृहत् विश्लेषण गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा प्रचलित कानूनले नियमित गरिरहेका विषयमा समान र दोहोरो व्यवस्थापनको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत गर्दछ । साथै प्रस्तावित कानूनले सम्बोधन गर्ने विषयवस्तुलाई त्यसको अभ्यासात्मक पक्षबाट विश्लेषण गरी त्यस कानूनको कार्यान्वयन योग्यतालाई थप मजबूत बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

३. ढाँचा (Design): प्रस्तावित कानूनले समेट्ने विषयवस्तुको गहन र पूर्ण बोध तथा अन्य प्रचलित कानूनसँगको तुलनात्मक अध्ययन पश्चात् तर्जुमाकारले प्रस्तावित कानूनको उपयुक्तता जाँच गर्नु पर्दछ । प्रस्तावित कानूनले सम्बोधन गर्न खोजेको विषय अन्य प्रचलित कानूनले नियमित गरिरहेको तथा प्रस्तावित कानून कार्यान्वयनयोग्य नहुने भएमा त्यस्तो कानूनको तर्जुमा गरी लागू गर्ने विषय नमिल्दो समेत हुनसक्छ । तसर्थ कानून तर्जुमाकारको प्राथमिक जिम्मेवारी भनेको प्रस्तावित कानूनको उपयुक्तताको विश्लेषण गर्नु पनि हो । यदि कानून तर्जुमा गर्न मनासिब देखिएमा त्यस कानूनको औपचारिक लेखन प्रारम्भ गर्नुअघि त्यस कानूनको तर्जुमा निर्देशनले समेटेका प्रस्तावनाहरूलाई एकीकृत गर्ने, सालाखाला दिमागी ढाँचा तयार गर्ने तथा विषयवस्तुको स्थान विशेष नियमौल गर्नु जरूरी हुन्छ । जसले गर्दा कानून तर्जुमाको कार्यलाई सङ्गठित बनाउन मद्दत गर्ने र संरचनागत सरलता कायम गर्न समेत सहयोग पुऱ्याउँछ । विषयवस्तुलाई सिलसिलेवार, स्पष्ट, सरल, तर्कसङ्गत, क्रियात्मक र सङ्गठित संरचनामा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । कानूनको ढाँचा कानूनको प्रकृति अनुसार फरक फरक हुने गर्दछ । नयाँ विधेयक, संशोधन गर्ने विधेयक, नयाँ नियमावली, संशोधन गर्ने नियमावली तथा अन्य अधिनस्थ विधायनको ढाँचा फरक फरक हुने हुँदा यस सम्बन्धमा तर्जुमाकार जानकार हुनु पर्दछ ।

४. रचना र विकास (Composition and Development): कानून तर्जुमामा रचनाको तहलाई कानून विकासको रूपमा लिने गरिन्छ । यस अवस्थामा कानून तर्जुमाकार कानूनको मस्यौदालाई थप विकसित बनाउने कार्यमा संलग्न हुन्छ । एक पटक तयार गरेको मस्यौदालाई विविध दृष्टिकोणबाट पटक पटक विश्लेषण र परीक्षण गर्नु पर्दछ । यस तहमा तर्जुमाकार प्रस्तावित कानूनको उद्देश्य सम्बोधन हुने शब्दको छनौट गर्नेदेखि वाक्य गठन गर्ने विषयमा केन्द्रित हुनुपर्छ । प्रयुक्त भएका शब्दको अर्थ तथा वाक्यहरूमा दोहोरोपना हुने तथा कानूनी प्रबन्धहरू एकआपसमा बाझिने सम्भावना रहने हुँदा त्यसतर्फ तर्जुमाकारको ध्यान केन्द्रित भएको हुनु पर्दछ । एउटा विशिष्ट कानूनी मस्यौदामा रहने विविध अङ्गहरू (जस्तै: ऐनको लामो नाम, विधि निर्माण सूत्र, परिभाषा, सारभूत प्रावधान, कार्यविधिगत प्रावधान, प्रशासनिक प्रावधान, प्रतिबन्धात्मक प्रबन्ध, कसूर

र सजाय आदि) को उचित प्रबन्ध गर्नु, प्रस्तावित प्रावधानहरूले स्पष्ट र दोहोरो अर्थ नदिने गरी कानूनको उद्देश्यलाई सम्बोधन गर्ने गरी तर्जुमा गर्नु तथा मस्यौदामा प्रयुक्त शब्द तथा भाषिक संरचनाहरू स्थिर र सारभूत रूपमा एकल अर्थ दिने गरी प्रयोग गर्नु तर्जुमाकारको मूल जिम्मेवारी हुन्छ । हाम्रो जस्तो कमन कानूनी प्रणाली अवलम्बन गरेको मुलुकमा कानून तर्जुमा गर्दा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तलाई समेत कानून तर्जुमाको क्रममा स्वज्ञानमा लिनु तर्जुमाकारको दायित्व रहने हुन्छ ।

५. विस्तृत जाँच र परीक्षण (Screening and testing): सामान्यतः कानून तर्जुमाको कार्यलाई भन्नक्टिलो कार्यको रूपमा लिने गरिन्छ । भनिन्छ, पटक पटक गरिने लेखन तथा पुनः लेखनको कार्यले मात्र कानूनको मस्यौदालाई पूर्ण र अन्तिम रूप दिन सहयोग पुर्याउँछ । जसको लागि त्यस्तो मस्यौदा उपर आलोचनात्मक र वस्तुगत तवरबाट विस्तृत जाँच तथा परीक्षण हुनु आवश्यक हुन्छ, जुन काम गर्ने दायित्व त्यस्तो कानूनको तर्जुमा गर्ने व्यक्तिको नै हुन्छ । प्रस्तावित कानूनको मस्यौदामा रहेका विषयवस्तुले उक्त कानूनले लिएका उद्देश्यलाई पूरा गरे वा नगरेको, कानूनको मस्यौदा सिलसिलेबाट र बहुअर्थ नदिने भए वा नभएको, प्रचलित कानूनी तथा संवैधानिक सीमाभित्र प्रस्तुत कानून कार्यान्वयन गर्न सकिने वा नसकिने, सन्दर्भ दफा/नियम मिले वा नमिलेको, मस्यौदामा उल्लिखित परिभाषाहरू, क्रमसङ्घया, हिज्जे, चिन्ह, दफा/नियम शीर्षकको उपयुक्त प्रबन्ध भए वा नभएको लगायतका विविध प्राविधिक तथा सारभूत विषयहरूलाई मिहीन रूपमा जाँच र परीक्षण गरिएको हुनुपर्छ । साथै, सम्भव भएसम्म प्रस्तावित कानूनको कार्यान्वयनयोग्यता परीक्षणको लागि तर्जुमाकार आफैले सो कानूनको काल्पनिक प्रयोगकर्ताको रूपमा परीक्षण गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा कानूनको कार्यान्वयनयोग्यतालाई थप सहज बनाउन महत पुरदछ ।

तर्जुमाकारले उल्लिखित पाँच चरणहरू कानून तर्जुमाको सबै अवस्थामा क्रमबद्ध रूपमा पूर्णतः अवलम्बन नगरी आवश्यकता अनुसार अगाडि पछाडि गरी सबै चरणहरू पूरा गर्न पनि सक्छ । कानून तर्जुमाकारले कानून तर्जुमाको क्रममा अनुभूत गर्ने सम्बन्धित कानूनी विषयवस्तुको नवीन बोध तथा त्यस्तो विषयवस्तुले सिर्जना गर्ने बाधा अवरोधले कानून तर्जुमाको कार्यलाई थप उतारचढावपूर्ण बनाएको समेत हुन सक्छ । यसर्थ, कानून तर्जुमाको कार्यलाई ज्ञान र कलाको सीपयुक्त कार्यको रूपमा लिइन्छ ।

व्यवस्थापन विधिका आधारभूत सिद्धान्तहरू:

विज्ञ Alen L. Clem का अनुसार व्यवस्थापन विधि अन्तर्गत निम्न कार्यहरू समाहित हुन्छन् भनेका छनः-

- (१) विधेयक पेश गर्ने (Introducing),
- (२) सूचीकरण गर्ने (Scheduling),
- (३) छलफल गर्ने (Debating),
- (४) संशोधन गर्ने (Amending), र
- (५) स्वीकृत गर्ने (Approving) ।

Jermy Bentham ले विधि निर्माण प्रक्रियामा मूलतः निम्न ६ वटा आधारभूत सिद्धान्तहरू हुने कुरा उल्लेख गरेका छनः-

- (१) **पूर्ण प्रकाशन:** विधेयको पूर्ण प्रकाशन गरेको हुनुपर्दछ ।
- (२) **समानताको सिद्धान्तः** संसदमा कानून बनाउँदाका अवस्थामा सबै सदस्यको समान स्तर, समान मताधिकार र समान अवसर दिएको हुनुपर्दछ ।
- (३) **सभानायकको तटस्थता:** संसदको अध्यक्ष गर्ने व्यक्ति तटस्थ रही कार्य गर्नुपर्दछ ।
- (४) **बहुमतको शासनः** संसदको सामान्य बहुमतबाट स्वीकृत वा पारित भएको कुरा सम्पूर्ण संसदबाट पारित भएको ठानी बहुमतको निर्णय मान्य हुनुपर्दछ ।
- (५) **अल्पमतको रक्षाका निम्न वाक स्वतन्त्रता:** संसदमा सबै दल वा सदस्यको पूर्ण वाक स्वतन्त्रता हुन्छ । कुनै पनि दल वा सदस्यले बहुमतका नाममा अल्पमतमा रहेको दल वा सो दलको सदस्यको वाक स्वतन्त्रता खोस्न सक्दैन ।
- (६) **विधायिकी कार्यहरूको चरणको तार्किक क्रमको सिद्धान्तः** कानून निर्माणको व्यवस्थापन विधि र सोका चरणहरू आवश्यकता र तार्किक रूपमा निर्धारण गरिने हुँदा कुनै एक चरणमा अर्को चरणका कार्यहरू गर्न सकिदैन वा गर्नु हुँदैन ।

नेपालमा व्यवस्थापन विधि:

नेपालमा व्यवस्थापन विधिलाई मुख्यतः मार्गनिर्देश (Guide) गर्ने सम्बन्धित कानूनहरू निम्न रहेका छन्:-

(१) नेपालको संविधान-

- सङ्गीय व्यवस्थापिकीय कार्यविधि- नेपालको संविधानको भाग ९, धारा १०९-११४
- प्रदेश व्यवस्थापन कार्यविधि- नेपालको संविधानको भाग १५, धारा १९७-२०२
- स्थानीय व्यवस्थापिकाले कानून बनाउन सक्ने- नेपालको संविधानको भाग १८, धारा २२६

(२) व्यवस्थापिका संसद सचिवालय ऐन, २०६४

(३) व्यवस्थापिका संसद नियमावली, २०७३

(४) प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५

(५) राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५

(६) सङ्गीय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त समिति (कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७५ ।

ऐन, नेपाल ऐन, नेपाल कानून र नियमको अर्थ र परिभाषा:

नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (३), (ठ), (ड) र (प) मा ऐन, नेपाल ऐन, नेपाल कानून र नियम शब्दको देहाय बमोजिम परिभाषा गरेको छः-

- १. ऐनः** यो शब्दले ऐन, ऐन सरहका संहिता, सवाल र तिनमा लेखिएको कुनै कुरालाई समेत जनाउँछ^४ । ऐनमा मूलतः सारवान कानून (Substantive law) को बारेमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । त्यस्तो सारवान व्यवस्था अन्तर्गत हक अधिकारको स्थापना, दायित्वको सिर्जना, उपचार तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था तथा दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

^४ नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (३) ।

२. नेपाल ऐन: यो शब्दले २००७ साल फागुन ७ गते उप्रान्त जारी भएका कुनै ऐन र नेपाल अन्तरिम

विधान, २००७ वा नेपाल अधिराज्यको संविधान वा नेपालको संविधान वा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ वा प्रतिनिधिसभाको घोषणा, २०६३ वा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ वा नेपालको संविधान बमोजिम संघ, प्रदेश वा स्थानीय तहले बनाएको जुनसुकै ऐनलाई सम्झनु पर्छै ।

३. कानून: कानून भन्नाले संघीय कानून, प्रदेश कानून र स्थानीय कानून सम्झनु पर्छै ।

४. नेपाल कानून: यो शब्दले नेपाल ऐन वा नेपालको कुनै भागमा कानून सरह लागू हुने ऐन, सवाल, नियम, आदेश, विनियम वा ऐन अन्तर्गत बनेका निर्देशिका वा कार्यविधि सम्झनु पर्छै ।

५. नियम: यो शब्दले कुनै ऐनले दिएको अखिलयारको प्रयोग गरी बनाएको नियम सम्झनु पर्छ तथा कुनै ऐन अन्तर्गत नियम सरह बनाएको विनियम समेतलाई जनाउँछ ।

६. विधेयक: विधेयक भन्नाले संघीय संसद वा प्रदेश सभामा पेश भएको संविधान संशोधन वा ऐनको मस्तौदा सम्झनु पर्छै ।

नेपालमा कानून निर्माण गर्ने निकायहरू:

१. संसद (व्यवस्थापिका) वा सभा: कानून निर्माण गर्ने निकाय मूलतः संसद (व्यवस्थापिका) हो । प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा नामका दुई सदन सहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुनेछ जसलाई संघीय संसद भनिने छ^{१०} । प्रदेशको व्यवस्थापिका एक सदनात्मक हुनेछ, जसलाई प्रदेश सभा भनिनेछ^{११} । यस संविधानको अधीनमा रही स्थानीय तहको व्यवस्थापिकीय अधिकार गाउँ सभा र नगर सभामा निहित रहनेछ^{१२} । यसरी नेपालमा संघीय संसद (प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा), प्रदेश सभा, गाउँ सभा तथा नगर सभाले व्यवस्थापिकीय अधिकार अन्तर्गत कानूनको निर्माण गर्ने निकायको रूपमा रहने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।

२. प्रत्यायोजित व्यवस्थापन (Delegated legislation): नेपालको संविधान र ऐनले दिएको प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धी अखिलयारमा तोकिएको विषयमा नियम, विनियम तथा आदेश जारी गर्ने अधिकार नेपाल सरकार वा कुनै निकाय वा अधिकारीलाई प्रदान गरेको छ भने सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीबाट नै त्यस्तो नियम, विनियम बनाई लागू गर्ने वा आदेश जारी गर्ने गरिएको छ ।

^५ नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (ठ) ।

^६ नेपालको संविधानको धारा ३०६ को उपधारा (१) को खण्ड (स) ।

^७ नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (ड) ।

^८ नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (प) ।

^९ नेपालको संविधानको धारा ३०६ को उपधारा (१) को खण्ड (भ) ।

^{१०} नेपालको संविधानको धारा ८३ ।

^{११} नेपालको संविधानको धारा १७५ ।

^{१२} नेपालको संविधानको धारा २२१ ।

विधेयक निर्माण प्रक्रिया र त्यसका चरणहरू:

१. विधेयकको वर्गीकरण: निर्माण तथा प्रस्तुतिको दृष्टिकोणले विधेयकलाई दुई प्रकारबाट वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- सरकारी विधेयक र गैरसरकारी विधेयक । विधेयकको प्रकृतिको आधारबाट समेत विधेयकलाई सरकारी विधेयक र सामान्य विधेयकको रूपमा दुई प्रकारबाट वर्गीकृत गर्ने गरिएको छ । अर्थ विधेयक, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायत सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरिनेछ^{१३} । सरकारी विधेयक मन्त्रीले मात्र प्रस्तुत गर्नेछ र मन्त्री बाहेक संसद्को कुनै सदस्यले पेश गरेको विधेयक गैरसरकारी विधेयकको रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

२. अर्थ विधेयक र सामान्य विधेयक: विधेयकको स्वरूपको आधारमा विधेयकलाई अर्थ विधेयक र सामान्य विधेयकको रूपमा वर्गीकृत गर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छूट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषय, सङ्गीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै संघीय सरकारी कोषको संरक्षण गर्ने, त्यस्तो कोषमा रकम जम्मा गर्ने वा त्यस्तो कोषबाट कुनै रकम विनियोजन वा खर्च गर्ने वा विनियोजन वा खर्च गर्न खोजिएको रकम घटाउने, बढाउने वा खारेज गर्ने विषय, नेपाल सरकारले ऋण प्राप्त गर्ने वा जमानत दिने विषय व्यवस्थित गर्ने वा नेपाल सरकारले लिएको वा लिने आर्थिक दायित्व सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने विषय, संघीय सरकारी कोषमा प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, ऋण असुलीबाट प्राप्त रकम र अनुदानको रकम जिम्मा राख्ने, लगानी गर्ने वा नेपाल सरकारको लेखा वा लेखापरीक्षण गर्ने विषय र ती विषयसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएका अन्य प्रासारिक विषयहरूसँग सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई अर्थ विधेयक भनिनेछ । तर कुनै अनुमतिपत्र दस्तुर, निवेदन दस्तुर, नवीकरण दस्तुर जस्ता दस्तुर, शुल्क वा महसुल लगाउने वा कुनै जरिवाना वा कैद हुने व्यवस्था भएको कारणले मात्र कुनै विधेयक अर्थ विधेयक मानिने छैन । कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो होइन भन्ने प्रश्न उठेमा सभामुखको निर्णय अन्तिम हुनेछ^{१४} ।

३. विधेयक मस्यौदामा परामर्श दिने र तर्जुमा गर्ने: नेपाल सरकारको तर्फबाट संसदमा प्रस्तुत गरिने ऐन, अध्यादेश तथा अध्यादेशलाई प्रतिस्थापन गर्न बनेको विधेयक, ऐन अन्तर्गत बनाइने नियम र आदेशको सम्बन्धमा परामर्श दिने, मस्यौदा गर्ने र मस्यौदा जाँचने काम नेपाल सरकार(कार्यसम्पादन) नियमावली, २०६४ तथा नेपाल सरकार(कार्यविभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ । उल्लिखित नियमावलीको व्यवस्था बमोजिम नेपाल सरकारले कानून अन्तर्गत बनाउनु पर्ने तथा जारी गर्नु पर्ने नियम तथा आदेशहरूको सम्बन्धमा र कुनै प्रचलित नेपाल कानूनमा संशोधन गर्न वा नयाँ कानून बनाउन आवश्यक परेमा सम्बन्धित मन्त्रालयले कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता र प्रस्तावित कानूनको विवरण दर्शाई कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको परामर्श तथा तर्जुमा सहमति लिनु पर्ने हुन्छ ।

४. विधेयक मस्यौदा तर्जुमा गर्ने सैद्धान्तिक स्वीकृति: नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै विधेयक संघीय संसदमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने अवस्थामा वा नेपालको संविधान बमोजिम अध्यादेश जारी गर्नु पर्ने अवस्थामा सर्वप्रथम सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो विधेयक वा अध्यादेशको आवश्यकता भएको

१३ नेपालको संविधानको धारा ११० को उपधारा (२) ।

१४ नेपालको संविधानको धारा ११० को उपधारा (३) र (४) ।

विवरण दर्शाई कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको राय परामर्श तथा सहमति प्राप्त गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसक्रममा सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो प्रकारको ऐनको आवश्यकता परेको स्पष्ट कारण र आधारहरु खुलाइएको देहायका १२ बटा बुँदागत विवरण (१२ बुँदे अवधारणापत्र) सहित प्रस्तुत गर्नु पर्ने हुन्छ। तत्सम्बन्धमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट अध्ययन हुँदा कुनै विधेयक तर्जुमा गर्ने सम्बन्धमा परामर्श दिनेछ र सम्बन्धित मन्त्रालयले विधेयक मस्यौदा तर्जुमा गर्ने सिद्धान्त स्वीकृतिको लागि मन्त्रिपरिषद्मा प्रस्ताव पेश गर्नेछ:-

- (१) नयाँ ऐन बनाउनु पर्ने आवश्यकता ।
- (२) नयाँ ऐन बनाई कार्यान्वयन भएपश्चात हासिल गरिने उपलब्धि ।
- (३) प्रस्तावित विषयमा मौजुदा कानून भए ।
- (४) मौजुदा कानून संशोधन गरी सो उपलब्धि हासिल हुन नसक्ने भए सोको कारण ।
- (५) प्रस्तावित विषयमा सरकारले कुनै विशेष नीति स्वीकृत गरेको भए उक्त नीति कुन विधि (Method) बाट तर्जुमा भएको हो?
- (६) नीति निर्माणमा संलग्न प्रमुख पदाधिकारी ।
- (७) प्रस्तुत विषयमा अन्य मुलुकमा कुनै कानून बनेको वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले नमुना कानून बनाएको भए त्यस्तो मुलुक र कानूनको नाम ।
- (८) प्रस्तावित विषयमा कुनै निकायबाट अध्ययन तथा अनुसन्धान भई कानून निर्माण सम्बन्धमा कुनै सुभाव दिएको भए त्यसको संक्षिप्त व्यहोरा ।
- (९) प्रस्तावित कानून कार्यान्वयन गर्न आर्थिक व्ययभार पर्ने भएमा अनुमानित वार्षिक व्ययभार ।
- (१०) प्रस्तावित कानून कार्यान्वयन गर्न थप संरचना आवश्यक पर्ने वा नपर्ने ।
- (११) प्रस्तावित कानून निर्माण गर्न कुनै निकायको परामर्श, सहमति लिनु पर्नेमा सो परामर्श वा सहमति प्राप्त भए वा नभएको ।
- (१२) प्रस्तावित कानूनमा समावेश गर्न खोजिएका मुख्य विषयहरु ।

५. विधेयक मस्यौदाको तर्जुमा: कुनै विधेयकको तर्जुमा गर्ने सम्बन्धमा कुनै मन्त्रालयबाट पेश भएको प्रस्तावमा मन्त्रिपरिषद्बाट सैद्धान्तिक स्वीकृत प्राप्त भएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सहमतिमा विधेयक तर्जुमा गर्ने वा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले सो बमोजिम विधेयक वा अध्यादेशको मस्यौदा तयार गरी आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउनेछ।

६. विधेयक मस्यौदा संसदमा पेश गर्ने स्वीकृति: कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट विधेयकको मस्यौदाको तर्जुमा भई आएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो विधेयक संसदको अधिवेशनमा पेश गर्ने स्वीकृतिको लागि दोस्रो पटक मन्त्रिपरिषद्मा प्रस्ताव पेश गर्नेछ। तर प्रचलित ऐनलाई संशोधन गर्नु पर्ने अवस्थामा सिद्धान्त तथा मस्यौदा स्वीकृतिको लागि मन्त्रिपरिषद्मा एकैपटक विवरण सहित प्रस्ताव पेश गर्न समेत सकिनेछ। मन्त्रिपरिषद्बाट संसदको अधिवेशनमा पेश गर्ने विधेयक स्वीकृति भएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले विधेयक मस्यौदाको ४ प्रति (२ प्रति कानून मन्त्रालय र २ प्रति संघीय संसदको अभिलेख प्रयोजनको लागि) को प्रत्येक पानामा

सम्बन्धित विभागीय मन्त्रीको दस्तखत र छाप लगाई कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमार्फत संघीय संसद् सचिवालयमा विधेयक मस्यौदाको आवश्यक अन्य प्रतिहरुसहित पठाउनेछ । अध्यादेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था परेमा सम्बन्धित मन्त्रालयले आवश्यक कारबाहीको लागि कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

७. संघीय संसदमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने: नेपालको सर्विधानको अधीनमा रही संघीय संसदको कुनै पनि सदनमा विधेयक प्रस्तुत गर्न सकिनेछ । तर अर्थ विधेयक प्रतिनिधि सभामा मात्र पेश गर्न सकिनेछ^{१५} । विधेयक प्रस्तुत गर्न चाहने सदस्यले विधेयकको साथमा उद्देश्य र कारण तथा व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको विवरण संलग्न गरी त्यसको सूचना महासचिव वा निजको अनुपस्थितिमा सचिवलाई दिनु पर्नेछ । कुनै विधेयक ऐन बनेपछि आर्थिक व्ययभार हुने रहेछ भने त्यस्तो विधेयक पेश गर्दा विधेयकको साथमा विस्तृत विवरण सहितको आर्थिक टिप्पणी पनि संलग्न रहनु पर्नेछ । आर्थिक टिप्पणीमा खर्च सम्बन्धी दफाप्रति ध्यान आकर्षित गरी विधेयक पारित भई ऐन बनेमा हुन सक्ने पटके र सालबसाली खर्चको अनुमानित विवरण पनि संलग्न हुनु पर्नेछ^{१६} । विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमतिको सूचना दिएको सात दिनपछिको कुनै बैठकमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमतिको प्रस्ताव सभामा पेश गर्न सकिनेछ, तर सरकारी विधेयकको हकमा पाँच दिन अगाडि सूचना दिनु पर्याप्त हुनेछ^{१७} । त्यस्तो सूचना दिएपछि मात्र विधेयक सदनमा प्रस्तुत गर्नको लागि परिपक्व (Matured) भएको मानिनेछ ।

संघीय संसद सचिवालयमा विधेयक दर्ता भएपछि सरकारी विधेयकको हकमा दुई दिन र गैरसरकारी विधेयकको हकमा चार दिनभित्र प्रत्येक सदस्यलाई विधेयकको मस्यौदा उपलब्ध गराइनेछ । विधेयक पेश गर्न अनुमति मान्ने प्रस्ताव उपर कुनै सदस्यको विरोध प्रस्ताव पेश गर्न सक्नेछ र त्यस्तो प्रस्ताव पर्न आएमा दुबै सदस्यलाई संक्षिप्त वक्तव्य दिन अनुरोध गरिनेछ र दुबै प्रस्ताव निर्णयार्थ बैठकमा प्रस्तुत गरिनेछ । कसैको विरोध पर्न नआएमा वा विरोध पर्न आए तापनि विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमति दिने प्रस्तावको पक्षमा बहुमत हुन आएमा सम्बन्धित सदस्यलाई विधेयक प्रस्तुत गर्ने अनुमति दिई विधेयक प्रस्तुत गर्न लगाइनेछ, र त्यसपछि विधेयक पारित गर्ने वाचन प्रक्रिया (Reading process) शुरु हुनेछ । त्यस्तो वाचन प्रक्रिया तीन चरणमा सम्पन्न गरिनेछ ।

८. प्रथम वाचन (1st Reading): सदनमा विधेयक प्रस्तुत भएपछि त्यस्तो विधेयक संसदको सम्पति मानिनेछ । विधेयक माथि विचार गरियोस् वा विधेयक वा विधेयकलाई जनताको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्नको निमित्त प्रचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव राख्न लगाइनेछ । यसरी विधेयक प्रस्तुत भइसकेपछिको अर्को बैठकमा प्रस्तावक सदस्यले प्रस्ताव गरिने यो चरणलाई प्रथम वाचन (1st Reading) भनिन्छ । विधेयक माथि विचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पेश भएको अवस्थामा विधेयकको सैद्धान्तिक पक्षमा मात्र छलफल गरिनेछ । त्यसरी छलफल गर्दा विधेयकको मनसाय स्पष्ट गर्न आवश्यक देखिएमा बाहेक विधेयकका दफामाथि छलफल गरिने छैन र विधेयकमाथि कुनै संशोधन पेश गर्न सकिने छैन^{१८} । विधेयकलाई जनताको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्नको निमित्त प्रचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पास भएको अवस्थामा त्यस्तो विधेयक नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गर्नुका साथै अन्य उपयुक्त माध्यमद्वारा

१५ नेपालको सर्विधानको धारा ११० को उपधारा (१) ।

१६ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम ९९ ।

१७ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १०५ ।

१८ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १०६ ।

पनि प्रचार गर्न सक्नेछ र निर्धारित अवधिभित्र प्राप्त भएका राय सङ्गलन गरी सभामुख मार्फत प्रस्तुतकर्ता सदस्यलाई दिनेछ^{१९} ।

९. द्वितीय वाचन (2nd Reading): विधेयक माथि सामान्य छलफल समाप्त भएपछि प्रस्तुतकर्ता सदस्यले विधेयक माथिको दफावार छलफल सदनमा गरियोस् वा दफावार छलफलको लागि विधेयकलाई सम्बन्धित समितिमा पठाइयोस् भन्ने प्रस्ताव प्रस्तुत गर्नेछ । यसरी विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले सदनमा दोस्रो पटक प्रस्ताव पेश गरिने यो चरणलाई द्वितीय वाचन (2nd Reading) भनिन्छ ।

१०. विधेयकमा संशोधनको सूचना तथा शर्त: विधेयकमाथि सामान्य छलफल समाप्त भएको बहतर घटनाभित्र विधेयकमा संशोधन पेश गर्न चाहने सदस्यले संशोधनको सूचना सचिवलाई दिनु पर्नेछ^{२०} र त्यस्तो संशोधन प्रस्तुत भएको विधेयकमा निहित सिद्धान्त विपरीत, विषयसँग सम्बद्ध र परिधि भन्दा बाहिर, अस्पष्ट, निरर्थक वा महत्वहीन नभएको र सदनबाट पूर्व स्वीकृत सिद्धान्त वा निर्णयको विपरीत नभएको हुनु पर्नेछ ।

११. समितिमा विधेयकको छलफल: सदनमा विचाराधीन रहेको कुनै विधेयकलाई समितिमा छलफलको लागि पठाउँदा वा समितिको विचाराधीनमा रहेको कुनै विधेयकमा कुनै विशेष प्रावधानलाई समावेश गर्न वा नगर्न सदनले समितिलाई निर्देशन दिन सक्नेछ । प्रतिनिधि सभामा रहने १० वटा विषयगत समिति र तिनको कार्यक्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छ^{२१}:-

- (क) अर्थ समिति- अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, लगानी बोर्ड र राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- (ख) अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समिति- परराष्ट्र मन्त्रालय र संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उद्ययन मन्त्रालय ।
- (ग) उद्योग तथा वाणिज्य र श्रम तथा उपभोक्ता हित समिति- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय र उपभोक्ता हित सम्बन्धी ।
- (घ) कानून, न्याय तथा मानव अधिकार समिति- कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, न्याय परिषद्, न्याय सेवा आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मानव अधिकार आयोग ।
- (ड) कृषि, सहकारी तथा प्राकृतिक स्रोत समिति- कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय र वन तथा वातावरण मन्त्रालय ।
- (च) महिला तथा सामाजिक समिति- महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाती आयोग, मधेशी आयोग, थारु आयोग र मुस्लिम आयोग ।

१९. प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १०७ ।

२०. प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १११ ।

२१. प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ को नियम १७० ।

- (छ) राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समिति- प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, सञ्चाय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, अखिल्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, लोक सेवा आयोग र निर्वाचन आयोग एवं शान्ति प्रक्रिया ।
- (ज) विकास तथा प्रविधि समिति- भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, खानेपानी मन्त्रालय, शहरी विकास मन्त्रालय र राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण ।
- (झ) शिक्षा तथा स्वास्थ्य समिति- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसञ्चाय मन्त्रालय र युवा तथा खेलकूद मन्त्रालय ।
- (ञ) सार्वजनिक लेखा समिति- सार्वजनिक लेखा र महालेखा परिक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन ।

१२. समितिको प्रतिवेदन र तृतीय वाचन (3rd Reading): समितिमा विधेयक माथिको दफादार छलफल समाप्त भएपछि समितिले गरेको निर्णयको प्रतिवेदन सहितको विधेयक सभामा पेश गरी सबै सदस्यहरूलाई वितरण गरिनेछ, र त्यसको चौबीस घण्टा पछि विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले प्रतिवेदन सहितको विधेयक माथि छलफल गरियोस् भन्ने वा कुनै खास दफा वा दफाहरूको सम्बन्धमा पुनः विचारार्थ निर्देशन सहित समितिमा विधेयक फिर्ता पठाइयोस् भन्ने प्रस्ताव पेश गर्नेछ^{२२} । यसरी तेस्रो पटक सदनमा प्रस्ताव पेश गरिने यो चरणलाई तृतीय वाचन (3rd Reading) भनिन्छ ।

१३. विधेयक पारित गर्ने प्रस्ताव: सभामा दफावार छलफल भएकोमा सो समाप्त भएपछि र समितिमा दफावार छलफल भएकोमा समितिको प्रतिवेदन माथिको छलफल समाप्त भई संशोधनलाई सभाको निर्णयार्थ क्रमशः पेश गरिसकेपछि विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले पारित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पेश गर्नेछ^{२३} ।

१४. राष्ट्रिय सभामा विधेयक पठाइने: प्रतिनिधि सभाबाट पारित विधेयक राष्ट्रिय सभामा सन्देश सहित पठाइनेछ । राष्ट्रिय सभामा पठाइने विधेयकमा सभाद्वारा पारित गरिएको मिति खुलाई सचिवद्वारा प्रमाणित गरिन्छ । अर्थ विधेयकको पहिलो पानामा सभामुखले अर्थ विधेयक हो भनी प्रमाणित गर्नु पर्नेछ^{२४} ।

१५. राष्ट्रिय सभामा विधेयक पारित भएको सन्देश: प्रतिनिधि सभाबाट पारित भई राष्ट्रिय सभामा पठाइएको विधेयक संशोधन विना राष्ट्रिय सभाबाट पारित भई सन्देश प्राप्त भएपछि अधिवेशन चालू रहेको भए सभालाई जानकारी दिइनेछ ।

१६. राष्ट्रिय सभाले सुभाव सहित अर्थ विधेयक फिर्ता पठाउन सक्ने: प्रतिनिधि सभाबाट पारित भई राष्ट्रिय सभामा पठाइएको अर्थ विधेयक राष्ट्रिय सभाले सुभाव सहित प्रतिनिधि सभामा पठाउन सक्नेछ । यसरी प्राप्त हुन आएका सुभाव मध्ये प्रतिनिधि सभाले उचित ठहरिएका सुभाव विधेयकमा समावेश गर्नेछ । राष्ट्रिय सभाले दिएको सुभावमध्ये उचित नठहन्याएका

२२ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, को नियम १२२ ।

२३ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, को नियम १२३ ।

२४ प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, को नियम १२६ ।

सुभाव प्रतिनिधि सभाले अस्वीकृत गर्नेछ र यस्तो विधेयकलाई सभामुखले प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ ।

१७. राष्ट्रिय सभाले संशोधन सहित अन्य विधेयक फिर्ता पठाउन सम्बन्धी: प्रतिनिधि सभाबाट पारित भई राष्ट्रिय सभामा पठाइएको अन्य विधेयक राष्ट्रिय सभाले सुभाव सहित प्रतिनिधि सभामा पठाउन सम्बन्धी । यसरी प्राप्त हुन आएका सुभाव मध्ये प्रतिनिधि सभाले उचित ठहराएका सुभाव विधेयकमा समावेश गर्नेछ । राष्ट्रिय सभाले दिएको सुभाव मध्ये उचित नठहन्याएका सुभाव प्रतिनिधि सभाले अस्वीकृत गर्नेछ । राष्ट्रिय सभाले विधेयकमा गरेको संशोधनमा सभाको सहमति भएमा सभामुखले विधेयकलाई प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ ।

१८. राष्ट्रिय सभाबाट विधेयक अस्वीकृत गरेको वा अवधिभित्र फिर्ता नगरेको वा सो सभाको संशोधन स्वीकार्य नभएको विधेयक प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेः विधेयक प्रतिनिधि सभाको तत्काल कायम रहेको सदस्य संख्याको पचास प्रतिशत भन्दा बढी सदस्यले पारित गर्ने निर्णय गरेमा यस्तो विधेयकलाई सभामुखले प्रमाणित गरी प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ:-

- (क) प्रतिनिधि सभाले पारित गरी राष्ट्रिय सभामा पठाएको दुई महिनाभित्र सो सभाले पारित नगरेको वा संशोधन सहित फिर्ता नपठाएको,
- (ख) राष्ट्रिय सभाबाट अस्वीकृत भई फिर्ता आएको, वा
- (ग) राष्ट्रिय सभाबाट संशोधन सहित फिर्ता आएकोमा संशोधन स्वीकार्य नभएको ।

१९. राष्ट्रिय सभामा विधेयकको उत्पत्ति: अर्थ विधेयक प्रतिनिधि सभामा मात्र प्रस्तुत गरिने हुनाले राष्ट्रिय सभामा पेश गरिने विधेयकको संख्या प्रतिनिधि सभाको तुलनामा कमै हुन्छ । राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया पनि मूलतः प्रतिनिधि सभाको जस्तै प्रक्रिया हो र त्यस्तो प्रक्रिया राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ मा निर्धारण गरिएको छ ।

२०. राष्ट्रिय सभाका विषयगत समितिहरू: नेपाल सरकारलाई राष्ट्रिय सभाप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन, सरकारबाट भए गरेका काम कारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन समेतका लागि राष्ट्रिय सभामा संविधानको धारा ९७ बमोजिम विभिन्न समिति रहनेछन् । प्रत्येक समितिको नाम र कार्यक्षेत्र देहाय बमोजिम हुनेछन्^{२५}:-

क्र.सं.	समितिको नाम	कार्यक्षेत्र
१.	दिगो विकास तथा सुशासन समिति	नेपाल सरकारले अखिलायार गरेको दिगो एवं सन्तुलित विकास र सुशासन प्रवर्द्धन सम्बन्धी विषय ।
२.	विधायन व्यवस्थापन समिति	सभामा प्राप्त विधेयकमाथि छलफल तथा विधेयक व्यवस्थापन, ऐन कार्यान्वयन मापन तथा अध्ययन

^{२५} राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ को नियम १४७ ।

		र अनुसन्धान सम्बन्धी विषय ।
३.	प्रत्यायोजित व्यवस्थापन तथा सरकारी आश्वासन समिति	प्रत्यायोजित व्यवस्थापन तथा सरकारी आश्वासन सम्बन्धी कार्य र राष्ट्रिय महत्वका दस्तावेज अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी विषय ।
४.	राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समिति	तहगत राज्य संरचनाको विकासमा समन्वय, राष्ट्रिय सम्पदा, मानव अधिकार तथा परराष्ट्र सम्बन्ध, सन्धि समझौताको कार्यान्वयनको अवस्था, समन्यायीक विकासको अवस्था, पिछडिएको क्षेत्र, समुदाय, संस्कृति, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना, राष्ट्रिय सुरक्षा र संवैधानिक आयोग सम्बन्धी विषय ।

२१. राष्ट्रपतिबाट सन्देश सहित विधेयक फिर्ता: नेपालको संविधानको धारा ११३ को उपधारा (३) बमोजिम राष्ट्रपतिबाट पुनर्विचारको लागि सन्देश सहित विधेयक फिर्ता भएमा अधिवेशन चालु रहेको भए महासचिव वा निजको अनुपस्थितिमा सचिवले सभालाई जानकारी दिनेछ र अधिवेशन चालु नरहेको भए सभाको सूचनापत्रमा प्रकाशन गर्नेछ । यसरी प्राप्त हुन आएको विधेयक सम्बन्धी जानकारी सभालाई दिएपछि बसेको कुनै बैठकमा त्यस्तो विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले विधेयकमाथि सदनमा पुनर्विचार गरियोस्, वा पुनर्विचारको लागि विधेयकलाई सम्बन्धित समितिमा पठाइयोस् भन्ने कुनै प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न सक्नेछ^{२६} ।

२२. विधेयक लगतबाट हटाइने: देहायको अवस्थामा विधेयकलाई लगतबाट हटाइनेछ:-

(क) विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले पेश गरेको देहायको प्रस्ताव बैठकले अस्वीकृत गरेमा:-

- (१) विधेयक प्रस्तुत गर्न अनुमति पाउँ भन्ने,
- (२) विधेयकमाथि वा समितिको प्रतिवेदन सहितको विधेयकमाथि विचार गरियोस् भन्ने, वा
- (३) विधेयक वा संशोधन सहितको विधेयक पारित गरियोस् भन्ने ।

(ख) विधेयक फिर्ता लिएमा,

(ग) गैरसरकारी विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्य सभाको सदस्य नरहेमा, वा

(घ) गैरसरकारी विधेयक पारित नहुँदै प्रस्तुतकर्ता सदस्य मन्त्री भएमा ।

उपरोक्त बमोजिम लगतबाट हटाइएको विधेयकको सम्बन्धमा कुनै प्रस्ताव पेश गर्न सकिने छैन ।

२३. विधेयक प्रमाणित: राष्ट्रपति समक्ष प्रमाणीकरणको लागि पेश गरिने विधेयक उत्पत्ति भएको सदनको सभामुख वा अध्यक्षले आफ्नो हस्ताक्षरले प्रमाणित गरी पेश गर्नु पर्नेछ ।

२४. विधेयक ऐनमा परिणत हुने: राष्ट्रपतिबाट विधेयकमा प्रमाणीकरण भएपछि सो विधेयक ऐन बन्छ ।

२५. राष्ट्रपतिबाट जारी हुने अध्यादेशमा दस्तखत गर्ने पदाधिकारीहरू: राष्ट्रपतिबाट जारी हुने अध्यादेशमा देहायका पदाधिकारीहरूले दस्तखत गर्नेछन्:-

- (१) प्रधानमन्त्री,
- (२) सम्बन्धित विभागीय मन्त्री,
- (३) कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्री,
- (४) नेपाल सरकारको मुख्य सचिव, र
- (५) कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सचिव ।

२६. ऐन तथा अध्यादेशको नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन: राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको ऐन तथा राष्ट्रपतिबाट जारी भएको अध्यादेश कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको सचिवको नामबाट नेपाल राजपत्र भाग २ मा प्रकाशन हुनेछ ।

२७. ऐन प्रारम्भ हुने मिति: ऐन प्रारम्भ हुने मितिको सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका अभ्यासहरु रहेको देखिन्छ:-

(१) तुरुन्त प्रारम्भ हुने: ऐनको दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख गरेको भए त्यस्तो ऐन राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ । जस्तै- अखित्यार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएकोले उक्त ऐन लालमोहर लागेको मिति २०४८ ।८ ।४ देखि प्रारम्भ भएको छ ।

(२) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुने: ऐनको दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख भएकोमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ । जस्तो-स्टाण्डर्ड नाप र तौल ऐन, २०२५ को दफा १ को उपदफा (३) ले यो दफा तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ र अन्य दफाहरु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएको ठाउँमा तोकिदिएको मितिदेखि तोकिदिएको कारोबार वा मालसामानको सम्बन्धमा प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख भई पहिलो पटक मिति २०२७ ।५ ।१५ मा सूचना प्रकाशन भई अन्तिम अठारौं पटक मिति २०४० ।७ ।२१ मा सूचना प्रकाशित भई प्रारम्भ भएको छ । त्यस्तै, न्यायिक कोष ऐन, २०४३ को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख भएको भए तापनि ऐन संग्रह खण्ड २ मा हेर्दा उक्त ऐन संवत् २०६५ साल जेठ १५ गतेदेखि मात्र (करिब २२ वर्ष पछि) लागू भएको देखिएको । तर उक्त उपदफामा फुटनोट अङ्ग्रेजी नभई अन्यत्र अङ्ग्रेजी भएकोले त्यसले द्विविधा उत्पन्न गरेको देखिन्छ ।

- (३) **ऐन प्रारम्भ हुने मिति तोकेकोमा सोही मितिदेखि प्रारम्भ हुने:** कुनै निश्चित मिति तोकी प्रारम्भ हुने भनेकोमा सोही मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ । जस्तो- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा १ को उपदफा (२) ले यो संहिता २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख गरेकोले उक्त संहिता मिति २०७४ । ६।३० मा राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको भए तापनि २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको छ ।
- (४) **तोकिएको समयपछि प्रारम्भ हुने:** कुनै तोकिएको समयपछि प्रारम्भ हुने भनेकोमा सोही मिति पछिबाट प्रारम्भ हुनेछ । जस्तो- वस्तु विनियम बजार सम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन प्रमाणीकरण भएको मितिले एकान्ब्रेओँ दिनदेखि प्रारम्भ हुने व्यवस्था रहेकोले उक्त ऐन प्रमाणीकरण भएको एकान्ब्रेओँ दिनपछिबाट प्रारम्भ भएको छ ।
- (५) **तोकिदिएको क्षेत्रमा तोकिदिएको मितिदेखि प्रारम्भ हुने:** कुनै ऐन नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा तोकिदिएको क्षेत्रमा तोकिदिएको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ । जस्तै- संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिएको क्षेत्रमा तोकिदिएको मितिदेखि प्रारम्भ हुने व्यवस्था छ । त्यस्तै, कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४ को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐनको दफा १ तुरन्त प्रारम्भ हुनेछ र अन्य दफाहरु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको क्षेत्रमा तोकिदिएको मितिदेखि प्रारम्भ भएका छन् ।
- (६) **केही दफा तोकेको मितिदेखि र अन्य दफाहरु तुरन्त प्रारम्भ हुने:** केही दफा तोकेको मितिदेखि र अन्य दफाहरु तुरन्त प्रारम्भ हुनेछ । जस्तै- नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐनको दफा १ र ४ तुरन्त प्रारम्भ हुनेछन् र अन्य दफाहरु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ भएको छ ।
- (७) **केही दफाहरु तोकेको मितिदेखि र अन्य दफाहरु निश्चित समय पछिदेखि प्रारम्भ हुने:** कुनै ऐनका केही दफाहरु तोकेको मितिदेखि र अन्य दफाहरु निश्चित समय पछिदेखि प्रारम्भ हुनेछ । जस्तै- फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १ को उपदफा (२) मा यस ऐनका दफा १७ को खण्ड (घ), (ङ), (च) र (छ), दफा २२, २४, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१ र ४९ नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि र अन्य दफाहरु संवत् २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको छ ।
- (८) **पश्चातदर्शी असर पर्ने गरी ऐन प्रारम्भ हुने:** ऐन प्रमाणीकरण हुनुअघिको मितिबाट पश्चातदर्शी असर हुने गरी ऐन प्रारम्भ भएको हुनेछ । जस्तै- गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३ मिति २०६३।७।१२३ मा प्रमाणीकरण भए तापनि सो ऐनको दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन २०६३ साल साउन २८ गतेदेखि प्रारम्भ भएको मानिने व्यवस्था भई पश्चातदर्शी असर पर्ने गरी ऐन प्रारम्भ भएको छ । त्यस्तै, संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरुको पारिश्रमिक, सेवाको शर्त र सुविधा सम्बन्धी ऐन, २०५३ को दफा १

को उपदफा (२) मा यो ऐनको दफा ३ को उपदफा (१) २०५२ साल श्रावण १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको मानिनेछ र अन्य दफाहरू तुरन्त प्रारम्भ हुने भनिएको छ । यसमा ऐन प्रमाणीकरण भएको (लालमोहर) समय (२०५३ १९ १७) भन्दा अधिदेखि ऐनका केही प्रावधान प्रारम्भ भएको छ । त्यस्तै, विनियोजन ऐन, २०७८ ऐन संवत् २०७८ साल असोज ७ गते प्रमाणीकरण भएको तापनि उक्त ऐनको दफा १ को उपदफा (२) मा यो ऐन संवत् २०७८ साल भदौ ३१ गतेदेखि प्रारम्भ भएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था भएको छ । विनियोजन ऐन, २०७८ पश्चातदर्शी असर पर्ने गरी विनियोजन अध्यादेश, २०७८ निष्क्रिय भएको मितिदेखि प्रारम्भ भएको छ ।

(९) **ऐनमा ऐन प्रारम्भ भएको प्रावधान नभएको तर प्रारम्भ भएको मानिने:** कुनै नेपाल ऐनमा यो मितिदेखि लागू हुने भनी नलेखिएकोमा देहायमा लेखिए बमोजिम लागू हुनेछ^{२७:-}

(क) नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ साल बमोजिम बनेको ऐनको हकमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट स्वीकृति बक्सेको दिनदेखि ।

(ख) संवत् २०६३ साल जेठ ३ गतेसम्मका लागि ऐन बनी श्री ५ महाराजाधिराजबाट प्रमाणित गरिबक्सेका दिनदेखि ।

(ग) संवत् २०६३ साल जेठ ४ गतेदेखि संवत् २०६३ साल पुस ३० गतेसम्म बनेको ऐनको हकमा प्रतिनिधि सभाले पारित गरेको व्यहोरा सभामुखले प्रमाणीकरण गरेको दिनदेखि ।

(घ) संवत् २०६३ साल माघ १ गतेदेखि २०६५ साल साउन ७ गतेसम्म बनेको ऐनको हकमा व्यवस्थापिका-संसदले पारित गरेको व्यहोरा सभामुखले प्रमाणीकरण गरेको दिनदेखि,

(ङ) संवत् २०६५ साल साउन ८ गतेदेखि २०७२ साल असोज २ गतेसम्म बनेको ऐनको हकमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८३ को उपधारा (१) बमोजिम संविधान सभाबाट पारित भई राष्ट्रपतिले प्रमाणीकरण गरेको दिनदेखि, र

(च) संवत् २०७२ साल असोज ३ गतेदेखि बनेको ऐनको हकमा नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिमको व्यवस्थापिका-संसद् वा नेपालको संविधानको धारा ८३ बमोजिमको संघीय संसदबाट पारित भई राष्ट्रपतिले प्रमाणीकरण गरेको दिनदेखि ।

तर नेपाल राजपत्रमा त्यस्तो ऐन प्रकाशन हुनु अगावै गरिसकेको वा नगरेको कुनै दण्डनीय कुराको हकमा त्यस्तो ऐन बमोजिम दण्ड सजाय हुँदैन ।

२८. गैरसरकारी विधेयकको रूपमा प्रस्तुत भई संसदबाट स्वीकृत भई प्रारम्भ भएका ऐनहरू:
गैरसरकारी विधेयकको प्रस्तुति तथा त्यस्तो विधेयकलाई संसदले स्वीकार गर्ने परम्परा तथा अभ्यासलाई हेर्दा हालसम्म नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५०, नेपाल स्वास्थ्य व्यवसाय परिषद् ऐन, २०५३ र मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३, कानूनी सहायता सम्बन्धी

ऐन, २०५४, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ गैरसरकारी विधेयक संसदबाट पारित भई कार्यान्वयनमा समेत आइसकेका छन् भने गैरसरकारी विधेयको रूपमा अपाइङ्गता भएका २६० वर्ष मुनिका एकल महिलाले भत्ता पाउने विषयलाई समेट्न सामाजिक सुरक्षा (पहिलो संशोधन) विधेयक, २०७७, गाँजा खेतीलाई नियमन तथा व्यवस्थापन गर्न बनेको विधेयक, २०७६ लगायतका विधेयक हालको संघीय संसदमा दर्ता भएका छन्।

२९. हाल लागू भइरहेका ऐनको वर्णनुक्रम सूची: नेपालमा हाल लागू भइरहेका ३४४ ऐनको वर्णनुक्रम सूची कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय अन्तर्गतको कानून किताब व्यवस्था समितिबाट प्रकाशित नेपाल ऐन संग्रह, खण्ड १७ मा दिइएको छ।

नियम, विनियम तथा आदेश र यसको निर्माण प्रक्रिया:

- १. नियम:** नियम संविधान वा कुनै ऐनले दिएको अखिलयारी (Delegated legislation) को प्रयोग गरी बनाएको हुन्छ। नियम सारबान कानून होइन यो कार्यविधि कानून मात्र हो। नियमले कुनै प्रकारको हक, अधिकार, दण्ड सजाय तथा दायित्वको सिर्जना गर्दैन। नियमले केवल ऐनद्वारा प्रदत्त हक, अधिकारको प्रयोग तथा प्रचलन गर्ने तथा दण्ड सजाय तथा दायित्वको पालना तथा कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यक कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था गरेको हुन्छ।
- २. नियमावलीको मस्यौदा तर्जुमा गर्ने, नियमावली बनाउने तथा नियमावली स्वीकृत गर्ने निकाय:** सामान्यतः व्यवस्थापिकाले ऐन बनाउँदा नै के कस्ता विषयहरूमा नियम बनाउनु पर्ने हो सो सम्बन्धमा विषयवस्तुहरू स्पष्ट रूपमा निर्धारण गरेको हुन्छ र सोही निर्धारण सीमाभित्र रही सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीले नियम बनाउने र स्वीकृत गर्दछ।
- ३. संविधान अन्तर्गत बन्ने नियमहरू:** केही नियमहरू यस्ता पनि छन् जुन कुनै ऐन अन्तर्गत नबनी सोभै संविधान अन्तर्गत बनेका छन्। यस्ता नियम बनाउन अखिलयार संविधानले नै कुनै निकाय वा अधिकारीलाई प्रदान गरेको हुन्छ। जस्तो- नेपालको संविधानको धारा ८२ ले नेपाल सरकारको कार्यविभाजन र कार्यसम्पादन नेपाल सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम हुने, धारा १०४ ले संघीय संसदको प्रत्येक सदनले आफ्नो कार्यसञ्चालन गर्न, बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्न र समितिहरूको गठन, काम कारवाही र कुनै सदन वा समितिको कार्यविधि नियमित गर्न नियमावली बनाउने, धारा १७४ ले प्रदेश सरकारको कार्यविभाजन र कार्यसम्पादन प्रदेश सरकारबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम हुने, धारा १९४ ले प्रदेश सभाले आफ्नो कार्यसञ्चालन गर्न, बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्न र समितिहरूको गठन, काम कारवाही र कुनै सदन वा समितिको कार्यविधि नियमित गर्न नियमावली बनाउने, धारा २१८ ले गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाको कार्यविभाजन र कार्यसम्पादन गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाबाट स्वीकृत नियमावली बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ।
- ४. संवैधानिक अङ्ग तथा निकायले बनाउने नियम:** संवैधानिक दूषितकोणबाट संवैधानिक अङ्ग तथा निकायहरूलाई स्वतन्त्रता प्रदान गरे अनुसार त्यस्ता अङ्गहरूको काममा पनि स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने उद्देश्यले केही ऐनहरूले संवैधानिक अङ्ग तथा निकायहरूलाई नियम

बनाउन र स्वीकृत गर्न सक्ने अधिकारहरु प्रदान गरिएको छ । जस्तो- सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ११ ले नियम बनाउने अधिकार दिए अनुसार सर्वोच्च अदालतले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ३६ ले नियम बनाउने अधिकार दिए अनुसार उच्च अदालत नियमावली, २०७३, जिल्ला अदालत नियमावली, २०७४ बनाएको छ भने अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले अखिलयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०४८ बनाएको छ ।

५. नेपाल सरकारले बनाउने नियम: सामान्यतया ऐन अन्तर्गत बनाइनु पर्ने नियमहरु नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत हुनेछ । त्यस्तो नियमावलीको क्रममा सम्बन्धित मन्त्रालयले प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाउनेछ र त्यस्तो मस्यौदा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट अध्ययन गरी सम्बन्धित ऐनको उद्देश्य अनुकूल हुने गरी बनेको छ, छैन ? लगायत कानून तर्जुमाको दृष्टिकोणले मिलाउनु पर्ने कुरा मिलाई नियमावली स्वीकृत गर्ने प्रस्ताव मन्त्रिपरिषद्मा पेश गर्न सहमति दिनेछ र मन्त्रिपरिषद्बाट नियमावलीको मस्यौदा स्वीकृत भएपछि त्यस्तो नियमावली प्रारम्भ हुनेछ । कुनै ऐन अन्तर्गत निकालिने नियम वा आदेशका विषयमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको राय परामर्श माग गरी पठाउँदा सम्बन्धित मन्त्रालयले मस्यौदा समेत तयार गरी पठाउनका लागि विस्तृत विवरण खोली लेख्नु पर्नेछ र कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको राय परामर्शमा त्यस्तो नियम वा आदेश जारी गर्न मिल्ने भएमा राय परामर्श साथ मस्यौदा पनि तयार गरी पठाउनु पर्नेछ ।

६. स्वशासित संस्थाले बनाउने नियम: नेपालमा प्रचलित परम्परालाई अध्ययन गर्दा जुन नियम नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत हुनुपर्ने हो सो नियम कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट तर्जुमा गर्ने तथा राय परामर्श दिने गरिन्छ तर जुन नियम स्वशासित संस्था स्वयंले बनाई सम्बन्धित सम्पर्क मन्त्रालय तहबाट नै स्वीकृत हुन्छ, त्यस्तो नियम कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट मस्यौदा तर्जुमा हुँदैन । स्वशासित संस्थाले प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धी अधिकार प्रयोग गरी बनाएको नियम सम्बन्धित मन्त्रालयले नै स्वीकृत गर्ने गरेको छ र त्यस्तो नियमावलीको मस्यौदा तयार गर्ने कार्यमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको संलग्नता रहने गरेको छैन ।

स्वशासित संस्थाको स्थापना गर्न बनेको ऐन अन्तर्गतको नियम बनाउने अधिकार सामान्यतया त्यस्तो स्वशासित संस्थाको सर्वोच्च निकायलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरेको हुन्छ भने स्वीकृत गर्ने अधिकार नेपाल सरकारमा नै रहने प्रावधान रहेको हुन्छ । यद्यपि सबै प्रकारका ऐनहरुमा यस्तो परम्परामा एकरूपता भने कायम रहेको पाइँदैन । जस्तो- त्रिभुवन विश्वविद्यालय ऐन, काठमाडौं विश्वविद्यालय ऐन, नेपाल राजकीय विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन, २०४८, वी.पी. कोइराला मेमोरियल क्यान्सर अस्पताल ऐन, २०५३, वी.पी. कोइराला मेमोरियल स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान ऐन,

२०४९ मा नियम बनाउने अधिकार समेत सम्बन्धित प्रतिष्ठानको सर्वोच्च निकायलाई नै प्रदान गरेको छ ।

- ७. नेपाल राजपत्रमा नियमावलीको प्रकाशन:** सर्वधान अन्तर्गत बन्ने नियम, संवैधानिक अङ्ग तथा निकायबाट बनाइने नियम तथा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भएपछि सो नियमावली नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गर्ने प्रयोजनको लागि कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा सम्पादन गर्न पठाइन्छ र कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट सम्पादन भएपछि सम्बन्धित संवैधानिक निकाय वा अङ्गको सचिव वा सो सरहको पदाधिकारीको नामबाट तथा मन्त्रालयको हकमा सचिवले प्रमाणित गरी निज पदाधिकारीको नामबाट नेपाल राजपत्र भाग घ मा प्रकाशित हुन्छ । स्वशासित संस्थाको स्थापना तथा त्यस्तो संस्थाको काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन अन्तर्गत बनेका नियमहरु नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गर्ने परम्परा रहेको पाइदैन । शाही नेपाल वायुसेवा निगम ऐन, २०१४ र फोहोर मैला (प्रबन्ध तथा स्रोत परिचालन) ऐन, २०४४ मा सो ऐन अन्तर्गतका नियम नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत हुने व्यवस्था भएकोले त्यस्ता नियमावलीको मस्यौदाको तर्जुमा कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयबाट हुने र नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिने गरेको छ र यो वास्तवमा एउटा अपवाद हो ।
- ८. ऐन खारेज भए तापनि ऐन अन्तर्गत बनेका नियम लागू रहने:** कुनै नेपाल ऐन केही रूपान्तर भई वा नभई खारेज भयो वा फेरि जारी भयो भने कुनै प्रतिकूल कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख नभएमा खारेज भएका ऐन बमोजिम भएको नियुक्ति, सूचना, आदेश, योजना, नियम, फाराम वा उपनियम फेरि बनेका ऐनका कुरासँग नवाखेसम्म जारी नै रहनेछ र नयाँ बनेको ऐनमा लेखिए मुताविक भएका नियुक्ति, सूचना, आदेश, योजना, नियम, फाराम वा उपनियम नियमले नहटाएसम्म नयाँ बनेको ऐन बमोजिम नै बनेको वा निकालिएको मानिने हुन्छ ।
- ९. विनियम:** कुनै ऐनले नै कुनै अखिलयारीलाई कुनै विषयको सम्बन्धमा विनियम बनाउने अखिलयार प्रदान गरेको छ भने त्यस्तो अखिलयारीले त्यस्तो अखिलयार (Delegated legislation) को प्रयोग गरी विनियम बनाउन सक्नेछ । स्वशासित संस्थाको स्थापना गर्ने ऐन अन्तर्गत स्थापना भएको स्वशासित संस्थाको काम कारबाही सञ्चालनको लागि विनियम बनेको हुन्छ । प्राविधिक पक्षका कुराहरुलाई नियमित गर्ने सम्बन्धी खासगरी विनियममा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । विनियम बनाउने र लागू गर्ने अधिकार सामान्यतया स्वशासित संस्थाको सर्वोच्च निकायलाई प्रदान गरिएको हुन्छ ।
- १०. आदेश:** कुनै ऐनले नै कुनै अखिलयारीलाई कुनै विषयमा आदेश जारी गर्ने अखिलयार दिएको छ भने त्यस्तो अखिलयार (Delegated legislation) को प्रयोग गरी अखिलयारीले जारी गरेको आदेश कानून सरहको आदेश हुनेछ । सामान्यतः यस्ता प्रकारका आदेशहरु जारी गर्दा सम्बन्धित अधिकारी वा निकायको अधिकार प्राप्त अधिकारीको नामबाट नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिनेछ । विकास समिति ऐन, दृष्टान्त अन्तर्गत नेपाल सरकारले जारी गर्ने विकास समिति (गठन) आदेश छटै प्रकारका आदेशका उदाहरण हुन् । कुनै निश्चित अवधिसम्म सञ्चालन भई सम्पन्न हुने विकास आयोजना तथा परियोजना स्वतन्त्र किसिमले सञ्चालन होस् भन्ने उद्देश्यले विकास समिति ऐन, २०१३

अन्तर्गत विकास समितिको गठन गरिने हो । तर व्यवहारमा रेडियो नेपाल जस्ता ठूला तथा स्थायी प्रकृतिका संस्था तथा मुलुकको लागि अत्यन्त संवेदनशील मानिने परराष्ट्र नीतिको अध्ययन गर्ने संस्थाको रूपमा स्थापना गरिएको परराष्ट्र मामिला अध्ययन प्रतिष्ठान समेत विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम विकास आयोजना तथा परियोजना सञ्चालन गर्ने संस्थाको रूपमा हुनु वास्तवमा एउटा बिडम्बना हो । यस्तो प्रकारको संस्था विकास समितिको रूपमा गठन गर्नु विकास समिति ऐन, २०१३ को भावना अनुरूप भएको भन्न मिल्ने देखिँदैन । स्थायी एवं दीर्घकालीन प्रकृतिका संस्थाहरु वास्तवमा छुट्टै ऐनबाट स्थापना हुनु आवश्यक छ । अन्यथा यस्तो आदेशबाट त्यस्ता प्रकारको संस्थाको स्थापना गर्दा सरकारद्वारा संसद्को अधिकार कटौती (By pass) गर्ने परम्पराको विकास हुन जाने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

- Thornton's Legislative Drafting (Fifth Edition), Professor Dr. Helen Xanthaki, Bloomsbury Professional, Printed and bound in Great Britain by CPI Group (UK) Ltd., Croydon, CRO 4YY, 2012.
- कानून तर्जुमा दिग्दर्शन (२०६६), नेपाल कानून आयोग ।
- कानून तर्जुमा सम्बन्धी अवधारणात्मक पक्षहरु, कानून तर्जुमा दिग्दर्शन विकास आयोजना, नेपाल कानून आयोग, काठमाडौँ, २०६४ ।
- नेपाल ऐन सङ्ग्रह, खण्ड १-१७, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल कानून व्याख्या सम्बन्धी ऐन, २०१०, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, (२०७२) ।
- प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- प्रशासकीय प्रणालीका आयामहरु, महेश भट्टराई (अप्रकाशित स्वाध्यायन सामग्री), २०७७ ।
- राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- विधि निर्माण प्रक्रिया, डेभेलपमेण्टक ल इन्क, लिगल कन्सल्टेण्ट्स् रूप, काठमाडौँ, २०५५ ।
- व्यवस्थापिका संसद नियमावली, २०७३, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- व्यवस्थापिका संसद सचिवालय ऐन, २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- सञ्चाय संसदको संयुक्त बैठक र संयुक्त समिति (कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०७५, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- समसामयिक कानून तथा अभ्यास (पाँचौं संस्करण), गोविन्द खनाल, प्रकाशक तथा वितरक: पैरवी प्रकाशन, काठमाडौँ, २०७८ ।